МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«УЖГОРОДСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ»
ЮРИДИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ

НАУКОВИЙ ВІСНИК УЖГОРОДСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

Серія

ПРАВО

Випуск 89

— Частина 4 —

Ужгород, 2025

Журнал включенно до категорії «Б» щодо видань, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук
(Наказ МОН України від 26.11.2020 № 1471 Про затвердження рішень Атестаційної колегії Міністерства від 26 листопада 2020 року та внесення змін до наказів Міністерства освіти і науки України від 2 липня 2020 року № 886, від 24 вересня 2020 року № 1188).

Науковий вісник включено до міжнародної наукометричної бази Index Copernicus International (Республіка Польща)

ГОЛОВНИЙ РЕДАКТОР:

Бисага Юрій Михайлович – доктор юридичних наук, професор, Заслужений юрист України, завідувач кафедри конституційного права та порівняльного правознавства юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет».

ЗАСТУПНИКИ ГОЛОВНОГО РЕДАКТОРА:

Бєлов Дмитро Миколайович – доктор юридичних наук, професор, Заслужений юрист України, професор кафедри конституційного права та порівняльного правознавства юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;
Заборовський Віктор Вікторович – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри цивільного права та процесу, директор НДІ теорії та практики правосуддя юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет;

ЧЛЕНИ РЕДКОЛЕГІЇ:

Бєлова Мирослава Володимирівна – доктор юридичних наук, доцент кафедри конституційного права та порівняльного правознавства юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;
Берч Вероніка Вікторівна – кандидат юридичних наук, доцент кафедри конституційного права та порівняльного правознавства юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;
Бисага Юрій Юрійович – кандидат юридичних наук, доцент кафедри правових дисциплін Карпатського університету ім. Августина Волошина;
Брочкова Катаріна – доктор хабілітований, кандидат юридичних наук, доктор філософії (Словацька республіка);
Булеца Сібілла Богданівна – доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри цивільного права та процесу юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;
Гарагонич Олександр Васильович – доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри господарського права та господарського процесу Інституту права Київського національного університету імені Тараса Шевченка;
Гомонай Василь Васильович – доктор юридичних наук, доцент, доцент кафедри конституційного права та порівняльного правознавства юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;
Греца Ярослав Васильович – доктор юридичних наук, доцент, доцент кафедри господарського права юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;
Дешко Людмила Миколаївна – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри конституційного права Інституту права Київського національного університету імені Тараса Шевченка;
Жежихова Мартина – кандидат юридичних наук, доцент Університету імені П.Й.Шафарика (м. Кошице, Словацька Республіка);
Ковач Юліус – доктор юридичних наук, професор, проректор Панєвропської високої школи (м. Братіслава, Словацька Республіка);
Кучарик Рудольф – доктор філософії (Словацька Республіка);
Лазур Ярослав Володимирович – доктор юридичних наук, професор, декан юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;
Манзюк Василь Васильович – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри господарського права юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;
Менджул Марія Василівна – доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри цивільного права та процесу юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;
Мраз Станіслав – доктор юридичних наук, професор, ректор Університету Данубіус (м. Сладковічево, Словацька Республіка);
Ондрова Юлія – кандидат юридичних наук, доцент Університету імені П.Й. Шафарика (м. Кошице, Словацька Республіка);
Палінчак Микола Михайлович – доктор політичних наук, професор, декан факультету міжнародних економічних відносин ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;
Рогач Іван – кандидат юридичних наук, доцент, юридичний факультет Університету Данубіус (м. Сладковічево, Словацька Республіка);
Рогач Олександр Янович – доктор юридичних наук, професор, проректор з науково-педагогічної роботи ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;
Фрідманський Роман Михайлович – кандидат юридичних наук, професор кафедри конституційного права та порівняльного правознавства юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;
Чечерський Віктор Іванович – доктор юридичних наук, офіс Генерального прокурора.

Рекомендовано до друку та поширення через мережу Internet
Вченою радою Державного вищого навчального закладу
«Ужгородський національний університет», протокол № 07 від 30.06.2025 р.

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації серія КВ № 21500-11300Р,
видане Державною реєстраційною службою України 24.11.2014 р. Офіційний сайт видання: ***https://visnyk-juris-uzhnu.com/***

ISSN 2307-3322

© Ужгородський національний університет, 2025
© Ідея дизайну обкладинки належить проф. Бисазі Ю.М.

ЗМІСТ

РОЗДІЛ 10. СУДОУСТРІЙ; ПРОКУРАТУРА ТА АДВОКАТУРА

Гіткамп С., Богатчук Д.П. ВІРТУАЛЬНА РЕАЛЬНІСТЬ У СУДОВОМУ ПРОЦЕСІ: ПОГЛЯД З НІМЕЧЧИНИ ТА УКРАЇНИ.....9

Горобець Н.С., Науменко С.М. ЗАКОН ЄС ПРО ШТУЧНИЙ ІНТЕЛЕКТ І ЙОГО ВПЛИВ НА СУДОВУ СИСТЕМУ УКРАЇНИ..... 17

Драган О.В. РЕАЛІЗАЦІЯ ФУНКЦІЙ ОРГАНІВ ПРОКУРАТУРИ УКРАЇНИ В ПЕРІОД ДІЇ ВОЄННОГО СТАНУ.....22

Заборовський В.В., Манзюк В.В. РОЗМІРИ СТРАХОВИХ ВНЕСКІВ ТА СТРАХОВОГО ПОКРИТТЯ ЯК ВАЖЛИВІ ЕЛЕМЕНТИ МЕХАНІЗМУ СТРАХУВАННЯ ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ АДВОКАТА: ДОСВІД ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН.....28

Михайлюк С.С. ВСЕУКРАЇНСЬКА КОНФЕРЕНЦІЯ ПРОКУРОРІВ ЯК ОРГАНІЗАЦІЙНА ФОРМА ПРОКУРОРСЬКОГО САМОВРЯДУВАННЯ В УКРАЇНІ.....34

Павлюк Н.М. ДІДЖИТАЛІЗАЦІЯ ДІЯЛЬНОСТІ АДВОКАТА..... 41

Стефанчук М.М., Легких К.В. ТЕНДЕНЦІЇ ФУНКЦІОНАЛЬНОГО РОЗВИТКУ ІНСТИТУТУ ПРОКУРАТУРИ В УКРАЇНІ ПОЗА МЕЖАМИ СФЕРИ КРИМІНАЛЬНОЇ ЮСТИЦІЇ: У ПОШУКАХ ДОКТРИНАЛЬНИХ ОРІЄНТИРІВ..... 46

Чайка Р.А. ОРГАНИ ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ В УКРАЇНІ ТА КРАЇНАХ ЄС: ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ.....55

Шамринський Д.О. ОСОБЛИВОСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ КЕРІВНИКАМИ ПРОКУРАТУР КООРДИНАЦІЙНИХ ПОВНОВАЖЕНЬ У СФЕРІ ПРОТИДІЇ ОРГАНІЗОВАНІЙ ЗЛОЧИННОСТІ: АНАЛІЗ ОСТАННІХ ЗМІН..... 62

РОЗДІЛ 11. МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

Анісімова М.Ф., Вербіцький А.С. ЗЕЛЕНА ФІСКАЛЬНА ПОЛІТИКА: ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ДОСВІД ВПРОВАДЖЕННЯ ЕКОЛОГІЧНИХ ПОДАТКІВ І УКРАЇНА.....71

Бережна К.В., Беспаленков Р.О., Слісаренко О.М. ВИБОРИ ЯК ВЛАДНИЙ ІНСТРУМЕНТ У КОНЦЕПЦІЇ А. ТОЙНБІ. ІСТОРИЧНА РЕТРОСПЕКТИВА: ЄВРОПА ТА УКРАЇНА.....77

Бочковой В.О. ПОНЯТТЯ ДЕРОГАЦІЇ ТА ЇЇ МІСЦЕ В СИСТЕМІ ОБМЕЖЕНЬ ПРАВ ЛЮДИНИ.....82

Веремчук В.С. ВПЛИВ АВТОМАТИЗАЦІЇ МОРСЬКОГО ТРАНСПОРТУ НА МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИЙ СТАТУС КАПІТАНА МОРСЬКОГО СУДНА.....87

Воєводін І.С. МІЖНАРОДНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ЗАХИСТУ ЕКОЛОГІЧНИХ ПРАВ ОСІБ З ІНВАЛІДНІСТЮ..... 93

Воєводіна Г.І. ГАРМОНІЗАЦІЯ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ РИНКУ КРИПТОАКТИВІВ УКРАЇНИ З ПРАВОМ ЄС: ПОНЯТІЙНО-КАТЕГОРІЙНИЙ ТА КЛАСИФІКАЦІЙНИЙ АСПЕКТ..... 100

Галан В.О., Самойлова А.Р. ЄВРОІНТЕГРАЦІЯ АГРАРНОГО СЕКТОРА УКРАЇНИ:
ВИКЛИКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ВИКОНАННЯ ЗОБОВ'ЯЗАНЬ.....107

Гілевич О.В., Шульга В.О. ВПЛИВ ЗБРОЙНИХ КОНФЛІКТІВ НА ДОВКІЛЛЯ:
СУЧАСНІ ПРОБЛЕМИ МІЖНАРОДНО-ПРАВОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ.....114

Гордеюк А.О., Демура Р.І. ПРОБЛЕМИ КІБЕРБЕЗПЕКИ У КОСМІЧНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ:
МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИЙ ТА ТЕХНОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТИ..... 121

Грекул-Ковалик Т.А. КАМПАЛЬСЬКА КОНВЕНЦІЯ ЯК ПРИКЛАД
РЕГІОНАЛІЗАЦІЇ МІЖНАРОДНОГО ПРАВА:
ПЕРЕДУМОВИ ПРИЙНЯТТЯ ТА ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА..... 128

Забара І.М. СТРАТЕГІЯ НАТО У СФЕРІ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ:
СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТОК КОНЦЕПТУАЛЬНИХ МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИХ ЗАСАД
(2021–2024)..... 134

Захарчук Р.М. МІЖНАРОДНІ НОРМИ ТА МЕХАНІЗМИ ПРАВОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ
ЗА ЗВУКОВИЙ ТЕРОР..... 139

Коваль Т.В. СВОБОДА ВИРАЖЕННЯ ПОГЛЯДІВ ТА СТАНДАРТИ ДІЯЛЬНОСТІ ПРОКУРОРА:
ПРАКТИКА ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ..... 149

Колотуха І.О. ІНСТИТУТ ВИЗНАННЯ ТА ПРАВОСУБ'ЄКТНІСТЬ
НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ ПІД ЧАС ЗБРОЙНОГО КОНФЛІКТУ.....155

Литвин О.П. СУДОВИЙ ПРЕЦЕДЕНТ ЄСПЛ У ПРАВОВІЙ СИСТЕМІ УКРАЇНИ:
МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ТЛУМАЧЕННЯ..... 161

Меленко О.В. МЕДІАЦІЯ У СФЕРІ МІЖНАРОДНОГО ПРАВА:
ВИРІШЕННЯ ТРАНСКОРДОННИХ СПОРІВ.....167

Невара Л.М., Звєрєва К.С. ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ЦИФРОВОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ
НАЦІОНАЛЬНОЇ ФІНАНСОВОЇ СИСТЕМИ
В КОНТЕКСТІ ЄВРОІНТЕГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ.....173

Новашок Д.О. ПОДВІЙНА АТРИБУЦІЯ ТА СПІЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ
МІЖНАРОДНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ ТА ДЕРЖАВИ..... 179

Петруненко Я.В. УГОДА ПРО СТОРІЧНЕ ПАРТНЕРСТВО МІЖ УКРАЇНОЮ ТА ВЕЛИКОЮ
БРИТАНІЄЮ: ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ..... 185

Пічко Р.С. ПРАВОВИЙ РЕЖИМ УПРАВЛІННЯ ПРАВАМИ І
НТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ У МІЖНАРОДНИХ КОСМІЧНИХ ПРОЄКТАХ:
ПЕРСПЕКТИВИ ТА МОЖЛИВІ МОДЕЛІ.....193

Поліщук А.А., Нуруллаєв І.С. ДЕЯКІ АСПЕКТИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ
ПРОТИДІЇ ТОРГІВЛІ ЛЮДЬМИ
В ЄВРОПЕЙСЬКОМУ СОЮЗІ.....199

Савка О.І. ФОРМУВАННЯ МОДЕЛІ МІЖНАРОДНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ
ПРИВАТНОЇ ВІЙСЬКОВОЇ ТА ОХОРОННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ.....206

Сироїд. Т.Л. ДІТИ І МОЛОДЬ У ФОКУСІ МІЖНАРОДНОЇ УНІВЕРСАЛЬНОЇ СИСТЕМИ
ЗАПОБІГАННЯ ТА ВИРІШЕННЯ КОНФЛІКТІВ..... 218

Степанчук К.С., Максимович Р.О. СЕКСУАЛЬНЕ НАСИЛЬСТВО
ПІД ЧАС ЗБРОЙНИХ КОНФЛІКТІВ:
МІЖНАРОДНО-ПРАВОВІ МЕХАНІЗМИ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ..... 226

Стецiв Р.С. ПОНЯТТЯ ПРИНЦИПУ СУБСИДІАРНОСТІ В ПРАВІ ЄС..... 232

Фомін П.В. ОРГАНИ ТА ІНСТИТУЦІЇ ОРГАНІЗАЦІЇ ОБ'ЄДНАНИХ НАЦІЙ
У СФЕРІ ЗАХИСТУ ВІД ДИСКРИМІНАЦІЇ.....238

Фоміна Л.О. ПРАВО НА ОДЯГ У ПРАКТИЦІ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ.....246

Шамсан Р.Т. МІЖНАРОДНІ ТА ВНУТРІШНЬОДЕРЖАВНІ ПРАВОВІ ПРОБЛЕМИ
ЗАХИСТУ МЕНШИН.....251

РОЗДІЛ 12. ФІЛОСОФІЯ ПРАВА

Трубчанінов К.С. УКРАЇНСЬКА НАЦІОНАЛЬНА ІДЕНТИЧНІСТЬ І ПРАВОВА КУЛЬТУРА.....265

Туряниця В.В. МОДЕРНІ ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ КЛАСИФІКАЦІЇ МОВ
І МОВНИХ ПРАВ У ЗАРУБІЖНОМУ ДИСКУРСІ:
ДОСВІД ДЛЯ УКРАЇНИ.....271

РОЗДІЛ 13. АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ СУЧАСНОЇ ПРАВОВОЇ НАУКИ

Білінський І.А. СУТНІСТЬ ТА СОЦІАЛЬНА ЗУМОВЛЕНІСТЬ КРИМІНАЛІЗАЦІЇ
НЕЗАКОННОГО ГРАЛЬНОГО БІЗНЕСУ.....277

Діхтярук А.Б. КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВИЙ СТАТУС СТУДЕНТА
ЯК СУБ'ЄКТА ОСВІТНЬОГО ПРАВА:
МІЖ ПУБЛІЧНО-ПРАВОВИМ І ПРИВАТНО-ПРАВОВИМ РЕГУЛЮВАННЯМ..... 283

Пастернак П.І. СПІВВІДНОШЕННЯ ПОПЕРЕДНЬОГО ДОГОВОРУ
ТА ПРОТОКОЛУ ПРО НАМІРИ:
ЮРИДИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ ТА СУДОВА ПРАКТИКА.....289

Софина І. МІСЦЕ І РОЛЬ ПОЛІЦЕЙСЬКОЇ ОСВІТИ У ЗАБЕЗПЕЧЕННІ
РЕАЛІЗАЦІЇ ФУНКЦІОНАЛЬНОГО ПРИЗНАЧЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ
НА ОСНОВІ ЗАРУБІЖНОГО ДОСВІДУ.....295

Сошников А.О. СОЦІАЛЬНО ВІДПОВІДАЛЬНЕ ГОСПОДАРЮВАННЯ:
АНАЛІЗ СУБ'ЄКТНОГО СКЛАДУ.....300

Шопіна І.М. ПРОБЛЕМИ ГРОМАДСЬКОГО КОНТРОЛЮ
ЗА РЕАЛІЗАЦІЄЮ ПРАВА ВЛАСНОСТІ ТЕРИТОРІАЛЬНИХ ГРОМАД.....314

CONTENTS

SECTION 10. JUDICIARY; PROSECUTOR'S OFFICE AND LAWYER

Heetkamp S., Bohatchuk D.P. VIRTUAL REALITY IN JUDICIAL PROCEEDINGS: A VIEW FROM GERMANY AND UKRAINE..... 9

Horobets N.S., Naumenko S.M. EU LAW ON ARTIFICIAL INTELLIGENCE AND ITS IMPACT ON THE JUDICIAL SYSTEM OF UKRAINE.....17

Dragan O.V. IMPLEMENTATION OF THE FUNCTIONS OF THE PROSECUTOR'S OFFICE OF UKRAINE DURING THE PERIOD OF MARTIAL LAW..... 22

Zaborovskyy V.V., Manzyuk V.V. SIZES OF INSURANCE PREMIUMS AND INSURANCE COVERAGE AS IMPORTANT ELEMENTS OF THE LAWYER'S CIVIL LIABILITY INSURANCE MECHANISM: EXPERIENCE OF FOREIGN COUNTRIES.....28

Mykhailiuk S.S. ALL-UKRAINIAN CONFERENCE OF PROSECUTORS AS AN ORGANIZATIONAL FORM OF PROSECUTORIAL SELF-GOVERNANCE IN UKRAINE..... 34

Pavliuk N.M. DIGITIZATION OF LAWYER'S ACTIVITIES.....41

Stefanchuk M.M., Legkykh K.V. TRENDS IN THE FUNCTIONAL DEVELOPMENT OF THE PUBLIC PROSECUTOR'S OFFICE IN UKRAINE OUTSIDE THE CRIMINAL JUSTICE SYSTEM: IN SEARCH OF DOCTRINAL GUIDELINES..... 46

Chaika R.A. PRE-TRIAL INVESTIGATION BODIES IN UKRAINE AND EU COUNTRIES: A COMPARATIVE LEGAL ANALYSIS..... 55

Shamrynskiy D.O. PECULIARITIES OF THE EXERCISE OF COORDINATING POWERS BY PROSECUTION OFFICE HEADS IN THE SPHERE OF COMBATING ORGANIZED CRIME: ANALYSIS OF RECENT CHANGES..... 62

SECTION 11. INTERNATIONAL LAW

Anisimova M.F., Verbitskyi A.S. GREEN FISCAL POLICY: EUROPEAN EXPERIENCE IN THE IMPLEMENTATION OF ENVIRONMENTAL TAXES AND UKRAINE..... 71

Berezhna K.V., Bespalenkov R.O., Slisarenko O.M. ELECTIONS AS A GOVERNMENT INSTRUMENT IN THE CONCEPT OF A. TOYNBY. HISTORICAL RETROSPECTIVE: EUROPE AND UKRAINE..... 77

Bochkovoi V.O. THE CONCEPT OF DEROGATION AND ITS PLACE IN THE SYSTEM OF RESTRICTIONS ON HUMAN RIGHTS..... 82

Veremchuk V.S. THE IMPACT OF MARITIME TRANSPORT AUTOMATION ON THE INTERNATIONAL LEGAL STATUS OF THE SHIPMASTER..... 87

Voievodin I.S. INTERNATIONAL LEGAL FOUNDATIONS FOR THE PROTECTION OF THE ENVIRONMENTAL RIGHTS OF PERSONS WITH DISABILITIES..... 93

Voievodina G.I. HARMONIZATION OF THE LEGAL REGULATION OF THE CRYPTO-ASSET MARKET IN UKRAINE WITH EU LAW: CONCEPTUAL, CATEGORICAL, AND CLASSIFICATION ASPECTS..... 100

Galan V.O., Samoilova A.R. EUROPEAN INTEGRATION
OF THE AGRICULTURAL SECTOR OF UKRAINE:
CHALLENGES AND PROSPECTS OF FULFILLING OBLIGATIONS..... 107

Hilevych O.V., Shulga V.O. THE IMPACT OF ARMED CONFLICTS ON THE ENVIRONMENT:
CONTEMPORARY PROBLEMS OF INTERNATIONAL LEGAL RESPONSIBILITY..... 114

Hordeiuk A.O., Demura R.I. CYBERSECURITY ISSUES IN SPACE ACTIVITIES:
INTERNATIONAL LEGAL AND TECHNOLOGICAL ASPECTS..... 121

Hrekul-Kovalyk T.A. THE KAMPALA CONVENTION
AS AN EXAMPLE OF REGIONALIZATION OF INTERNATIONAL LAW:
PREREQUISITES FOR ADOPTION AND GENERAL CHARACTERISTICS..... 128

Zabara I.M. NATO STRATEGY IN THE FIELD OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE:
FORMATION AND DEVELOPMENT
OF CONCEPTUAL INTERNATIONAL LEGAL PRINCIPLES (2021–2024)..... 134

Zakharchuk R.M. INTERNATIONAL NORMS AND MECHANISMS
OF LEGAL RESPONSIBILITY FOR ACOUSTIC TERROR..... 139

Koval T.V. FREEDOM OF EXPRESSION AND STANDARDS OF PROSECUTOR'S ACTIVITY:
CASE LAW OF THE EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS..... 149

Kolotukha I.O. THE INSTITUTION OF RECOGNITION AND LEGAL PERSONALITY
OF NATIONAL LIBERATION MOVEMENTS DURING ARMED CONFLICT..... 155

Lytvyn O.P. JUDICIAL PRECEDENT OF THE EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS
IN THE LEGAL SYSTEM OF UKRAINE:
METHODOLOGICAL PROBLEMS OF INTERPRETATION..... 161

Melenko O.V. MEDIATION IN THE FIELD OF INTERNATIONAL LAW:
RESOLUTION OF TRANSBORDER DISPUTES..... 167

Nevara L.M., Zvierieva K.S. LEGAL REGULATION OF THE DIGITAL TRANSFORMATION
OF THE NATIONAL FINANCIAL SYSTEM IN THE CONTEXT
OF EUROPEAN INTEGRATION PROCESSES..... 173

Novashok D.O. DUAL ATTRIBUTION AND SHARED RESPONSIBILITY
OF AN INTERNATIONAL ORGANIZATION AND A STATE..... 179

Petrunenko Ia. UK-UKRAINE 100 YEAR PARTNERSHIP AGREEMENT:
LEGAL ANALYSIS..... 185

Pichko R.S. THE LEGAL REGIME OF INTELLECTUAL PROPERTY RIGHTS MANAGEMENT
IN INTERNATIONAL SPACE PROJECTS: PROSPECTS AND POSSIBLE MODELS..... 193

Polishchuk A.A., Nurullaiev I.S. CERTAIN ASPECTS OF LEGAL REGULATION
OF COMBATING HUMAN TRAFFICKING IN THE EUROPEAN UNION..... 199

Savka O.I. FORMATION OF A MODEL OF INTERNATIONAL LEGAL REGULATION
OF PRIVATE MILITARY AND SECURITY ACTIVITIES..... 206

Syroid T.L. CHILDREN AND YOUTH IN THE FOCUS OF THE INTERNATIONAL
UNIVERSAL SYSTEM OF CONFLICT PREVENTION AND RESOLUTION..... 218

Stepanchuk K.S., Maksymovych R.O. SEXUAL VIOLENCE DURING ARMED CONFLICTS: INTERNATIONAL LEGAL MECHANISMS OF ACCOUNTABILITY..... 226

Stetsiv R.S. THE CONCEPT OF THE PRINCIPLE OF SUBSIDIARITY IN EU LAW..... 232

Fomin P.V. UNITED NATIONS BODIES AND INSTITUTIONS IN THE FIELD OF PROTECTION AGAINST DISCRIMINATION..... 238

Fomina L.O. THE RIGHT TO CLOTHING IN THE PRACTICE OF THE EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS..... 246

Shamsan R.T. INTERNATIONAL AND NATIONAL LEGAL ISSUES OF MINORITY PROTECTION..... 251

SECTION 12. PHILOSOPHY OF LAW

Trubchaninov K.S. UKRAINIAN NATIONAL IDENTITY AND LEGAL CULTURE..... 265

Turyanytsya V.V. MODERN PHILOSOPHICAL AND LEGAL PRINCIPLES OF THE CLASSIFICATION OF LANGUAGES AND LANGUAGE RIGHTS IN FOREIGN DISCOURSE: EXPERIENCE FOR UKRAINE..... 271

SECTION 13. CURRENT ISSUES OF MODERN LEGAL SCIENCE

Bilinsky I.A. THE ESSENCE AND SOCIAL CONDITIONING OF THE CRIMINALIZATION OF ILLEGAL GAMBLING BUSINESS IN UKRAINE..... 277

Dikhtiaruk A.B. CONSTITUTIONAL AND LEGAL STATUS OF A STUDENT AS A SUBJECT OF EDUCATIONAL LAW: BETWEEN PUBLIC AND PRIVATE LEGAL REGULATION..... 283

Pasternak P.I. THE RELATIONSHIP BETWEEN A PRELIMINARY AGREEMENT AND A PROTOCOL OF INTENTIONS: LEGAL SIGNIFICANCE AND JUDICIAL PRACTICE..... 289

Sofina I. THE PLACE AND ROLE OF POLICE EDUCATION IN ENSURING THE IMPLEMENTATION OF THE FUNCTIONAL PURPOSE OF THE NATIONAL POLICE BASED ON FOREIGN EXPERIENCE..... 295

Soshnykov A.O. SOCIALLY RESPONSIBLE MANAGEMENT: ANALYSIS OF THE ENTITY COMPOSITION..... 300

Shopina I.M. PROBLEMS OF PUBLIC CONTROL OVER THE REALIZATION OF PROPERTY RIGHTS OF TERRITORIAL COMMUNITIES..... 314

РОЗДІЛ 10. СУДОУСТРІЙ; ПРОКУРАТУРА ТА АДВОКАТУРА

УДК 347.97
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.4.1

VIRTUAL REALITY IN JUDICIAL PROCEEDINGS: A VIEW FROM GERMANY AND UKRAINE

Prof. Dr. Heetkamp S.,
LL.M.,
Professor of TH Köln – University of Applied Sciences
ORCID: 0009-0005-3294-238X
e-mail: simon.heetkamp@th-koeln.de

Bohatchuk D.,
PhD in Law (Candidate of Science of Law),
Senior Lecturer of the Faculty of Law of
the National University of "Kyiv-Mohyla Academy"
ORCID: 0009-0008-6804-6765
e-mail: d.bohatchuk@ukma.edu.ua

Heetkamp S., Bohatchuk D. Virtual reality in judicial proceedings: a view from Germany and Ukraine.

The paper explores the integration of virtual reality (VR) technologies into judicial proceedings. The study begins with an analysis of the use cases of VR in the judicial processes in Germany and other countries where there are known cases of using VR tools for such purposes as crime scene reproduction and evidence representation.

The mentioned use cases of the implementation of VR in court proceedings include, in particular, the employment of VR for the reconstruction of the crime scene of the murder of two police officers in Kusel, the trial against former guard at Auschwitz-Birkenau concentration camp Reinhold Hanning, a fatal speeding accident investigation in Wiesbaden (criminal cases in Germany), and the U.S. civil case Stephenson v. Honda Motors Ltd. of America. Additionally, the paper considers some ongoing pilot projects and initiatives that use VR in the legal field, particularly for courtroom simulations, legal education and professional training.

The paper then analyzes the current status and potential for implementing VR within the judicial system of Ukraine. The research explores the views of Ukrainian legal scholars who have studied the perspectives of VR.

Finally, the research outlines the key advantages and challenges associated with integrating VR into judicial proceedings. While VR offers significant advantages, it also raises complex legal and ethical challenges. Judges must be prepared to adjudicate disputes and address complex legal issues arising from the use of VR technologies, which simultaneously requires the adoption of appropriate legal regulations that can be interpreted and enforced by the courts.

The paper concludes that the effective integration of VR into court proceedings should be supported by dedicated legal frameworks that define the legal status of VR, regulate the admissibility and procedural status of VR-based evidence, and address data protection and other concerns related to the use of VR in court proceedings.

Key words: virtual reality, court, justice, technologies

Гіткамп С., Богатчук Д.П. Віртуальна реальність у судовому процесі: погляд з Німеччини та України.

Стаття досліджує інтеграцію технологій віртуальної реальності («VR») в судовий процес. Дослідження починається з аналізу практичних кейсів використання віртуальної реальності в су-

дових процесах у Німеччині та інших державах, де відомі випадки застосування інструментів віртуальної реальності для таких цілей, як відтворення місця злочину та презентація доказів.

Серед згаданих прикладів застосування віртуальної реальності в судовому процесі, зокрема, використання віртуальної реальності для реконструкції місця злочину вбивства двох поліцейських у місті Кузелі, судовий процес проти колишнього охоронця концтабору Аушвіц-Біркенау Райнхольда Ганнінга, розслідування ДТП зі смертельним наслідком у місті Вісбадені (кримінальні справи в Німеччині), а також цивільна справа у США «Stephenson v. Honda Motors Ltd. of America». Крім того, в статті розглядаються деякі поточні пілотні проєкти та ініціативи щодо використання віртуальної реальності в сфері права, зокрема, для моделювання судових засідань, юридичної освіти та професійного навчання.

Далі у статті проаналізовано поточний стан та перспективи інтеграції віртуальної реальності в судову систему України. У дослідженні розглянуто погляди українських науковців-правників, які вивчали потенціал віртуальної реальності.

Наприкінці дослідження окреслено ключові переваги та виклики, пов'язані з інтеграцією віртуальної реальності в судовий процес. Хоча віртуальна реальність пропонує значні переваги, вона також породжує складні юридичні та етичні виклики. Судді повинні бути готовими до розгляду спорів та вирішення складних правових питань, пов'язаних з використанням технологій віртуальної реальності, що вимагає водночас і прийняття відповідних нормативно-правових актів, які б могли тлумачитися та застосовуватися судами.

У статті зроблено висновок, що ефективна інтеграція віртуальної реальності в судовий процес повинна спиратися на спеціалізовану нормативно-правову базу, яка має визначати правовий статус віртуальної реальності, регулювати допустимість і процесуальний статус доказів, заснованих на віртуальній реальності, а також вирішувати проблеми захисту даних та інші проблеми, пов'язані з використанням віртуальної реальності в судовому процесі.

Ключові слова: віртуальна реальність, суд, правосуддя, технології

Introduction. Modern technologies are advancing and progressing rapidly. Virtual Reality (VR) technologies are being developed and actively implemented in various fields. VR can be defined as follows: "the use of computer modeling and simulation that enables a person to interact with an artificial three-dimensional (3-D) visual or other sensory environment" [1]. VR can immerse users in a computer-generated environment that simulates sensory experiences, including sight, sound, motion and touch, and is typically created using specialised hardware and software components such as head-mounted displays (headsets), tracking sensors, input devices (handheld controllers or gloves), powerful computers or gaming consoles, applications [2].

Although VR is actively becoming more widely used and is expected to have a growing impact on the legal field, there is still very little research in Ukraine on the legal aspects of VR or the use of VR in legal practice. Certain aspects of VR in the context of law and its implementation in the justice system have been researched by several Ukrainian legal scholars, including Sibilla Buletsa [3], Svitlana Kostenko [4], Viktor Zaborovsky, Alina Stoyka [5]. However, there is no comprehensive and fundamental legal research on VR in Ukraine. In Germany, VR has been the subject of legal research by several legal scholars, in particular Simon J. Heetkamp, Eric Hilgendorf, Gerald Spindler, Kai Cornelius, Lava Gaff, however research on this topic remains fragmented.

The purpose of this paper is to analyze the potential of VR within the judicial system, examining whether and how the judiciary can not only reflect the growing use of such technologies but also actively benefit from their integration.

Main body. Advanced legal systems, such as that of Germany, are exploring the integration of VR into the justice system.

Use Cases of VR in the Judicial Systems of Germany and Other Countries. A notable example of developing integration of VR into judicial system occurred in July 2022 at the Kaiserslautern District Court, during the criminal proceedings concerning the murder of two police officers in Kusel [6; 11, p. 11-12]. In this case, the presiding judge wore VR glasses in a courtroom to virtually walk through and examine the crime scene, the virtual reconstruction of which had been created by the Rhineland-Palatinate State Criminal Police Office and the Federal Criminal Police Office [6; 11, p. 11-12].

Virtual reality, based on construction plans and laser scans of the concentration camp, was also used in the criminal trial at the Detmold District Court in Germany of 94-year-old Reinhold Hanning, who

worked as a guard at the Auschwitz-Birkenau concentration camp and has been accused of abetting murder in 170,000 cases [7; 11, p. 12-13]. A VR model created by the Bavarian State Office of Criminal Investigation, shown on a projector and screen, demonstrated what could be seen from the watchtowers where Hanning had been on duty, in response to his argument that he was unaware of what was happening in the camp [7; 11, p. 12-13].

In 2023, VR technology was also used in Wiesbaden, Germany, to reconstruct the scene of a fatal speeding accident [8; 9; 11, p. 13-14]. The reconstruction utilized video from 360-degree cameras positioned in the vehicles and at the location of a pedestrian witness to clarify what could be seen from various perspectives at the time of the accident, in particular from the driver's viewpoints [8; 9; 11, p. 13-14]. In this case, an expert witness wore VR glasses to demonstrate and explain the court how the accident happened.

VR technology is being used in criminal investigations and court proceedings in other countries.

In Switzerland, for example, VR is used to reconstruct crime scenes, in particular to help witnesses visualize what happened and recall details even if the scene itself has been changed [10; 11, p. 14].

In December 2024, a judge at the Broward County Circuit Court in the United States used VR technology during a hearing, wearing a VR headset to view the crime scene from the defendant's perspective in a defense expert's reconstruction [12].

VR can be used not only in criminal proceedings and by investigators [13] but also in civil proceedings, although its use remains rare in this jurisdiction. One such case, known to the authors, took place in the United States: the case of Stephenson vs. Honda Motors Ltd of America [41, p. 11]. In this case, the plaintiff claimed that her Honda motorcycle was defectively manufactured or designed, which caused her to fall [11, p. 15]. The defendant presented a VR to demonstrate that the terrain on which the plaintiff was riding the motorcycle was too rough [11, p. 15]. The case was dismissed [11, p. 15].

One of the authors of this paper, who has worked as a judge in civil cases (Simon J. Heetkamp), considers that the use of VR in civil proceedings can be a valuable tool to make things more visible and understandable, e.g. to supplement the many photographs submitted as evidence which could be unclear in terms of how they belong together, in terms of the positions from which they were taken, lighting. etc. [11, p. 15-16].

Interestingly, in 2023, a Colombian administrative court judge even held a court hearing in VR, some say: in the Metaverse (in Meta's VR application Horizon Workrooms) [14].

Various initiatives and projects are focusing on the potential of VR tools for reconstruction of crime scenes and evidence [15], for instance the robotic system for creating "virtual tours" of crime scenes [16] or the project by researchers at Staffordshire University, supported by funding from the European Commission, for creating a VR system that allows jurors to relive crime scenes [17].

VR has vast potential also for the use in courtroom simulations, legal education and professional training.

In an initiative piloted in collaboration with the International Criminal Court VR was used to help survivors of conflict-related sexual violence to prepare for giving testimony in a court by familiarizing them with the courtroom and available protective measures [40].

VR offers transformative potential for the training of judges, as well as for education of law students. Thus, in Germany, one of the authors of this paper (Simon J. Heetkamp) has implemented the project of an "AI-supported witness avatar in a virtual courtroom" in order to give students, legal trainees and future judges the opportunity to virtually practice questioning witnesses by "communicating" with the avatar, which is coupled with a large language model and prompted in advance [18].

Projects applying artificial intelligence and VR, such as "CourtNAI", which is being tested for trainee lawyers at the Oldenburg Higher Regional Court and focuses particularly on the simulation of court hearings and witness examinations, are currently being piloted in Germany [19]. One of the authors of this paper, Prof. Dr. Simon J. Heetkamp, is an external expert to the mentioned project. There are many other examples of the use of VR for simulation of court proceedings and training of law students and lawyers at the beginning of their careers in other countries [20; 21]. The potential of VR for the improvement of the professional skills of police officers is also being discovered [22].

Prospects for VR in the Judicial System of Ukraine. Let us examine whether, and in what ways, VR is being used within the Ukrainian judicial system, as well as its potential to contribute to the functioning of the system. Ukraine does not have the respective vast experience of implementing VR in justice system so far, however, the high potential for its use in future can be predicted [4, p. 117].

While still in the initial stages, VR is being introduced into the Ukrainian legal landscape in a way that reflects the system's peculiarities, specific challenges and constraints.

Thus, in 2017, there were announcements about the launch of a project to video record court proceedings using "VR 360 virtual reality technology" (not actually VR as such, as in the abovementioned), which creates the effect of an observer's presence at a hearing and allows one to "see everything" by dragging the computer screen or rotating the smartphone in different directions [23; 24].

The potential of VR in the educational process in higher education institutions as well as for training of judges and other legal practitioners is also being considered in Ukraine [25; 26; 27].

The perspectives of VR in the field of law is being explored by Ukrainian scholars.

Ukrainian scholars note that VR technologies propose high accuracy for recreating the conditions of the crime scene, including weather, lighting [4, p. 117], season, part of a day.

The scholars also consider the potential of VR for improving criminal proceedings, including training of investigators, for example, for practicing various investigative approaches in the course of interrogation in different situations [5, p. 80-81]. The potential of VR for investigating crime scenes and circumstances and even crime prevention is considered as well [5, p. 81].

Besides, the possibilities of 3D scanning for creating three-dimensional models of objects in criminalistics are analyzed, in particular for fixing signs of crimes and crime scenes, for comparative research (e.g., superimposing a scanned model of a boot on a model of a footprint to see if the points match), for diagnostic studies, and for the presentation of evidence [28]. The following advantages of using 3D scanning to create 3D copies are specified by the respective Ukrainian experts: better preservation of evidence, for example in 3D evidence libraries, easier measurement of such 3D evidence, non-intrusiveness which minimizes the risk of destruction of evidence, high accuracy, volume of the image compared to flat images, a qualitatively new level of visibility of evidence demonstration, for example by an expert in court [28].

War affects the peculiarities of the use of VR in Ukraine. Given the challenging circumstances of war, VR can be used for training soldiers and developing important skills on the battlefield, for defining people who are best suited for the respective tasks in warfare [29; 30]. There are possibilities of using VR for the rehabilitation process of soldiers and civilians [31; 32], for the treatment of post-traumatic stress disorder [33; 34], for the reduction of stress-related symptoms [35], for the education of children with the aim of protecting them from mines and explosive weapons [36].

The potential of VR for police officers, in particular, to train and experiment with new crime prevention and suppression strategies in a safe and controlled environment requires additional attention.

Advantages and Challenges of VR in Judicial Proceedings. In general, VR technologies offer significant benefits to the legal field by transforming the means by which lawyers can present and perceive legal information at various stages of the court proceedings, in particular for providing additional evidence to represent locations and visualize objects or to support or object to witness testimony, for collecting, analyzing and preserving evidence at the investigation stage, as well as for training and professional improvement of legal practitioners.

VR can allow for a better understanding of the facts, allowing for a more accurate assessment of the characteristics of the objects perceived within the virtual representation, and for additional information to be gained from analysis, reducing the time spent understanding the details [11, p. 16-17]. VR technology offers the possibility to improve the understanding of highly complex evidence, such as medical procedures or architectural designs, and allows not only to see them, but also to interact with them [2]. In crime scene and accident reconstruction, VR can recreate the locations and events over time, replicating lightning, time of year, weather and other changing characteristics, as well as showing the events and objects from different people's perspectives [2]. VR can help to ensure the anonymity and concealment of the identity of a witness where this is necessary for his or her protection or for privacy reasons.

At the same time, there are significant limitations and risks associated with the use of VR in the justice sector. Disadvantages include the high cost of using VR technology, the need for considerable time and technical expertise to implement VR, and the not excluded possibility of human factors [11, p. 17-18]. High costs and the required special technical expertise, which not all courts or participants in the judicial process have, create further issues of equal access to justice [13]. The challenge of ensuring the accuracy, authenticity and reliability of virtual simulations, and guaranteeing their unbiased quality, could require the involvement of additional technical specialists at additional costs and other resources

that not all participants may be able to afford [12; 13]. The development and establishment of standards and protocols, particularly for the presentation of evidence in court, could be recommended to ensure the accuracy and integrity of VR-supported evidence [13].

In addition, there may be rather subjective psychological aspects of the influence of VR. On the one hand, VR may affect the testimony of witnesses by making them think that they remember things they saw in the virtual reality without really seeing them in the real world [11, p. 17]. On the other hand, experiencing a crime scene could also have a strong emotional impact on a judge, affecting his or her ability to remain objective and impartial [12]. Ethical considerations for judges, who will have to immerse themselves in the VR environment in order to consider the VR-supported evidence, should also be taken into account.

Judges today should be aware of the development and the functionalities of VR, because in any case VR will reach the courts in a way that the judges will have to give the legal perception to these technologies and judge the cases arising from their use, for example, the cases of injury or fraud in VR [37, p. 1055]. This requires not only an understanding by judges of how such technologies work [37, p. 1055-1056], but also appropriate legislation regulating the issues arising from the development of VR to be enforced by the courts.

Despite the benefits of the use of VR, there are many issues connected particularly with the lack of legal regulation of this emerging field. The issues that will sooner or later have to be addressed by judges.

VR presents many legal challenges. There are issues of who should own the objects created in VR, how to protect intellectual property rights from unauthorized use in VR without the consent of the right holder, the unclear legal status of transactions conducted in VR, as well as the reliability of identification of users conducting these transactions. Key concerns also involve protection of privacy and personal data collected in VR, the confidentiality issues [3, p. 192-193]. Virtual interactions may be subject to contractual terms and conditions that may restrict the privacy, property and liberty rights of users, who may not always be fully aware of these terms and conditions [37, p. 1056]. The terms and conditions of VR applications must be understandable and transparent, and the consent given thereto must be free and informed. Appropriate cybersecurity is essential in VR environments to protect against cyberattacks that can damage users security and privacy. Another controversial issue is the liability for actions in VR that are considered crimes and other offences when they happen in the real world (robbery, murder, sexual assault and other such acts). Clarifying the respective rights, obligations and responsibilities, in particular, of those developing, providing, operating, deploying and using VR is necessary to ensure the lawful use of these technologies.

Existing legislation can be applied to VR, but it requires appropriate interpretation by the courts and further adaptation. In both Ukraine and Germany, existing legislation, particularly in the areas of personal data protection, intellectual property, consumer rights, and liability, can be applied to legal relations arising within or in connection with VR. For example, Article 14^3 of the Law of Ukraine "On Advertising" directly states that "[a]dvertising with the use of electronic communications (including e-mail, messaging services, search services, websites and web pages of legal entities and individuals on the Internet, chatbots, automatic messages, communication with the use of telephone numbers, services using augmented and virtual reality technologies, and any other information (digital) technologies), which is distributed and consumed in Ukraine, shall be subject to the requirements of this Law, the legislation of Ukraine on protection against unfair competition and other laws of Ukraine" (unofficial translation) [39].

The Strategy for the Digital Development of Innovations in Ukraine up to 2030, approved by Order No. 1351-r of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated 31 December 2024, defines "creating conditions for the development of innovations in the field of immersive technologies" (including VR) as one of the 17 strategic goals for implementing the said strategy in Ukraine [38].

Both Ukrainian and German procedural codes, particularly in the context of criminal proceedings, do not explicitly provide for the use of VR technologies, for instance, in the representation of evidence during trial. However, neither legal framework expressly prohibits the use of such tools in court proceedings.

Further possible integration of VR into court proceedings requires the appropriate legal framework to elaborate the legal definition of VR, to define the legal status and the criteria for admissibility of evidence based on the use of VR, to adapt existing court procedures and establish procedural rules for

consideration of such evidence, as well as to address data protection and other concerns related to the use of VR in court proceedings.

Conclusions. The rapid development of VR technologies requires consideration of potential integration of these technologies into judicial processes. Judges and other legal professionals should develop their understanding of both the technical and legal implications of the use of VR. As VR instruments are being piloted within the judicial systems of technologically advanced countries such as Germany, they demonstrate significant potential to transform judicial procedures, particularly in the areas of evidence visualization and analysis, legal education and professional training. However, this integration also presents complex legal challenges, including the need to define the legal status of VR within legal proceedings and to establish appropriate legal frameworks to regulate its use. The adoption of the laws specially dedicated to regulation of the VR issues and development of guidelines for judges, experts, attorneys and other participants of court proceedings with regard to application cases for VR in court could be recommended.

REFERENCES:

1. Virtual reality. *Encyclopædia Britannica*. URL: https://www.britannica.com/technology/virtual-reality (accessed: 14.05.2025).
2. Mundin, Francis. Immersive Justice: Exploring the Future of Law Practice Through Virtual Reality. *LawCrossing*. 22.09.2023. URL: https://www.lawcrossing.com/article/900054992/Immersive-Justice-Exploring-the-Future-of-Law-Practice-Through-Virtual-Reality/ (accessed: 14.05.2025).
3. Buletsa S.B. Virtualna realnist ta dopovnena realnist ta yii zdatnist vplyvaty na osobysti nemainovi prava osoby. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu. Seriia: Pravo*. 2025. T. 1, No. 87. URL: http://visnyk-pravo.uzhnu.edu.ua/article/view/324641 (in Ukrainian) (accessed: 20.05.2025).
4. Kostenko S. VR-tekhnolohii yak novyi vymir dokazuvannia: vyklyky dlia Ukrainy ta yurydychnoi osvity. *VIII International Scientific and Practical Conference «Theoretical and Empirical Scientific Research: Concept and Trends»*, 7 March 2025, Oxford, UK. URL: https://archive.logos-science.com/index.php/conference-proceedings/article/view/2796 (in Ukrainian) (accessed: 14.05.2025).
5. Zaborovskyi V.V., Stoika A.V. Znachennia virtualnoi realnosti (proektuvannia) u vykonanni zavdan kryminalnoho pravosuddia. *Goal and role of world science in modernity: abstracts of 7-th International scientific and practical conference,* Helsinki (Finland), 09-10 March, 2020. Helsinki: SH SCW «NEW ROUTE», 2020. P. 80–83. URL: https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/handle/lib/31351 (in Ukrainian) (accessed: 14.05.2025).
6. Polizisten-Morde von Kusel. Richter mit VR-Brille am virtuellen Tatort. *Bild*. 07.07.2022. URL: https://www.bild.de/regional/saarland/saarland-news/polizisten-morde-von-kusel-richter-mit-vr-brille-am-virtuellen-tatort-80631568.bild.html (accessed: 14.05.2025).
7. Freid, David. Nazi VR. *David Freid*. URL: https://davidfreid.com/portfolio/nazi-vr (accessed: 14.05.2025).
8. Fouraté, Sonja. Lebenslange Haft für 25-Jährigen nach tödlichem Raserunfall in Wiesbaden. *hessenschau.de*. 29.11.2023. URL: https://www.hessenschau.de/panorama/lebenslange-haft-fuer-25-jaehrigen-nach-toedlichem-raserunfall-in-wiesbaden--v3,raser-prozess-wiesbaden-100.html (accessed: 14.05.2025).
9. Angeklagter zeigt Reue im Mordprozess nach tödlichem Raserunfall. *hessenschau.de*. 19.06.2023. URL: https://www.hessenschau.de/panorama/mordprozess-angeklagter-zeigt-reue-nach-toedlichem-raserunfall-in-wiesbaden-v3,wiesbaden-prozess-raser-unfall-100.html (accessed: 14.05.2025).
10. Solving crimes with the help of virtual reality. *SWI swissinfo.ch*. URL: https://www.swissinfo.ch/eng/aging-society/crime-in-3d_solving-crimes-with-the-help-of-virtual-reality/44580876 (accessed: 20.05.2025).
11. Heetkamp, Simon Johannes. Virtual Reality in der Justizpraxis // In: *Rechtsfragen virtueller Welten* / Botta C., Feldhaus M., Goldberg S. [et al.]. Nomos, 2025. P. 11–20. URL: https://www.researchgate.net/publication/388738676_Virtual_Reality_in_der_Justizpraxis (accessed: 14.05.2025).

12. Rattray, Kate. Virtual Reality Steps Into the Courtroom: A Glimpse Into the Future of Justice. *Clio*. URL: https://www.clio.com/blog/virtual-reality-courtroom/ (accessed: 14.05.2025).
13. Exploring the Impact of Virtual and Augmented Reality in Courts. *UNESCO*. URL: https://www.unesco.org/en/articles/exploring-impact-virtual-and-augmented-reality-courts (accessed: 14.05.2025).
14. Colombian court holds 2-3 hour long virtual court hearing. Latest World News. English News. *WION*. *YouTube*. URL: https://www.youtube.com/watch?v=JuFIVMPF004 (accessed: 14.05.2025).
15. Morell, George. How virtual reality is being used in the legal sector. *Abogacía Española. Consejo General*. URL: https://www.abogacia.es/en/publicaciones/blogs/blog-de-innovacion-legal/como-la-realidad-virtual-se-esta-usando-en-el-sector-legal/ (accessed: 14.05.2025).
16. Tour A Real Crime Scene Using Virtual Reality. *Vocativ*. *YouTube*. URL: https://www.youtube.com/watch?v=A0Dk1rqTdbA&t=6s (accessed: 14.05.2025).
17. Virtual Reality Could Bring Crime Scenes To The Courtroom. *Scripps News*. *YouTube*. URL: https://www.youtube.com/watch?v=rPkUfGFVths (accessed: 14.05.2025).
18. Virtueller Gerichtssaal. *TH Köln*. *YouTube*. URL: https://www.youtube.com/watch?v=2SiV_7ZSC5k&t=46s (accessed: 14.05.2025).
19. Juristenausbildung mittels #KI und via #VR -Brille? (...) *Oberlandesgericht Oldenburg. Linkedin*. URL: https://www.linkedin.com/posts/olg-oldenburg_ki-vr-virtualreality-activity-7322918076251828224-1kxy?utm_source=share&utm_medium=member_desktop&rcm=ACoAADv1ZwYBn8d-oOr2Ep6hLIlqsO3DtfVcYDI (accessed: 01.06.2025).
20. Legal Skills Prof. Using Virtual Reality technology to train new courtroom lawyers. *Law Professor Blogs Network*. 06.08.2019. URL: https://lawprofessors.typepad.com/legal_skills/2019/08/using-virtual-reality-technology-to-train-new-courtroom-lawyers.html (accessed: 14.05.2025).
21. VR-Powered Legal Presentation Training. *JustLegalVR*. URL: https://justlegalvr.com/ (accessed: 14.05.2025).
22. GMP uses VR training to help officers deal with hate crime. *Police Professional*. 20.09.2023. URL: https://policeprofessional.com/news/gmp-uses-vr-training-to-help-officers-deal-with-hate-crime/ (accessed: 14.05.2025).
23. V Ukraini ziavyvsia virtualnyi sud. *Yurydychna hazeta*. URL: https://yur-gazeta.com/golovna/v-ukrayini-zyavivsya-virtualniy-sud-.html (in Ukrainian) (accessed: 20.05.2025).
24. Virtual Court 360. Robbery Trial.. *Open Court*. *YouTube.* URL: https://www.youtube.com/watch?v=jKhTt_PO_tc (accessed: 20.05.2025).
25. Koval, Yurii. VR-tekhnolohii v navchalnomu protsesi studentiv 5 ta 6 kursiv OPP «Mediatsiia». *Chernivtsi Law School*. URL: https://law.chnu.edu.ua/vr-tekhnolohii-v-navchalnomu-protsesi-studentiv-5-6-kursiv-opp-mediatsiia/ (in Ukrainian) (accessed: 20.05.2025).
26. Natsionalna shkola suddiv Ukrainy. Shtuchnyi intelekt i virtualna realnist v suddivskii osviti: NShSU provadzhuie innovatsiinyi dosvid yevropeiskykh shkil. *Natsionalna shkola suddiv Ukrainy*. URL: https://nsj.gov.ua/ua/news/shtuchniy-intelekt-i-virtualna-realnist-v-suddivskiy-osviti-nshsu-pereymae-innovatsiynih-dosvid-evropeyskih-shkil/ (in Ukrainian) (accessed: 20.05.2025).
27. Vidkryta lektsiia «Innovatsiini metody navchannia. AR, VR ta blyzki suchasni vizualni tekhnolohii». *Zakhidnoukrainskyi natsionalnyi universytet*. 27.02.2024. URL: https://www.wunu.edu.ua/news/25340-vdkrita-lekcja-nnovacjn-metodi-navchannja-ar-vr-ta-blizk-suchasn-vzualn-tehnologyi.html (in Ukrainian) (accessed: 20.05.2025).
28. Kovalenko, Artem. Perspektyvy vykorystannia 3D tekhnolohii v kryminalistytsi. *Your Law Refill. YouTube.* URL: https://www.youtube.com/watch?v=KvUsCpH8L-8 (in Ukrainian) (accessed: 20.05.2025).
29. HeisterVR: Ukrainian Startup Uses VR to Train Soldiers in Battlefield Sound Recognition. *Tech Ukraine*. 13.01.2025. URL: https://techukraine.org/2025/01/13/heistervr-ukrainian-startup-uses-vr-to-train-soldiers-in-battlefield-sound-recognition/ (accessed: 20.05.2025).
30. Moiseienko, Oleksandr. How Virtual Reality Technologies in Ukraine are Enhancing Modern Warfare And Helping To Train Soldiers. *United24. Media*. 31.07.2024. URL: https://united24media.com/war-in-ukraine/how-virtual-reality-technologies-in-ukraine-are-enhancing-modern-warfare-and-helping-to-train-soldiers-1466 (accessed: 20.05.2025).

31. Virtual Reality Rehabilitation for Veterans. *Angels for Ukraine. Charity Foundation*. URL: https://ukraineangels.org/veterans/vrr/ (accessed: 20.05.2025).
32. Solutions from Ukraine: Ukrainian developers create revolutionary VR simulator to aid in rehabilitation of amputee soldiers and civilians. *Rubryka*. 11.03.2024. URL: https://rubryka.com/en/2024/03/11/v-ukrayini-rozrobyly-vr-trenazher-dlya-reabilitatsiyi-vijskovyh-i-tsyvilnyh-z-amputovanymy-kintsivkamy-yak-pratsyuye-tse-rishennya/ (accessed: 20.05.2025).
33. Chaban O., Sak L., Oliinyk A., Burdeinyi A., Odintsov A. Virtual Reality Exposure Therapy Protocol for Post-Traumatic Stress Disorder Treatment in Military Veterans: Cross-Cultural Adaptation of Virtual Exposure Therapy in Ukraine. *Mental Health: Global Challenges Journal*. 2024. URL: http://ir.librarynmu.com/bitstream/123456789/15105/1/10.56508_mhgcj.v7i1.245.pdf (accessed: 18.05.2025).
34. Spytska Liana. The use of virtual reality in the treatment of mental disorders such as phobias and post-traumatic stress disorder. *SSM - Mental Health*. December 2024. Vol. 6. URL: https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S2666560324000562 (accessed: 20.05.2025).
35. Kukharuk, Olga, Tkalich, Kateryna, Kamash, Nadia, Georgiou, Orestis. Effectiveness of immersive VR therapy in reducing stress-associated symptoms in Ukraine. *European Journal of Psychotraumatology*. 22.04.2025. 2025 Apr 22;16(1):2488097. URL: https://pmc.ncbi.nlm.nih.gov/articles/PMC12016277/ (accessed: 20.05.2025).
36. UNICEF and the IT Ukraine Association created the world's first VR product to protect children from mines and explosive weapons. *UNICEF*. 08.04.2021. URL: https://www.unicef.org/ukraine/en/press-releases/unicef-and-it-ukraine-association-create-worlds-first-mine-safety-virtual-reality (accessed: 20.05.2025).
37. Lemley, Mark A., Volokh, Eugene. Law, Virtual Reality, and Augmented Reality. *University of Pennsylvania Law Review*. April 2018. Vol. 166. No. 5. P. 1051–1138. URL: https://scholarship.law.upenn.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=9622&context=penn_law_review (accessed: 20.05.2025).
38. Stratehiia tsyfrovoho rozvytku innovatsiinoi diialnosti Ukrainy na period do 2030 roku, skhvalena rozporiadzhenniam Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 31 hrudnia 2024 r. No. 1351-r. / Kabinet Ministriv Ukrainy. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1351-2024-%D1%80#n14 (in Ukrainian).
39. Zakon Ukrainy «Pro reklamu» vid 3 lypnia 1996 roku No. 270/96-VR / Verkhovna Rada Ukrainy. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/270/96-%D0%B2%D1%80#Text (in Ukrainian).
40. Rahman, Asad. Bringing everyone onboard: using virtual reality in the International Criminal Court. *HelloBrink*. 14.02.2024. URL: https://www.hellobrink.co/post/bringing-everyone-onboard-using-virtual-reality-in-the-international-criminal-court (accessed: 20.05.2025).
41. Schofield, Damian. The Use of Computer Generated Imagery in Legal Proceedings. *Digital Evidence and Electronic Signature Law Review*. November 2016. 13. URL: https://www.researchgate.net/publication/309674625_The_Use_of_Computer_Generated_Imagery_in_Legal_Proceedings (accessed: 20.05.2025).

УДК 347.9
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.4.2

ЗАКОН ЄС ПРО ШТУЧНИЙ ІНТЕЛЕКТ І ЙОГО ВПЛИВ НА СУДОВУ СИСТЕМУ УКРАЇНИ

Горобець Н.С.
доктор філософії, старша викладачка
кафедри адміністративного, господарського
права та фінансово-економічної безпеки,
Сумського державного університету
ORCID: 0000-0002-0282-2775
e-mail: ns.andriychenko@yur.sumdu.edu.ua

Науменко С.М.
кандидат юридичних наук, заступник завідувача
Сумського відділення Національного наукового центру
«Інститут судових експертиз імені М.С. Бокаріуса
ORCID: 0000-0002-4718-4957
e-mail: naumenko0175@icloud.com

Горобець Н.С., Науменко С.М. Закон ЄС про штучний інтелект і його вплив на судову систему України.

Стаття присвячена з'ясуванню ключових положень Закону ЄС про ШІ та його впливу на судову систему України. Зазначено, що ШІ істотно розширив можливості інформаційних технологій у судах, а такі країни як Китай, США, Японія, Великобританія вже сьогодні мають практику застосування ШІ у судочинстві. Вказано, що в більшості країн має місце істотний розрив між рівнем впровадження ШІ в судові системи і правовим регулюванням цих процесів, що й обумовило прийняття Закону ЄС про ШІ положення якого набуть чинності у 2026 році. Розкрито доктринальне розуміння поняття «штучний інтелект». З'ясовано, що Закон ЄС про ШІ не дає визначення ШІ, водночас містить поняття «система ШІ», на рівні національного законодавства поняття «штучний інтелект» закріплено в Концепції розвитку штучного інтелекту. Встановлено, що прийняття Закону ЄС про ШІ має стати основою для формування правового режиму ШІ на міжнародному та національному рівнях. Наведено доктринальне розуміння поняття «правовий режим ШІ». Зазначено, що необхідність формування правового режиму ШІ обумовлена низкою переваг (автоматизація правничих процесів, аналіз великих масивів даних, використання алгоритмів для прогнозування судових рішень) та потенційних ризиків таких технологій (проблеми з прозорістю та відповідальністю, дискримінація, загроза приватності та конфіденційності), що вимагає оцінки їх впливу на права людини та принципи судочинства. Встановлено, що Закон ЄС про ШІ є загальним, але відносить судову систему до високоризикованих сфер застосування ШІ та висуває обов'язкові вимоги до технологій ШІ в цій сфері (прозорість, недискримінація, якість даних, контроль людини, безпека і кіберзахист). Зроблено висновок, що встановлення таких вимог Законом ЄС про ШІ однозначно вплине на судову систему України, так як його положення має бути імплементовано до національного законодавства з метою його гармонізації з європейським законодавством. При цьому судова система України має бути відкритою до адаптації положень Закону ЄС про ШІ та забезпечити функціонування технологій ШІ, які відповідають встановленим ним вимогам.

Ключові слова: штучний інтелект, судова система, суд, правосуддя, права людини.

Horobets N.S., Naumenko S.M. EU Law on artificial intelligence and its impact on the judicial system of Ukraine.

The article is devoted to clarifying the key provisions of the EU Law on AI and its impact on the judicial system of Ukraine. It is noted that AI has significantly expanded the capabilities of information

technologies in courts, and countries such as China, the USA, Japan, and the UK already have the practice of using AI in judicial proceedings. It is indicated that in most countries there is a significant gap between the level of implementation of AI in judicial systems and the legal regulation of these processes, which led to the adoption of the EU Law on AI, the provisions of which will come into force in 2026. The doctrinal understanding of the concept of "artificial intelligence" is revealed. It is found that the EU Law on AI does not define AI, but at the same time contains the concept of "AI system", at the level of national legislation the concept of "artificial intelligence" is enshrined in the Concept of the Development of Artificial Intelligence. It is established that the adoption of the EU Law on AI should become the basis for the formation of the legal regime of AI at the international and national levels. A doctrinal understanding of the concept of "legal regime of AI" is presented. It is noted that the need to form a legal regime of AI is due to a number of advantages (automation of legal processes, analysis of large data sets, use of algorithms to predict court decisions) and potential risks of such technologies (problems with transparency and accountability, discrimination, threat to privacy and confidentiality), which requires an assessment of their impact on human rights and principles of justice. It is established that the EU Law on AI is general, but refers the judicial system to high-risk areas of application of AI and sets mandatory requirements for AI technologies in this area (transparency, non-discrimination, data quality, human control, security and cyber protection). It is concluded that the establishment of such requirements by the EU Law on AI will clearly affect the judicial system of Ukraine, as its provisions must be implemented into national legislation in order to harmonize it with European legislation. At the same time, the judicial system of Ukraine must be open to adapting the provisions of the EU Law on AI and ensure the functioning of AI technologies that meet the requirements established by it.

Key words: artificial intelligence, judicial system, court, justice, human rights.

Постановка проблеми. Невід'ємною частиною кожної правової держави є судова гілка влади, яка забезпечує захист прав, свобод та інтересів кожної особи, суспільства та держави, втілюючи в життя принципи справедливості та верховенства права [1, с. 3]. При цьому, як зазначає О.Б. Северінова, судова влада покликана забезпечувати баланс між публічними та приватними інтересами, забезпечуючи вирішення кожної справи на засадах верховенства права та законності. І особливо важливим є забезпечення гласності та прозорості роботи судів, у тому числі з використанням сучасних інформаційних технологій [2, с. 20]. В.В. орщенко пропонує інформаційні (асистивні) технології розуміти як використання різноманітних технічних засобів і програмного забезпечення для підтримки та полегшення роботи судів, юристів та інших учасників процесу [3, с. 8]. Можливості інформаційних технологій в судах істотно розширив ШІ, що здатний імітувати або виконувати функції, що зазвичай вимагають людського інтелекту. Провідні країни світу такі як Китай, США Японія, Великобританія вже мають практичні навички застосування штучного інтелекту у правосудді, тоді як в Україні це питання лише зараз набуло актуальності та знаходиться на певному етапі його тестування [4, с. 144]. Втім світовий досвід свідчить, що має місце істотний розрив між рівнем впровадження ШІ в судові системи і правовим регулюванням цих процесів, що актуалізувало питання розроблення правових засад використання ШІ. Зокрема, на рівні ЄС у червні 2024 року було ухвалено Закон про ШІ, положення якого набудуть чинності у березні 2026 року. Незважаючи на те, що в Україні впровадження ШІ в правосуддя відбувається повільно, положення цього акту є важливими не лише в контексті євроінтеграції, але й першочергово встановлення меж використання ШІ, запобігання зловживанню цими технологіями, збереження довіри до судової влади в умовах цифрової трансформації та підготовки до викликів майбутнього, що позначаться на судовій системи країни.

Відповідно **метою статті** є з'ясування ключових положень Закону ЄС про ШІ та його впливу на судову систему України.

Стан опрацювання проблематики. Аналіз останніх досліджень і публікацій є безперечним свідченням того, що питання ШІ, використання технологій ШІ у своїх працях розглядали багато науковців, серед яких: О.Р. Балацька, В.В. Борщенко, В.Д. Гавловський, О.В. Таран, М.В. Парасюк, А.Л. Паскар, Н.О. Попова, О.В. Турута, О.П. Турута, Н.В. Шишка та інші. Водночас, враховуючи те, що Закон ЄС про ШІ було прийнято не так давно, питання впливу його положень на судову систему країни є перспективною для подальших наукових досліджень.

Виклад основного матеріалу. Дослідження питання впливу Закону ЄС про ШІ на судову систему України доцільно розпочати зі з'ясування змісту поняття «штучний інтелект», в тому числі у розумінні вказаного акту.

Відповідно серед доктринальних підходів пропонуємо звернути на визначення запропоноване Н.О. Поповою, що ШІ – це організована сукупність інформаційних технологій та систем, створена для виконання системних комплексних завдань, здатна до самостійності та самовдосконалення, яка імітує людські когнітивні здібності для аналізу отриманої інформації та створення результатів (прийняття рішень, розробка висновків, рекомендацій, прогнозів) і вливає на реальне та віртуальне середовище [5, с. 445]. Натомість в самому Законі ЄС про ШІ, як зазначають О.В. Таран та В.Д. Гавловський, поняття «штучний інтелект» відсутнє, але сформульовано визначення поняття «система ШІ», що означає програмне забезпечення, яке розроблене із використанням одного або декількох визначених в цьому Законі методів та підходів, що можуть для заданого набору визначених людиною цілей генерувати вихідні дані, такі як контент, прогнози, рекомендації або рішення, що впливають на середовище, з яким вони взаємодіють (ст. 3 Закону ЄС про ШІ) [6, с. 67].

Поняття ШІ також згадується у прийнятій в 2018 році Європейською комісією з ефективності правосуддя Ради Європи Етичній хартії з використання штучного інтелекту у судовій системі та її середовищі. А якщо говорити про законодавство України, то поняття «штучний інтелект» міститься в Концепції розвитку штучного інтелекту схваленій Розпорядженням Кабінету Міністрів України № 1556-р від 02.12.2020 р. Втім, як Концепція, так і Етична хартія не мають обов'язкової юридичної сили, хоча звісно можуть бути основою для розроблення чіткого нормативно-правового регулювання з метою забезпечення ефективного та етичного використання ШІ в судочинстві [7, с. 440]. На наше переконання, прийняття Закону ЄС про ШІ та врахування інших актів, які хоча й не мають обов'язкової сили, але теж містять положення щодо використання ШІ у різних сферах є відправною точкою до формування правового режиму ШІ на міжнародному та національному рівнях.

На думку М.В. Парасюк, під правовим режимом ШІ необхідно розуміти особливий порядок регулювання відносин у сфері його впровадження та використання, що полягає у досягненні правового компромісу у вигляді поєднання юридичних засобів, балансу інтересів між фізичними, юридичними особами та органами публічної влади [8, с. 215]. Необхідність формування правового режиму ШІ однозначно обумовлена поступовим впровадженням цих технологій у судові процеси, що обумовлено низкою його переваг.

ШІ здатний трансформувати судові системи, підвищуючи їхню ефективність, зменшуючи навантаження на суди, судові витрати та час. Крім того автоматизація правничих процесів, аналіз великих масивів даних та використання алгоритмів для прогнозування судових рішень можуть сприяти підвищенню оперативності та об'єктивності правосуддя [7, с. 441]. Т.В. Лотиш наголошує, що ШІ може відіграти трансформаційну роль у забезпеченні доступу до правосуддя та постановлення вмотивованого судового рішення у справі [9, с. 55].

Але разом з цим наявні потенційні ризики використання ШІ, які варто враховувати. Одним з основних недоліків за А.Л. Паскар є можливість виникнення проблем з прозорістю та відповідальністю. Рішення, прийняті на основі алгоритмів ШІ, можуть бути складними для пояснення та оскарження, що ставить питання про їх справедливість та законність. Також постає проблема відповідальності за помилки чи недоліки в алгоритмах, які можуть призвести до несправедливих рішень [10, с. 69-70]. Відповідно важливо визначити, хто відповідає за рішення, які приймає ШІ – користувач, суддя, розробник алгоритму чи власник системи. Якщо виникають помилки або негативні наслідки, то важливо визначити, хто буде нести відповідальність та в якому вигляді [11, с. 235].

Моделі ШІ призначені для сортування та фільтрації (ранжування результатів пошуку або розподіл людей за групами) можуть порушувати право користування всіма правами людини та основними свободами без дискримінації, коли вони по-різному ставиться до різних груп людей через моральні упередження в їх даних [12, с. 53]. Не виключена і загроза приватності та конфіденційності через порушення конфіденційності даних або зловживання цієї інформацією, що цілком можливо при обробці великих обсягів особистої інформації для потреб ШІ [10, с. 69-70]. Наведений перелік потенційних переваг та можливих недоліків використання ШІ в судах не є вичерпним і цьому питанню присвячено низку наукових праць з метою пошуку балансу між ними. Водночас вони змусили експертне середовище реально оцінити перспективи ШІ і врегулювати його використання.

В. Крат та І. Голубовський зазначають, що напрями запровадження унормування використання ШІ при здійсненні судочинства мають виражатися у двох аспектах: створення законодавства та

напрацювання судової практики в спорах, пов'язаних із ШІ; запровадження унормування використання ШІ при здійсненні судочинства [13]. Обов'язковими складовими регулювання, за О.В. Тараном та В.Д. Галовським, має бути оцінка впливу на права людини, регулярні аудити алгоритмів і систем ШІ, процедури оскарження автоматизованих рішень, відшкодування шкоди у разі порушень. Лише за умови дотримання цих принципів ШІ слугуватиме інтересам людства, не порушуючи прав окремої людини [6, с. 67].

Зважаючи на вищевказане Закон ЄС про ШІ хоча і не стосується саме сфери правосуддя, втім закріплює принципи і підходи, які мають стати основою для формування правового режиму ШІ на рівні законодавства України. По-перше, основою вказаного акту є ризик-орієнтований підхід. Закон ЄС про ШІ виокремлює чотири рівні ризику, починаючи від низького до неприйнятно високого. Ця класифікація спонукає до розгляду рівня ризику технології вже під час розробки та створення стратегій для мінімізації негативних наслідків, якщо ризик вважається прийнятним [14, с. 23]. Правосуддя віднесено до систем ШІ з високим ризиком. Такими є системи ШІ, що впливають на безпеку людей і їх фундаментальні права, та повинні підлягати суворій перевірці шляхом оцінки відповідності перед тим, як вони будуть випущені на ринок, і постійно контролюватися впродовж усього їх життєвого циклу. Відповідно на постачальників систем ШІ з високим ризиком Закон ЄС про ШІ покладає низку обов'язків, зокрема: 1) створення, провадження, документування та підтримання системи управління ризиками (ст. 9); 2) ефективне управління даними (ст. 10); 3) виготовлення технічної документації для демонстрації відповідності (ст. 11); 4) ведення обліку (автоматичних записів подій) (ст. 12); 5) забезпечення достатньої прозорості та ефективного людського нагляду (ст. 13-14); 6) проєктування та впровадження системи ШІ таким чином, щоб досягти належної точності, надійності та кібербезпеки (стаття 15) та ін. Є.В. Дуліба зазначає, що аналіз норм Закону ЄС про ШІ дозволяє зробити висновок, що перш за все розробники, починаючи з етапу проєктування, повинні враховувати відповідність системи ШІ нормативним вимогам. Надалі імпортери та дистриб'ютори зобов'язані переконатися, що система ШІ з високим рівнем ризику відповідає конкретним положенням Закону ЄС про ШІ. Крім того постачальники, дистриб'ютори, впроваджувачі повинні постійно перевіряти відповідність системи ШІ впродовж усього її життєвого циклу та інформувати постачальника та компетентні органи, що система ШІ з високим ризиком становить ризики для здоров'я, безпеки та фундаментальних прав людини [15].

Необхідно погодитись з І.Д. Казанчук, що враховуючи набуття Україною у 2022 році статусу країни-кандидата до ЄС, важливим напрямком подальшого удосконалення адміністративного закоодавства є гармонізація його норм з європейським законодавством у сфері регулювання ШІ. Відповідно прийнятий Закон ЄС про ШІ неодмінно матиме вплив на судову систему України. По-перше, в законодавство України має бути імплементовано положення вказаного акту з метою його гармонізації з європейським законодавством. По-друге, Закон ЄС про ШІ визначає судову систему як вискоризиковану та відповідно встановлює для технологій ШІ, які застосовуються в цій сфері обов'язкові вимоги: прозорість, недискримінація, якість даних, контроль людини, безпека і кіберзахист. Отже, судова система України має бути гнучкою та відкритою до адаптації положень Закону ЄС про ШІ. Це дозволить не лише поступово гармонізувати існуючі підходи до регулювання ШІ в судовій системі відповідно до європейських норм, але й гарантувати захист прав людини в умовах використання ШІ та підвищити довіру до українських судів.

Висновки. Таким чином, в Україні та ЄС мають місце різні підходи до визначення ШІ. Втім однаково визнається великий потенціал ШІ, зокрема щодо його можливості сприяти ефективності правосуддя, зменшенню навантаження на суди, швидшому прийняттю рішень, підвищенню доступу до правосуддя тощо. Незважаючи на низку переваг використання ШІ супроводжується низкою ризиків. Це свідчить про необхідність формування правового режиму ШІ, що передбачатиме баланс інтересів усіх суб'єктів (громадяни, держава тощо). На відміну від України, де цей процес перебуває на стадії свого формування, зокрема ще в 2020 році урядом було прийнято Концепцію розвитку ШІ, в ЄС у 2024 році запроваджено нормативне регулювання на рівні закону. Хоча положення Закону ЄС про ШІ набудуть чинності в 2026 році, але вони очевидно стануть основою для формування правового режиму ШІ в Україні, зокрема у судовій сфері. Оскільки Україна на сьогодні має статус держави кандидата на вступ до ЄС, то очевидно, що імплементація вказаного акта дозволить не лише мінімізувати існуючі ризики ШІ у правосудді та забезпечити дотримання прав людини при використанні ШІ, а й сприятиме модернізації та цифровій трансформації судо-

вої системи України відповідно до європейських стандартів. Вказане свідчить про потенційно значущий вплив Закону ЄС про ШІ на судову систему України.

СПИСОК ВИКОРИТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Кошова О.В. Судова влада як соціокультурний феномен: дис. … канд. юрид. наук: 12.00.02. Київ: Національна академія внутрішніх справ МВС України, 2016. 198 с.
2. Северінова О.Б. Роль судової влади у правовій державі. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2023. № 3. С. 16–20. DOI: https://doi.org/10.32782/39221497.
3. Борщенко В.В. Інформаційні технології в судочинстві: сучасний стан та перспективи. *Вісник Одеського національного університету.* Серія: Правознавство. 2024. Т. 26, вип. 1(38). С. 7–11. DOI: https://doi.org/10.32782/2304-1587/2024-26-1(38)-1.
4. Шишка Н.В. Штучний інтелект в українському правосудді. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 3. С. 143–145. DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0374/2021-3/35.
5. Попова Н.О. Міжнародно-правове регулювання штучного інтелекту: сучасний стан та перспективи. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2024. № 4. С. 443–447. DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-4/105.
6. Таран О.В., Гавловський В.Д. Правове регулювання штучного інтелекту в європейському союзі та Україні: основні підходи та права людиии. *Інформація і право*. 2024. № 1(48). С. 62–67.
7. Балацька О.Р. Штучний інтелект у правосудді: виклики та перспективи соціальної справедливості. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2025. № 2. С. 439–442. DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-2/104.
8. Парасюк М.В. Вплив штучного інтелекту на принцип рівноправності та змагальності сторін у цивільному процесі. *Аналітично-порівняльне право*. 2025. Вип. 1. С. 211–216. DOI: https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.01.34.
9. Лотиш Т.В. Застосування штучного інтелекту при мотивуванні судових рішень у кримінальному процесі: міжнародний досвід та перспективи для України. *Journal «ScienceRise: Juridical Science».* 2024. № 1(27). С. 52–57. DOI: 10.15587/2523-4153.2024.301533.
10. Паскар А. Етичні аспекти використання штучного інтелекту у судочинстві: шлях до забезпечення прав людини. *Ерліхівський журнал*. 2023. Вип. 7. С. 68–75. DOI: https://doi.org/10.32782/ehrlichsjournal-2023-7.10.
11. Скляренко І.В. Перспективи застосування штучного інтелекту в цивільному судочинстві. *Науковий вісник УжНУ*. Серія Право. 2024. Вип. 81, ч. 1. С. 231–237. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.81.1.36.
12. Турута О.В., Турута О.П. Штучний інтелект крізь призму фундаментальних прав людини. *Науковий вісник УжНУ*. Серія Право. Вип. 71. С. 49–54. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.71.7.
13. Крат В., Голубовський І. Штучний інтелект і судочинство. *Юридична Газета Online*. 2024. № 3(781). URL: https://yur-gazeta.com/publications/practice/sudova-praktika/shtuchniy-intelekt-i-sudochinstvo.html.
14. Hachkevych A. Tools for adapting Ukraine's artificial intelligence ecosystem to meet European Union standards. *Право та інноваційне суспільство*. 2024. № 1(22). С. 21–31. DOI: https://doi.org/10.37772/2309-9275-2024-1(22)-2.
15. Дуліба Є.В. Закон про штучний інтелект у ЄС: у пошуках балансу між просуванням інновацій та визнанням ризиків. *International Scientific Journal "Internauka".* Series: "Juridical Sciences". 2025. DOI: https://doi.org/10.25313/2520-2308-2024-7.

УДК 343.163
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.4.3

РЕАЛІЗАЦІЯ ФУНКЦІЙ ОРГАНІВ ПРОКУРАТУРИ УКРАЇНИ В ПЕРІОД ДІЇ ВОЄННОГО СТАНУ

Драган О.В.,
доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри кримінального права,
процесу і криміналістики
Київського університету інтелектуальної власності та права,
Заслужений юрист України
ORCID: 0000-0002-5696-6360

Драган О.В. Реалізація функцій органів прокуратури України в період дії воєнного стану.
У статті автором розглядаються питання особливостей реалізації органами прокуратури України конституційних функцій під час дії воєнного стану в державі. Здійснено аналіз законодавчих змін щодо повноважень прокурора під час воєнного стану, у тому числі у кримінальному провадженні.

Акцентується увага на окремих кримінально-процесуальних нормах, які внесено законодавцем до Кримінального процесуального кодексу Україні, деякі з них наразі мають дискусійний характер. При цьому наголошується, що під час дії воєнного стану діяльність органів прокуратури насамперед зосереджена на виконанні такої конституційної функції як організація і процесуальне керівництво досудовим розслідуванням, вирішення відповідно до закону інших питань під час кримінального провадження, нагляд за негласними та іншими слідчими і розшуковими діями органів правопорядку.

Також автором звертається увага на те, що набуває все більшого значення при здійсненні цієї функції міжнародне співробітництво прокуратури, в межах якого органи прокуратури України отримують допомогу від інших країн в питаннях, які стосуються розслідування кримінальних правопорушень, зокрема, щодо встановлення місця знаходження розшукуваних осіб, проведення їх екстрадиції тощо. При цьому автором статті вказується, що відповідно до Конституції України, чинного законодавства здійснення міжнародного співробітництво не є окремою функцією прокуратури.

Вказується на існуючі на практиці проблемні питанні при виконанні судових рішень, постановлених при виконанні прокурорами таких конституційних функцій як представництво інтересів держави в суді, підтримання державного обвинувачення. Аналізуються норми законодавства щодо повноважень прокурора при виконанні судових рішень, звертається увага на невідповідність окремих з них нормам КПК України.

Також зазначаються законодавчі зміни, якими регламентовано питання виконання судових рішень на тимчасово окупованих територіях під час дії воєнного стану.

За результатами проведеного аналізу автором робиться висновок про те, що прокуратура під час дії воєнного стану в Україні продовжує виконувати встановлені Конституцією України функції, проте їх реалізація має певні особливості.

Ключові слова: функції прокуратури, повноваження прокурора, воєнний стан, виконання судових рішень, тимчасово окуповані території, організація і процесуальне керівництво досудовим розслідуванням, міжнародне співробітництво, представництво прокурором інтересів держави в суді, організація і діяльність прокуратури, особливий правовий режим, кримінальне провадження, кримінальний процес.

Dragan O.V. Implementation of the functions of the prosecutor's office of Ukraine during the period of martial law.
In the article, the author examines the peculiarities of the implementation of constitutional functions by the prosecutor's office of Ukraine during martial law in the State. The author analyzes the legislative changes regarding the powers of the prosecutor during martial law, including in criminal proceedings.

The author focuses on certain criminal procedural rules introduced by the legislator to the Criminal Procedure Code of Ukraine, some of which are currently controversial. It is emphasized that during martial law, the activities of the prosecutor's office are primarily focused on the performance of such constitutional functions as organization and procedural guidance of pre-trial investigation, resolution of other issues in criminal proceedings in accordance with the law, and supervision of covert and other investigative and detective activities of law enforcement agencies.

At the same time, international cooperation of the prosecutor's office is becoming increasingly important in the exercise of this function, whereby the prosecutor's offices of Ukraine receive assistance from other countries in matters relating to the investigation of criminal offenses, in particular, in establishing the location of wanted persons, extradition, etc. At the same time, the author points out that according to the Constitution of Ukraine and current legislation, international cooperation is not a separate function of the prosecutor's office.

The author points out the problematic issues that exist in practice in the execution of court decisions rendered by prosecutors in the course of performing such constitutional functions as representation of the State's interests in court and support of public prosecution. The author analyzes the provisions of legislation on the powers of the prosecutor in the execution of court decisions, and draws attention to the inconsistency of some of them with the provisions of the CPC of Ukraine.

The author also notes the legislative changes which regulate the enforcement of court decisions in the temporarily occupied territories during martial law.

Based on the results of the analysis, the author concludes that during martial law in Ukraine, the prosecutor's office continues to perform the functions established by the Constitution of Ukraine, but their implementation has certain peculiarities.

Key words: functions of the prosecutor's office, powers of the prosecutor, martial law, enforcement of court decisions, temporarily occupied territories, organization and procedural guidance of pre-trial investigation, international cooperation, representation of the state's interests in court by the prosecutor, organization and activities of the prosecutor's office, special legal regime, criminal proceedings, criminal procedure.

Постановка проблеми. В умовах дії воєнного стану в Україні прокуратура продовжує виконувати функції, покладені на неї Конституцією України, проте наразі їх реалізація має певні особливості.

Метою статті є аналіз законодавчих змін, які стосуються питання реалізації функцій прокуратури України, повноважень прокурора в умовах воєнного стану.

Стан опрацювання проблематики. Питання діяльності органів прокуратури України були предметом багатьох досліджень таких науковців як В.В. Долежан, М.В. Руденко, В.В. Сухонос, М.К Якимчук тощо. Разом з тим, із введенням воєнного стану відбулись суттєві зміни у законодавстві України, частина яких стосується реалізації функцій прокуратури, повноважень прокурора, зокрема у кримінальному процесі. Наразі функціонування органів прокуратури в Україні, а також питання, які виникають у практичній діяльності прокурорів вимагають подальших наукових досліджень.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до ст. 131-1 Конституції України прокуратура здійснює такі функції:

1) підтримання публічного обвинувачення в суді;

2) організація і процесуальне керівництво досудовим розслідуванням, вирішення відповідно до закону інших питань під час кримінального провадження, нагляд за негласними та іншими слідчими і розшуковими діями органів правопорядку;

3) представництво інтересів держави в суді у виключних випадках і в порядку, що визначені законом.

Організація та порядок діяльності прокуратури визначаються законом [1].

З урахуванням триваючого в Україні вже понад 3 роки воєнного стану, діяльність прокуратури зосереджена насамперед на виконанні такої функції як організація і процесуальне керівництво досудовим розслідуванням, вирішення відповідно до закону інших питань під час кримінального провадження, нагляд за негласними та іншими слідчими і розшуковими діями органів правопорядку. Йдеться про здійснення прокурором процесуального керівництва досудовим розслідуванням кримінальних правопорушень, в тому числі за фактами жорстокого поводження з військово-

полоненими чи цивільним населенням, примусового видворення (депортації), вигнання цивільного населення на примусові роботи, розграбування національного надбання на окупованих територіях, використання засобів ведення війни, заборонених міжнародним правом, а також інших порушеннях законів та звичаїв війни.

Варто підкреслити, що у процесі проведення досудового розслідування цієї категорії кримінальних правопорушень доволі часто виникають проблеми організаційного та практичного характеру, зокрема, через неможливість отримання доказів з тимчасово окупованих територій чи територій, на яких ведуться бойові дії, зокрема допиту свідків, які знаходяться на окупованих територіях, проведення виїмки документів, обшуків, слідчого експерименту тощо. Для вирішення цих питань у березні 2022 році законодавцем було внесено ряд змін до Кримінального процесуального кодексу України, зокрема, до розділу IX-1, який регламентує особливий режим досудового розслідування, судового розгляду в умовах воєнного стану. Відповідні зміни було внесено також Законом України від 14 квітня 2022 року № 2201-IX «Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо удосконалення порядку здійснення кримінального провадження в умовах воєнного стану». Так, зміни було внесено до норм, які регламентують повноваження прокурора (ст. 36 КПК), керівника органу досудового розслідування (ст. 39 КПК), порядку поновлення процесуальних строків (ст. 117 КПК) та багато інших [12].

Таким чином, повноваження керівника прокуратури в умовах воєнного стану суттєво розширено, оскільки прокурора уповноважено по суті виконувати функцію судового контролю та продовжувати дію запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою тощо. Отже, можемо констатувати, що законодавцем наразі суттєво збільшено процесуальні можливості сторони обвинувачення, тобто прокурора, а також спрощено ряд процедур. Так, законодавець передбачив можливість прокурора та слідчого у випадку відсутності технічного доступу до Єдиного реєстру досудових розслідувань оформити рішення щодо початку досудового розслідування через винесення відповідної постанови з подальшим, за можливості, внесенням відомостей до Єдиного реєстру досудових розслідувань [11].

Наразі досить дискусійним здається положення абз. 3 п. 1 ч. 1 ст. 615 КПК [12], відповідно до якого слідчі (розшукові) дії, зокрема, обшук або огляд житла чи іншого володіння особи, обшук особи, можуть проводитись без залучення понятих у випадку, якщо залучення понятих є об'єктивно неможливим або пов'язано з потенційною небезпекою для їхнього життя чи здоров'я. Законодавець передбачає в такому випадку безперервну фіксацію слідчої (розшукової) дії доступними технічними засобами [12].

Крім того, слід звернути увагу також й на розширення законодавцем повноважень керівника прокуратури в умовах воєнного стану. Так, у випадку, якщо слідчий суддя не може об'єктивно виконати свої повноваження, керівнику прокуратури надано право вибору запобіжного заходу. У період до 25 серпня 2022 року, тобто до набрання чинності Законом України «Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо удосконалення окремих положень досудового розслідування в умовах воєнного стану» від 27 липня 2022 року № 2462-IX, керівник прокуратури мав повноваження самостійно визначити запобіжний захід у вигляді тримання під вартою протягом 30 діб щодо особи, яка підозрюється у скоєнні тяжких або особливо тяжких злочинів, якщо затримка в обранні запобіжного заходу може призвести до втрати слідів злочину або втечі особи.

У статті 615 КПК України істотно змінено перелік повноважень, які може здійснювати керівник органу прокуратури, якщо відсутня об'єктивна можливість виконання слідчим суддею повноважень.

Керівник прокуратури також у разі, якщо слідчий суддя не може об'єктивно виконати свої повноваження, має право вирішувати наступні питання: здійснення приводу; тимчасового доступу до речей та документів; арешту майна; продовження строку досудового розслідування; надання дозволу на проникнення до житла чи іншого володіння особи; на обшук; отримання зразків з речей і документів; на проведення негласної слідчої (розшукової) дії до постановлення ухвали слідчого судді тощо [13]. При цьому важливим є правильне оформлення рішення керівника прокуратури, воно має бути належним чином мотивоване та відповідати вимогам, визначеним КПК України. Рішення керівника органу прокуратури приймається у формі постанови та має містити обґрунтування правомірності здійснення ним повноважень слідчого судді.

Отже, по суті на прокурора можуть бути покладені повноваження слідчого судді у зв'язку з неможливістю виконання останнім своїх функцій у встановлені законом строки.

Необхідно зауважити, що всі функції, які здійснюють органи прокуратури, знаходяться у взаємозв'язку. Отже від того, наскільки якісно було проведено процесуальне керівництво досудовим розслідуванням, залежить ефективність підтримання прокурором публічного обвинувачення в суді та в подальшому винесення судом справедливого рішення і подальше його виконання.

Відповідно до статті 131-1 Конституції України прокуратура здійснює представництво інтересів держави в суді у виключних випадках і в порядку, що визначені законом. Реалізація прокуратурою цієї конституційної функції є дієвою формою захисту інтересів держави в суді й вона наразі не зазнала змін.

Крім того, згідно Перехідних положень до Конституції України, прокуратура також продовжує виконувати функцію нагляду за додержанням законів при виконанні судових рішень у кримінальних справах [1]. Нажаль назва цієї функції й досі не приведена законодавцем у відповідність до вимог чинного КПК України, тобто йдеться саме про кримінальні справи, а не кримінальні провадження.

У період дії воєнного стану все більшого значення набуває міжнародне співробітництво прокуратури, в межах якого органи прокуратури України отримують допомогу в питаннях розслідування кримінальних правопорушень, встановленні місця знаходження розшукуваних осіб, проведення їх екстрадиції тощо. Разом з тим, здійснення міжнародного співробітництво не є окремою функцією прокуратури. Водночас у ч. 2 ст. 2 Закону України «Про прокуратуру» [14] зазначено, що «з метою реалізації своїх функцій прокуратура здійснює міжнародне співробітництво». Вказане питання, на нашу думку, потребує внесення відповідних змін до законодавства, а також подальших наукових розробок для вироблення ефективних способів взаємодії прокуратури України з прокуратурами інших країн, Міжнародним кримінальним судом.

Така взаємодія є важливою з урахуванням євроінтеграційних прагнень України та необхідності залучення міжнародного співтовариства для притягнення винних осіб до відповідальності за міжнародні злочини проти українського народу [4, с. 170].

Відповідно до ст. 13 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» [2], судове рішення, яким закінчується розгляд справи в суді, ухвалюється іменем України. Судові рішення, що набрали законної сили, є обов'язковими до виконання всіма органами державної влади, органами місцевого самоврядування, їх посадовими та службовими особами, фізичними і юридичними особами та їх об'єднаннями на всій території України. Невиконання судових рішень негативно впливає на авторитет судової влади, оскільки не досягнуто кінцевої мети правосуддя – захисту інтересів громадян і реального поновлення їхніх порушених прав [3]. Переважна більшість справ, яку розглядає ЄСПЛ, стосується саме невиконання рішень вітчизняних судів. Позиція ЄСПЛ є чіткою: невиконання рішення державного суду не може бути виправдане недоліками законодавства, які унеможливлюють його виконання чи відсутністю необхідних бюджетних видатків [6].

Правове становище прокурора у виконавчому провадженні врегульовано Законами України «Про прокуратуру» [14], «Про виконавче провадження», відомчими нормативно-правовими актами, у тому числі наказами Генерального прокурора. Так, з метою забезпечення належної реалізації наданих законом повноважень щодо протидії порушенням прав людини у правоохоронній та пенітенціарній сферах, організації нагляду за додержанням законів при виконанні судових рішень у кримінальних справах, а також при застосуванні інших заходів примусового характеру, пов'язаних з обмеженням особистої свободи громадян, Генеральним прокурором 29.12.2021 видано наказ № 400 «Про організацію діяльності прокурорів з протидії порушенням прав людини у правоохоронній та пенітенціарній сферах», в який 26.12.2024 було внесено зміни наказом № 319 [10]. Звертає на себе увагу той факт, що в цьому наказі також по тексту зустрічається словосполучення «кримінальні справи» поряд із «кримінальними провадженнями».

Більш детально повноваження прокурора як учасника виконавчого провадження регламентовано Законом України «Про виконавче провадження» [8, с. 141]. Так, відповідно до ст. 19 Закону України "Про виконавче провадження" сторони виконавчого провадження та прокурор як учасник виконавчого провадження мають право: ознайомлюватися з матеріалами виконавчого провадження, робити з них виписки, знімати копії, заявляти відводи у випадках, передбачених цим Законом, мають право доступу до автоматизованої системи виконавчого провадження, право оскаржувати рішення, дії або бездіяльність виконавця у порядку, встановленому цим Законом, надавати додаткові матеріали, заявляти клопотання, брати участь у вчиненні виконавчих дій, надавати усні та письмові пояснення, заперечувати проти клопотань інших учасників виконавчого провадження та користуватися іншими правами, наданими законом.

Необхідно зауважити, що питання практичного виконання судових рішень наразі є ускладненим, оскільки частина суб'єктів владних повноважень, які є учасниками виконавчого провадження за позовами прокурорів, знаходяться на тимчасово окупованій території, де тривають активні бойові дії. На тимчасово окупованих територіях України також виникає ціла низка серйозних конституційно-правових проблем, які стосуються прав і свобод громадян. Окуповані регіони України продовжують бути її суверенною територією, незважаючи на те, що вони лишаються тимчасово непідконтрольними. На цих територіях продовжують залишатись громадяни України, юридичні особи, їхнє майно [9, с. 56].

З моменту повномасштабного вторгнення відділам державної виконавчої служби і приватним виконавцям, офіси яких були на окупованих територіях, Міністерством юстиції України було заблоковано доступ до Автоматизованої системи виконавчого провадження доти, доки відділи ДВС не будуть розташовані на підконтрольній території України. Уподальшому, наказами територіальних управлінь Міністерства юстиції України змінено дислокацію відділів та їх місцезнаходження визначено в межах підконтрольних міст і районів. Їм було відновлено доступ до Автоматизованої системи виконавчого провадження і тим самим забезпечено організацію їх діяльності.

Виконання рішень щодо боржників, які знаходяться на території, що відповідно до Закону України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» є тимчасово окупованою територією України, сьогодні здійснюється відділами примусового виконання рішень управління державної виконавчої служби Головного територіального управління юстиції відповідної області [7].

Аналіз судової практики свідчить, що якщо судові спори, пов'язані з місцезнаходженням нерухомого майна, яке знаходиться на окупованій території та його доля наразі невідома, сторони у такій категорії справ фактично позбавлені можливості виконати судове рішення, адже до звільнення тимчасово окупованих територій неможливо встановити чи існує предмет спору.

З метою вирішення цього питання Верховною Радою України 11.04.2023 року прийнято Закон України № 3048-IX «Про внесення змін до деяких законів України щодо окремих особливостей організації примусового виконання судових рішень і рішень інших органів під час дії воєнного стану», який набрав чинності 06.05.2023 року. Цим Законом внесено зміни до п. 10-2 розд. XIII «Прикінцеві та перехідні положення» Закону України «Про виконавче провадження», відповідно до яких заборонено на період дії воєнного стану в Україні, введеного Указом Президента України «Про введення воєнного стану в Україні» від 24.02.2022 року № 64/2022, відкриття виконавчих проваджень та вжиття заходів примусового виконання рішень на території територіальних громад, що належать до територій, на яких ведуться активні бойові дії, або тимчасово окупованих територій відповідно до переліку, затвердженого центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну політику з питань тимчасово окупованої території України (з дати віднесення територій до таких, на яких ведуться активні бойові дії, або тимчасово окупованих територій до моменту виключення таких територій з переліку).

Висновки. В умовах дії воєнного стану в України законодавцем внесено зміни до Кримінального процесуального кодексу України, відповідно до яких суттєво розширено повноваження прокурора у кримінальному провадженні. Крім того, відповідні зміни внесено Офісом Генерального прокурора до відомчих нормативних актів. Отже, прокуратура продовжує виконувати встановлені Конституцією України функції, проте їх реалізація під час дії воєнного стану має певні особливості. При цьому все більшого значення набуває міжнародне співробітництво органів прокуратури, яке наразі законодавчо не виокремлено як функція прокуратури. Незважаючи на окупацію окремих територій України, державою вживаються заходи, спрямовані на забезпечення прав громадян. Проте оцінити їх достатність і дієвість, особливо в умовах триваючої збройної агресії, наразі видається дещо ускладненим.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ :

1. Конституція України: Закон України від 28 черв. 1996 року. № 254к/96-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text2.
2. Про судоустрій і статус суддів: Закон України від 7 липня 2010 року № 2453-VI. *Відомості Верховної Ради України*. – 2010. – № 41-42, ст. 529.

3. Діяльність прокурора у виконавчому провадженні: актуальні питання теорії та практики: монографія / О.В. Драган. Львів: Видавництво Львівської політехніки, 2019. 512 с.
4. Кісліцина І.О. Актуальні питання діяльності прокуратури в умовах воєнного стану. *Правова позиція, № 3 (40),* 2023, с. 170–174.
5. Dragan O.V. (2016) Participation of the Prosecutor in the Enforcement Proceedings: a textbook. Kyiv: National Academy of Prosecution of Ukraine, 142 p. [in Ukrainian].
6. Драган О.В. Застосування органами прокуратури практики ЄСПЛ при виконанні судових рішень. *Вісник прокуратури.* 2018. № 6. С. 44–49.
7. Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України: Закон України від 15.04.2014 № 1207-VII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1207-18.
8. Драган О.В. Участь прокурора у виконавчому провадженні в умовах реформування системи виконання судових рішень. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції,* № 5, 2016 рік, с. 139–144.
9. Драган О.В. Виконання судових рішень по тимчасово окупованим територіям України: судова практика та діяльність прокурорів. *Наука і техніка сьогодні. Серія «Право.* 2024. № 3 (31), с. 57–67. URL: file:///C:/Users/Asus/Downloads/3(31)%20%20(2).pdf. DOI: https://doi.org/ 10.52058/2786-6025-2024-3(31)-57-66.
10. Про організацію діяльності прокурорів з протидії порушенням прав людини у правоохоронній та пенітенціарній сферах: наказ Офісу Генерального прокурора від 29.12.2021 № 400 (із змінами та доповненнями). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0400905-21#Text.
11. Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо удосконалення порядку здійснення кримінального провадження в умовах воєнного стану: Закон України від 14 квітня 2022 року № 2201-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2125-20#n6 Text.
12. Кримінальний процесуальний кодекс України: Кодекс України, Закон України від 13 квітня 2012 року № 4651-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text .
13. Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо удосконалення окремих положень досудового розслідування в умовах воєнного стану: Закон України від 27 липня 2022 року № 2462-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2462-20#Text.
14. Про прокуратуру: Закон України від 14.10.2014 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/648/2014#Text.

УДК 347.965
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.4.4

РОЗМІРИ СТРАХОВИХ ВНЕСКІВ ТА СТРАХОВОГО ПОКРИТТЯ ЯК ВАЖЛИВІ ЕЛЕМЕНТИ МЕХАНІЗМУ СТРАХУВАННЯ ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ АДВОКАТА: ДОСВІД ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН

Заборовський В.В.,
професор, доктор юридичних наук,
професор кафедри цивільного права та процесу
Ужгородського національного університету
ORCID: 0000-0002-5845-7535

Манзюк В.В.,
професор, кандидат юридичних наук,
професор кафедри господарського права
Ужгородського національного університету
ORCID: 0000-0003-2133-1573

Заборовський В.В., Манзюк В.В. Розміри страхових внесків та страхового покриття як важливі елементи механізму страхування цивільно-правової відповідальності адвоката: досвід зарубіжних країн.

У межах даної статті розкривається правова природа інституту страхування цивільно-правової відповідальності адвоката насамперед через призму визначення розумних та справедливих розмірів як страхових внесків, так і страхового покриття. Акцентується увага на тому, що визначення розмірів і страхових внесків, і страхового покриття, як важливих елементів механізму страхування цивільно-правової відповідальності адвоката, сприймається як явна перепона для запровадження механізму такого страхування в Україні.

Робиться висновок про те, що складність закріплення вищевказаних розмірів насамперед в аспекті визначення оптимального співвідношення між ними, зокрема, полягає в тому, що з одного боку, розмір страхових внесків не повинен сприйматись як фінансовий тягар для адвоката, а з іншого – розмір страхового покриття повинен в свою чергу забезпечувати майнові інтереси клієнта адвоката.

Дана стаття присвячена й з'ясуванню досвіду законодавців зарубіжних країн (Республіки Італії, Федеративної Республіки Німеччини, Республіки Австрії, Французької Республіки, Литовської Республіки, Румунії, Сполучених Штатів Америки, Канади) насамперед щодо визначення мінімальних (гарантійних) розмірів страхових сум. Робиться висновок, що насамперед задля забезпечення інтересів клієнта адвоката, ряд зарубіжних країн на законодавчому рівні встановлюють мінімальні (гарантійні) розміри страхових сум, а також різні показники, які впливають на визначення такого розміру в умовах обов'язкового страхування цивільно-правової відповідальності адвокатів. Акцентується увага на тому, що хоча зарубіжні країні (зокрема, європейські) і використовують різні підходи щодо їх визначення, ми вважаємо, український законодавець повинен закріпити мінімальні розміри страхових сум, розрахунок яких повинен залежати від певних показників (насамперед форми та сфери діяльності адвоката, тривалості зайняття адвокатською діяльністю взагалі).

Ключові слова: адвокат; адвокатська діяльність; правовий статус адвоката; страхування цивільно-правової відповідальності адвоката; механізм страхування; розміри страхових внесків; мінімальні (гарантійні) розміри страхових сум.

Zaborovskyy V.V., Manzyuk V.V. Sizes of insurance premiums and insurance coverage as important elements of the lawyer's civil liability insurance mechanism: experience of foreign countries.

Within the limits of this article, the legal nature of the institute of civil liability insurance of the lawyer is revealed, primarily through the prism of determining the reasonable and fair sizes of both insurance contributions and insurance coverage. Attention is drawn to the fact that determining the size of both insurance premiums and insurance coverage, as important elements of the lawyer's civil liability insurance mechanism, is perceived as a clear obstacle to the introduction of such an insurance mechanism in Ukraine.

It is concluded that the difficulty of fixing the above amounts, primarily in the aspect of determining the optimal ratio between them, in particular, is that, on the one hand, the amount of insurance contributions should not be perceived as a financial burden for the lawyer, and on the other hand, the amount of insurance coverage should in turn, to ensure the property interests of the lawyer's client.

This article is also devoted to clarifying the experience of the legislators of foreign countries (the Republic of Italy, the Federal Republic of Germany, the Republic of Austria, the French Republic, the Republic of Lithuania, Romania, the United States of America and Canada) primarily in determining the minimum (guarantee) amounts of insurance sums. It is concluded that primarily in order to ensure the interests of the lawyer's client, a number of foreign countries at the legislative level establish minimum (guarantee) amounts of insurance sums, as well as various indicators that affect the determination of this amount in the conditions of mandatory civil liability insurance of lawyers. Attention is drawn to the fact that although foreign countries (in particular, European countries) use different approaches to their definition, we believe that the Ukrainian legislator should fix the minimum amounts of insurance sums, the calculation of which should depend on certain indicators (primarily the form and scope of the lawyer's activity, duration employment as a lawyer in general).

Key words: lawyer; advocacy; legal status of a lawyer; lawyer's civil liability insurance; insurance mechanism; insurance premiums; minimum (guarantee) amounts of insurance sums.

Актуальність теми. Правова природа інституту страхування цивільно-правової відповідальності адвоката неодноразово була предметом нашої наукової розвідки [1; 2; 3; 4]. Досліджуючи сутність даного інституту, ми зокрема доходили висновку, що його введення спрямоване на захист інтересів і адвоката, і його клієнта, встановлюючи додаткові гарантії отримання правничої допомоги на професійному рівні для нього. В той же час акцентували увагу на тому, що введення обов'язкового страхування такої відповідальності адвоката можливе лише після певного адаптивного періоду (після 3-5 років існування на добровільній основі) та потребує вироблення надійного та ефективного механізму страхування цивільно-правової відповідальності адвоката [5, с. 133]. Важливим елементом такого механізму є встановлення розумних та справедливих розмірів і страхових внесків, і самого страхового покриття. Все це свідчить про актуальність даного наукового дослідження, враховуючи необхідність розкриття і досвіду зарубіжних країн.

Аналіз наукових публікацій. Проблема запровадження та функціонування інституту страхування цивільно-правової відповідальності адвоката в Україні була предметом досліджень ряду науковців. Серед науковців, які досліджували окремі аспекти даної проблематики, доцільно виокремити праці Т. Бейкера, Л.О. Волошина, І.І. Задої, К.Ю. Кармазіна, Дж. Керелеса, А. Марка, А. Подолєвої, Р. Сведлофа, М.Ю. Фурсової, Б. Чімні та інших.

Метою даної статті є дослідження сутності інституту страхування цивільно-правової відповідальності адвоката насамперед через призму визначення розумних та справедливих розмірів страхових внесків та страхового покриття, враховуючи насамперед досвід зарубіжних країн Основними **завданнями** автори ставлять перед собою: розкрити позиції науковців щодо визначення показників (чинників), які впливають на розмір страхового покриття та страхових внесків; з'ясувати підходи законодавців зарубіжних країн насамперед щодо визначення мінімальних (гарантійних) розмірів страхових сум тощо.

Виклад основного матеріалу. Перш ніж розкрити досвід зарубіжних країн щодо визначення розмірів і страхових внесків, і страхового покриття, як важливих елементів механізму страхування цивільно-правової відповідальності адвоката, слід звернути увагу на те, що науковці зазвичай саме ці елементи розглядають як явні перепони для запровадження такого страхування в Україні. Складність у визначенні розумних і справедливих розмірів як страхових внесків, так страхового

покриття насамперед зумовлено тим, що з одного боку, розмір такого покриття повинен забезпечувати майнові інтереси клієнта адвоката, тоді як з іншого – вже розмір страхових внесків не повинен бути тягарем для останнього.

Різняться позиції і науковців, і практиків й щодо визначення показників, які впливають на розмір страхового покриття та страхових внесків, якими зазвичай називають спеціалізацію адвоката, його досвід роботи у тій чи іншій сфері, кількість позовів до адвоката, предметом яких є відшкодування заподіяної шкоди, наявність дисциплінарних стягнень відносно нього, проходження адвокатом підвищення кваліфікації тощо [6, с. 581].

Все це вказує на важливість врахування позицій законодавців зарубіжних країн, які суттєво відрізняється механізмом як визначення розмірів страхових внесків (страхового покриття), так і встановлення переліку показників, що впливають на їх формування.

В контексті нашого дослідження важливим є досвід насамперед італійського законодавця, який розмір мінімального страхового покриття визначає насамперед виходячи з попереднього доходу адвоката, а також форми його діяльності. Так, якщо дохід адвоката, який займається професійної діяльністю індивідуально, не перевищує 30.000 Євро, то мінімальна межа страхового відшкодування встановлюється в розмірі 350.000 Євро за страховий рік. В свою чергу, якщо адвокат вже працює в адвокатській компанії (до якої входять понад 10 адвокатів), то мінімальний розмір – 5.000.000 Євро за претензію та 10.000.000 Євро за відповідний рік страхування [7].

Заслуговує на увагу й досвід Федеративної Республіки Німеччини, де мінімальна страхова сума, дещо менша ніж в Італійській Республіці, та повинна становити 250.000 Євро за кожен страховий випадок, що пов'язаний із заподіяння матеріальних збитків адвокатом під час виконання професійної діяльності (в адвокатському об'єднанні у формі товариства з обмеженою відповідальністю – 2.500.000 Євро, і виплати впродовж одного року зазвичай обмежуються таким розміром, який збільшується в залежності від кількості партнерів) (ст. 51 та 51 «а» Федерального закону «Про адвокатуру» [8]). Особливістю німецького законодавства в даній сфері є й те, що ним не заборонені й угоди між адвокатом та його клієнтом щодо обмеження відповідальності, особливо в аспекті цивільно-правової відповідальності при виконанні господарсько-правових доручень, враховуючи те, що відшкодування збитків в повному розмірі може бути суттєво економічно ускладненим для адвоката [9, с. 173].

Подібно до італійського та німецького законодавців, значні розміри страхових сум закріплює також й австрійський. Так, мінімальна страхова сума для австрійського адвоката встановлюється в розмірі 400.000 євро на кожен страховий випадок, а при умові, що він працює в адвокатській фірмі у формі товариства адвокатів, або ж, подібно до Німеччини – товариства з обмеженою відповідальністю, така сума вже повинна становити 2.400.000 Євро за кожен страховий випадок (ст. 21 Закону «Про адвокатуру» [10]).

На відміну від італійського, німецького та австрійського законодавця, французький не здійснює поділ мінімальної страхової суми в залежності від форми діяльності адвоката, а зазначає, що договори страхування не повинні містити гарантійного ліміту менше 1.500.000 Євро на рік для одного і того ж страхувальника (ст. 206 Декрету «Про організацію юридичної професії» [11]). Французький законодавець визначає такий розмір страхового внеску для всіх адвокатів, незалежно від досвіду. Науковці аргументують таку позицію французького законодавця тим, що «адвокат-початківець має менше практики й частіше помиляється, адвокат зі стажем - більш професійний, але кожна його помилка може стати «багатомільйонною»» [12, с. 275]. А. Подолєва зазначає, що середній річний розмір страхового внеску на одного адвоката у Франції становить 1.000 Євро [13].

Слушною є і позиція законодавця Литовської Республіки, відповідно до якої обов'язковим страхуванням покриваються тільки збитки за шкоду заподіяну адвокатом (професійною асоціацією адвокатів) своїм клієнтам (фізичним або юридичним особам) під час їх професійної діяльності у розмірі понад 290 Євро. За таких умов мінімальна страхова сума обов'язкового страхування професійної відповідальності для одного адвоката становить 29.000 Євро за страховий випадок (ст. 20 Закону Литовської республіки «Про адвокатуру [14]).

Поряд із вищевказаними значними мінімальними страховими сумами, одними з найменших, що встановлюють європейські країни є 3.000 Євро для стажера румунського адвоката, то 6.000 Євро для самого адвоката (ст. 231 Статуту адвоката) [15].

Все це вказує на суттєво різні підходи європейських кран як щодо визначення мінімального розміру страхових сум, так і показників, які впливають на визначення такого розміру в умовах обов'язкового страхування цивільно-правової відповідальності адвокатів.

На відміну від європейського, американське законодавство загалом не встановлює вимоги про обов'язковість такого страхування, але увага до цього інституту в США не є меншою ніж в європейських країнах. Т. Бакер та Р. Сведлов зазначають, що більшість страховиків у сфері страхування професійної відповідальності адвоката займаються ціноутворенням на основі ризику, беручи до уваги такі фактори, як розмір адвокатської фірми, сфери її практики та географія, а також історія претензій до неї, хоча найбільший взаємний страховик – ALAS (товариство забезпечення відповідальності адвокатів) стягує єдину ставку страхування виходячи просто з кількості адвокатів у фірмі [16, p. 1440]. Досліджуючи вищевказані питання А. Мак зазначає, що розмір страхових внесків суттєво залежить від сфери юридичної діяльності, а саме практика з позовами щодо тілесних ушкоджень позивача, правом власності на нерухомість, патентним правом, з цінними паперами мають найбільші внески. Крім цього він відмічає, що розмір страхових внесків залежить і від тривалості зайняття адвокатською діяльністю (для адвокатів початківців такий розмір може становити 500 доларів США (є найнижчим), а для більш досвідчених 1500-3000 доларів (істотно зростає через 5-10 років адвокатської діяльності, та поступово зменшується для досвідчених адвокатів) [17]. Без сумніву, розмір страхових внесків суттєво залежить від обумовленого максимального розміру страхових виплат. Б. Чейні вказує на те, що в середньому витрати на захист, які стосуються вимоги щодо неправомірної поведінки адвоката становлять 100.000 доларів США, а тому адвокати переважно обирають страхове покриття в межах 300.000 доларів, яке їм обходиться близько в 2500 доларів на рік [18, с. 5]. Але, якщо адвокатська компанія працює у сфері з підвищеним фінансовим ризиком, тоді можуть бути обумовлені більш високі межі покриття (наприклад, 10 млн. доларів США), за таких умов й страхові внески будуть становити не менше 25.000 доларів [19, с. 27].

На відміну від США, Канада виходить з обов'язковості страхування цивільно-правової відповідальності адвоката, до того ж, подібно до ряду європейських країн встановлює значний розмір мінімальної страхової суми. Так, Дж. Керелес зазначає, що приватно практикуючі адвокати повинні застрахувати ризик настання своєї цивільно-правової відповідальності не менше ніж на 1.000.000 доларів США, а щорічна вартість страхових внесків варіюється від 1400 до 3900 доларів, в залежно від провінції [20]. В той же час, у Канаді звільняються від обов'язкового такого виду страхування адвокати, які працевлаштовані урядом, працюють у галузі освіти або ж у юридичній клініці, що фінансується відповідною провінцією. Заслуговує на увагу і досвід канадської компанії LAWPRO, яка є однією із найпотужніших компаній, що займаються відшкодуванням професійних збитків юристів, в якій базовий страховий платіж на 2020 рік становив 2950 доларів, та яка застосовує гнучкий підхід для його вирахування. Так, LAWPRO пропонує суттєві знижки певним категоріям адвокатів (наприклад, які працюють неповний робочий день або практикують виключно у сфері кримінального та/або імміграційного права), або ж мають незначний досвід адвокатської діяльності (від 50 відсотків знижки для адвокатів, які в поточному році отримали статус до 20 відсотків – які займаються адвокатською діяльністю вже четвертий рік), проте встановлює додаткові платежі для адвокатів, які насамперед працюють у сфері нерухомості (сфера практики вищого ризику, з точки зору претензій) або ж, якщо компанія протягом попередніх п'яти років виплачувала компенсації за пред'явлені вимоги до адвоката [21].

Розкриваючи питання про сутність розмірів і страхових внесків, і страхового покриття, доцільно врахувати й вже наявний досвід стосовно страхування професійної відповідальності нотаріуса (мінімальна страхова сума встановлюється в розмірі 1000 мінімальних розмірів заробітної плати [22]), враховуючи, зокрема те, що заподіяна шкода від помилок під час здійснення професійної діяльності нотаріуса, не є меншою, ніж та, що заподіюється адвокатом.

Аналіз пропозицій українських страхових компаній вказує на те, що у переважній більшості для визначення розміру страхових внесків вони використовують добуток мінімального розміру страхового покриття та певного відсотка, показник якого, як правило залежить від стажу нотаріальної діяльності.

В юридичній літературі наявна й позиція, згідно з якою розмір страхових виплат не повинна перевищувати вартості наданої адвокатом допомоги. Дана позиція насамперед зумовлена тим, що незадоволений діями адвоката вітчизняний клієнт, як правило, вимагає у адвоката повернення

йому всієї чи частини суми вже сплаченого гонорару в позасудовому порядку [23, с. 68], і така суперечка між ними з приводу неналежного виконання договору обмежується лише фактично його поверненням [9, с. 172]. Проте ми не поділяємо таку позицію, оскільки вона «розходиться з загальносвітовими стандартами майнової відповідальності адвоката і по суті виключає необхідність страхування ризику професійної відповідальності адвоката» [24, с. 29].

Досліджуючи сутність професійної діяльності адвоката, ми неодноразово звертали увагу на те, що за жодних обставин вона не повинна сприйматись як підприємницька, а повинна розглядатися саме як професійна незалежна діяльність [25, с. 313], що повинно враховуватись і при визначенні розміру страхових виплат за умови страхування цивільно-правової відповідальності адвоката. Сприйняття адвокатської діяльності як професійної незалежної діяльності має наслідком те, що розмір страхового відшкодування повинен включати в себе лише відшкодування реального збитку (у певних випадках й моральної шкоди), та за жодних умов не повинен передбачати відшкодування упущеної вигоди.

Висновки. Розміри страхових внесків та страхового покриття є важливими елементами механізму страхування цивільно-правової відповідальності адвоката, проблема визначення яких розглядається як явна перепону для запровадження повноцінного механізму такого страхування в Україні. Складність закріплення таких розмірів (в контексті визначення оптимального співвідношення між ними) насамперед полягає в тому, що з одного боку, розмір страхових внесків не повинен бути фінансовим тягарем для адвоката, а з іншого – розмір страхового покриття повинен забезпечувати майнові інтереси клієнта.

Насамперед задля забезпечення інтересів останнього ряд зарубіжних країн на законодавчому рівні встановлюють мінімальні (гарантійні) розміри страхових сум, а також різні показники, які впливають на визначення такого розміру в умовах обов'язкового страхування цивільно-правової відповідальності адвокатів. Хоча зарубіжні країні (зокрема, європейські) і використовують різні підходи щодо їх визначення, на нашу думку, український законодавець повинен закріпити мінімальні розміри страхових сум, розрахунок яких повинен залежати від певних показників (насамперед форми та сфери діяльності адвоката, тривалості зайняття адвокатською діяльністю взагалі).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Бисага Ю.М., Заборовський В.В. Деякі проблемні питання механізму страхування цивільно-правової відповідальності адвокатів в Україні. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2017. Вип. 44. Т. 2. С. 136–140.
2. Заборовський В.В. Страхування цивільно-правової відповідальності адвоката: загальні положення. *Конституційно-правове будівництво на зламі епох: пошуки оптимальних моделей*: матеріали міжнародної науково-практичної конференції присвяченої 30-тій річниці з дня проголошення незалежності України (м. Ужгород, 23 серпня 2021 р.). Ужгород: Ужгородський національний університет, 2021.С. 98–102.
3. Заборовський В.В. Деякі проблемні питання притягнення адвоката до цивільно-правової відповідальності за умови її страхування. *Актуальні проблеми судового права*: матеріали Міжнародної конференції (м. Харків, 23 квітня 2021 р.). Харків: Право, 2021. С. 461–464.
4. Заборовський В.В. Манзюк В.В. Страхування цивільно-правової відповідальності адвоката: позиції проти запровадження даного інституту. *Science, actual trends and perspectives of development:* abstracts of VII International Science Conference (Budapest (Hungary), November, 1-3, 2021), 2021. P. 85–87.
5. Заборовський В.В. Деякі проблемні питання механізму страхування цивільно-правової відповідальності адвоката. *Державотворчі процеси в Україні: реалії сьогодення*: тези доповідей за матеріалами ІІ Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Луцьк, 23-24 квітня 2021 року). Луцьк: ІВВ Луцький НТУ, 2021. С. 121–124.
6. Заборовський В.В. Правовий статус адвоката в умовах становлення незалежної адвокатури України: монографія. Ужгород: Видавничий дім «Гельветика», 2017. 900 с.
7. Assicurazione obbligatoria degli avvocati: contenuto, massimali e copertura. *Danno e Responsabilità*. 2017. № 7. URL: https://www.altalex.com/documents/news/2017/10/09/assicurazione-obbligatoria-avvocati-lorenzo-cagli.

8. Bundes Bundesrechtsanwaltsordnung (BRAO), ausfertigungsdatum 01.08.1959. URL: http://www.gesetze-im-internet.de/bundesrecht/brao/gesamt.pdf.
9. Волошина Л.О. Перспективи запровадження в Україні страхування адвокатської діяльності. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2016. № 3. С. 171–173.
10. Rechtsanwaltsordnung (RAO), ausfertigungsdatum 1 Jänner 1869. № 96/1869. URL: https://www.ris.bka.gv.at/GeltendeFassung/Bundesnormen/10001673/%20RAO%2c%20Fassung%20vom%2015.09.2017.pdf.
11. Organisant la profession d'avocat: Décret du 27 novembre 1991 № 91-1197. URL: https://www.legifrance.gouv.fr/affichTexte.do?cidTexte= JORFTEXT000000356568.
12. Задоя І.І. Страхування професійної відповідальності адвокатів: зарубіжний досвід та перспективи в Україні. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Юридичні науки*. 2014. Вип. 4. Т. 2. С. 273–277.
13. Подолєва А. Страхування професійної відповідальності адвоката у країнах Європи та Америки. *Юридична газета.online.* 2019 № 50 (704). URL: https://yur-gazeta.com/publications/practice/inshe/strahuvannya-profesiynoyi-vidpovidalnosti-advokata-u-krayinah-evropi-ta-ameriki.html.
14. Advokatūros: Įstatymas Lietuvos Respublikos iš Kovo 18, 2004 № IX-2066. URL: https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/TAIS.229789/asr.
15. Statutul profesiei de avocat din 03.12.2011. *Uniunea Națională a Barourilor din România*. URL: https://lege5.ro/Gratuit/gi4diobrha/statutul-profesiei-de-avocat-din-03122011?pid=59439615#p-59439615.
16. Baker T., Swedloff R. Regulation by Liability Insurance: From Auto to Lawyers Professional Liability. *UCLA Law Review*. 2013. Vol. 60. P. 1412–1450.
17. Mak A. Professional Liability Insurance for Lawyers: How does it work? 2019, July 18. URL: https://advisorsmith.com/lawyers/professional-liability-insurance-for-lawyers/.
18. Cheney B. Have You Heard? It Makes More Than Good «Cents» to Maintain Malpractice Insurance. *New Mexico Lawyer*. 2012. May. P. 5-6.
19. Stephen S. van Wert. The Coverage You Desire Good vs. Great Lawyers' Professional Liability Insurance (and How to Get It). *Annual Law Practice Management Review*. 2010. P. 26–30.
20. Careless J. Professional liability insurance: not just an unwelcome expense for new lawyers. 2016, January 13. URL: https://www.cba.org/Publications-Resources/CBA-Practice-Link/Young-Lawyers/2016/insurance.
21. What new lawyers need to know about LAWPRO's mandatory professional liability insurance. 2020, February 26, February. URL: https://www.practicepro.ca/wp-content/uploads/2020/02/2020-02-what-you-need-to-know-about-lawpro.pdf.
22. Про затвердження Порядку і правил проведення обов'язкового страхування цивільно-правової відповідальності приватного нотаріуса: постанова Кабінету Міністрів України від 19 серпня 2015 р. № 624. *Офіційний вісник України.* 2015. № 70. Ст. 15.
23. Кармазіна К.Ю., Фурсова М.Ю. Страхування адвокатської діяльності в Україні: бути чи не бути? *Правова держава*. 2018. № 30. С. 65–73.
24. Кратенко М.В Договор об оказании юридической помощи в современном гражданском законодательстве: автореф. дис. на соиск. научн. степ. канд. юрид. наук: спец. 12.00.03. Томск, 2005. 30 с.
25. Заборовський В.В. Деякі критерії розмежування понять «правова допомога» та «правова послуга» в аспекті визначення сутності професійної діяльності адвоката. *Порівняльно-аналітичне право*. 2016. № 5. С. 311–314.

УДК 347.963
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.4.5

ВСЕУКРАЇНСЬКА КОНФЕРЕНЦІЯ ПРОКУРОРІВ ЯК ОРГАНІЗАЦІЙНА ФОРМА ПРОКУРОРСЬКОГО САМОВРЯДУВАННЯ В УКРАЇНІ

Михайлюк С.С.,
аспірант юридичного факультету
Вищого навчального закладу «Національна академія управління»
ORCID: 0009-0006-3500-9242

Михайлюк С.С. Всеукраїнська конференція прокурорів як організаційна форма прокурорського самоврядування в Україні.

Стаття присвячена аналізу особливостей всеукраїнської конференції прокурорів як організаційної форми прокурорського самоврядування в Україні.

Обумовлено, що Закон України «Про прокуратуру» визначає всеукраїнську конференцію прокурорів найвищим органом прокурорського самоврядування. Однак, таке визначення носить пафосний характер. Фактично всеукраїнська конференція прокурорів має найвищий статус лише у порівнянні з Радою прокурорів України.

Визначено, що «конференція» як найменування органу фактично вказує на більш нижчий рівень або ж значення цього органу прокурорського самоврядування у порівняні з відповідними з'їздами як органами самоврядування у інших інституціях правосуддя. Запропоновано назвати найвищий орган прокурорського самоврядування з'їздом.

Недоліком, який не надає авторитету всеукраїнській конференції прокурорів, є те, що її найменування у законодавстві розпочинається з маленької літери. Запропоновано найменування всеукраїнської конференції прокурорів розпочинати з великої літери.

У статті досліджено повноваження всеукраїнської конференції прокурорів та зроблено висновок, що окремі з них на сьогодні потребують уточнення з урахуванням діючого законодавства.

Обумовлено, що згідно з демократичними засадами кількість делегатів на конференцію пропорційно повинна відповідати кількості прокурорів, яку вони репрезентують. У формуванні складу всеукраїнської конференції прокурорів вбачається порушення цих засад.

Досліджено також особливості процедури проведення всеукраїнської конференції прокурорів. Встановлено такі етапи в її роботі: 1) підготовка до роботи Конференції; 2) вступна частина; 3) етап розгляду та вирішення питань порядку денного по суті; 4) закриття роботи конференції.

Досліджено питання про оприлюднення рішень всеукраїнської конференції прокурорів. Визначено, що законодавство фактично не містить положень щодо порядку оприлюднення (опублікування або іншого способу доведення до відома прокурорів) рішень всеукраїнської конференції прокурорів. Зроблено висновок, що рішення всеукраїнської конференції прокурорів, особливо ті з них, які визначають права та обов'язки прокурорів, повинні оприлюднюватися. Це можна здійснювати на офіційних вебсайтах Офісу Генерального прокурора та Ради прокурорів. До повноважень Ради прокурорів України слід віднести її обов'язок з оприлюднення актів всеукраїнської конференції прокурорів.

За наслідками дослідження сформульовано пропозиції щодо вдосконалення законодавства.

Ключові слова: прокурорське самоврядування, всеукраїнська конференція прокурорів, організаційні форми прокурорського самоврядування, Рада прокурорів України, прокурор, прокуратура, Офіс Генерального прокурора, повноваження, з'їзд.

Mykhailiuk S.S. All-Ukrainian Conference of Prosecutors as an organizational form of prosecutorial self-governance in Ukraine.

The article is devoted to the study of the peculiarities of the All-Ukrainian Conference of Prosecutors as an organizational form of prosecutorial self-government in Ukraine.

It is noted that the Law of Ukraine "On the Prosecutor's Office" defines the All-Ukrainian Conference of Prosecutors as the highest body of prosecutorial self-government. However, such a definition is pathetic. In fact, the All-Ukrainian Conference of Prosecutors has the highest status only in comparison with the Council of Prosecutors of Ukraine.

It is determined that "conference" as the name of the body actually indicates a lower level or significance of this body of prosecutorial self-government compared to the relevant congresses as self-government bodies in other justice institutions. It is proposed to call the highest body of prosecutorial self-government a congress.

The fact that the name of the All-Ukrainian Conference of Prosecutors in the legislation begins with a lowercase letter is a disadvantage that does not give the Conference of Prosecutors any credibility. The author suggests that the name of the All-Ukrainian Conference of Prosecutors should begin with a capital letter.

The article analyzes the powers of the All-Ukrainian Conference of Prosecutors and concludes that some of them currently require clarification with due regard to the current legislation.

The author proves that according to democratic principles, the number of delegates to the conference should proportionally correspond to the number of prosecutors they represent. The author sees a violation of these principles in the formation of the composition of the All-Ukrainian Conference of Prosecutors.

The author also examines the specifics of the procedure for holding the All-Ukrainian Conference of Prosecutors. The author identifies the following stages in its work: 1) preparation for the Conference; 2) introductory part; 3) the stage of consideration and resolution of the agenda issues on the merits; 4) closing of the Conference.

The author examines the issue of publicizing decisions of the All-Ukrainian Conference of Prosecutors. It is determined that the legislation does not actually contain provisions on the procedure for making public (publishing or otherwise bringing to the attention of prosecutors) the decisions of the All-Ukrainian Conference of Prosecutors. The author concludes that decisions of the All-Ukrainian Conference of Prosecutors, especially those which define the rights and obligations of prosecutors, should be made public. This can be done on the official websites of the Office of the Prosecutor General and the Council of Prosecutors. The powers of the Council of Prosecutors of Ukraine should include its obligation to publish the acts of the All-Ukrainian Conference of Prosecutors.

Based on the results of the study, the author formulates proposals for improving the legislation.

Key words: prosecutorial self-government, all-Ukrainian conference of prosecutors, organizational forms of prosecutorial self-government, Council of Prosecutors of Ukraine, prosecutor, prosecutor's office, Office of the Prosecutor General, powers, congress.

Постановка проблеми. Організаційні основи прокурорського самоврядування, на наш погляд, складають ті основні положення прокурорського самоврядування, які визначають систему органів прокурорського самоврядування, їх склад, порядок формування, розподіл повноважень між ними, матеріальне забезпечення, зокрема, фінансове та кадрове тощо. Організаційні основи прокурорського самоврядування на відміну від функціональних основ визначають те, як організованою є ті функція, мета та завдання, що є притаманними прокурорському самоврядуванні. Важливе значення при окресленні організаційних основ прокурорського самоврядування належить його організаційним формам.

У науці висловлена думка виокремлювати організаційні форми прокурорської діяльності, якими поряд з іншими формами є чи то загалом прокурорське самоврядування, чи то окремі органи прокурорського самоврядування. При цьому, однією з організаційних форм прокурорської діяльності Закон України «Про прокуратуру» визначає всеукраїнську конференцію прокурорів. Таким чином, слід визначитися, якими є особливості всеукраїнської конференції прокурорів як організаційної форми прокурорського самоврядування.

Аналіз сучасних досліджень і публікацій. Правові проблеми здійснення прокурорського самоврядування в Україні, зокрема, і в аспекті його організаційних форм, досліджувало багато науковців, а саме такі як В.В. Долежан, Д.М. Добровольський, Л.С. Драгомирецька, Д.С. Дячков, Л.Ю. Європіна, І.М. Козьяков, С.К. Костенко, М.В. Косюта, О.М. Курко, В.І. Малюга, А.А. Матвієць, О.І. Медведько, М.І. Мичко, Н.О. Рибалко, М.В. Руденко, С.В. Подкопаєв, Ю.Є. Полянський, М.К. Якимчук та інші. Однак, комплексний аналіз особливостей всеукраїнської конференції прокурорів як організаційної форми прокурорського самоврядування проведено у правовій науці ще не було.

Мета дослідження, таким чином, полягає у проведенні комплексного дослідження особливостей всеукраїнської конференції прокурорів як організаційної форми прокурорського самоврядування.

Виклад основного матеріалу. На думку О.М. Курка, організаційні форми прокурорської діяльності – це дії, що юридичного значення не мають, адміністративних правовідносин не спричиняють (наради, засідання, конференції, семінари, здійснення контролю, роз'яснення тих чи інших заходів, забезпечення поєднання колегіальності та єдиноначальності, моніторинг громадської думки, вивчення та узагальнення досвіду, добір кадрів, офіційні візити за кордон і робочі поїздки країною, прес-конференції, інтерв'ю, індивідуальний прийом громадян і посадових осіб, матеріально-технічні процедури та ін.). при цьому. Організаційні заходи не фіксуються так точно, як юридичні форми прокурорської діяльності [1, с. 242]. При цьому, на його думку, однією з організаційний форм прокурорської діяльності є всеукраїнська конференція працівників прокуратури [1, с. 246]. Поміж тим, О.М.Курко висловлює думку й про те, що такою організаційною формою прокурорської діяльності є прокурорське самоврядування загалом [2, с. 118].

Вважаємо, що такі висловлені думки є вільним використанням термінології. Вважаємо, що не варто як загалом визначати організаційні форми прокурорської діяльності через окремі дії, які не мають юридичного значення, та не спричиняють виникнення адміністративних правовідносин, так і не варто визначати прокурорське самоврядування чи окремі його органи такими організаційними формами. Поняття організаційної форми досить широко використовується у законодавстві та правовій науці та вживається щодо різних об'єктів, наприклад, підприємництва [3], діяльності органів місцевого самоврядування [4], юридичних осіб (ст. 83 ЦК), адвокатської діяльності (ст. 4 Закону «Про адвокатуру та адвокатську діяльність») [5] тощо. При цьому, організаційна форма характеризує суб'єкта тієї чи іншої діяльності. Виходячи ж з того, що прокурорську діяльність в Україні здійснює прокурор як фізична особа, який не має виходячи з законодавства жодної організаційної форми, вести мову про організаційну форму прокурорської діяльності недоречно. При цьому, як відомо, ні прокурорське самоврядування, ні його органи, прокурорської діяльності не здійснюють, відтак, ні прокурорське самоврядування, ні органи прокурорського самоврядування не можуть розглядатися як організаційні форми прокурорської діяльності. Органи прокурорське самоврядування є лише організаційними формами прокурорського самоврядування.

Стаття 66 Закону «Про прокуратуру» визначає всеукраїнську конференцію прокурорів однією з організаційних форм прокурорського самоврядування, а ч. 1 ст. 67 Закону – найвищим органом прокурорського самоврядування. Однак, з огляду на окреслення нормативно визначеної системи органів прокурорського самоврядування лише двома органами – самою всеукраїнською конференцією прокурорів та Радою прокурорів України, таке визначення носить більше пафосний характер. Фактично всеукраїнська конференція прокурорів має найвищий статус лише у порівнянні з Радою прокурорів України, яка має вищий статус органу прокурорського самоврядування у період між всеукраїнськими конференціями прокурорів.

Через найменування найвищого органу прокурорського самоврядування всеукраїнською конференцією прокурорів вбачається відсутність єдиних підходів до окреслення засад правового регулювання самоврядування у правничих професіях, зокрема, й системи правосуддя. Якщо, наприклад, у суддів, адвокатів чи приватних виконавців найвищим органом в системі відповідного самоврядування є з'їзд відповідно суддів, адвокатів чи приватних виконавців, то у прокурорів законодавство визначає найвищий орган прокурорського самоврядування як конференцію. Зазначений підхід фактично був закладений ще у 1996 році при прийнятті Конституції України, яка містить норму про всеукраїнську конференцію прокурорів як суб'єкта формування Вищої ради правосуддя.

Однак, вважаємо, що «конференція» як найменування фактично вказує на більш нижчий рівень або ж значення цього органу прокурорського самоврядування у порівняні з відповідними з'їздами як органами самоврядування у інших інституціях правосуддя. Таке найменування є дещо принизливим для прокурорів. Відтак, задля надання однакового значення усім вищим органам самоврядування у інституціях правосуддя пропонуємо внести зміни до законодавства та назвати найвищий орган прокурорського самоврядування з'їздом. Звичайно, реалізація зазначеної пропозиція вимагає й внесення відповідних змін до Конституції України, що й необхідно зробити.

Також недоліком, що не надає авторитету всеукраїнській конференції прокурорів як органу є й те, що її найменування Закон та усі нормативні акти розпочинають з маленької літери. Натомість,

наприклад, при найменуванні Ради прокурорів України як органу Закон використовує велику літеру. Вважаємо, що найменування такого поважного органу повинне розпочинатися з великої літери.

Відповідно до ч. 2 ст. 67 Закону «Про прокуратуру» до повноважень всеукраїнської конференції прокурорів відносяться: 1) заслуховування звіту Ради прокурорів України про виконання завдань органів прокурорського самоврядування, стану фінансування та організаційного забезпечення діяльності прокуратури; 2) обрання членів Вищої ради правосуддя та прийняття рішення про припинення їх повноважень відповідно до Конституції і законів України; 3) призначення членів Ради прокурорів України, відповідного органу, що здійснює дисциплінарне провадження; 4) затвердження Кодексу професійної етики та поведінки прокурорів та положення про Раду прокурорів України; 5) прийняття положення про порядок роботи відповідного органу, що здійснює дисциплінарне провадження; 6) звернення до органів державної влади та їх посадових осіб із пропозиціями щодо вирішення питань діяльності прокуратури; 7) розгляд інших питань прокурорського самоврядування та здійснення інших повноважень відповідно до закону.

Загалом вважаємо такий перелік повноважень всеукраїнської конференції прокурорів обґрунтованим, за винятком певних положень, які на сьогодні потребують уточнення з урахуванням діючого законодавства. Так, на сьогодні всеукраїнська конференція прокурорів вже не має повноважень приймати рішення про припинення повноважень членів Вищої ради правосуддя. Відповідно до ч. 1 ст. 25 Закону України «Про Вищу раду правосуддя» повноваження члена Вищої ради правосуддя припиняються у разі: 1) закінчення строку, на який його обрано (призначено), крім випадку, визначеного частиною третьою статті 5 цього Закону; 2) набрання законної сили обвинувальним вироком щодо нього; 3) припинення громадянства України або набуття громадянства іншої держави; 4) визнання його безвісно відсутнім або оголошення померлим, визнання недієздатним або обмежено дієздатним; 5) припинення повноважень судді або звільнення з посади судді (крім виходу судді у відставку) з підстав, визначених Конституцією України; 6) його смерті; 7) набрання законної сили рішенням суду про визнання його активів або активів, набутих за його дорученням іншими особами або в інших передбачених статтею 290 Цивільного процесуального кодексу України випадках, необґрунтованими та їх стягнення в дохід держави. Повноваження члена Вищої ради правосуддя з зазначених підстав припиняються з настанням відповідної події.

Враховуючи наведене, вважаємо за необхідне п. 2 ч. 2 ст. 67 Закону «Про прокуратуру» змінити та викласти в такій редакції: «2) обирає членів Вищої ради правосуддя;»

Чергова всеукраїнська конференція прокурорів скликається Радою прокурорів України один раз на два роки. Позачергова всеукраїнська конференція прокурорів може бути скликана за рішенням Ради прокурорів України. Делегати всеукраїнської конференції прокурорів та особи, запрошені на неї, повідомляються про день проведення конференції та питання, що виносяться на її розгляд, не пізніше ніж за тридцять днів до початку конференції (ст.68 Закону «Про прокуратуру»).

Стаття 69 Закону «Про прокуратуру» визначає, що делегатів на всеукраїнську конференцію прокурорів обирають: 1) збори прокурорів Офісу Генерального прокурора – шість прокурорів Офісу Генерального прокурора; 1-1) збори прокурорів Спеціалізованої антикорупційної прокуратури – три прокурори Спеціалізованої антикорупційної прокуратури; 2) збори прокурорів обласних прокуратур - по три прокурори від кожної обласної прокуратури; 3) збори прокурорів окружних прокуратур – по два прокурори від кожної окружної прокуратури.

Досить важливим є те, щоб пропорційно кількість делегатів на конференцію відповідала кількості прокурорів, яку вони репрезентують. За таких умов найбільше буде знаходити свій прояв демократія у прокурорському самоврядуванні. І звичайно, що ми бачимо порушення цієї фундаментальної засади демократії. Навіть грубі математичні підрахунки показують, що делегати на конференцію представляють зовсім різку кількість прокурорів.

Так, якщо загальна кількість прокурорів в Україні станом на жовтень 2024 року фактично складає 8367 осіб, а кількість прокурорів у Офісі Генерального прокурора – 867 [6], то цілком очевидно, що кількість делегатів на всеукраїнську конференцію прокурорів повинна складати близько десяти відсотків від їх загальної кількості. Натомість, наприклад, за кількості обраних делегатів на останню всеукраїнську конференції прокурорів, яка відбулася 27 серпня 2024 року, у 518 делегатів [7], маємо лише 6 представників Офісу Генерального прокурора, тобто трішки більше одного відсотка делегатів, або в майже десять разів менше необхідної кількості.

Делегати на всеукраїнську конференцію прокурорів обираються шляхом таємного голосування простою більшістю голосів з числа вільно висунутих альтернативних кандидатів. Збори прокурорів скликаються керівником відповідної прокуратури, є повноважними, якщо на них присутні більше половини від загальної кількості прокурорів цієї прокуратури, та приймають рішення більшістю голосів від загальної кількості прокурорів відповідної прокуратури (ч.ч. 2, 3 ст. 69 Закону «Про прокуратуру»).

Порядок проведення всеукраїнської конференції прокурорів визначається статтею 70 Закону «Про прокуратуру» та Регламентом всеукраїнської конференції прокурорів. Згідно з цими актами, вбачається потреба виокремити декілька етапів в роботі всеукраїнської конференції прокурорів.

Першим з цих етапів є підготовка до роботи Конференції.

Всеукраїнська конференція прокурорів є повноважною за умови присутності на ній не менш двох третин від загальної кількості обраних делегатів. Для визначення наявності кворуму для роботи Конференції РПУ перед початком її проведення організовує та проводить реєстрацію делегатів Конференції.

На цьому етапі Радою прокурорів України підставі наданих належним чином засвідчених витягів із протоколів зборів прокурорів відповідних прокуратур про обрання делегатів складається Реєстраційний список делегатів, який затверджується головою Ради прокурорів України. Перевірка повноважень делегатів здійснюється шляхом звірки даних реєстраційних списків із витягами з протоколів зборів прокурорів прокуратур усіх рівнів. При реєстрації делегат особисто пред'являє службове посвідчення прокурора та у відповідній графі реєстраційного списку делегатів своїм особистим підписом засвідчує одержання іменного мандата делегата Конференції для відкритого голосування. Реєстрація делегатів закінчується за 10 хвилин до відкриття Конференції. За наслідками реєстрації складається протокол, який підписується уповноваженою від Ради прокурорів особою.

Наступним етапом роботи Конференції можна назвати вступну її частину.

На цьому етапі голова Ради прокурорів України, а в разі його відсутності – заступник голови чи секретар Ради прокурорів України після отримання протоколу про результати реєстрації інформує про наявність або відсутність кворуму, необхідного для початку роботи Конференції, делегатів конференції та за наявності цього кворуму відкриває Конференцію

Одним з завдань вступної частини Конференції є вирішення організаційних питань, пов'язаних з проведенням Конференції, зокрема, формування органів Конференції. Зокрема, Конференція формує такі органи: 1) Президія Конференції; 2) секретаріат Конференції та 3) лічильна комісія Конференції.

Одразу ж після відкриття всеукраїнська конференція прокурорів обирає шляхом таємного голосування президію конференції, кількісний склад якої визначається рішенням конференції. Президія організовує роботу Конференції та обирає зі свого складу відкритим голосуванням простою більшістю голосів голову та секретаря. Надалі Президія організовує роботу всеукраїнської конференції прокурорів.

Інші робочі органи Конференції (секретаріат та лічильна комісія) обираються із числа делегатів відкритим голосуванням більшістю голосів від загальної кількості обраних делегатів Конференції. Делегат Конференції має право заявляти самовідвід у разі висунення його кандидатури до складу робочих органів Конференції. Ці робочі органи обирають зі свого складу голову та секретаря.

Після закінчення вступної частини Конференції розпочинається етап розгляду та вирішення питань порядку денного по суті.

Головуючий Конференції оголошує рекомендований порядок денний та регламент роботи цієї Конференції, ставить їх на обговорення та голосування. Конференція затверджує порядок денний та регламент роботи Конференції.

Делегати вправі виступати на конференції з дозволу головуючого, який надає слово промовцям для доповіді, співдоповіді, виступів, запитань, повідомлень, внесення пропозицій, відповіді на запитання, репліки. Зокрема, Регламентом визначена тривалість доповіді не менше десяти хвилин, співдоповіді – п'яти хвилин, і виступів – трьох хвилин, усього іншого – до однієї хвилини. У разі необхідності голова Президії має право продовжити вказаний час, але не більше як удвічі.

Після закінчення обговорення кожного окремо питання порядку денного головуючий на Конференції ставить його на голосування для прийняття рішення. Рішення приймаються за всіма

питаннями порядку денного. Під час Конференції не допускається повернення до розгляду або повторне голосування з питань, за якими цією Конференцією вже було прийнято рішення.

Після обговорення проекту рішення воно ставиться на голосування для прийняття його за основу. Після прийняття проекту рішення за основу делегати мають право вносити пропозиції до його змісту, які вирішуються шляхом голосуванню. Надалі проект рішення ставиться на голосування для прийняття в цілому.

Рішення Конференції приймаються за результатами відкритого або таємного голосування більшістю голосів від загальної кількості обраних делегатів. Рішення з питань, зазначених у пунктах 2, 3 частини другої статті 67 і частини третьої статті 70 Закону, та в інших випадках, передбачених цим Законом, приймаються Конференцією шляхом таємного голосування. Решта рішень приймаються Конференцією шляхом відкритого голосування. Поміж тим, голосування за обрання членів Вищої ради правосуддя здійснюється виключно із застосуванням бюлетенів. У окремих випадках рішення також можуть прийматися із застосуванням електронної системи підрахунку голосів.

Робота всеукраїнської конференції прокурорів протоколюється.

Після вичерпання порядку денного Головуючий закриває роботу конференції. Закриття роботи конференції можна вважати завершальним етапом її роботи.

Дискусійним аспектом в правовому регулюванні діяльності всеукраїнської конференція прокурорів є питання про оприлюднення її рішень.

Так, відповідно до ч. 3 ст. 67 Закону «Про прокуратуру» всеукраїнська конференція прокурорів приймає з питань, що належать до її компетенції, рішення, що є обов'язковими для Ради прокурорів України та будь-яких прокурорів.

Пункт 6.8 Регламенту всеукраїнської конференції прокурорів передбачає, що рішення Конференції підписуються головуючим і секретарем Президії та набирають чинності з моменту їх прийняття.

Однак, ані Закон «Про прокуратуру», ані Регламент фактично не визначають положень щодо порядку оприлюднення (опублікування або іншого способу доведення до відома прокурорів) рішень всеукраїнської конференції прокурорів.

Так, Регламент всеукраїнської конференції прокурорів у п. 10.2 визначає, що Регламент Конференції і зміни до нього набирають чинності з моменту їх прийняття Конференцією та підлягають оприлюдненню на офіційному вебсайті Офісу Генерального прокурора. Однак, оприлюднення інших актів всеукраїнської конференції прокурорів Регламент не передбачає.

У зв'язку з цим, фактично за мовчазної згоди законодавства це питання віддане на вирішення самих органів прокурорського самоврядування. Вважаємо, що за таких обставин існує суттєва загроза порушення прав прокурорів, які позбавлені можливості ознайомитися з актами всеукраїнської конференції прокурорів, які для них є обов'язковими. Наразі взагалі незрозумілим є те, як ці рішення можуть бути обов'язковими для виконання, якщо вони не оприлюднювалися. Крім того, ті рішення всеукраїнської конференції прокурорів, які встановлюють права та обов'язки прокурорів не повинні набувати чинності раніше їх оприлюднення у встановленому Законом чи регламентом порядку. За таких обставин можна вести навіть мову про порушення ст. 57 Конституції України, згідно з якою кожному гарантується право знати свої права і обов'язки. Закони та інші нормативно-правові акти, що визначають права і обов'язки громадян, мають бути доведені до відома населення у порядку, встановленому законом. Закони та інші нормативно-правові акти, що визначають права і обов'язки громадян, не доведені до відома населення у порядку, встановленому законом, є нечинними.

Принагідно зазначимо, що така проблема не є характерною виключно лише для актів всеукраїнської конференції прокурорів як актів органу самоврядування. Фактично проблема з належним оприлюдненням актів органів самоврядування існує й в адвокатурі. Таке неналежне правове регулювання викликало навіть ініціювання питання про відповідність Конституції України (конституційність) ч. 3 ст. 57 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність», яка визначає набрання чинності рішеннями органів адвокатського самоврядування з дня їх прийняття, якщо інший строк не передбачений рішеннями [8].

Враховуючи наведене, вважаємо, що рішення всеукраїнської конференції прокурорів, особливо ті з них, які визначають права та обов'язки прокурорів, повинні оприлюднюватися. Зокрема, стосовно актів РПУ, то пункт 7.11 Положення про Раду прокурорів України передбачає, що рішення Ради прокурорів, які не містять відомостей обмеженого доступу, оприлюднюються на офі-

ційних вебсайтах Офісу Генерального прокурора та Ради прокурорів у семиденний строк після прийняття. У такий же термін належним чином засвідчена копія прийнятого Радою прокурорів рішення надається зацікавленій особі. У зв'язку з цим, й оприлюднення рішень всеукраїнської конференції прокурорів, на наш погляд, могло б здійснюватися на офіційних вебсайтах Офісу Генерального прокурора та Ради прокурорів, наприклад, у окремому розділі «Акти всеукраїнської конференції прокурорів». Крім того, до повноважень Ради прокурорів України слід було б віднести й її обов'язок з оприлюднення (доведення до відома прокурорів) актів всеукраїнської конференції прокурорів.

Висновки. 1) Пункт 2 ч. 2 ст. 67 Закону «Про прокуратуру» пропонуємо змінити та викласти в такій редакції: «2) обирає членів Вищої ради правосуддя;»; 2) рішення всеукраїнської конференції прокурорів, особливо ті з них, які визначають права та обов'язки прокурорів, повинні оприлюднюватися. Це можна здійснювати на офіційних вебсайтах Офісу Генерального прокурора та Ради прокурорів, наприклад, у окремому розділі «Акти всеукраїнської конференції прокурорів». До повноважень Ради прокурорів України слід віднести її обов'язок з оприлюднення (доведення до відома прокурорів) актів всеукраїнської конференції прокурорів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Курко О.М. Поняття, сутність та значення організаційних форм прокурорської діяльності. *Адміністративне право і процес.* 2014. № 1 (7). С. 241–245.
2. Курко О.М. Адміністративно-правові форми прокурорської діяльності в Україні: дис. … канд. юрид. наук; 12.00.07. Харків, 2015. 182 с.
3. Зима Б. Організаційні форми господарювання та підприємництва в Україні. Структурологічний навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів III та IV рівнів акредитації. Полтава, 2005. 271 с.
4. Шпак Ю.А. Поняття та види організаційних форм діяльності органів місцевого самоврядування. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. *Юриспруденція.* 2013. Вип. 5. С. 58–62. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvmgu_jur_2013_5_15.
5. Закон України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» від 05.07.2012 № 5076-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5076-17.
6. Офіс Генпрокурора повідомив, у яких областях виявили найбільше прокурорів з інвалідністю. URL: https://lb.ua/society/2024/10/23/641323_ofis_genprokurora_ povidomiv_yakih.html.
7. Всеукраїнська конференція прокурорів призначила п'ятьох членів КДКП та двох членів Ради прокурорів України. URL: https://www.gp.gov.ua/ua/posts/vseukrayinska-konferenciya-prokuroriv-priznacila-pyatyox-cleniv-kdkp-ta-dvox-cleniv-radi-prokuroriv-ukrayini.
8. Ухвала Третьої колегії суддів Другого сенату Конституційного Суду України від 5 вересня 2023 року у справі № 3-118/2023(218/23) про відкриття конституційного провадження у справі за конституційною скаргою Плескача В'ячеслава Юрійовича щодо відповідності Конституції України (конституційності) частини третьої статті 57 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v139u710-23.

УДК 347
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.4.6

ДІДЖИТАЛІЗАЦІЯ ДІЯЛЬНОСТІ АДВОКАТА

Павлюк Н.М.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільного права та процесу
Інституту права, психології та інноваційної освіти
Національного університету «Львівська політехніка»
ORCID: 0000-0001-6108-9713
e-mail: nata_roman@ukr.net

Павлюк Н.М. Діджиталізація діяльності адвоката.

У статті досліджуються окремі питання використання адвокатом сучасних автоматизованих систем, цифрових та інформаційних технологій. Підкреслено, що професійна діяльність адвоката пов'язана з отриманням, обробкою, зберіганням та передачею великої кількості інформації різного роду. Тому без знання та використання комп'ютерних технологій загалом, тенденцій комп'ютеризації й інформатизації, інформаційних систем тощо адвокат не може ефективно виконувати свої функції. Вплив інформаційних технологій на діяльність адвокатів, зокрема, багато в чому обумовлений спрямованістю державного управління та сучасної політики більшості країн, в тому числі і України, на діджиталізацію різних сфер життєдіяльності суспільства. Діджиталізація визначається як процес, що включає в себе цифрову трансформацію, автоматизацію та проявляється у вигляді зміни в процедурах, врегульованих законодавством та пов'язаних з переходом від процесів у паперовій формі до прямих он-лайн процедур, які потребують безпосередньої участі посередника чи компетентного органу, використовуючи мережу Інтернет. Автоматизовані інформаційні системи та робочі місця, комп'ютерні бази та банки даних забезпечують не лише ефективну обробку та зберігання отриманої адвокатом інформації, а й можливість швидкого пошуку необхідних фактів. Поряд із поняттям діджиталізації у юридичну практику все активніше входить і поняття Legal Tech (від англ. Legal Technology – інформаційні технології в юридичній діяльності) – галузь поєднання юридичної практики та цифрових технологій, головним чином шляхом створення і розвитку комп`ютерних програм у широкому сенсі (офлайнові та онлайнові застосунки, чатботи, скрипти, пошукові системи і багато чого іншого) з метою підвищення ефективності, швидкості, якості, зручності та економності вирішення тих чи інших юридичних завдань. Діджиталізація адвокатури як важливий стандарт функціонування цього інституту передбачає насамперед застосування сучасних електронних технологій у роботі адвоката й органів адвокатського самоврядування. Отже, ефективність професійної діяльності адвоката багато в чому залежить від рівня його інформаційного забезпечення та вміння його застосування.

Ключові слова: адвокат, професійна правнича допомога, юридина діяльність, інформаційні технології, інформаційні (автоматизовані) системи, цифровізація, діджиталізація, Legal Tech.

Pavliuk N.M. Digitization of lawyer's activities.

The article examines certain issues of the lawyer's use of modern automated systems, digital and information technologies. It is emphasized that the professional activity of a lawyer is related to receiving, processing, storing and transmitting a large amount of information of various kinds. Therefore, without knowledge and use of computer technologies in general, trends in computerization and informatization, information systems, etc., a lawyer cannot effectively perform his functions. The influence of information technologies on the activities of lawyers, in particular, is largely determined by the direction of state administration and modern policy of most countries, including Ukraine, on the digitization of various spheres of society's life. Digitization is defined as a process that includes digital transformation, automation and manifests itself in the form of a change in procedures regulated by legislation and associated with the transition from paper-based processes to direct online procedures

that require the direct participation of an intermediary or a competent authority, using the Internet. Automated information systems and workplaces, computer databases and data banks provide not only efficient processing and storage of information received by a lawyer, but also the ability to quickly search for the necessary facts. Along with the concept of digitization, the concept of Legal Tech (from the English Legal Technology – information technology in legal activity) is increasingly entering legal practice - the field of combining legal practice and digital technologies, mainly through the creation and development of computer programs in the broadest sense (offline and online applications, chatbots, scripts, search engines and much more) in order to increase the efficiency, speed, quality, convenience and economy of solving certain legal tasks. Digitalization of the bar as an important standard for the functioning of this institution involves, first of all, the use of modern electronic technologies in the work of a lawyer and bar self-government bodies. Therefore, the effectiveness of a lawyer's professional activities largely depends on the level of his information provision and the ability to apply it.

Key words: lawyer, professional legal assistance, legal activity, information technologies, information (automated) systems, digitalization, digitalization, Legal Tech.

Актуальність теми. Адвокатура є найважливішою ланкою у механізмі регулювання суспільних відносин з метою захисту прав, свобод і законних інтересів громадян. Розвиток інституту адвокатури вкрай важливий, адже він виступає представником державних чи недержавних організацій, фізичних осіб на всіх етапах захисту гарантованих Конституцією України прав, свобод і законних інтересів [11, с. 1].

Гіперактивний розвиток інформаційних технологій протягом останнього десятиліття, спричинив впровадження телекомунікаційних засобів зв'язку, інформаційних ресурсів та сервісів Інтернету в усі сфери життєдіяльності людства. Адвокатська діяльність в даному випадку не стала винятком, оскільки будь-яка зміна природи і характеру людських взаємин вимагає негайної реакції професіоналів в області права, які забезпечують правове регулювання новітніх змін та інновацій [10, с. 111].

Актуальність дослідження зумовлена тим, що, як зазначає В. Заборовський, можливість здійснення адвокатської діяльності на професійній основі, насамперед, залежить від комплексу як структурних елементів категорії «правовий статус адвоката» (прав, обов'язків, гарантій та відповідальності), так і інформації, якою він оперує для формування належної та допустимої доказової бази. Взаємодія з такою інформацією, тобто її зберігання, обробка, отримання та передача є невід'ємною частиною професійної діяльності адвоката та займає значну частку його робочого часу [4, с. 132].

Постановка проблеми. Без знання та використання комп'ютерних технологій загалом, тенденцій комп'ютеризації й інформатизації, інформаційних систем тощо адвокат не може ефективно виконувати свої функції. Діджиталізація під час провадження професійної діяльності адвоката щодо надання правової допомоги клієнту спрямована на автоматизацію роботи із застосуванням різних правових і технічних засобів, включаючи використання сучасних технологій та систем комунікації, спрощення доступу адвокатів до реєстрів, державних баз даних, які реалізовуються адвокатом в процесі його роботи

Аналіз окремих досліджень і публікацій. Окремі аспекти використання інформаційних та цифрових технологій у юридичній діяльності, в тому числі у практиці адвокатів, висвітлювалися у працях таких вчених, як: Ю.М. Бисага, С. Демченко, В.В. Заборовський, В.В. Манзюк, Д.Г. Манько, В.В. Очеретяний, В.О. Святоцька та інші науковці. Але, питання, пов'язані з процесами диджиталізації права, зокрема, адвокатської діяльності, є новими для вітчизняного правознавства і недостатньо опрацьованими.

Метою статті є вивчення впливу інформаційних технологій на діяльність адвокатів, поняття та сучасних тенденцій діджиталізації адвокатської діяльності.

Виклад основного матеріалу. Сучасна цифрова реальність зумовлює необхідність суттєвої модернізації різних сфер соціального життя суспільства та держави, включаючи адвокатську діяльність. Вплив інформаційних технологій на діяльність адвокатів, зокрема, багато в чому обумовлений спрямованістю державного управління та сучасної політики більшості країн, в тому числі і України, на діджиталізацію різних сфер життєдіяльності суспільства [10, с. 111–115].

На думку Д.Г. Манько, діджиталізацію розуміють як неологізм, який увійшов в українську мову лише кілька років тому, є транслітерацією англійського «digitalization» і згідно з визначен-

ням словника означає зміни в усіх сферах суспільного життя, пов'язані з використанням цифрових технологій. Зазначене слово є спрощеною формою точнішого терміну «цифрова трансформація» та є проявом глобальної цифрової революції [6, с. 19].

Діджиталізація визначається як процес, що включає в себе цифрову трансформацію, автоматизацію та проявляється у вигляді зміни в процедурах, врегульованих законодавством та пов'язаних з переходом від процесів у паперовій формі до прямих он-лайн процедур, які потребують безпосередньої участі посередника чи компетентного органу, використовуючи мережу Інтернет [1, с. 3–7].

Професійна діяльність адвоката пов'язана з отриманням, обробкою, зберіганням та передачею інформації різного роду, яку умовно можна поділити на інформацію правового (використання адвокатом усіх наявних у його розпорядженні баз даних правової інформації, що містять актуальні відомості про масив законодавства у сфері його діяльності, використання даних різних державних реєстрів, формування професійно грамотних запитів до органів влади та інші – запорука успіху адвокатської діяльності) та неправового (інформація, яку він отримує від клієнтів, свідків та інших учасників відповідного процесу) характеру [4, с. 132].

В даний час текстові документи на папері вже, як правило, не створюються, для цього, у тому числі й у адвокатській діяльності, застосовують відповідні комп'ютерні редактори. Крім того, для передачі інформації та розмов все частіше, крім телефонів, використовується мережа Інтернет та її сервіси: електронна пошта, соціальні мережі, месенджери. Пошук нормативної правової інформації більшість фахівців у галузі юриспруденції здійснює не в паперових, а в електронних виданнях.

Автоматизовані інформаційні системи та робочі місця, комп'ютерні бази та банки даних забезпечують не лише ефективну обробку та зберігання отриманої адвокатом інформації, а й можливість швидкого пошуку необхідних фактів. А системи, засновані на технологіях штучного інтелекту, дозволяють, крім того, виконувати аналіз даних, що полегшує прийняття правильних та якісних рішень.

В процесуальній діяльності, здійснюючи захист чи представництво інтересів свого клієнта, адвокат має справу з автоматизованою системою документообігу суду (відповідно до Закону України від 29.06.2023 № 3200-IX «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо обов'язкової реєстрації та використання електронних кабінетів в Єдиній судовій інформаційно-телекомунікаційній системі або її окремій підсистемі (модулі), що забезпечує обмін документами» з початком функціонування системи адвокати в обов'язковому порядку повинні будуть зареєструвати офіційні електронні адреси в ній) [8], а також використовує функції автоматизованої системи виконавчого провадження та комплексної інформаційно-аналітичної системи (КІАС) та довідково-інформаційної платформи правових консультацій «WikiLegalAid» для забезпечення організації надання безоплатної правової допомоги [9].

В умовах воєнних дій на території України постає низка проблем у діяльності адвоката, у тому числі: 1) неможливість оффлайн зустрічей із клієнтами; 2) паперовий документообіг засобами поштового зв'язку; 3) необхідність оперативного формування електронних доказів з метою фіксації злочинів (правопорушень) та підтвердження понесеної майнової шкоди, завданої юридичним, фізичним особам. Проблема неможливості проведення оффлайн зустрічей із клієнтами була вирішена ще за часів початку пандемії Covid-19 за допомоги таких веб-сервісів як Go To Meeting, Zoom, Skype, Slack, Google-продуктів, різних видів месенджерів, тобто інструментів, які раніше використовувались більшою мірою для особистого спілкування або у інших сферах. Досвід карантинних обмежень сприяв зміні підходів до організації робочих процесів, переосмисленню можливостей та потенціалу застосування дистанційної форми роботи [2, с. 39].

При цьому, як слушно зауважує С. Демченко, слід звернути увагу на проблеми конфіденційності такого спілкування. Збереження конфіденційності інформації, яка становить адвокатську таємницю, є обов'язком адвоката перед клієнтами, яких вона стосується, однак наразі адвокат не може гарантувати конфіденційність спілкування за допомоги будь-якого веб-сервісу [2, с. 39].

Тобто, застосовуючи різні інноваційні розробки, адвокату необхідно пам'ятати про належну обачність. Порушення при використанні інформаційно-телекомунікаційної мережі Інтернет, включаючи недотримання вимог захисту інформації від небажаного розголошення, втрати або несанкціонованого доступу, можуть призвести до серйозних репутаційних наслідків для адвокатів.

Запуск процесу діджиталізації адвокатської діяльності (спеціальних програм, консультаційних послуг та інноваційних сервісів для членів НААУ) передбачено Стратегією розвитку Національної асоціації адвокатів України на 2021–2025 роки. Такий процес полягає у: посиленні управління інформаційними системами для більшої залученості адвокатів у наданні послуг «електронного правосуддя», участі у розробці Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи ЄСІТС шляхом надання пропозицій, у тому числі отриманих від адвокатів, технічному втіленню та запровадженню всіх необхідних функціоналів; розширенні можливостей доступу до державних реєстрів та баз даних при здійсненні адвокатської діяльності; створенні он-лайн бібліотеки сучасної юридичної літератури та можливості її замовлення через «особистий кабінет» адвоката на офіційному веб-сайті НААУ [12].

Поряд із поняттям діджиталізації у юридичну практику все активніше входить і поняття Legal Tech (від англ. Legal Technology – інформаційні технології в юридичній діяльності).

Як зазначають М. Дубняк та В. Соловйова, на часі є становлення Legal Tech, тобто впровадження інноваційних технологій та програмного забезпечення для оптимізації та покращення юридичних послуг [3, с. 52].

Legal tech – галузь поєднання юридичної практики та цифрових технологій, головним чином шляхом створення і розвитку комп`ютерних програм у широкому сенсі (офлайнові та онлайнові застосунки, чатботи, скрипти, пошукові системи і багато чого іншого) з метою підвищення ефективності, швидкості, якості, зручності та економності вирішення тих чи інших юридичних завдань [13]. Таке поєднання права і технологій досягається більшою мірою за рахунок *інтелектуальної автоматизації* тих дій, які треба здійснювати живій людині. Прикладами юридичних завдань, про автоматизацію яких тією чи іншою мірою можна вести мову, можуть бути: внесення реквізитів у готові документи (договори, довідки, акти прийому-передачі тощо), заповнення стандартизованих документів; надання юридичних консультацій з певного питання чи кола питань у форматі діалогу з чат-ботом, а також у вигляді готового документа; допомога в оскарженні дій/бездіяльності органів публічної адміністрації (наприклад, незаконно накладених штрафів); підготовка позовних заяв за заданими даними / вказаними обставинами, а також додаткових документів (наприклад, клопотання про забезпечення позову) тощо [13].

Використання Legal Tech спрямоване на підвищення ефективності юридичної діяльності, автоматизацію рутинних процесів, покращення доступу до правових послуг. Подальший розвиток Legal Tech в Україні сприятиме трансформації юридичної галузі відповідно до вимог цифрової епохи, посилить верховенство права та транспарентність державних органів, залучить громадян до управління державою. Впровадження юридичних технологій відкриває нові можливості для вдосконалення правничої практики, автоматизації процесів, покращення якості та доступності правових послуг [5, с. 98–102].

Інформаційні технології докорінно урізноманітнили методи роботи юридичних фірм забезпечивши різні способи вирішення завдань. Такі можливості як віртуальний офіс, цифровий підпис, Хмарні послуги вже не викликають подиву. Втім, якщо світовий ринок Legal Tech розвивається значними темпами, в Україні потенціал цих потужностей використовується поволі [3, с. 52-53].

На думку В. Очеретяного, зміни повільно проникали в українську юридичну індустрію, але за останні роки на ринку з’явилося чимало проектів legal tech [7, с. 233-234]. Серед прикладів, які наводить цитований автор, на наш погляд, варто виділити наступні:

– LegalAlarm - за допомогою цієї програми можна знайти адвоката, якщо користувачеві терміново потрібна юридична допомога;

– OblavaBot - це Telegram-бот, який допоможе здійснити швидкий та якісний пошук кримінального адвоката на слідчу дію. Сервіс надає можливість зручно та швидко повідомити про здійснення слідчої дії, участь адвоката у якій найчастіше є необхідною. Система сервісу у вигляді агрегатора дає змогу підібрати адвоката з переліку адвокатів відповідно до спеціалізації та/або територіального положення;

– Онлайн - ресурс «Суд на долоні» буде корисний при роботі з Єдиним державним реєстром судових рішень.

– Dom Jurista Analytics прогнозує результати розгляду справи в суді, ґрунтуючись на індивідуальному аналізі ситуації. Користувачі отримують незалежний висновок [7, с. 233-234].

Висновки. Отже, адвокатура, виступаючи одним із найважливіших інститутів громадянського суспільства, створена з метою забезпечення громадянам конституційного права на отримання

кваліфікованої правничої допомоги, здійснює важливі соціальні функції, виступаючи сполучною ланкою між державою та громадянами у вирішенні найбільш гострих та злободенних питань останніх.

Завдяки цифровим технологіям професійна діяльність адвоката набуває іншої форми, що дозволяє виробити нові механізми для її більш якісної реалізації. Діджиталізація сприяє підвищенню комфортності та доступності послуг для людей, які звертаються до адвокатів за правничою допомогою, суттєво позначається на підвищенні рівня взаємин адвоката та його довірителя, комунікації адвоката з адвокатською спільнотою, державними органами та посадовими особами, взаємодії із судовою системою, підвищує доступність до необхідної інформації, дозволяють гнучко підходити до питань документації та дистанційного консультування тощо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Атаманова Н.В., Смирнов М.Д. Діджиталізація державно-правової сфери в Україні. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2022. № 1. С. 3–7.
2. Демченко С. Інформаційні технології у професійній діяльності адвоката в умовах сучасної України. *Law. State. Technology*. 2023. № 4. С. 37–42
3. Дубняк М.В., Соловйова В.С. Цифрова інформація юридичних послуг. *Інформація і право*. № 2(41)/2022. С. 52–57
4. Заборовський В.В. Інформаційні технології та інформаційна безпека адвокатської діяльності. *Юридичний вісник* ДГУ. 2021. № 1. Т. 37. С. 131–139
5. Колесніков А.П. Legal Tech в Україні в умовах глобальної діджиталізації. *Наукові записки. Серія : Право*. 2024. № 16. С. 98–102.
6. Манько Д.Г. Діджиталізація правового регулювання: технологічні алгоритми й електронні документи. *Держава та регіони*. Серія: Право. 2020. № 1 (67) том 1. С. 18–23.
7. Очеретяний В.В. Перспективи розвитку Legal Tech та їх вплив на професію юриста. *Соціально-економічні та гуманітарні аспекти розвитку суспільства*: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. Вінниця, 18 квіт. 2018 р. Т. 1. Вінниця : ВННІЕ ТНЕУ, 2018. С. 233-234.
8. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо обов'язкової реєстрації та використання електронних кабінетів в Єдиній судовій інформаційно-телекомунікаційній системі або її окремій підсистемі (модулі), що забезпечує обмін документами: Закон України від 29.06.2023 N 3200-IX URL:Про внесення змін до деяких ... | від 29.06.2023 № 3200-IX (rada.gov.ua).
9. Про затвердження Порядку надання безоплатної правової допомоги працівниками місцевих центрів з надання безоплатної вторинної правової допомоги: наказ Координаційного центру з надання правової допомоги Міністерства юстиції України від 28 січня 2019 року № 2. URL: Про затвердження Порядку надання безоплатної правової допомоги працівниками місцевих центрів з надання безоплатної вторинної правової допомоги | LIGA:ZAKON (ligazakon.net).
10. Ракитянська К.К. Інформаційні технології як запорука інноваційного розвитку адвокатської діяльності. *Право та інноваційне суспільство*. 2020. № 2 (15). С. 111-115.
11. Святоцька В.О. Стандарти організації та професійної діяльності адвокатури: порівняльно-правове дослідження: автореф. дис.. … д-ра юрид. наук. 12.00.10 . Харків. 2021. 42 с.
12. Стратегія розвитку Національної асоціації адвокатів України на 2021–2025 роки (затверджена рішенням No 38 НААУ 02.07.2021 р.) URL: Про затвердження Стратегії розвитку Національної асоціації адвокатів України на 2021 - 2025 роки | LIGA:ZAKON (ligazakon.net).
13. Як влаштований legal tech. URL: Структура лігалтеку. URL: legaltech.org.ua.

УДК 343.163
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.4.7

ТЕНДЕНЦІЇ ФУНКЦІОНАЛЬНОГО РОЗВИТКУ ІНСТИТУТУ ПРОКУРАТУРИ В УКРАЇНІ ПОЗА МЕЖАМИ СФЕРИ КРИМІНАЛЬНОЇ ЮСТИЦІЇ: У ПОШУКАХ ДОКТРИНАЛЬНИХ ОРІЄНТИРІВ

Стефанчук М.М.,
докторка юридичних наук, професорка,
професорка кафедри юстиції
Навчально-наукового інституту права
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка
ORCID: 0000-0002-6239-9091
e-mail: stefmar@knu.ua

Легких К.В.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри юстиції
Навчально-наукового інституту права
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка
ORCID: 0000-0002-8877-4312
e-mail: Kyrylo.legkikh@knu.ua

Стефанчук М.М., Легких К.В. Тенденції функціонального розвитку інституту прокуратури в Україні поза межами сфери кримінальної юстиції: у пошуках доктринальних орієнтирів.

У статті здійснено спробу пошуку доктринальних орієнтирів та виокремлення тенденцій функціонального розвитку інституту прокуратури поза межами сфери кримінальної юстиції. Встановлено, що правова доктрина, як узгоджена система концептуальних поглядів, що містяться, зокрема, у програмних документах політичного характеру, які ідентифікують проблемні аспекти та визначають стратегічні перспективи правового розвитку держави, формує концептуальну основу для нормотворчої діяльності.

Констатовано, що одним із важливих концептуальних документів у сфері реформування системи правосуддя в Україні є стратегія розвитку цієї системи, яка, серед іншого, містить питання, що визначають тенденції розвитку не лише судової влади, а й прокуратури та адвокатури, як суміжних правових інститутів, що сприяють здійсненню судами правосуддя. Аргументовано, що зміна концептуального підходу до розуміння функцій прокуратури в Україні на сучасному етапі державотворення набуває ознак експліцитності, зокрема, крізь призму інтерпретаційних висновків Конституційного Суду України, як проєкції конституційної доктрини, що набуває особливої ваги у формуванні актуальних тенденцій зміни правового статусу прокуратури в системі органів державної влади у цілому, а також її функціонального спрямування, зокрема поза межами сфери кримінальної юстиції.

Обґрунтовано формування таких тенденцій функціонального розвитку інституту прокуратури в Україні поза межами сфери кримінальної юстиції: залишення поза реформаційною увагою потреб в удосконаленні законодавчого унормування та посиленні ефективності повноважень прокуратури поза межами сфери кримінальної юстиції; відступу від принципу субсидіарності прокурорського представництва як однієї із засад, якій має відповідати діяльність служб публічного обвинувачення у разі, якщо вони наділяються повноваженнями поза межами сфери кримінальної юстиції; усунення дефектів законодавчої регламентації представницької функції прокуратури шляхом використання можливостей інституту конституційної скарги.

Виокремлено перспективні напрями подальших наукових розвідок у сфері досліджуваних питань з метою напрацювання всебічного та системного концептуального підходу при доктринальному обґрунтуванні функціональних тенденцій розвитку інституту прокуратури в Україні у програмних документах стратегічного характеру, формування одноманітного та усталеного підходу до розуміння правової природи діяльності прокуратури поза межами сфери кримінальної юстиції.

Ключові слова: прокуратура, прокурор, функції прокуратури поза межами сфери кримінальної юстиції, правова доктрина, представництво інтересів держави в суді, система правосуддя, стратегія розвитку, конституційна доктрина, конституційна скарга.

Stefanchuk M.M., Legkykh K.V. Trends in the functional development of the Public Prosecutor's Office in Ukraine outside the criminal justice system: in search of doctrinal guidelines.

This study attempts to find doctrinal guidelines and identify trends in the functional development of the Public Prosecutor's Office outside the criminal justice system. It is established that legal doctrine, as a coherent system of conceptual views contained, in particular, in policy documents of a political nature which identify problematic aspects and determine the strategic prospects for the legal development of the State, forms the conceptual basis for rulemaking.

It is stated that one of the important conceptual documents in the field of reforming the justice system in Ukraine is the Strategy for the Development of this system, which, among other things, contains issues that determine the trends in the development of not only the Judiciary, but also the Prosecution and the Bar as related legal institutions that facilitate the delivery of justice by the courts. It is argued that the change in the conceptual approach to understanding the functions of the Public Prosecutor's Office in Ukraine at the present stage of state-building is becoming explicit, in particular, through the prism of interpretative opinions of the Constitutional Court of Ukraine as a projection of constitutional doctrine, which is of particular importance for the formation of current trends in the legal status of the Public Prosecutor's Office in the system of public authorities in general, as well as its functional direction, in particular, outside the criminal justice sphere.

It is proved that the following trends in the functional development of the Public Prosecutor's Office in Ukraine outside the criminal justice system are formed: leaving out of the reform attention the needs for improving legislative regulation and enhancing the effectiveness of the Public Prosecutor's Office powers outside the criminal justice system; deviation from the principle of subsidiarity of prosecutorial representation as one of the principles which should be followed by the public prosecution services if they are vested with powers outside the criminal justice system; elimination of shortcomings in the legislative regulation of the representative function of the Public Prosecutor's Office by using the possibilities of the institution of constitutional complaint.

Promising areas for further scientific research in the area of the issues under study are identified with a view to developing a comprehensive and systematic conceptual approach to the doctrinal substantiation of functional trends in the development of the Public Prosecutor's Office in Ukraine in strategic program documents, and to forming a uniform and well-established approach to understanding the legal nature of the Public Prosecutor's Office's activities outside the criminal justice system.

Key words: Public Prosecutor's Office, prosecutor, functions of the Public Prosecutor's Office outside the criminal justice system, legal doctrine, representation of the State's interests in court, justice system, development strategy, constitutional doctrine, constitutional complaint.

Постановка проблеми. У науковій юридичній літературі вкрай важко зустріти наукове дослідження, присвячене різним аспектам організації та діяльності прокуратури, яке б залишило поза увагою історію становлення та розвитку цієї інституції, а також тієї нормативно-правової бази, якою цей розвиток опосередковувався у межах окреслених предметів досліджень. Ба більше, окремі праці мають безпосереднім предметом дослідження інститут «становлення правового регулювання органів прокуратури в Україні» [1], що набуває особливої актуальності з ухваленням Закону України «Про правотворчу діяльність», яким запроваджено порядок здійснення моніторингу наукових результатів у захищених дисертаціях на здобуття ступеня або наукового ступеня у сфері права для врахування їх у правотворчій діяльності.

З іншого боку, невід'ємним складником актуальних експертних досліджень, присвячених реформуванню прокуратури у пошуках способів та засобів підвищення ефективності її функціонування [2; 3; 4], є правовий аналіз профільного законодавства та релевантних законопроєктних

ініціатив з питань перспективного реформування цієї інституції. Такі дослідження спрямовані, серед іншого, і на формування єдиної наукової концепції розвитку законодавства України з питань організації та діяльності прокуратури, яка покликана забезпечити пріоритети правотворчої діяльності, що в умовах сучасного сьогодення опосередковані векторами національної безпеки та оборони, євроінтеграційного розвитку Української держави, відбудови України як демократичної правової держави. За таких обставин особливої ваги набуває формування єдиної наукової концепції розвитку законодавства України з питань організації та діяльності прокуратури в Україні, висвітлення її доктринального підґрунтя у цілому та виокремлення актуальних тенденцій її функціонального розвитку поза межами сфери кримінальної юстиції, зокрема.

Стан опрацювання проблематики. Проблематика діяльності органів прокуратури неодноразово ставала предметом наукових дискусій багатьох науковців, які досліджували процеси реформування органів прокуратури, серед яких: В.М. Бабкова, С.В. Банах, Є.М. Блажівський, О.В. Драган, Ю.М. Дьомін, В.О. Гринюк, Л.Р. Грицаєнко, Ю.М. Грошевий, Л.М. Давиденко, В.В. Долежан, П.М. Каркач, В.В. Карпунцов, І.М. Козьяков, М.В. Косюта, А.В. Лапкін, О.М. Литвак, І.Є. Марочкін, Л.М. Москвич, М.І. Мичко, В.Т. Нор, М.А. Погорецький, Г.П. Середа, В.В. Сухонос, Ю.А. Чаплинська та інші. Питання модернізації органів прокуратури в Україні, зокрема в умовах європейської інтеграції були безпосереднім предметом наукових досліджень В.А. Миколенка, С.В. Подкопаєва, С.К. Іонушаса, а також інших дослідників. Зазначені вчені зробили вагомий внесок у формування наукових засад організації та діяльності органів прокуратури в Україні, водночас сучасні виклики системи правосуддя в Україні зумовлюють перманентну наукову дискусію стосовно функціональних тенденцій перспективного розвитку інституту прокуратури, їхньої доктринальної обумовленості та обґрунтованості, а також внесення пропозицій щодо подальшого розвитку цього інституту.

Мета дослідження полягає у виокремленні та аргументуванні доктринальних орієнтирів, що формують актуальні тенденції функціонального розвитку інституту прокуратури в Україні поза межами сфери кримінальної юстиції.

Виклад основного матеріалу.

Правова доктрина як концептуальна основа нормотворчої діяльності у сфері функціонування прокуратури в Україні

У процесі формування єдиної наукової концепції законодавства України з питань функціонального розвитку прокуратури важливого значення набуває виокремлення правової доктрини у цій сфері. Свідомо уникаючи розлогого висвітлення наукового дискурсу стосовно підходів до визначення цієї категорії зауважимо лише на тому, що вона не є новою для правничої науки, позаяк їй присвячено значну кількість наукових досліджень, зокрема й на сучасному етапі розвитку Української державності [5; 6; 7; 8], що, втім, не сприяло утвердженню одноманітного бачення щодо її сутності. Ба більше, у науковій юридичній літературі зазначається про те, що найбільша кількість спекуляцій в юридичній літературі пов'язана саме із посиланням на категорію «правова доктрина» [9, с. 297]. У цьому контексті варто також погодитися із твердженням про плюралізм правових доктрин, який, з огляду на загальновідомий історичний плюралізм праворозуміння, є і, вочевидь, залишатиметься цілком нездоланним [8, с.31]. Водночас для цілей цієї наукової розвідки методологічно важливою є спроба виокремлення доктринальних орієнтирів, які визначають розвиток законодавства України про прокуратуру в сучасній експертній дискусії.

У розвиток цієї ідеї слід зауважити, що у науковій юридичній літературі категорію «правова доктрина» пропонують розуміти як «… цілісну, логічно узгоджену, динамічну систему світоглядно-концептуальних поглядів загального, настановчо-спрямовуючого характеру щодо такої людської життєдіяльності, поняття про яку позначається терміном «правова» [8, с. 31], а також як «… зумовлену характером політико-правової культури суспільства систему ідей та наукових поглядів на право, актуальні напрями розвитку правової системи, які визнаються юридичною спільнотою, є концептуальною основою нормотворчої, правозастосовної, правотлумачної діяльності» [10, с. 72].

Прагматична цінність цих наукових розвідок, на наше бачення, полягає, зокрема у визнанні правової доктрини логічно узгодженою системою концептуальних поглядів, які повинні формувати *концептуальну основу для нормотворчої діяльності.* З цих же міркувань привертає увагу наукове бачення, за яким правову доктрину визначають як «… об'єктивно обумовлену, стійку систему поглядів на право та пов'язаних з нею правових явищ, що отримали визнання через вті-

лення її положень в програмних документах політичного характеру, нормативно-правових актах, договірних та звичаєвих нормах, рішеннях органів державних влади» [11, с. 182].

Таким чином, правова доктрина, як стійка система поглядів на право, може бути втілена, зокрема у програмних документах політичного характеру, що визначають стратегічні перспективи правового розвитку держави у цілому та у розрізі окремих галузей, в яких міститься обґрунтування важливих проблем права та визначаються перспективні шляхи їхнього вирішення. Крізь призму предмета цього дослідження варто зупинитися на виокремленні таких програмних документів, в яких міститься обґрунтування актуальних питань організації та функціонування прокуратури в Україні, та визначаються стратегічні напрями реформування цієї інституції.

Стратегія розвитку системи правосуддя як концептуальна проєкція правової доктрини з питань функціонування прокуратури в Україні

Одним із важливих концептуальних документів, в очікуванні якого перебуває правнича спільнота, як вітчизняна, так і міжнародна [12], є анонсована чергова Стратегія розвитку системи правосуддя, яку в експертному середовищі пропонують позиціонувати як єдиний документ влади у сфері реформування системи правосуддя на сучасному етапі її становлення та розвитку [13]. Один із визначальних блоків цієї Стратегії вже традиційно буде стосуватися питань розвитку судової влади, прокуратури та адвокатури, як суміжних правових інститутів, що сприяють здійсненню судами правосуддя. Для розробки цього документу її автори використали ті вимоги, які висуваються Україні при вступі до Європейського Союзу (далі – ЄС), а також інформацію з Тіньового звіту до розділу 23 «Правосуддя та фундаментальні права» Звіту Європейської комісії щодо України у 2023 році в межах Пакету розширення ЄС, підготовлений коаліцією громадських організацій на чолі з Лабораторією законодавчих ініціатив [4].

З цього приводу слід зазначити, що один із розділів згаданого вище Тіньового звіту присвячений експертному аналізу реформи інституту прокуратури як елементу системи правосуддя в Україні, за результатами якого експерти зауважили про проблеми, які, на їхню думку, не були розв'язані жодною з останніх реформ прокуратури, серед яких у функціональному аспекті було виокремлено питання реалізації прокурором конституційних функцій, що обмежувалися б системою кримінальної юстиції [4, с. 119]. Іншими словами, наділення прокурора повноваженнями поза межами сфери кримінальної юстиції було охарактеризовано як проблему, що потребує комплексного вирішення.

У цьому контексті варто нагадати, що однією із конституційних функцій прокуратури, яка визначає повноваження прокурора у цій сфері, є функція представництва інтересів держави в суді у виключних випадках і в порядку, що визначені законом (п. 3 ч. 1 ст. 131-1 Конституції України). Попри те, що у представленому звіті ця функція прокуратури не піддавалась предметному експертному аналізу, водночас особливості її правової природи та сфера, в якій вона реалізується, дає підстави за таких обставин піддати сумніву доцільність її реалізації прокуратурою за умови виокремлення такої проблеми як наділення прокуратури функціями поза межами сфери кримінальної юстиції. Одним із документів в обґрунтування цієї позиції було зазначено Рекомендацію ПАРЄ 1604 (2003)1 «Про роль служби публічних обвинувачів в демократичному суспільстві, заснованому на верховенстві права» від 27 травня 2003 року [14], у якій вказана європейська інституція зауважила про стурбованість, яку викликає в неї здійснення прокурорами функцій, які не відносяться до сфери кримінальної юстиції. Водночас у цьому документі містились, передусім, рекомендації ПАРЄ Комітету міністрів Ради Європи (далі – КМ РЄ) доручити відповідним органам проведення детального дослідження з метою підготовки рекомендації державам-членам РЄ щодо тих аспектів ролі прокурора, які не були розглянуті в її попередній Рекомендації Rec(2000)19, що стосувалась ролі прокурора у сфері кримінальної юстиції [15]. Виходячи із принципу необхідності висвітлити позицію й іншої сторони, слід зауважити, що КМ РЄ у відповіді на Рекомендацію ПАРЄ 1604 (2003) сформулював позицію, в якій зауважив, що не вбачає причин, які б перешкоджали прокурорам здійснювати певні функції поза межами системи кримінального правосуддя, як це має місце в багатьох правових системах [16].

Таким чином, міжнародна спільнота визнає важливість ролі прокуратури також і поза сферою кримінальної юстиції. Одним із основних міжнародних документів, у якому було визначено загальні принципи для держав-учасниць щодо ролі публічних обвинувачів поза сферою кримінальної юстиції, є Рекомендація CM/Rec (2012)11 [17], яка може бути охарактеризована як така, що має засадничий характер для держав-учасниць при визначенні на рівні національного

законодавства функціонального навантаження прокуратури поза межами сфери кримінальної юстиції.

Крім того, слід додати, що попередні реформаційні документи концептуального характеру в досліджуваній сфері не містили положень про наміри перспективного позбавлення прокуратури функцій поза межами сфери кримінальної юстиції, радше мова йшла про наміри подальшої оптимізації повноважень прокуратури та обмеження сфери їх застосування відповідно до рекомендацій Ради Європи. Ба більше, в експертному середовищі пропонуються також варіанти концептуального розширення обсягу представницької функції прокуратури [2, с. 166], а статистичні показники діяльності прокурорів у цій сфері свідчать радше про суспільну потребу в таких повноваженнях прокурора на сучасному етапі розвитку Української державності [18].

Вищевказане дає привід стверджувати про потребу напрацювання всебічного та системного концептуального підходу при доктринальному обґрунтуванні функціональних тенденцій розвитку інституту прокуратури в Україні. У цьому контексті вважаємо за доцільне у черговій Стратегії розвитку системи правосуддя в Україні у межах такого стратегічного напряму розвитку прокуратури, як чітке визначення змісту та механізмів реалізації її конституційних функцій, окреслити потребу у посиленні ефективності реалізації, у тому числі, і функції представництва інтересів держави в суді у виключних випадках і в порядку, що визначені законом, яка, з огляду на вади її законодавчої регламентації, потребує не лише посилення ефективності її реалізації, а й у цілому удосконалення її законодавчого унормування, що зумовлює, як мінімум, згадки про цю функцію у документі такого спрямування як Стратегія розвитку системи правосуддя.

В обґрунтування тези про потребу удосконалення законодавчого унормування представницької функції прокуратури слід зауважити про зміну концептуального підходу до розуміння функцій прокуратури в Україні, що на сучасному етапі державотворення набуває ознак експліцитності, зокрема, крізь призму інтерпретаційних висновків Конституційного Суду України (далі – КСУ). Такі висновки набувають особливої ваги у формуванні актуальних тенденцій зміни правового статусу прокуратури в системі органів державної влади у цілому, а також її функціонального спрямування, зокрема поза межами сфери кримінальної юстиції, а тому потребують окремої уваги.

Інтерпретаційні висновки Конституційного Суду України як проєкція офіційної конституційної доктрини у сфері функціонування прокуратури

У науковій юридичній літературі зазначається про те, що «доктрина» в у своєму значенні як системи поглядів, «… якщо вона сформована Конституційним Судом, цілком може набувати ролі офіційної» [19, с. 57]. За таких обставин інтерпретаційні висновки цього органу конституційної юстиції мають вагоме значення і у формуванні тенденцій функціонального розвитку прокуратури в Україні, формуючи їхнє офіційне доктринальне підґрунтя.

Так, характеризуючи функції й місце прокуратури в системі органів державної влади, а також статус прокурора за результатами конституційної реформи щодо правосуддя 2016 року, КСУ в одному із своїх нещодавніх рішень зауважив, що «… за новим українським конституційним правопорядком прокуратуру як інститут, що виконує функцію кримінального переслідування, структурно вмонтовано в загальну систему правосуддя» (третє речення абз. 1 підпункту 2.3 п. 2 мотивувальної частини) [20]. За таких обставин ефективність реалізації функції правосуддя, серед іншого, опосередкована ефективністю реалізації прокуратурою своїх конституційних функцій, що обумовлюється, зокрема належною законодавчою регламентацією, якій має бути властива правова визначеність та концептуальна одноманітність розуміння. Стосовно останнього слід зауважити, що саме представницька функція прокуратури зумовлює в експертному середовищі різне концептуальне розуміння правової природи діяльності прокуратури в Україні поза межами сфери кримінальної юстиції.

Так, в одному із нещодавніх рішень КСУ було констатовано неможливість дублювання функцій прокуратури іншими державними органами, оскільки протилежне могло б призвести до зміни конституційного визначеного механізму здійснення державної влади її окремими органами або вплинути на обсяг їхніх конституційних повноважень [21]. Саме таку правову позицію сформував КСУ, визнавши неконституційними положення п. 13 ч. 1 ст. 17 Закону України «Про Національне антикорупційне бюро України», згідно з якими Національному антикорупційному бюро України, який наділений статусом центрального органу виконавчої влади зі спеціальним статусом, надавалось право за наявності підстав, передбачених законом, подавати до суду позови про визнання недійсними угод в порядку, встановленому законодавством України. Після втрати чинності цього законодавчого положення НАБУ було наділено повноваженнями вносити подання прокурору про

звернення до суду з метою визнання недійсним правочину за наявності підстав, передбачених законом, а також право бути залученим за своєю заявою до таких справ як третя особа, яка не заявляє самостійних вимог щодо предмета спору (п. 13-1 ч. 1 ст. 17 Закону України «Про Національне антикорупційне бюро України»).

Примітно, що правова позиція КСУ у цій справі не отримала абсолютної підтримки усього складу суддів, зокрема суддя КСУ О. Первомайський, на нашу думку, цілком слушно зауважив про помилковість у розумінні КСУ інституту делегування повноважень та неправильне тлумачення конституційних приписів щодо повноважень і функцій прокуратури, яке призвело у цьому рішенні до помилкового припущення КСУ про наявність винятково у органів прокуратури такого конституційного повноваження, як звернення до суду з позовами, що нібито було безпідставно делеговане Національному антикорупційному бюро України [22]. Водночас слід зауважити, що такому припущенню КСУ про наявність винятково у органів прокуратури конституційного повноваження на представництво інтересів держави в суді, зокрема, могли сприяти законодавчі положення, якими прокурорів безпосередньо було наділено повноваженнями звертатися до суду з позовами про визнання необґрунтованими активі та їх стягнення в дохід держави (ст. 290 Цивільного процесуального кодексу України), що дає привід, з певною вірогідністю, стверджувати про формування концептуальної тенденції відступу від принципу субсидіарності прокурорського представництва як однієї із засад, якій має відповідати діяльність служб публічного обвинувачення у разі, якщо вони наділяються повноваженнями поза межами сфери кримінальної юстиції.

Із унормуванням актуального формулювання цієї конституційної функції прокуратури за наслідками змін до Конституції щодо правосуддя у 2016 році визначальним елементом складу об'єкту прокурорського представництва стали, так звані, «виключні випадки» представництва прокурором інтересів держави в суді. У законодавстві відсутнє як визначення цієї правової категорії, так і перелік таких випадків: орієнтовний чи вичерпний. Така правова невизначеність провокує проблеми у практиці правозастосування, зокрема стає предметом запиту, що формується у конституційних скаргах заінтересованих суб'єктів з цього приводу. Так, на розгляді КСУ перебуває конституційна скарга [23] щодо відповідності ст. 131-1 Конституції України низки приписів ст. 23 Закону України «Про прокуратуру». У цій конституційній скарзі зауважується на тому, що Закон не містить визначення категорії «виключні випадки», що створює, на думку суб'єкта права на конституційну скаргу, ситуацію правової невизначеності, та дає привід стверджувати, що оспорювані приписи Закону суперечать ст. 131-1 Конституції України та порушують принцип верховенства права. Таке твердження, на наш погляд, свідчить про надмірно буквальне тлумачення оскаржуваних приписів Закону, які мають бути проаналізовані з урахуванням загального правового контексту [24] з тим аби не унеможливити субсидіарний захист прокуратурою інтересів держави у цілому. При цьому, спосіб конституційного унормування виключних випадків реалізації прокуратурою функції представництва інтересів держави в суді, на нашу думку, свідчить про те, що законодавець не має наміру обмежити їх законодавче закріплення межами конкретного спеціального закону і не виключає можливості їх закріплення у нормах інших законів, що видається таким, що відповідає потребам сьогодення, оскільки перелік цих випадків не може бути визначений заздалегідь, а повинен визначатися ситуативно, відповідно до потребуючих захисту інтересів в конкретний історичний період [25], про що свідчать нещодавні зміни до переліку законодавчо визначених випадків, в яких не допускається здійснення прокурором інтересів держави в суді шляхом виключення з нього правових відносин у сфері діяльності релігійних організацій [26], що обумовлено потребою підсилення засобами прокурорського представництва механізму захисту інтересів держави у цій сфері на сучасному етапі.

Вищевикладене дає привід виокремити *тенденцію усунення дефектів законодавчої регламентації представницької функції прокуратури шляхом використання можливостей правового інституту конституційної скарги за відсутності безпосереднього законодавчого унормування усунення таких дефектів, зокрема, шляхом приведення положень Закону України «Про прокуратуру», в частині визначення функцій прокуратури, у відповідність до Конституції України, а також забезпечення правової визначеності низки категорій, що визначають обсяг повноважень прокуратури як у сфері кримінальної юстиції, так і поза межами цієї сфери.*

Висновки. Правова доктрина, як узгоджена система концептуальних поглядів, що містяться, зокрема, у програмних документах політичного характеру, які ідентифікують проблемні аспекти та визначають стратегічні перспективи правового розвитку держави, формує концептуальну

основу для нормотворчої діяльності. Одним із важливих концептуальних документів у сфері реформування системи правосуддя в Україні є Стратегія розвитку цієї системи, яка, серед іншого, містить питання, що визначають тенденції розвитку не лише судової влади, а й прокуратури та адвокатури, як суміжних правових інститутів, що сприяють здійсненню судами правосуддя. Правовий аналіз експертних висновків, що, серед іншого, сформували концептуальну основу цього стратегічного документу, дає підстави дійти висновків про формування *тенденції залишення поза реформаційною увагою потреб в удосконаленні законодавчого унормування та посиленні ефективності повноважень прокуратури поза межами сфери кримінальної юстиції,* що зумовлює потребу напрацювання всебічного та системного концептуального підходу при доктринальному обґрунтуванні функціональних тенденцій розвитку інституту прокуратури в Україні. У цьому контексті вважаємо за доцільне у черговій Стратегії розвитку системи правосуддя в Україні окреслити потребу у посиленні ефективності реалізації, у тому числі, і функції представництва інтересів держави в суді у виключних випадках і в порядку, що визначені законом, яка, з огляду на вади її законодавчої регламентації, потребує не лише посилення ефективності її реалізації, а й у цілому удосконалення її законодавчого унормування.

Зміна концептуального підходу до розуміння функцій прокуратури в Україні на сучасному етапі державотворення набуває ознак експліцитності, зокрема, крізь призму інтерпретаційних висновків КСУ, як проєкції конституційної доктрини, що набуває особливої ваги у формуванні актуальних тенденцій зміни правового статусу прокуратури в системі органів державної влади у цілому, а також її функціонального спрямування, зокрема поза межами сфери кримінальної юстиції. З-поміж іншого вбачається формування концептуальної *тенденції відступу від принципу субсидіарності прокурорського представництва як однієї із засад, якій має відповідати діяльність служб публічного обвинувачення у разі, якщо вони наділяються повноваженнями поза межами сфери кримінальної юстиції,* що не сприяє формуванню одноманітного та усталеного підходу до розуміння правової природи діяльності прокуратури у цій сфері та не у повній мірі узгоджується із релевантними міжнародними стандартами такої діяльності.

Реалізація права на ефективний засіб юридичного захисту шляхом використання можливостей інституту конституційної скарги створює передумови для виокремлення *тенденції усунення дефектів законодавчої регламентації представницької функції прокуратури шляхом використання можливостей цього правового інституту за відсутності безпосереднього законодавчого унормування усунення таких дефектів, зокрема, шляхом приведення положень Закону України «Про прокуратуру», в частині визначення функцій прокуратури, у відповідність до Конституції України, а також забезпечення правової визначеності низки категорій, що визначають обсяг повноважень прокуратури як у сфері кримінальної юстиції, так і поза межами цієї сфери.*

Окреслені доктринальні орієнтири та виокремлені тенденції функціонального розвитку інституту прокуратури в Україні поза межами сфери кримінальної юстиції, на наше бачення, можуть визначати перспективні напрями подальших наукових розвідок у сфері досліджуваних питань.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Бортун М.І. Становлення правового регулювання органів прокуратури: дис. … канд. юрид. наук. Київ, 2015. 199 с.
2. Хавронюк М., Крапивін Є., Писаренко Д. Оцінка державної політики у сфері реформування прокуратури України протягом 2014-2023 років /за заг. ред. М.І. Хавронюка, 2023 р. 200 с.
3. Ukraine 2023 Report SWD (2023) 699 final. URL: https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu/system/files/2023-11/SWD_2023_699%20Ukraine%20report.pdf (дата звернення: 10.06.2025).
4. Тіньовий звіт до розділу 23 «Правосуддя та фундаментальні права» Звіту Європейської комісії щодо України у 2023 році. URL: https://parlament.org.ua/wp-content/uploads/2024/09/ali_shadowreport_chapter23.pdf (дата звернення: 10.06.2025).
5. Ющик О. Юридична доктрина України: актуальність і науково-методологічні основи. *Право України*. 2021. № 2. С. 13–28.
6. Панов М. Правова доктрина та її значення для практики правотворення, правозастосування і розвитку юридичної науки: методологічні аспекти дослідження. *Право України*. 2022 № 1. С. 9-22.

7. Теплюк М., Ющик О. Юридична доктрина України: до визначення поняття. *Право України*. 2022. № 10. С. 59–69.
8. Рабінович П., Рабінович С., Панкевич О. Правова доктрина крізь призму праворозуміння, правотворення та правозастосування. *Право України*. 2023 № 3. С. 18–33.
9. Полянський Є.Ю. Правова доктрина як базисна концепція права: природа, структура, значення. *Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія»*. 2015. Т. 17. С. 297–313.
10. Семеніхін І.В. Правова доктрина: загальнотеоретичний аналіз. / наук. ред. О.В. Петришин. Харків: Юрайт, 2012. 88 с.
11. Кармаліта М.В. Правова доктрина – джерело (форма) права: дис. … канд. юрид. наук. Київ, 2011. 199 с.
12. Ukraine 2024 Report SWD (2024) 699 final. URL: https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu/document/download/1924a044-b30f-48a2-99c1-50edeac14da1_en?filename=Ukraine%20Report%202024.pdf (дата звернення: 10.06.2025).
13. Стратегія розвитку правосуддя 2025-2030 стане єдиним документом реформування правосуддя – Мудра. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-polytics/3921385-strategia-rozvitku-pravosudda-20252030-stane-edinim-dokumentom-reformuvanna-pravosudda-mudra.html (дата звернення: 10.06.2025).
14. Role of the Public Prosecutor's Office in a Democratic Society Governed by the Rule of Law. Rec. 1604(2003). URL: https://pace. coe.int/en/files/17109 (дата звернення: 10.06.2025).
15. Recommendation Rec (2000)19 of the Committee of Ministers to Member States on the Role of Public Prosecution in the Criminal Justice System, adopted by the Committee of Ministers on 6 October 2000 at the 724th meeting of the Ministers' Deputies. URL:https://rm.coe.int/16804be55a (дата звернення: 10.06.2025).
16. CM/AS (2004) Rec 1604 final 6 February 2004 Role of the Public Prosecutor's Office in a Democratic Society Governed by the Rule of Law – Parliamentary Assembly Recommendation 1604 (2003) (Reply adopted by the Committee of Ministers on 4 February 2004 at the 870th meeting of the Ministers' Deputies) URL: https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?id=114263&Site=COE (дата звернення: 10.06.2025).
17. Recommendation CM/Rec (2012)11 of the Committee of Ministers to Member States on the Role of Public Prosecutors Outside the Criminal Justice System, adopted by the Committee of Ministers of the Council of Europe on 19 September 2012 at the 1151st meeting of the Ministers' Deputies and Explanatory Memorandum. URL: https://rm.coe.int/16807096c5 (дата звернення: 10.06.2025).
18. Стефанчук М. Функції прокуратури поза межами сфери кримінальної юстиції: суспільна потреба чи концептуальне непорозуміння? *Сучасні виклики та актуальні проблеми судової реформи в Україні:* Матеріали VIII Міжнар. наук.-практ. конф. (31 жовтня 2024 р., Чернівці). Чернівці, 2024. С. 390–396.
19. Барабаш Ю., Бориславська О. Конституційна юриспруденція (офіційна конституційна доктрина) в Україні: проблеми становлення. *Право України*. 2023. № 7. С. 53–69.
20. У справі за конституційною скаргою громадянки України Левченко Ольги Миколаївни щодо відповідності Конституції України (конституційності) припису пункту 5 розділу III «Прикінцеві положення» Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо пенсійного забезпечення» від 2 березня 2015 року № 213-VIII: Рішення Конституційного Суду України від 18.06.2020 № 5-р(II)/2020. Справа № 3-189/2018(1819/18). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/va05p710-20#Text (дата звернення: 10.06.2025).
21. У справі за конституційною скаргою акціонерного товариства «Запорізький завод феросплавів» щодо відповідності Конституції України (конституційності) положення пункту 13 частини першої статті 17 Закону України «Про Національне антикорупційне бюро України»: Рішення КСУ від 05.06.2019 р. № 4-р(II)/2019. URL: https://ccu.gov.ua/sites/default/files/docs/4_p2_2019.pdf (дата звернення: 10.06.2025).
22. Окрема думка судді Первомайського О. О. стосовно Рішення № 4-р (II)/2019. URL: https://ccu.gov.ua/sites/default/files/docs/4_p2_2019_1.pdf (дата звернення: 10.06.2025).
23. Конституційна скарга ТОВ «Рейнір Бізнес Груп» від 22.02.2024 № 16/59 щодо відповідності статті 131-1 Конституції України приписів абзацу першого частини третьої, абзаців

першого, другого, третього частини четвертої статті 23 Закону України «Про прокуратуру» від 14 жовтня 2014 року № 1697–VI. URL: https://ccu.gov.ua/sites/default/files/16_592024.pdf (дата звернення: 10.06.2025).
24. Стефанчук М.М. Представництво інтересів держави в суді як функція прокуратури: особливості законодавчої регламентації. *Правова держава*. 2024. № 55. С. 52–65.
25. Стефанчук М.М. Категорія «виключні випадки» в контексті реалізації прокуратурою України функції представництва. *Вісник Національної академії прокуратури України*. 2016. № 4. С. 36–42.
26. Про захист конституційного ладу у сфері діяльності релігійних організацій: Закон України від 20.08.2024 року № 3894-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3894-20#Text (дата звернення: 10.06.2025).

УДК: 343.1:343.13:351.74(4ЄС+477)
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.4.8

ОРГАНИ ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ В УКРАЇНІ ТА КРАЇНАХ ЄС: ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ

Чайка Р.А.,
кандидат юридичних наук, завідувач кафедри права,
Волинський інститут імені В'ячеслава Липинського,
Міжрегіональна академія управління персоналом
ORCID: 0000-0002-9366-832X

Чайка Р.А. Органи досудового розслідування в Україні та країнах ЄС: порівняльно-правовий аналіз.

У статті здійснено дослідження інституційного механізму досудового розслідування в Україні у зіставленні з відповідними моделями, що функціонують у правових системах окремих країн Європейського Союзу – зокрема, Федеративної Республіки Німеччина, Республіки Польща та Французької Республіки. Аналізуючи українську модель, звернута увага на її складну структуру, що включає п'ять основних органів – Національну поліцію, Службу безпеки України, Державне бюро розслідувань, Національне антикорупційне бюро та Бюро економічної безпеки – з чітко визначеною законом підслідністю. Особливу увагу приділено інституту дізнання, що з 2020 р. функціонує як окрема процесуальна форма щодо кримінальних проступків. У статті підкреслюється, що така багатосуб'єктність породжує ризики юрисдикційних конфліктів та дублювання повноважень, що негативно впливає на ефективність та оперативність розслідувань.

Порівняльний огляд німецької моделі засвідчив її централізований характер: усі слідчі дії здійснюються поліцією під процесуальним керівництвом прокуратури, яка виступає головним суб'єктом прийняття рішень щодо висунення обвинувачення. Польська система демонструє поєднання централізованого прокурорського нагляду з делегуванням повноважень різним спеціалізованим органам, при збереженні єдиної координаційної ролі прокуратури. Французька модель вирізняється двоступеневістю досудового провадження – поєднанням поліцейського дізнання та судового слідства, що здійснюється слідчим суддею, як незалежною процесуальною фігурою, уповноваженою не лише санкціонувати, але й ініціювати та проводити слідчі дії у тяжких справах.

У результаті порівняльно-правового аналізу зазначено, що актуальними для вдосконалення української моделі є такі напрями: імплементація чітких механізмів координації між слідчими органами, підвищення ролі прокурора як єдиного процесуального керівника, спрощення процедур щодо нетяжких злочинів, а також – потенційне запровадження елементів судового слідства в окремих категоріях справ. У статті наголошується на недоцільності прямого запозичення іноземних практик без урахування особливостей національного правопорядку, але підкреслюється користь поступової адаптації найефективніших європейських підходів у межах стратегії кримінально-правової гармонізації.

Ключові слова: досудове розслідування, органи слідства, прокуратура, дізнання, кримінальне провадження, слідчий суддя, підслідність, кримінальна юстиція.

Chaika R.A. Pre-trial investigation bodies in Ukraine and EU countries: a comparative legal analysis.

The article presents a study of the institutional mechanism of pre-trial investigation in Ukraine in comparison with analogous models operating within the legal systems of selected European Union countries – namely the Federal Republic of Germany, the Republic of Poland, and the French Republic. The analysis of the Ukrainian model emphasizes its complex structure, comprising five principal bodies – the National Police, the Security Service of Ukraine, the State Bureau of Investigation, the National Anti-Corruption Bureau, and the Bureau of Economic Security – each vested with statutorily defined jurisdiction. Particular attention is given to the institute of inquiry (дізнання), which since 2020 has

functioned as a separate procedural form for investigating criminal misdemeanors. The article highlights that such institutional multiplicity entails risks of jurisdictional conflicts and duplication of authority, which adversely affects the efficiency and promptness of investigations.

The comparative overview of the German model demonstrates its centralized nature: all investigative actions are carried out by the police under the procedural direction of the public prosecutor, who acts as the primary authority in determining whether public charges should be filed. The Polish system illustrates a combination of centralized prosecutorial oversight with the delegation of investigative powers to various specialized agencies, while preserving the unifying role of the prosecutor. The French model is characterized by a two-stage structure of pre-trial proceedings, combining police inquiry and judicial investigation, the latter conducted by an investigating judge – an independent procedural figure authorized not only to approve but also to initiate and carry out investigative measures in complex cases.

Based on the comparative legal analysis, the article identifies several relevant directions for improving the Ukrainian model: the implementation of clear coordination mechanisms among investigative bodies; strengthening the role of the prosecutor as the sole procedural leader; simplifying proceedings for minor offenses; and potentially introducing elements of judicial investigation for certain categories of criminal cases. While the article stresses the inadvisability of direct transplantation of foreign models without consideration of domestic legal specificities, it underscores the value of gradually adapting the most effective European practices within the broader framework of criminal procedure harmonization.

Key words: pre-trial investigation, investigative bodies, prosecution, inquiry, criminal proceedings, investigating judge, jurisdiction, criminal justice.

Постановка проблеми. Побудова ефективної системи органів досудового розслідування є однією з ключових умов забезпечення законності й правопорядку. В Україні питання організації досудового розслідування набуває особливої актуальності в контексті триваючих реформ правоохоронних органів та євроінтеграційних прагнень держави. Вивчення зарубіжного досвіду є важливим, проте механічне запозичення іноземних моделей без урахування національних особливостей є недоцільним. Водночас врахування позитивного досвіду розвинутих країн Європи дозволяє виявити недоліки національної правової системи та адаптувати ефективні рішення до українських реалій

Метою цієї статті є аналіз системи органів досудового розслідування в Україні з позицій сучасної юридичної науки та порівняння її із відповідними інституціями деяких держав Європейського Союзу (зокрема Німеччини, Польщі та Франції).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика організації та функціонування органів досудового розслідування в Україні й державах Європейського Союзу привертає дедалі більшу увагу науковців у зв'язку з необхідністю удосконалення кримінального процесу в умовах євроінтеграційних прагнень України. Ключовим нормативним джерелом, що визначає засади досудового провадження в Україні, залишається Кримінальний процесуальний кодекс України [1]. Окрема увага у вітчизняній правовій науці приділяється аналізу інституту дізнання як форми спрощеного досудового розслідування. Так, у працях В.А. Баранця [2] та Б.Є. Лук'янчикова [3] здійснено ґрунтовне дослідження зарубіжного досвіду щодо дізнання, охарактеризовано особливості його становлення та правову природу в українському контексті.

У напрямку вивчення європейських моделей досудового розслідування вагомими є праці М.В. Калатура [4], де охарактеризовано загальні підходи до організації слідства в країнах ЄС, та І.А. Смоляка [5], який акцентує на проблемах правового регулювання підслідності та аналізує міжнародні підходи до її визначення. Практичні аспекти взаємодії між прокуратурою та поліцією висвітлено у матеріалах Консультативної ради європейських прокурорів (CCPE) [6], де окреслено принципи співпраці між слідчими органами та прокурорами в різних країнах Європи. Окремий інтерес становлять праці, присвячені національним моделям досудового розслідування в окремих європейських країнах. Зокрема, В.О. Найда та О.В. Мартовицька [7] досліджують правовий статус органів досудового розслідування в Німеччині, акцентуючи на централізованій ролі прокуратури. Аналогічно, А.М. Михайлюк [8] проводить порівняльно-правовий аналіз функціональної структури розслідування у Франції та Україні, приділяючи увагу інституту слідчого судді. У контексті публічності та диспозитивності досудового провадження суттєвий внесок зроблено М.М. Почтовим [9], який пропонує теоретичне обґрунтування функціонального поділу повноважень між учасниками кримінального процесу. У межах вивчення можливостей запозичення іноземн-

ного досвіду до українських реалій слід виділити працю В.І. Коломійця [10], де проаналізовано ефективні механізми взаємодії між органами досудового розслідування в зарубіжних країнах та обґрунтовано шляхи їх адаптації в Україні.

Загалом, наукова література, що охоплює як вітчизняний, так і зарубіжний досвід, створює підґрунтя для комплексного осмислення функціонування органів досудового розслідування й формування напрямів їх подальшого реформування в Україні з урахуванням європейських стандартів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Нормативне визначення та структура. Відповідно до Кримінального процесуального кодексу України (КПК), органами досудового розслідування визнаються органи, що здійснюють досудове слідство і дізнання [1]. Це положення закріплює перелік суб'єктів, уповноважених проводити розслідування кримінальних правопорушень на стадії досудового провадження. Згідно зі ст. 38 КПК України, досудове слідство (повне розслідування злочинів) здійснюють слідчі підрозділи таких органів:

- Національна поліція України – основний орган, що розслідує більшість кримінальних правопорушень загально-кримінального характеру.
- Служба безпеки України (СБУ) – спеціально уповноважений орган для розслідування злочинів проти національної безпеки, тероризму та деяких інших категорій злочинів.
- Державне бюро розслідувань (ДБР) – державний правоохоронний орган, створений для розслідування злочинів, вчинених посадовцями, службовими особами правоохоронних органів, військовослужбовцями тощо.
- Національне антикорупційне бюро України (НАБУ) – незалежний орган, що здійснює досудове розслідування корупційних правопорушень, вчинених високопосадовцями (розслідування здійснюють детективи НАБУ).
- Бюро економічної безпеки України (БЕБ) – новостворений спеціалізований орган (діє з 2021 р.), на який покладено розслідування кримінальних правопорушень у сфері економіки та фінансів [1].

Перелічені органи утворюють систему досудового розслідування України і мають визначену законом підслідність (юрисдикцію) щодо категорій справ. Формально цей перелік закріплений у ст. 38 КПК [1]. Окрім того, КПК передбачає існування спрощеної форми розслідування – дізнання, що застосовується щодо кримінальних проступків (нетяжких правопорушень). Дізнання здійснюють уповноважені особи підрозділів дізнання тих самих органів (Національної поліції, СБУ, ДБР, НАБУ, БЕБ) [1]. На відміну від досудового слідства, дізнання є спрощеною формою, покликаною оперативно розслідувати очевидні малозначні правопорушення. В українському кримінальному процесі дізнання не є початковим етапом слідства, а саме окремою формою провадження щодо проступків [2], запровадженою законодавством у 2018 р. (набрала чинності з 2020 р.) [3].

Особливості та сучасні тенденції. Система органів досудового розслідування України пройшла суттєві трансформації впродовж останніх років. З ухваленням нового КПК було змінено підходи до розслідування: функцію процесуального керівництва передано прокуратурі, натомість безпосереднє слідство здійснюють слідчі відповідних органів. У подальшому відбувалося створення нових інституцій, спрямованих на боротьбу зі специфічними видами злочинності: так, у 2015–2018 рр. запрацювали НАБУ і ДБР як нові органи досудового розслідування, покликані підвищити ефективність протидії корупції та злочинам посадових осіб [4]. Розширення переліку органів (останнім з яких стало БЕБ у 2021 р.) призвело до високого рівня диференціації системи досудового розслідування. Науковці відзначають, що однією з головних відмінностей між українською системою та системами європейських країн є саме існування значної кількості інституційно відокремлених органів, уповноважених розслідувати злочини, окрім поліції [5, с. 163]. Така багатосуб'єктність породжує проблеми визначення підслідності та потребує чіткого нормативного регулювання координації між органами. Зокрема, за відсутності детальних правил взаємодії можливі конфлікти щодо того, який саме орган має розслідувати певний злочин, що впливає на ефективність правосуддя [5, с. 164]. Ретельне вивчення практик досудового розслідування в державах Європейського Союзу відкриває можливість глибшого осмислення структурної організації відповідних інституцій, а також формує підґрунтя для критичного переосмислення й адаптації релевантних елементів у національній правозастосовній моделі України.

Система досудового розслідування Федеративної Республіки Німеччина помітно відрізняється від української, хоча обидві належать до континентальної (романо-германської) правової сім'ї.

У Німеччині відсутня розгалужена мережа різних слідчих органів поза поліцією – поліція є основним органом розслідування, що діє під процесуальним керівництвом прокуратури. Відповідно до положень німецького кримінально-процесуального законодавства, досудове розслідування фактично здійснюється у формі поліцейського дізнання під безпосереднім наглядом прокурора [2, с. 331]. У кримінальному процесі Федеративної Республіки Німеччина прокурор виконує центральну процесуальну функцію на досудовому етапі, виступаючи в ролі координатора розслідування: на нього покладено відповідальність за організацію збирання доказової бази, а також за ухвалення рішення щодо доцільності висунення публічного обвинувачення [6]. Поліція, своєю чергою, виконує необхідні слідчі (розшукові) дії, підпорядковуючись вказівкам прокурора.

Для німецької моделі характерна широка процесуальна самостійність прокурора у керівництві слідством. Задля забезпечення законності слідчих дій низка найбільш інвазивних заходів контролюється судовою владою: наприклад, проведення негласного прослуховування телефонних розмов у справах про тяжкі злочини можливе лише з санкції судді [7, с. 241]. Усі інші негласні слідчі дії здійснюються за дозволом прокурора, а окремі – виключно за ухвалою суду [7]. Таким чином, розслідування у Німеччині – це тісна взаємодія поліції, прокуратури та суду (в особі слідчого судді, який не проводить слідство по суті, але ухвалює ключові рішення, як-от дозвіл на обшук, арешт та ін.).

Варто підкреслити відмінність у підходах до повноти досудового розслідування в Україні та Німеччині. Український КПК вимагає, щоб на стадії досудового провадження були повно, всебічно, неупереджено досліджені всі обставини вчиненого діяння. Натомість у німецькому кримінальному процесі перед слідством не ставиться завдання вичерпно з'ясувати всі деталі злочину [7]. Метою діяльності німецької прокуратури під час розслідування є з'ясування наявності достатніх підстав підозрювати особу у вчиненні злочину, щоб вирішити питання про можливість висунення публічного обвинувачення. Якщо зібрано достатньо доказів для обґрунтованої підозри, прокурор після завершення поліцейського розслідування направляє справу до суду з обвинувальним актом. Таким чином, на відміну від України, де слідчі намагаються максимально повно встановити істину ще до суду, у Німеччині досудове провадження зосереджене на встановленні достатніх підстав для обвинувачення (концепція «розумної підозри»), а подальший обсяг доказування перенесено на судовий розгляд. Це відображається навіть у термінології: в німецькому процесі оперують поняттями «підозра» і «підозрюваний», тоді як у вітчизняному процесуальному законі фігурує ширше коло понять («обставини злочину», «винуватість» тощо) вже на етапі досудового слідства [7].

Правова система Республіки Польща багато в чому є близькою до української, зважаючи на спільне соціалістичне минуле реформування кримінальної юстиції. Однак сучасна організація досудового провадження в Польщі має свої особливості. Прокуратура Польщі відіграє провідну роль у досудовому розслідуванні, виконуючи функції керівництва та нагляду. Згідно з Кримінально-процесуальним кодексом Польщі, прокурор є розпорядником (господарем) стадії попереднього провадження і уповноважений проводити або доручати проведення розслідування [6]. Усі досудові (попередні) провадження в Польщі здійснюються у формі або слідства, або дізнання – залежно від тяжкості злочину. Слідство (śledztwo) призначається у справах про тяжкі злочини та, як правило, ведеться прокурором особисто (або за його безпосередньої участі); натомість дізнання (dochodzenie) проводиться у справах про менш тяжкі правопорушення і здійснюється поліцією чи іншими уповноваженими органами, але під наглядом прокурора [6]. Таким чином, прокурор може як сам проводити слідчі дії, так і доручати їх виконання поліції – проте він зберігає загальне керівництво та процесуальний контроль на всіх етапах попереднього розслідування.

Система правоохоронних органів Польщі включає окрім поліції також низку інших служб, які наділені повноваженнями досудового розслідування в межах своєї компетенції. Зокрема, до органів, що можуть здійснювати попереднє слідство або дізнання, належать: Прикордонна охорона, Агентство внутрішньої безпеки (ABW), Центральне антикорупційне бюро (CBA), податкові та митні органи, Військова жандармерія та інші [6]. Усі вони діють не автономно, а в тісній співпраці з прокурором, який координує їх роботу та затверджує ключові процесуальні рішення. Важливо, що за відсутності активної участі прокурора у конкретній справі він все одно здійснює нагляд за законністю та ефективністю розслідування, маючи право скасувати незаконні або необґрунтовані рішення слідчих і детективів.

Отже, модель Польщі характеризується поєднанням принципу централізованого керівництва (прокурор як керівник досудового провадження) із децентралізацією виконавців розслідування

(численні органи, уповноважені проводити слідчі дії). Такий підхід дозволяє врахувати спеціалізацію різних служб (наприклад, антикорупційного бюро чи спецслужби) і одночасно забезпечити єдність правозастосування через нагляд прокуратури. Для України досвід Польщі є цінним прикладом того, як можна інтегрувати кілька різних правоохоронних структур у єдину систему досудового розслідування без конфлікту повноважень, завдяки чітким правилам підслідності та координації, закріпленим у законі.

Франція є класичним прикладом країни континентального права, правова система якої істотно вплинула на формування кримінального процесу багатьох держав, у тому числі й України. Характерною рисою французького кримінального процесу є двостадійність досудового розслідування, що включає: 1) поліцейське дізнання (enquête policière) – початковий етап збирання доказів, який проводиться поліцією під наглядом прокурора; 2) судове слідство (instruction) – повноцінне розслідування тяжких та складних справ, яке здійснюється слідчим суддею (juge d'instruction). Така побудова сформувалася історично і зберігається дотепер як гарантія об'єктивності та ретельності розслідування тяжких злочинів.

На етапі поліцейського дізнання у Франції поліція (жандармерія або підрозділи судової поліції) має право проводити всі необхідні слідчі дії у справах про очевидні злочини або правопорушення невеликої тяжкості [8]. Кожна дія (огляд місця події, допит свідка, обшук тощо) оформлюється протоколом, якому надається доказове значення згідно з законом. Прокурор республіки здійснює нагляд за цим процесом, забезпечуючи законність отримання доказів. Важливо, що за французьким законодавством таке дізнання може виступати як самостійна спрощена форма провадження для незначних правопорушень – у цих випадках справа може бути скерована до суду без проведення стадії судового слідства [9].

Якщо ж йдеться про тяжкі чи складні злочини, після початкового етапу дізнання прокурор порушує перед слідчим суддею питання про проведення судового слідства. Слідчий суддя – це незалежний судовий посадовець, наділений широкими повноваженнями щодо збирання доказів, пред'явлення обвинувачення та застосування запобіжних заходів. В рамках судового слідства (instruction) слідчий суддя діє автономно від прокуратури, досліджуючи обставини злочину всебічно та неупереджено. Він може давати розпорядження підрозділам судової поліції, призначати експертизи, допитувати свідків і підозрюваних тощо. Сторона захисту і потерпілі мають право звертатися до слідчого судді з клопотаннями про проведення тих чи інших дій, а також оскаржувати його рішення у спеціальному порядку. Завершується судове слідство складанням обвинувального висновку або постановою про закриття справи.

Таким чином, французька модель забезпечує баланс між ефективністю і гарантіями прав: поліція оперативно збирає первинні докази на стадії дізнання, а незалежний суддя забезпечує поглиблене розслідування найбільш серйозних справ. Ця двоступенева система дозволяє розвантажити суддів від нескладних справ (що можуть вирішуватися на рівні прокурора і поліції) і сконцентрувати їхні зусилля на резонансних злочинах, де потрібен максимальний контроль за ходом слідства. Для України досвід Франції цікавий запровадженням інституту слідчого судді з повноваженнями вести розслідування по суті – нині українські слідчі судді виконують лише наглядові функції (санкціонування заходів, розгляд скарг), тоді як у французькій системі слідчий суддя безпосередньо керує збиранням доказів у визначених законом випадках. У цілому французька модель демонструє, що дізнання може бути як початковим етапом, так і окремою спрощеною формою розслідування, залежно від тяжкості злочину [8], а диференціація форм досудового провадження сприяє оптимізації кримінального процесу.

Висновки. Аналіз системи органів досудового розслідування України та порівняння з досвідом Німеччини, Польщі й Франції дозволяє зробити низку висновків. По-перше, українська модель досудового слідства знаходиться на шляху реформ та зближення з європейськими стандартами, проте зберігає суттєві особливості. В Україні існує багато окремих органів досудового розслідування (поліція, ДБР, НАБУ, СБУ, БЕБ тощо), тоді як у розвинутих державах ЄС роль слідчих органів зазвичай сконцентрована або виключно в поліції, або в небагатьох спеціалізованих службах, інтегрованих у загальну структуру під керівництвом прокуратури. Така фрагментація української системи вимагає особливо чіткого правового регулювання підслідності й координації, щоб уникнути відомчих спорів і дублювання функцій. Зарубіжний досвід свідчить, що встановлення однозначних правил розмежування справ між органами та ефективний прокурорський нагляд здатні мінімізувати конфлікти юрисдикцій та підвищити результативність розслідувань.

По-друге, порівняльний аналіз показав, що українське досудове провадження історично орієнтувалося на максимальне з'ясування істини ще до суду, тоді як, наприклад, у Німеччині чи Польщі більше акцентується роль судового розгляду, а прокурор концентрується на збиранні достатніх доказів для висунення обвинувачення. У Франції ж комбінується обидва підходи: оперативне поліцейське розслідування доповнюється глибоким суддівським слідством у тяжких справах. Для України це сигнал про доцільність подальшого вдосконалення процедури досудового розслідування – з одного боку, спрощення та прискорення розгляду нетяжких злочинів (шляхом інституту дізнання, що вже впроваджено), а з іншого – забезпечення належної якості й неупередженості слідства в складних справах, можливо, через інституційні механізми судового контролю або спеціалізовані слідчі підрозділи.

По-третє, досвід європейських країн підтверджує важливість тісної взаємодії між органами досудового розслідування. В Україні, де функціонує декілька слідчих органів, налагодження ефективної координації між ними є критично необхідним. У провідних державах світу вироблено різноманітні моделі організації спільної діяльності слідчих органів [10]. Наприклад, у державах ЄС діють спільні слідчі групи, координаційні центри та обмін інформацією між різними відомствами для боротьби з транскордонною та організованою злочинністю. Українським правоохоронним органам доцільно використовувати цей позитивний досвід. Вже зараз пропонуються шляхи імплементації окремих зарубіжних напрацювань в українські реалії – зокрема, щодо підвищення рівня взаємодії між різними органами досудового розслідування.

Підсумовуючи, органи досудового розслідування України становлять розгалужену систему, яка продовжує розвиватися під впливом як внутрішніх реформ, так і зовнішніх (європейських) факторів. Порівняльно-правовий огляд довів, що українська модель має як сильні сторони (спеціалізація органів для окремих видів злочинів, інститут дізнання для проступків), так і виклики (координація та уникнення конфліктів підслідності). Досвід Німеччини, Польщі, Франції та інших країн ЄС є цінним джерелом ідей для вдосконалення: від німецького підходу до процесуальної економії, польської системи прокурорського нагляду до французького інституту слідчих суддів. Науковці наголошують, що реформування національної системи досудового розслідування не повинно відбуватися шляхом механічного копіювання чужих моделей, а потребує творчого осмислення і адаптації найкращих практик. У перспективі гармонізація українських процедур із європейськими стандартами, забезпечення незалежності та професійності слідчих органів, а також ефективна взаємодія між ними і прокуратурою сприятимуть підвищенню якості досудового розслідування та зміцненню верховенства права в Україні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13 квіт. 2012 р. № 4651-VI (ред. від 09.05.2025). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text.
2. Баранець В.А. Зарубіжний досвід розслідування кримінальних правопорушень у формі дізнання. Київський часопис права. 2023. № 1. С. 331–336. URL: https://doi.org/10.32782/klj/2023.1.51.
3. Лук'янчиков Є.Д., Лук'янчиков Б.Є. Становлення дізнання як виду процесуальної діяльності. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право. 2022. Вип. 70. С. 424–429. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.70.68.
4. Калатур М.В. Функціонування системи досудового слідства в державах-членах Європейського Союзу. Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Юридичні науки. 2018. Вип. 2, т. 3. С. 152–156. URL: https://lj.journal.kspu.edu/index.php/lj/article/view/242/227.
5. Смоляк І.А. Міжнародний досвід регулювання підслідності органів досудового розслідування. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право. 2024. Вип. 81. С. 163–167. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.81.3.24.
6. Consultative Council of European Prosecutors (CCPE). Questionnaire for the preparation of the Opinion No. 10 of the CCPE on the relationship between prosecutors and police and/or other investigation bodies. Strasbourg, 27 February 2015. CCPE (2015)1. URL: https://rm.coe.int/consultative-council-of-european-prosecutors-ccpe-questionnaire-for-th/16807236a6.

7. Найда В.О., Мартовицька О.В. Процесуальний статус органів досудового розслідування в Німеччині. Процесуальне та техніко-криміналістичне забезпечення досудового розслідування: матеріали наук.-практ. конф. (м. Харків, 28 листоп. 2019 р.). Харків: ХНУВС, 2019. С. 241–243. URL: https://univd.edu.ua/general/publishing/konf/28_11_2019/pdf/86.pdf.
8. Михайлюк А.М. Функціональна структура досудового розслідування у КПК Франції та України (порівняльно-правове дослідження). Вісник кримінального судочинства. 2018. № 1. С. 170–180. URL: https://vkslaw.knu.ua/images/verstka/1_2018_Muhayluk.pdf.
9. Почтовий М.М. Методологічні та практичні засади публічності та диспозитивності у кримінальному провадженні України: дис. … д ра юрид. наук: 12.00.09 / Почтовий Максим Миколайович; Дніпропетр. держ. ун т внутр. справ МВС України. Дніпро, 2021. 478 с.
10. Коломієць В.І. Зарубіжний досвід взаємодії між органами досудового розслідування та можливості його використання в Україні. Вісник Кримінологічної асоціації України. 2023. № 1(28). С. 226–233. DOI: https://doi.org/10.32631/vca.2023.1.20.

УДК 343.137(477)
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.4.9

ОСОБЛИВОСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ КЕРІВНИКАМИ ПРОКУРАТУР КООРДИНАЦІЙНИХ ПОВНОВАЖЕНЬ У СФЕРІ ПРОТИДІЇ ОРГАНІЗОВАНІЙ ЗЛОЧИННОСТІ: АНАЛІЗ ОСТАННІХ ЗМІН

Шамринський Д.О.,
аспірант юридичного факультету
Волинського національного університету
імені Лесі Українки
ORCID: 009-005-6968-1232

Шамринський Д.О. Особливості реалізації керівниками прокуратур координаційних повноважень у сфері протидії організованій злочинності: аналіз останніх змін.

У статті досліджено проблемні питання реалізації координаційних повноважень у сфері протидії організованій злочинності керівництвом органів прокуратури. Виокремлено два рівня координації діяльності правоохоронних органів у цій сфері: центральний (Офіс Генерального прокурора) та регіональний (обласні прокуратури).

Зроблено висновок, що покладення координаційних повноважень на керівників органів прокуратури на центральному та регіональному рівнях зумовлене їх перебуванням на адміністративних посадах та специфікою їх процесуального та наглядового статусу. Обов'язковою умовою здійснення координації діяльності правоохоронних органів у сфері протидії організованій злочинності першим заступником та заступником як Генерального прокурора, так і керівників обласних прокуратур є покладення на них розподілом обов'язків відповідальності за стан організації роботи структурних підрозділів, що здійснюють нагляд у кримінальних провадженнях саме щодо організованої злочинності. При цьому заходи з координації здійснюються ними в межах компетенції закріплених за ними підрозділів.

Звернуто увагу на відсутність у прокурорів окружних прокуратур наглядових повноважень під час досудового розслідування злочинів, вчинених організованими групами та злочинними організаціями, а відтак і неможливість координації діяльності органів правопорядку у сфері протидії організованій злочинності керівниками окружних прокуратур.

Охарактеризовано зміни в організації прокурорського нагляду за додержанням законів як у кримінальних провадженнях щодо організованої злочинності, так і при провадженні оперативно-розшукової діяльності у цій сфері. Констатоване фактичне нівелювання спеціалізації прокурорів у сфері протидії організованій злочинності та розподілення повноважень останніх між великою кількістю інших структурних підрозділів згідно з компетенцією та спеціалізацією.

Обґрунтовано доцільність нормативного врегулювання питань організації прокурорського нагляду за додержанням законів у сфері протидії організованій злочинності, узгодження положень актів Офісу Генерального прокурора та посилення спеціалізації прокурорів саме у цій сфері.

Ключові слова: координаційна діяльність, протидія організованій злочинності, організація прокурорського нагляду, спеціалізація прокурорів, перший заступник, заступник Генерального прокурора, керівника обласної прокуратури.

Shamrynskiy D.O. Peculiarities of the exercise of coordinating powers by prosecution office heads in the sphere of combating organized crime: analysis of recent changes.

This article explores the challenges associated with exercising coordination authority in the field of combating organized crime by the leadership of prosecution authorities. Two levels of coordination among law enforcement agencies are identified: the national level (Office of the Prosecutor General) and the regional level (regional prosecution offices).

The article concludes that the assignment of coordination functions to the heads of prosecution bodies at both central and regional levels is determined by their administrative roles and the specifics of their procedural and oversight status. Effective coordination of law enforcement activities in the fight against organized crime by the First Deputy and Deputy Prosecutors General, as well as deputy heads of regional prosecution offices, requires a formal distribution of responsibilities that includes accountability for managing structural units tasked with overseeing criminal proceedings related specifically to organized crime. Coordination measures are carried out within the scope of authority of the designated units.

Attention is drawn to the absence of oversight powers among prosecutors of district prosecution offices during the pre-trial investigation of crimes committed by organized groups and criminal organizations. Consequently, heads of district prosecution offices are unable to coordinate the activities of law enforcement agencies in the field of combating organized crime.

The article outlines recent changes in the organization of prosecutorial oversight of compliance with the law in criminal proceedings related to organized crime and in the conduct of operational-search activities in this area. It highlights the de facto erosion of prosecutors' specialization in combating organized crime and the redistribution of their powers across numerous other structural units, according to their respective competences and specializations.

The article substantiates the need for regulatory reform to address the organization of prosecutorial oversight in the field of combating organized crime. It calls for the harmonization of internal regulatory acts issued by the Office of the Prosecutor General and for restoring and strengthening the institution of specialized prosecutors in this domain.

Key words: coordination activity, combating organized crime, organization of prosecutorial supervision, prosecutors' specialization, First Deputy, Deputy Prosecutor General, Head of a regional prosecution office.

Постановка проблеми. Організована злочинність залишається однією з найнебезпечніших форм злочинності, що негативно впливає як на безпеку громадян, так і на соціальну, економічну, екологічну ситуацію в державі, а в умовах повномасштабного вторгнення несе реальні загрози національній безпеці держави. Саме організована злочинність характеризується, серед іншого, міжнародними, транснаціональними зв'язками. Відтак все більшого поширення можуть набувати випадки намагання спецслужб держави-агресора через стійкі злочинні зв'язки спонукати злочинні угрупування нашої держави до вчинення дій, спрямованих на підрив національних інтересів.

За таких обставин боротьбу з організованою злочинністю на даний час поставлено на один щабель за значущістю з боротьбою з тероризмом та корупцією, адже відповідно до Стратегії забезпечення державної безпеки, затвердженої Указом Президента України № 56/2022 від 16.02.2022 [1], одним з основних завдань державної політики у сфері забезпечення державної безпеки є інтенсифікація боротьби з тероризмом та організованою злочинністю, протидія руйнуванню державного апарату та місцевого самоврядування у зв'язку з поширенням системної корупції в державних органах *(п. 24 розділу III)*.

У свою чергу Стратегією національної безпеки України [2] з метою системного захисту України від загроз національній безпеці серед напрямів та завдань реформування й розвитку сектору безпеки і оборони визначено забезпечення системності реформування Національної поліції України, посилення кримінальної поліції та органів досудового розслідування у сфері боротьби з організованою і транснаціональною злочинністю *(п. 63 розділу IV)*.

З огляду на членство України в ООН, стратегічний курс на набуття повноправного членства в ЄС та НАТО, Україною взято на себе низку міжнародних зобов'язань у сфері протидії організованій злочинності. У зв'язку з цим Кабінетом Міністрів України схвалено Стратегію боротьби з організованою злочинністю [3], яка визначає напрями розвитку системи боротьби з організованою злочинністю та механізми реалізації державної політики у відповідній сфері в сучасних умовах. Одним з основних напрямів її реалізації визначено формування ефективної системи інституційного забезпечення боротьби з організованою злочинністю, яке здійснюється з урахуванням утворення нових правоохоронних інституцій та передбачає необхідність розмежування та конкретизації функції щодо боротьби з організованою злочинністю.

Автором у попередніх роботах досліджувались проблеми практичного застосування діючого законодавства у сфері протидії організованій злочинності через призму його неузгодженості з іншими нормативно-правовими актами, зміни та недосконалості системи органів, які здійснюють

боротьбу з організованою злочинністю, та скорочення їх числа, а також процеси реформування органів правопорядку та оновлення їх функцій, у тому числі у сфері протидії організованій злочинності, особливості статусу окремих з них, та надавались пропозиції щодо необхідності розробки нової редакції Закону України «Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю» [4], оновлення системи органів у цій сфері, розмежування та конкретизації їх функцій [5].

Утім, в умовах дії правового режиму воєнного стану розробка й ухвалення нового законодавства у сфері протидії організованій злочинності, як і завершення процесу реформування органів кримінальної юстиції, виглядає малоймовірним. Хоча зростання проявів організованої злочинності, установлення злочинного контролю в окремих галузях життєдіяльності держави, як і реальні загрози національній безпеці України, потребують підвищення ефективності роботи усієї правоохоронної системи, що можливо лише у тісній співпраці.

За таких обставин, враховуючи зміни структури та динаміки злочинності, зумовлені війною, нові виклики, що постають перед правоохоронною системою, особливого значення набувають питання ефективності координаційної діяльності органів прокуратури у сфері протидії організованій злочинності.

Ступінь наукової розробки проблеми дослідження. Проблеми координації діяльності правоохоронних органів у сфері протидії злочинності загалом у різні часи досліджували Є. Блажівський, М. Бурбика, І. Європіна, П. Каркач, М. Косюта, А. Мудров, Є. Попович, В. Синчук, Д. Суходубов, а останнім часом – М. Ковалів [6], С. Івашко та Л. Олефір [7], О. Федосова [8] та інші. Проте у працях цих та інших авторів питання реалізації координаційних повноважень саме у сфері протидії організованій злочинності висвітлено недостатньо повно або ж фрагментарно.

Метою статті є дослідження особливостей реалізації керівниками прокуратур різних рівнів координаційних повноважень у сфері протидії організованій злочинності, зважаючи на кардинальні зміни, що відбулися в останні роки в організації прокурорського нагляду у цій сфері.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до ч. 2 ст. 25 Закону України «Про прокуратуру» [9] Генеральний прокурор, керівники відповідних прокуратур, їх перші заступники та заступники відповідно до розподілу обов'язків координують діяльність правоохоронних органів відповідного рівня у сфері протидії злочинності, у тому числі організованої. Основною формою координації є проведення координаційних нарад з керівниками правоохоронних органів, на яких заслуховується інформація щодо їх діяльності у сфері протидії організованій злочинності. Інші форми координації затверджено наказом Генпрокурора від 08.02.2021 № 28 «Про затвердження Порядку координації діяльності правоохоронних органів у сфері протидії злочинності» [10].

Передбачена конструкція згаданої вище норми Закону України «Про прокуратуру» *(ст. 25)* дає можливість виокремити три рівня координації діяльності правоохоронних органів у сфері протидії злочинності – загальнодержавний *(Офіс Генерального прокурора)*, регіональний *(обласні прокуратури)* та місцевий *(окружні прокуратури)*.

Втім координація діяльності правоохоронних органів у сфері протидії організованій злочинності має дещо іншу структуру, оскільки наглядові повноваження під час досудового розслідування кримінальних правопорушень, вчинених організованими групами та злочинними організаціями, покладено лише на Офіс Генерального прокурора та обласні прокуратури. Окружні прокуратури таких повноважень не мають взагалі.

Відповідно до абз. 3 пп. 3 п. 7 наказу Генерального прокурора від 30.09.2021 № 309 «Про організацію діяльності прокурорів у кримінальному провадженні» [11] нагляд за додержанням законів під час проведення досудового розслідування слідчими органів досудового розслідування (крім детективів Національного антикорупційного бюро України) кримінальних правопорушень, вчинених організованими групами і злочинними організаціями, кримінальних правопорушень, передбачених статтями 255^1, 255^2, 255^3 КК України, забезпечують Генеральний прокурор, його перший заступник та заступники, керівники обласних прокуратур, їх перші заступники та заступники згідно з розподілом обов'язків, керівники та прокурори структурних підрозділів, що здійснюють нагляд у кримінальних провадженнях щодо організованої та транснаціональної злочинності.

У зв'язку з викладеним, можна зробити висновок, що координація прокурором діяльності правоохоронних органів у сфері протидії організованій злочинності здійснюється виключно на загальнодержавному *(центральному)* та обласному *(регіональному)* рівнях.

Зважаючи, що координаційні повноваження надані виключно керівникам прокуратур усіх рівнів, посади яких відповідно до положень ст. 39 Закону України «Про прокуратуру» віднесено до адміністративних, можна дійти висновку, що законодавець пов'язав координаційні повноваження із зайняттям прокурором певної адміністративної посади – керівника прокуратури, його першого заступника та заступника.

Також варто врахувати, що згідно із п. 9 ч. 1 ст. 3 КПК України [12], керівник органу прокуратури – це Генеральний прокурор, заступник Генерального прокурора – керівник Спеціалізованої антикорупційної прокуратури (для прокурорів Спеціалізованої антикорупційної прокуратури), керівник обласної прокуратури, керівник окружної прокуратури та їх перші заступники і заступники, які діють у межах своїх повноважень. При цьому, хоча КПК України окремої норми з процесуальними повноваженнями останніх не містить, вони у Кодексі хоча й фрагментарно, але визначені.

З урахуванням викладеного можна дійти висновку, що покладення саме на прокурора, який обіймає адміністративну посаду (йдеться про керівника органу прокуратури), повноважень з координації діяльності у сфері протидії організованій злочинності зумовлено, окрім перебування на адміністративній посаді, ще й специфікою його процесуального та наглядового статусу.

За своєю посадою безпосередні керівники, у даному випадку Генеральний прокурор, керівник обласної прокуратури чи виконувачі їх обов'язків, організовують діяльність очолюваного органу прокуратури з виконання усіх функцій прокуратури, що прямо передбачено у Законі України «Про прокуратуру» *(п. 2 ч. 1 ст. 9, п. 2 ч. 1 ст. 11)*, а тому питань з правомочністю реалізації ними координаційних повноважень у сфері протидії організованій злочинності не виникає.

При цьому лише безпосередні керівники органів прокуратури або виконувачі їх обов'язків уповноважені проводити координаційні наради з керівниками правоохоронних органів *(пункт 3 розділу ІІ Порядку координації діяльності правоохоронних органів у сфері протидії злочинності)*. У свою чергу спільні наради з метою обговорення та узгодження заходів з окремих питань протидії злочинності можуть проводитись як за ініціативи та під головуванням безпосередніх керівників органів прокуратури відповідного рівня, так і їх перших заступників або заступників, але згідно з розподілом обов'язків.

Натомість інша ситуація склалась з можливістю координувати діяльність органів правопорядку – як у формі проведення спільних нарад, так і, насамперед, у формі проведення засідань міжвідомчих робочих груп – щодо боротьби з організованою злочинністю першими заступниками, заступниками як Генерального прокурора, так і керівника обласної прокуратури.

Наказом Генерального прокурора від 07.08.2020 № 365 «Про загальні засади організації роботи в органах прокуратури України» [13] передбачено проведення розподілу обов'язків між керівництвом прокуратури *(п. 7)*. Це ж положення знайшло своє подальше відображення і в Регламенті Офісу Генерального прокурора [14], де, окрім розподілу обов'язків між Генеральним прокурором, його першим заступником та заступниками, передбачено ще й визначення самостійних структурних підрозділів Офісу Генерального прокурора, за стан організації яких вони відповідають. Аналогічні норми містяться і у регламентах обласних прокуратур *(п. 1.5 розділу І)*.

З викладеного слідує, що обов'язковою умовою здійснення координації діяльності правоохоронних органів у сфері протидії організованій злочинності першим заступником та заступником як Генерального прокурора, так і керівників обласних прокуратур є покладення на них розподілом обов'язків відповідальності за стан організації роботи структурних підрозділів, що здійснюють нагляд у кримінальних провадженнях, у даному випадку – саме щодо організованої злочинності. При цьому заходи з координації здійснюються ними в межах компетенції та закріплених за ними підрозділів.

Відповідно, не мають координаційних повноважень у сфері протидії організованій злочинності перший заступник та заступник керівника органу прокуратури, на яких згідно з розподілом обов'язків не покладено відповідальності за стан організації роботи структурних підрозділів, що здійснюють нагляд у кримінальних провадженнях щодо організованої злочинності.

Не можу не вказати, що на виконання положень Закону України «Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю» у структурі органів прокуратури ще з 90-х років була побудована та функціонувала централізована дворівнева система *(центральний та регіональний рівень)* відповідних структурних підрозділів *(спочатку – у Генеральній прокуратурі та прокуратурах областей, а потім – в Офісі Генерального прокурора, у регіональних, а згодом –*

в обласних прокуратурах), основним завданням яких було здійснення нагляду за додержанням законів у сфері протидії організованій злочинності, які у певні періоди часу навіть мали статус окремої юридичної особи.

Відповідними наказами Генерального прокурора *(у період їх чинності)* була закріплена передбачена законом спеціалізація прокурорів таких структурних підрозділів у сфері протидії організованій злочинності. Також було встановлено, систематизовано та деталізовано весь спектр наглядових повноважень прокурорів саме цих структурних підрозділів, регламентовано порядок та періодичність їх реалізації тощо [5].

За таких обставин логічним виглядає покладення лише на вказані наглядові підрозділи органів прокуратури здійснення нагляду за додержанням законів при провадженні слідчими всіх підрозділів досудового слідства про злочини, вчинені організованими групами чи злочинними організаціями, та підтримання обвинувачення в них.

Також виключно на ці ж підрозділи покладалось здійснення нагляду за додержанням законів при провадженні оперативно-розшукової діяльності як спеціальними підрозділами, так і іншими органами, що здійснювали боротьбу з організованою злочинністю.

Зважаючи, що відповідальність за стан організації роботи таких «спеціалізованих» структурних підрозділів відповідно до розподілу обов'язків покладалась на одного із заступників керівників органів прокуратури *(як на центральному, так і на регіональному рівнях)*, останні в повній мірі реалізовували координаційні повноваження у сфері протидії організованій злочинності, насамперед шляхом проведення засідань міжвідомчих робочих груп, що створювались керівниками прокуратур з метою запобігання, виявлення, припинення кримінальних правопорушень *(у тому числі певної категорії)*, вчинених у складі організованих груп, злочинних організацій, вирішення інших проблемних питань, пов'язаних з діяльністю у сфері протидії організованій злочинності, і ними ж очолювались, і були найефективнішою формою реалізації координаційних повноважень.

Зі змісту ч. 1 ст. 25 Закону України «Про прокуратуру» випливає те, що, окрім прокуратури, іншими суб'єктами координації діяльності правоохоронних органів у сфері протидії організованій злочинності є органи, що провадять оперативно-розшукову діяльність, дізнання, досудове слідство: органи досудового розслідування *(ст. 38 КПК України)*; органи, які здійснюють оперативно-розшукову діяльність *(ст. 5 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» [15])*.

Отож до складу таких міжвідомчих груп, як правило, включаються перші заступники *(заступники)* керівників правоохоронних органів, відповідальні за організацію роботи зі здійснення оперативно-розшукової діяльності та досудового розслідування; керівники *(заступники керівників)*, прокурори структурного підрозділу органу прокуратури, уповноваженого здійснювати нагляд за додержанням законів органами, які ведуть боротьбу з організованою злочинністю; керівники *(заступники керівників)*, співробітники структурних підрозділів правоохоронних органів, уповноважених здійснювати боротьбу з організованою злочинністю шляхом проведення оперативно-розшукової діяльності та досудового розслідування, тобто як керівництво, так і працівники, що безпосередньо здійснювали правоохоронну діяльність у сфері протидії організованій злочинності [16].

Водночас останні зміни в організації прокурорського нагляду за додержанням законів як у кримінальних провадженнях щодо організованої злочинності, так і при провадженні оперативно-розшукової діяльності у цій сфері, ставлять під сумнів можливість реалізації координаційних повноважень у сфері протидії організованій злочинності першими заступниками чи заступникам керівників органів прокуратури центрального та регіонального рівня.

Так, у 2024 році Офісом Генерального прокурора започатковано покладення повноважень у кримінальних провадженнях щодо організованої злочинності на різні структурні підрозділи згідно з компетенцією та спеціалізацією.

Наказом Генерального прокурора від 18.06.2024 № 145 [17] внесено зміни до наказу від 30.09.2021 № 309 «Про організацію діяльності прокурорів у кримінальному провадженні». Вказаним відомчим актом нагляд у кримінальних провадженнях, які розслідуються слідчими органів досудового розслідування, щодо кримінальних правопорушень, вчинених організованими групами і злочинними організаціями, а також передбачених статтями 255^{1}, 255^{2}, 255^{3} КК України, в Офісі Генерального прокурора покладено на структурні підрозділи, що забезпечують нагляд у кримінальних провадженнях відповідного органу досудового розслідування, Спеціалізовану прокуратуру у сфері оборони, Спеціалізовану екологічну прокуратуру та підрозділ, який забезпечує протидію порушенням прав людини у правоохоронній та пенітенціарній сферах, а в обласних

прокуратурах – на структурні підрозділи, що забезпечують нагляд у кримінальних провадженнях щодо організованої злочинності, спеціалізовані екологічні прокуратури *(на правах управлінь та відділів обласних прокуратур)* та підрозділи, що забезпечують протидію порушенням прав людини у правоохоронній та пенітенціарній сферах.

При цьому, на нашу думку, не в повній мірі дотримано принципу єдності системи органів прокуратури, створення структурних підрозділів на центральному і регіональному рівнях на єдиних засадах.

Нагадаємо, що прокуратура становить єдину систему, в якій може запроваджуватись спеціалізація прокурорів (ст.ст. 1, 7 Закону України «Про прокуратуру»). Структурні підрозділи Офісу Генерального прокурора та обласних прокуратур створюються на єдиних для органів прокуратури засадах, як правило, за функціональним (предметним) принципом (п. 6.1. наказу Генерального прокурора від 07.08.2020 № 365 «Про загальні засади організації роботи в органах прокуратури України»).

На даний час у складі відповідних підрозділів Офісу Генерального прокурора, а саме нагляду за додержанням законів Національною поліцією, СБУ, ДБР, БЕБ, вже функціонують окремі уповноважені на здійснення таких функцій саме у сфері протидії організованій злочинності підрозділи [18]. Ці ж функції покладено і на Спеціалізовану прокуратуру у сфері оборони, Спеціалізовану екологічну прокуратуру та підрозділ, який забезпечує протидію порушенням прав людини у правоохоронній та пенітенціарній сферах.

На відміну від цього, у червні 2024 року управління нагляду за додержанням законів Національною поліцією України та органами, які ведуть боротьбу з організованою злочинністю обласних прокуратур, були перейменовані на управління нагляду за додержанням законів Національною поліцією України, та з їх структури виведені підрозділи нагляду за додержанням законів органами, які ведуть боротьбу з організованою злочинністю, з наданням статусу самостійних.

Саме на ці виокремлені підрозділи на регіональному рівні покладено нагляд у кримінальних провадженнях усіх органів досудового розслідування про злочини, вчинені організованими групами та організаціями, за виключенням кримінальних проваджень про злочини: у військовій та оборонній сфері *(нагляд у таких провадженнях покладено на спеціалізовані прокуратури у сфері оборони)*; що пов'язані з порушенням прав людини у правоохоронній та пенітенціарних сферах *(нагляд покладено на підрозділи протидії порушенням прав людини у правоохоронній та пенітенціарній сферах обласних прокуратур)*; у галузі охорони навколишнього природного середовища *(нагляд покладено на Спеціалізовані екологічні прокуратури)*.

Більш того, наглядові підрозділи у сфері протидії організованій злочинності регіонального рівня взагалі позбавлено наглядових повноважень за додержання законів при провадженні оперативно-розшукової діяльності навіть органами поліції.

Наказом Генерального прокурора від 08.08.2023 № 253 «Про організацію нагляду за додержанням законів органами, які проводять оперативно-розшукову діяльність» [19] розмежовано повноваження між структурними підрозділами органів прокуратури як за предметним принципом, так і з урахуванням спеціалізації, але за виключенням сфери протидії організованій злочинності.

Нагляд за додержанням законів при провадженні оперативно-розшукової діяльності усіма оперативними підрозділами Національної поліції України покладено на Департамент нагляду за додержанням законів Національною поліцією України та органами, які ведуть боротьбу з організованою злочинністю Офісу Генерального прокурора та на відповідні управління в обласних прокуратурах, до структури яких донедавна входили відповідні підрозділи нагляду за додержанням законів у сфері протидії організованій злочинності.

У свою чергу, нагляд за додержанням законів при провадженні оперативно розшукової діяльності оперативними підрозділами СБУ, БЕБ, ДБР України, Державної кримінально-виконавчої служби тощо, у тому числі в оперативно-розшукових справах щодо осіб, які готують вчинення злочинів у складі організованих груп чи злочинних організацій, покладено виключно на відповідні наглядові структурні підрозділи згідно з компетенцією, а не наглядові підрозділи у сфері протидії організованій злочинності.

При цьому цим же відомчим актом закріплено предметну спеціалізацію наглядової діяльності прокурорів за додержанням законів при провадженні оперативно-розшукової діяльності в інших сферах, а саме: захисту інтересів дітей та протидії насильству, охорони навколишнього природного середовища, кібербезпеки, оскільки на відповідні підрозділи Офісу Генерального прокуро-

ра *(Департамент захисту інтересів дітей та протидії домашньому насильству, Спеціалізовану екологічну прокуратуру, управління протидії кримінальним правопорушенням у сфері кібербезпеки)* та їх підрозділи в обласних прокуратурах покладено здійснення нагляду за оперативними підрозділами усіх правоохоронних органів як щодо попередження, виявлення і припинення кримінальних правопорушень згідно компетенції, у тому числі і вчинених у складі організованих злочинних груп *(тобто у згаданих вище сферах)*, так і щодо розшуку осіб, які їх вчинили та переховуються від органів досудового розслідування, слідчого судді, суду.

Таким чином, структурні підрозділи нагляду за додержанням законів у сфері протидії організованій злочинності вже не здійснюють наглядових повноважень за додержанням законів при провадженні оперативно-розшукової діяльності взагалі, а у кримінальному провадженні – зменшено категорії кримінальних проваджень, в яких вони здійснюють процесуальне керівництво.

Такий підхід до організації нагляду за додержанням законів у сфері протидії організованій злочинності суперечить хоча і застарілим, однак чинним положенням Закону України «Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю» *(ч. 2 ст. 26)*, яка передбачає створення окремих спеціалізованих наглядових структурних підрозділів саме у сфері протидії організованій злочинності в органах прокуратури центрального та регіонального рівнів.

Отож, якщо раніше у сфері протидії організованій злочинності як на центральному, так і обласному рівнях органів прокуратури функціонував один підрозділ, то на даний час на центральному рівні – в Офісі Генерального прокурора – їх, принаймні, сім, а на регіональному – не менше трьох.

При цьому відповідальність за стан організації роботи усіх цих структурних підрозділів, що здійснюють ще й нагляд у кримінальних провадженнях щодо організованої злочинності, покладено відповідно до розподілу обов'язків на різних заступників керівника органу прокуратури як на центральному, так і регіональному рівнях, що з огляду знову ж таки на діючі розподіли обов'язків між керівництвом відповідних органів прокуратури не дозволяє жодному з них у повній мірі ефективно реалізувати координаційні повноваження у сфері протидії саме організованій злочинності.

За кожним із заступників Генерального прокурора, у тому числі і за виконувачем обов'язків Генерального прокурора, закріплено структурні підрозділи Офісу Генерального прокурора, які здійснюють нагляд у кримінальних провадженнях щодо організованої злочинності. Аналогічно обов'язки розподілено і між керівництвом обласних прокуратур. Саме ця обставина впливає і на ефективність реалізації координаційних повноважень першим заступником чи заступником керівника відповідного органу прокуратури, які фактично скоординувати діяльність у сфері протидії організованій злочинності можуть лише з керівниками тих правоохоронних органів, за якими нагляд здійснюють закріплені за ними у розподілі обов'язків структурні підрозділи.

Висновки. З огляду на передбачені чинними нормативно-правовими та відомчими актами положення з питань організації роботи в частині розподілу обов'язків та фактичне нівелювання спеціалізації прокурорів саме у сфері протидії організованій злочинності, приходимо до висновку, що на даний час лише Генеральний прокурор та керівники обласних прокуратур можуть у повній мірі забезпечити ефективну координацію діяльності правоохоронних органів відповідного рівня *(центрального та регіонального)* у сфері протидії організованій злочинності, у тому числі шляхом проведення засідань міжвідомчих робочих груп, а їх перші заступники чи заступники реалізовувати координаційні повноваження у цій сфері фактично не мають змоги.

Теоретично можна допустити, що керівник органу прокуратури *(як на центральному, так і регіональному рівні)* може, використовуючи надані йому адміністративні повноваження, закріпити питання забезпечення координації діяльності правоохоронних органів відповідного рівня у сфері протидії організованій злочинності за одним із своїх заступників, зобов'язавши інших надавати останньому усю необхідну інформацію та матеріали згідно їх компетенції, тобто за закріпленими за ними підрозділами. Однак, зважаючи на відсутність єдиного чи хоча би номінально основного *(центрального)* наглядового підрозділу у сфері протидії організованій злочинності в структурі органів прокуратури, впроваджене «подрібнення» наглядових повноважень у цій сфері, дієвість та ефективність якого виглядає сумнівним та, ймовірно, породить зайву «паперотворчість».

З огляду на активне запровадження спеціалізації прокурорів у інших сферах, при зростанні загроз саме з боку організованих форм злочинності, виглядає нераціональним зменшення ролі та значимості інституту спеціалізації прокурорів у сфері протидії організованій злочинності, а

відтак і зменшення ефективності координації діяльності органів правопорядку з проявами організованої злочинності.

За таких обставин, задля усунення наведених у вказаному дослідженні перешкод у реалізації координаційних повноважень першими заступниками та заступниками керівників органів прокуратури, на сучасному етапі вбачається потреба у приведенні положень окремих нормативно-правових актів Офісу Генерального прокурора у відповідність один до одного, відновленні та посиленні інституту спеціалізації прокурорів у сфері протидії організованій злочинності, чи хоча би приведення його у відповідність до положень Закону України «Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю», а в майбутньому – оновлення як законодавчої бази, що регулює діяльність органів правопорядку у сфері протидії організованій злочинності, так і перегляду самої системи цих органів, закріплення їх повноважень та завдань у цій сфері, у тому числі координаційних повноважень керівників прокуратур.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Стратегія забезпечення державної безпеки: затв. Указом Президента України від 16.02.2022 № 56/2022. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/56/2022#Text.
2. Стратегія національної безпеки України: затв. Указом Президента України від 14.09.2020 № 392/2020. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/392/2020#Text.
3. Стратегія боротьби з організованою злочинністю: схвал. розпорядженням Кабінету Міністрів України від 16.09.2020 № 1126-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1126-2020-%D1%80#Text.
4. Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю: Закон України від 30.06.1993 № 3341-XII. URL:https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3341-12#Text.
5. Шамринський Д.О. Проблеми правового регулювання протидії організованій злочинності в Україні. *Area Nauki.* 2024. № 1(12). С. 94–105.
6. Ковалів М.В. Координаційна діяльність прокуратури. *Аналітично-порівняльне правознавство.* 2023. № 2. URL: http://journal-app.uzhnu.edu.ua/article/view/282159/276329.
7. Івашко С.В., Олефір Л.І. Координаційна діяльність прокуратури як суб'єкта запобігання злочинності в Україні в умовах воєнного стану. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції.* 2024. № 1. URL: http://apnl.dnu.in.ua/1_2024/52.pdf.
8. Чечерський В.І. Координаційна діяльність у сфері протидії організованій злочинності як функція державного органу. *Аналітично-порівняльне правознавство.* 2024. № 6. URL: http://journal-app.uzhnu.edu.ua/article/view/282159/276329.
9. Про прокуратуру: Закон України від 04.12.2014 № 1697-VII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1697-18#Text.
10. Про затвердження Порядку координації діяльності правоохоронних органів у сфері протидії злочинності: Наказ Генерального прокурора від 08.02.2021 № 28. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0028905-21#Text.
11. Про організацію діяльності прокурорів у кримінальному провадженні: Наказ Генерального прокурора від 30.09.2021 № 309. URL: https://zakon.rada.gov.ua/ laws/show/v0309905-21#Text.
12. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text.
13. Про загальні засади організації роботи в органах прокуратури України: Наказ Генерального прокурора від 07.08.2020 № 365. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0365905-20#Text.
14. Про затвердження Регламенту Офісу Генерального прокурора: Наказ Генерального прокурора від 22.02.2022 № 35. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0035905-22#Text.
15. Про оперативно-розшукову діяльність: Закон України від 18.02.1992 № 2135-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2135-12#Text.
16. Координація прокурором діяльності правоохоронних органів у сфері протидії організованій злочинності шляхом створення міжвідомчої робочої групи: метод. рекоменд., схвал. протоколом засідання методичної ради Офісу Генерального прокурора від 28.10.2021 № 8, затверджені Генеральним прокурором 16.11.2021. URL: https://old.gp.gov.ua/ua/file_downloader.html?_m=fslib&_t=fsfile&_c=download&file_id=229420.

17. Про внесення змін до наказу Генерального прокурора від 30.09.2021 № 309 «Про організацію діяльності прокурорів у кримінальному провадженні»: наказ Генерального прокурора від 18.06.2024 № 145. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0145905-24#Text.
18. Структура Офісу Генерального прокурора, затверджена наказом Генерального прокурора від 21.12.2019 № 99-шц (із наступними змінами). URL: https://gp.gov.ua/ua/posts/struktura-struktura-ofisu-generalnogo-prokurora-zatverdzhena-nakazom-generalnogo-prokurora-vid-21-12-2019-no-99-shc.
19. Про організацію нагляду за додержанням законів органами, які проводять оперативно-розшукову діяльність: Наказ Генерального прокурора від 08.08.2023 № 253. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0253905-23#Text.

РОЗДІЛ 11. МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

УДК: 336.227.8:502.1
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.4.10

ЗЕЛЕНА ФІСКАЛЬНА ПОЛІТИКА: ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ДОСВІД ВПРОВАДЖЕННЯ ЕКОЛОГІЧНИХ ПОДАТКІВ І УКРАЇНА

Анісімова М.Ф.,
кандидат юридичних наук,
кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри міжнародного права
та права Європейського Союзу,
Державний податковий університет
ORCID: 0000-0002-0585-1491
e-mail: anis–m@ukr.net

Вербіцький А.С.,
здобувач вищої освіти
першого (бакалаврського) рівня ННІ права,
Державний податковий університет
ORCID: 0009-0006-6031-3473
e-mail: andriy.verb.2020@gmail.com

Анісімова М.Ф., Вербіцький А.С. Зелена фіскальна політика: європейський досвід впровадження екологічних податків і Україна.

У статті аналізуються концепція зеленої фіскальної політики, що передбачає використання податкових інструментів для сприяння екологічно сталому розвитку, історія впровадження та основні принципи екологічного оподаткування в європейських країнах – Німеччині, Швеції, Данії. Особливу увагу приділено механізмам стимулювання бізнесу та населення до зменшення викидів парникових газів та переходу на відновлювані джерела енергії. Вивчаються різноманітні підходи до екологічного оподаткування, а саме: введення податків на викиди вуглецю та використання природних ресурсів, а також програми субсидій і податкових знижок, які сприяють зеленому переходу. Акцентується, що досвід Європи у впровадженні екологічних податків є прикладом для інших країн, що прагнуть до високих екологічних стандартів та сталого розвитку.

Підкреслюється, що зелене оподаткування не тільки сприяє охороні довкілля, але й позитивно впливає на економіку, а саме: на зайнятість, інновації та конкурентоспроможність, на стимулювання розвитку нових технологій і створення робочих місць у зеленому секторі економіки.

Досліджено питання соціальної справедливості в контексті екологічного оподаткування, зокрема вплив податків на різні соціальні групи населення. Наведено приклади успішних проектів, що поєднують екологічні цілі з економічними перевагами, включаючи створення нових робочих місць у відновлюваній енергетиці й ефективне використання ресурсів.

Проаналізовано міжнародні угоди й ініціативи (Паризьку угоду та Європейський зелений курс), спрямовані на просування екологічного оподаткування, значну увагу приділено вивченню внеску міжнародних інституцій у фінансування зелених проектів, а також ролі міжнародних організацій в оцінці ефективності екологічних податків.

Аналіз ролі міжнародної співпраці у впровадженні зеленої фіскальної політики, засвідчує, що координація зусиль різних суб'єктів міжнародного права на глобальному рівні, є важливим аспектом як для успішного впровадження зеленої фіскальної політики, так і в цілому для боротьби зі зміною клімату та захисту довкілля.

Ключові слова: зелена фіскальна політика, екологічні податки, європейський досвід, сталий розвиток, податкові інструменти, економічні наслідки, соціальна справедливість, міжнародне співробітництво, Паризька угода, Європейський зелений курс, зелені технології.

Anisimova M.F., Verbitskyi A.S. Green fiscal policy: European experience in the implementation of environmental taxes and Ukraine.

The article analyzes the concept of green fiscal policy, which involves the use of tax instruments to promote environmentally sustainable development, the history of implementation and the main principles of environmental taxation in European countries - Germany, Sweden, Denmark. Particular attention is paid to mechanisms for stimulating business and the population to reduce greenhouse gas emissions and switch to renewable energy sources. Various approaches to environmental taxation are studied, namely: the introduction of taxes on carbon emissions and the use of natural resources, as well as subsidy and tax rebate programs that promote the green transition. It is emphasized that Europe's experience in implementing environmental taxes is an example for other countries striving for high environmental standards and sustainable development.

It is emphasized that green taxation not only contributes to environmental protection, but also has a positive impact on the economy, namely: on employment, innovation and competitiveness, on stimulating the development of new technologies and creating jobs in the green sector of the economy.

The issue of social justice in the context of environmental taxation is investigated, in particular the impact of taxes on different social groups of the population. Examples of successful projects that combine environmental goals with economic benefits are given, including the creation of new jobs in renewable energy and efficient use of resources.

International agreements and initiatives (the Paris Agreement and the European Green Deal) aimed at promoting environmental taxation are analyzed, with significant attention paid to studying the contribution of international institutions to financing green projects, as well as the role of international organizations in assessing the effectiveness of environmental taxes.

The analysis of the role of international cooperation in the implementation of green fiscal policy shows that coordination of efforts of various subjects of international law at the global level is an important aspect both for the successful implementation of green fiscal policy and in general for combating climate change and environmental protection.

Key words: green fiscal policy, environmental taxes, European experience, sustainable development, tax instruments, economic impacts, social justice, international cooperation, Paris Agreement, European Green Deal, green technologies.

Постановка проблеми. У сучасному світі питання екологічної стійкості та змін клімату стають дедалі актуальнішими, що викликає нагальну потребу впровадження ефективних фіскальних заходів для захисту навколишнього середовища. Зелена фіскальна політика, яка включає введення екологічних податків, є одним із ключових інструментів для зменшення негативного впливу економічної діяльності людства на природу. Проте, попри її значний потенціал, впровадження зеленої фіскальної політики стикається з численними викликами економічного, соціального та політичного спектру. Однією з головних проблем є спротив бізнесу та населення, невдоволених додатковим фінансовим навантаженням, що виникає внаслідок впровадження екологічних податків. Крім того, ефективність таких заходів залежить від наявності адекватної законодавчої бази та інституційної спроможності держави. В Україні питання екологічної стійкості набуває особливої актуальності на тлі екологічних проблем, спричинених російським вторгненням. Військові дії, особливо з моменту початку повномасштабного вторгнення рф, призвели до значного забруднення ґрунтів та водних ресурсів, знищення природних екосистем та відчутного погіршення якості повітря, що вимагає негайних дій для відновлення довкілля.

З огляду на це, необхідність дослідження європейського досвіду впровадження екологічних податків не викликає жодних сумнівів, тим більше, що Європейський Союз, зокрема, демонструє вагомі успіхи у впровадженні екологічних податків, що сприяють зменшенню викидів парникових газів, підвищенню енергоефективності та розвитку відновлюваних джерел енергії. До того ж, аналіз європейського досвіду дозволяє виявити як позитивні результати, так і можливі проблеми та недоліки, яких зможуть уникнути інші держави, що тільки починають впроваджувати подібні заходи. Вивчення цього питання також важливе з урахуванням глобальних викликів та зобов'я-

заннь щодо боротьби зі зміною клімату, визначених міжнародними договорами, такими, наприклад, як Паризька угода [1]. Для України, зважаючи на поточну військову ситуацію та її катастрофічні наслідки для довкілля, використання європейського досвіду може стати вирішальним для ефективної реабілітації та захисту навколишнього природного середовища (далі в тексті – НПС).

Метою дослідження є комплексний аналіз та оцінка європейського досвіду впровадження екологічних податків у контексті зеленої фіскальної політики, з особливим акцентом на його потенційне застосування в Україні. Враховуючи нагальні екологічні проблеми, викликані агресивним вторгненням рф, автори дослідження вбачають своїм завданням визначити, як адаптація європейських практик може сприяти поліпшенню екологічної стійкості та мінімізації негативного впливу економічної діяльності на природу. Внаслідок цього фокус уваги зосереджено на розгляді нормативно-правових аспектів, соціально-економічних наслідків та інституційних передумов для успішного впровадження екологічних податків. А особливе значення приділяється аналізу позитивного досвіду, а також можливих проблем і викликів, що виникають під час імплементації таких заходів.

Стан опрацювання проблематики. Різноманітні аспекти екологічного оподаткування досліджувала у своїх працях велика кількість науковців, як вітчизняних – О.О. Вікліч, А.С. Воронцова, О.Н. Гаркушенко, Б.О. Горлицький, Б.М. Данилишин, Ю.М. Демків, Л.П. Захаркіна, М.М. Карлін, М.С. Мартишко, Л.Г. Мельник, Т.І. Оводенко, В.П. Пладень, В.Я. Шевчук та інш., так і зарубіжних – У. Баумоль, П. Екінс, Х. Девені, М. Паркес, В. Джагер тощо. У цих працях розглянуто економіко-правову сутність поняття екологічного податку, досліджено проблеми екологізації економіки, проаналізовано особливості справляння екологічних податків та ефективність їх дії, вивчено міжнародний досвід впровадження екологічних податків та розглянуто шляхи вдосконалення екологічного оподаткування в Україні [2]. Проте суттєвий науковий доробок у цій галузі знань, не скасовує нагальної потреби постійного відстеження змін поточної ситуації в бюджетному та податковому законодавстві України з огляду на його роль у екологізації економіки і збереженні НПС, та ще й на фоні обтяжуючого ситуацію ключового фактора – триваючої війни, що вже три роки виснажує країну, знищуючи її народ, руйнуючи матеріальні ресурси, економіку, довкілля тощо й необхідності гармонізації національного права з правом Європейського Союзу в контексті євроінтеграційних планів нашої держави і відповідно визначених під них завдань.

Виклад основного матеріалу. Зелена фіскальна політика є підходом до державних фінансів, що спрямований на зменшення негативного впливу на довкілля за допомогою податкових та бюджетних заходів. Вона включає в себе впровадження екологічних податків, надання субсидій для зеленої енергетики, та інші економічні інструменти, які стимулюють сталий розвиток і зменшують викиди парникових газів. Основною метою зеленої фіскальної політики є інтеграція екологічних міркувань, як базових засад, у фінансову та економічну політику країни, що дозволяє досягти балансу між економічним зростанням та збереженням довкілля [3].

На думку М. Булавинець, екологічні податки є інструментом впливу на діяльність суб'єктів господарювання з метою охорони довкілля, зменшення шкідливого впливу та стимулювання суб'єктів господарювання до зменшення забруднення навколишнього середовища. З цим важко не погодитися, тим більше, що існують переконливі позитивні приклади використання цього інструменту деякими європейськими країнами. Разом з тим, досвід свідчить, що збільшення ставок екологічного податку в якості економічних стимулів для забруднювачів є недостатньо ефективним для спонукання їх до скорочення викидів, скидів та розміщення відходів [4]. Враховуючи це, вважаємо, що впровадження комплексних заходів, які поєднують економічні стимули з технологічними інноваціями та жорстким контролем за дотриманням норм екологічного законодавства, буде більш ефективним у досягненні кінцевого бажаного результату. Тому саме на них і треба зосередитись.

В контексті глобальних викликів, пов'язаних із кліматичними змінами та пошуками ефективних методів зменшення викидів парникових газів, впровадження податків на викиди вуглецю стає все більш актуальним. Одним із яскравих прикладів успішного застосування такого інструменту є Швеція, країна, яка завжди вирізнялася своєю прогресивною екологічною політикою. З огляду на її значні досягнення у цій сфері, досвід Швеції вартий більш детального вивчення.

Швеція була однією із перших країн, що запровадила податок на викиди вуглецю. Це сталося в 1991 році в рамках комплексної екологічної реформи, спрямованої на зменшення залежності від викопного палива та стимулювання переходу до сталої економіки [5]. Цей податок став одним з

основних інструментів екологічної політики Швеції, спрямованих на зниження викидів парникових газів та сприяння використанню відновлюваних джерел енергії.

Передумови для впровадження податку на викиди вуглецю були багатогранними. В першу чергу, Швеція мала довгу історію активної екологічної політики та високих стандартів екологічного законодавства. Ці стандарти включали не лише захист навколишнього середовища, але й активні заходи щодо зменшення забруднення повітря та води. У 1980-х роках країна зіткнулася зі зростанням рівня викидів парникових газів та підвищеною залежністю від викопного палива, що вимагало впровадження негайних заходів для зменшення екологічного навантаження [6].

Окрім цього, висока суспільна підтримка екологічних ініціатив та зростаюче усвідомлення необхідності боротьби з кліматичними змінами стали важливими чинниками для впровадження цього податку. Уряд Швеції активно залучав громадськість до обговорення та планування екологічних реформ, що сприяло створенню консенсусу щодо необхідності введення податку на викиди вуглецю [7]. Впровадження цього податку стало можливим завдяки економічним та технологічним передумовам, таким як розвиток відновлюваної енергетики та інноваційних технологій. В цілому ж, впровадження податку на викиди вуглецю у Швеції стало результатом тривалої історії розвитку екологічної політики, підтримки суспільства та науково-технічного прогресу.

Іншим важливим прикладом вдалої економічної політики, спрямованої на зменшення викидів парникових газів у промисловості та транспорті, може бути досвід Німеччини, де у 2009 році було впроваджено податок на викиди вуглецю. Цей податок мав стимулювати компанії до впровадження енергозберігаючих технологій та зменшення викидів вуглецю. Завдяки його стягненню, господарюючих суб'єктів, які продовжували випускати в повітря високі обсяги вуглецю, обтяжували сплатою значних коштів, що спонукало їх шукати альтернативні рішення для зменшення викидів. За даними Європейського агентства з охорони навколишнього середовища (European Environment Agency), ця політика призвела до скорочення викидів парникових газів у країні, що стало важливим кроком на шляху до зменшення негативного впливу на клімат [8].

Як результат, сьогодні Німеччина є однією з провідних країн Європи у впровадженні політики зменшення викидів вуглецю, що позитивно відображається на стані навколишнього середовища. Варто зауважити, що цей податок не тільки виконує функцію економічного стимулу для промислових виробників до скорочення викидів парникових газів, але й сприяє розвитку нових технологій та інновацій у сфері енергозбереження. Важливо наголосити, що такий підхід також має соціальні та економічні вигоди, оскільки створює нові робочі місця у сферах, пов'язаних з екологічними технологіями та енергоефективністю. Це демонструє, як країни можуть ефективно використовувати економічні інструменти для досягнення екологічних цілей, сприяючи одночасно розвитку нових технологій та зменшенню негативного впливу на довкілля.

Третім прикладом є Великобританія, де в 2011 році також був запроваджений податок на викиди вуглецю. Він став однією з ключових складових політики країни щодо боротьби зі зміною клімату та зменшення викидів парникових газів. Цей податок охоплює різні сектори, включаючи промисловість, транспорт і будівництво, змушуючи їх зменшувати викиди вуглецю або сплачувати додаткові збори. З моменту його введення, країна здійснила значні інвестиції у відновлювані джерела енергії, що дозволило їй створити нові робочі місця та зміцнити енергетичну безпеку. Податок також стимулював розвиток екологічно чистих технологій та підвищення енергоефективності, що, у свою чергу, сприяло зниженню залежності від викопного палива та зменшенню негативного впливу на НПС [7].

За даними Європейського агентства з охорони навколишнього середовища, податок на викиди вуглецю у Великобританії сприяв значному зменшенню викидів парникових газів у країні[6]. Завдяки впровадженню податку, Великобританія досягла скорочення своїх викидів на відсотки, що дозволило їй приєднатися до групи європейських країн-лідерів, які змогли позитивно вирішити питання скорочення викидів. Цікаво і повчально, що уряд країни на цьому не зупинився і продовжує впроваджувати додаткові заходи для досягнення ще більш амбітних цілей у боротьбі зі зміною клімату, включаючи розробку нових стандартів для транспортних засобів та будівель. Вплив податку на викиди вуглецю у Великобританії є наочним прикладом того, як державна політика може стимулювати сталий розвиток та впровадження інноваційних рішень у галузі екології та енергетики.

Зелена фіскальна політика відіграє важливу роль у забезпеченні сталого розвитку держави, зменшуючи негативний вплив на довкілля через податкові та бюджетні заходи. Впровадження

екологічних податків, субсидій для зеленої енергетики та інших економічних інструментів сприяє зменшенню викидів парникових газів та стимулює сталий розвиток. Зелена фіскальна політика спрямована на інтеграцію екологічних міркувань у фінансову та економічну політику країни, забезпечуючи досягнення балансу між економічним зростанням та збереженням довкілля. Такий підхід дозволяє країні не тільки дотримуватися екологічних стандартів, але й стимулює інновації та розвиток зеленої економіки, створення нових робочих місць у сфері відновлюваних джерел енергії та енергоефективності.

Проте, не зважаючи на очевидні переваги зеленої фіскальної політики, її впровадження супроводжується певними ускладненнями. Наприклад, підвищення ставок екологічних податків далеко не завжди достатньо мотивує забруднювачів до скорочення викидів. Це ставить перед урядом завдання пошуку оптимального балансу між економічними стимулами та регуляторними заходами для досягнення екологічних цілей. Крім того варто враховувати, що важливим аспектом успішної реалізації зеленої фіскальної політики є залучення громадськості та бізнесу до обговорення та планування екологічних реформ, бо лише за умови співпраці всіх зацікавлених сторін можна досягти значного прогресу у збереженні довкілля та зменшенні негативного впливу на нього.

Тепер слід розібратися, як виглядає ситуація у цій сфері в Україні. В нашій державі теж існують екологічні податки, проте нормативно-правові механізми їх регулювання за своїми параметрами значно поступаються тим, що діють у європейських країнах. Такий стан справ пояснюється кількома факторами, серед яких: недостатня екологічна свідомість населення та низька зацікавленість бізнесу в ощадливому використанні природних ресурсів. З огляду на це, перед урядом України постає нагальне завдання організації заходів щодо залучення громадськості до обговорення та планування екологічних реформ, успішне просування яких напряму залежить від підвищення ефективності екологічного оподаткування. Без підтримки громадянського суспільства та без усвідомлення бізнесом важливості екологічної відповідальності, досягнення цієї мети не видається можливим.

В європейських країнах, приклади яких аналізувалися вище, ситуація з екологічним оподаткуванням є зовсім іншою. Там існує розвинена система, яка охоплює різноманітні види податків, включаючи податки на енергію, транспорт, забруднення та податки на ресурси [9]. Завдяки цьому вони мають змогу ефективніше управляти природними ресурсами та зменшувати негативний вплив на довкілля. Екологічне оподаткування в Європі є важливим інструментом для досягнення цілей сталого розвитку та забезпечення екологічної безпеки. Воно стимулює підприємства та громадян до зменшення споживання енергії, використання відновлюваних джерел енергії, а також до зменшення викидів шкідливих речовин.

Цей позитивний досвід європейських країн, при його належному вивченні, та адаптації до власних потреб удосконалення системи екологічного оподаткування міг би стати для України, як вбачається, ефективним робочим інструментом досягнення балансу між економічним зростанням та збереженням довкілля [10]. Впровадження системи екологічного оподаткування сприятиме зменшенню забруднення навколишнього середовища, збереженню природних ресурсів та покращенню якості життя громадян. До того ж, це буде важливим кроком на шляху до європейської інтеграції та виконання міжнародних зобов'язань України у сфері охорони довкілля.

Висновки. Підбиваючи підсумок, зауважимо, що зелена фіскальна політика, є важливим інструментом для забезпечення екологічно сталого розвитку. Досвід впровадження та основні принципи екологічного оподаткування в таких країнах, як Німеччина, Швеція та Великобританія, засвідчує, що екологічні податки можуть сприяти значному скороченню викидів парникових газів та переходу на відновлювані джерела енергії. Європейський досвід підтверджує, що зелена фіскальна політика, яка забезпечує високі екологічні стандарти, може бути корисним прикладом для інших країн.Україні варто врахувати цей досвід, переглянувши доцільність справляння в існуючому вигляді переважної більшості чинних екологічних податків. Для акумулювання достатніх обсягів бюджетних коштів, спрямованих на екологічне відновлення територій, що особливо актуально з урахуванням руйнівного впливу триваючої війни, перспективним для нашої країни видається запровадження диференційованої системи екологічного оподаткування залежно від галузевої специфіки у поєднанні з таким показником, як рівень забрудненості регіону, а також створення умов стимулювання бізнесу до переходу на екологічно орієнтовані засоби виробництва шляхом отримання пільгових кредитних ресурсів з одночасним введеням прогресивної шкали оподаткування для тих господарюючих су'бєктів, які понаднормово забруднюють НПС.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Паризька угода. Угоду ратифіковано Законом № 1469-VIII від 14.07.2016 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_l61#Text
2. Воронцова А.С., Демків Ю.М., Мартишко М.С. Системно-структурний аналіз екологічного оподаткування країн Європи. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського.* Серія: Економіка і управління. 2020. № 6. С. 172–179; Екологічні податки у державних фінансах країн Європи URL: https://ecolog-ua.com/news/ekologichni-podatky-u-derzhavnyh-finansah-krayin-yevropy?form=MG0AV3; Карлін М. Проблеми й перспективи використання «зелених» фінансів територіальними громадами: світовий досвід та Україна. *Економічний часопис Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки*. 2018. № 1 (13). С. 148–156; Оводенко Т. Екологічний податок в Україні – 2022: зміни та спроможність виконати майбутні жорсткі вимоги і нормативи. ECOBUSINESS. Екологія підприємства. 2022. № 9. URL: https://ecolog-ua.com/arhiv/zmist-no9-2022; Paul Ekins. Theory and Practice of Environmental Taxation [Електронний ресурс] / Paul Ekins. URL: http://www.greentaxreport.co.uk/read-chapters-online/11-theory-and-practice-of-environmental-taxation?showall=1; Helen Devenney. Green Taxes in Operation [Електронний ресурс] / Helen Devenney and Matthew Parkes. URL:http://www.greentaxreport.co.uk/read-chapters-online/12-green-taxes-in-operation?showall=1.
3. Організації економічного співробітництва та розвитку (OECD). URL: https://www.oecd.org/en/topics/environmental-policies-and-evaluation.html.
4. Булавинець В.М. Екологічне оподаткування як інструмент зелених фінансів. *Ефективна економіка*. 2020. No 12. С. 3-4. URL: http://www.economy.nayka.com.ua/pdf/12_2020/118.pdf.
5. Як працює екологічне оподаткування у світі? URL: https://ecolog- ua.com/news/yak-pracyuye-ekologichne-opodatkuvannya-u-sviti.
6. European Environment Agency. (2020). Air pollution in Europe. Retrieved from. URL: https://www.eea.europa.eu/themes/air.
7. Swedish Environmental Protection Agency. (2022). Climate Policy. Retrieved from URL: https://www.naturvardsverket.se/en/climate-policy/.
8. Case Study 3: Germany — European Environment Agency. URL: https://www.eea.europa.eu/publications/92-9167-052-9-sum/page006.html?form=MG0AV3.
9. Environmental tax statistics. URL: https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Environmental_tax_statistics#Environmental_taxes_in_the_EU.
10. Лазаришина І.Д., Олійник Л.А. Екологічне оподаткування в Європейському Союзі та Україні: тенденції й перспективи. *Український журнал прикладної економіки та техніки*. 2022. Том 7. № 4. С. 175–180. URL:http://ujae.org.ua/ekologichne-opodatkuvannya-v-yevropejskomu-soyuzi-ta-ukrayini-tendentsiyi-j-perspektyvy/?form=MG0AV3.

УДК 340.15.(100)
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.4.11

ВИБОРИ ЯК ВЛАДНИЙ ІНСТРУМЕНТ У КОНЦЕПЦІЇ А. ТОЙНБІ. ІСТОРИЧНА РЕТРОСПЕКТИВА: ЄВРОПА ТА УКРАЇНА

Бережна К.В.,
доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри європейського та міжнародного права,
Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

Беспаленков Р.О.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри європейського та міжнародного права,
Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

Слісаренко О.М.,
доктор історичних наук, доцент,
професор кафедри європейського та міжнародного права,
Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

Бережна К.В., Беспаленков Р.О., Слісаренко О.М. Вибори як владний інструмент у концепції А. Тойнбі. Історична ретроспектива: Європа та Україна.

Статтю присвячено аналізові з історико-правових позицій мало дослідженим елементам у державно-політичній концепції всесвітньовідомого британського вченого XX століття Арнольда Тойнбі.

Здійснюючи аналіз цивілізаційного розвитку окремих регіонів, насамперед, західноєвропейського, А. Тойнбі дійшов до висновку, що найбільш вдалою моделлю суспільно-політичного та економічного розвитку Європи стала модель англійської державності Нового Часу. Вивчаючи етапи державної та соціальної еволюції англійського, а згодом британського суспільства А. Тойнбі підкреслив, що лідерські позиції Великобританії наприкінці XVIII – на початку XX століть (період «індустріалізму») визначилася сукупністю вдалих рішень попереднього періоду, який він визначив як «парламентське врядування» (XVII – перша половина XVIII ст.).

На його думку найбільш ефективним рішенням стало застосування представницької демократії, що утворилася в Англії ще у ранньосередньовічному періоді на основі традиційних інституцій додержавного часу, властивих і іншим європейським народам, але змогла додати державно-правові досягнення італійських міст-держав епохи Відродження і з цього сплаву перейшла до реальної національної держави на противагу феодальній.

Поступово механізм англійського легального представництва удосконалювався і на початку XX століття досяг максимальної ефективності. Це дозволило Великій Британії вийти на провідні економічні та політичні позиції в європейському та світовому суспільстві протягом ста років – від Наполеонівських воєн до початку Першої світової війни.

Державно-політична ситуація у світі змінилася після Другої Світової війни – розпочався процес розпаду імперських держав і переважання держав локальних, тобто національних. Утім Тойнбі висловив сумнів, що інституції парламентського представництва зможуть бути ефективною відповіддю на трансформації сучасного державно-суспільного життя. Автори запропонованого матеріалу дійшли до висновку, що українська державність історично належить до європейської державної моделі, але через втрату суверенітету і поглинення російською імперією лише після 1991 р. отримала можливість реалізувати засади європейської демократії.

Ключові слова: парламентське врядування, вибори, «індустріалізм», «виклик- відповідь», національна держава, імперія.

Berezhna K.V., Bespalenkov R.O., Slisarenko O.M. Elections as a government instrument in the concept of A. Toynby. Historical retrospective: Europe and Ukraine.

The article is devoted to a historical and legal perspective of the analysis of scantily explored elements in the state-political concept of the famous British scientist of the 20th century, Arnold Toynbee.

Analyzing the civilizational development of specific regions, first of all the one of Western Europe, A. Toynbee concluded that the most successful model of socio-political and economic development of Europe was the model of English statehood of the Modern Period. Studying the stages of state and social evolution of English, and later British society, A. Toynbee emphasized that the leading positions of Great Britain in the late 18th – early 20th centuries (the period of «industrialism») were determined by the set of successful decisions from the previous period, which he defined as «parliamentary governance» (17th – first half of the 18th century). In his opinion, the most effective solution was the application of representative democracy, which was formed in England in the early medieval period on the basis of traditional institutions of the pre-state era, also inherent of other European nations, but was able to add the state and legal achievements of the Italian city-states of the Renaissance and from this combination transformed to a real national state to counterbalance of a feudal one.

Gradually, the mechanism of English legal representation was improved and reached its maximum efficiency at the beginning of the 20th century. This allowed Great Britain to win leading economic and political positions in European and world society for a hundred-year period from the Napoleonic Wars to the beginning of the First World War.

The state and political situation in the world changed after the Second World War – there began the process of the imperial states collapse and the predominance of local, hence national, states. Toynbee expressed doubt that the institutions of parliamentary representation could be an effective response to the transformations of a modern state and social life. The authors of the proposed material concluded that Ukrainian statehood historically belongs to the European state model, but due to the loss of sovereignty and absorption by the Russian empire, got the opportunity to implement the principles of European democracy only after 1991.

Key words: parliamentary governance, elections, «industrialism», «challenge-response», national state, empire.

Постановка проблеми. Арнольд Джозеф Тойнбі протягом 1930-х років створив оригінальну культурно-історичну концепцію, покликану подати універсальну схему розвитку людських спільнот. Хоча за освітою і основними працями його великий внесок стосується вивчення історії античного світу та раннього Середньовіччя, уславився він своєю багатотомною підсумковою працею «Дослідження історії».

Коротко нагадаємо, що концепція А. Тойнбі базується на розумінні творчої природи і можливої альтернативи у державно-історичного процесі. У її основі лежить пара «виклик – відповідь». Розвиток цивілізації здійснюється як серія відповідей, що даються творчим людським духом на ті виклики, що висувають йому обставини природи, розвиток суспільства та внутрішній світ самої людини. При цьому завжди можливі різні варіанти розвитку, тому що можливі різні відповіді на один і той самий виклик. Але система «виклик-відповідь» діє не лінійно, а циклічно, тому виклики можуть повторюватися (як от природні або рукотворні катаклізми), а регіональна цивілізація (їх А. Тойнбі виділяє 16) може задіяти інакший варіант відповіді.

Зрозуміло, глобальність задуму А. Тойнбі викликала тривалу полеміку як серед його сучасників-істориків так і пізніших дослідників. Найбільш принциповим запереченням цивілізаційної концепції стали сумніви у покладенні в основу виділення цивілізацій зі застосуванням релігійного критерію [1, с. 143]. Вказувалося, що саме внаслідок цього А. Тойнбі так і не визначився з остаточною кількістю цивілізацій, поступово збільшивши їх у наступних редакціях свого дослідження до 21. Достатньо зазначити, що Тойнбі розрізняв західноєвропейську цивілізацію, сформовану на католицькій конфесії християнства, та східноєвропейську, що зростала на ґрунті православної конфесії християнства.

Однак, чи є ці ментальні відмінності принциповими, адже елементи східноєвропейської (візантійської) цивілізації – Еллада, Болгарія, Румунія – цілком успішно реалізують себе в умовах Європейського Союзу ось уже два десятиліття?

В той же час, принципові відмінності між католиками та протестантами ніби єдиної західноєвропейської цивілізації аж ніяк не менші, ніж між католиками та православними.

Водночас слід вказати, що концепція А. Тойнбі привернула найбільшу увагу дослідників філософії історії, класичної історії, соціології, методологів, але практично не привертала уваги істориків права, хоча у главі «Світові держави» присутній цілий розділ під назвою «Право».

Мета дослідження: проаналізувати основні історико-правові елементи концепції А. Тойнбі щодо виборів, виявити роль та місце державно-правових інституцій у формуванні західноєвропейської регіональної цивілізації та оцінити можливість та ефективність їх застосування в розбудові української державності з точки зору традицій історичної взаємодії у європейській моделі утворення суспільства та держави.

Стан опрацювання проблематики Спеціально-правових досліджень концепції А.Дж. Тойнбї автори не виявили, але є ряд праць, де було розглянуто відносно близькі аспекти. Цікавий історико-філософський аналіз тойбіанської концепції здійснили дослідниці Т. Данілова та В. Юдіна, однак вони жодним чином н торкнулися ролі права у цивілізаційній моделі А. Тойнбі [2]. На загальні суспільноутворюючі моменти та цикли розвитку суспільств звернула певну увагу і Т. Ящук у своєму огляді теорій та вчень про історію держав та суспільств, утім, вона теж не ставила за мету вивчення історико-правових аспектів у концепції А. Тойнбі [3].

Узагальнюючи стан вивчення концептуальних положень видатного британського мислителя, відмітимо, що якраз на батьківщині він отримав найбільш обґрунтований та різнобічний аналіз своєї теорії.

Серед найбільш послідовних критиків концепції А. Тойнбі його співвітчизники Р. Коллінгвуд та Крішан Кумар. Якщо перший з них вказує на помилковість методологічного підходу А. Тойнбі, вбачаючи витоки його теорії у історичному позитивізмі [1, с. 229], то молодший сучасник А. Тойнбі К. Кумар висловлює сумнів у можливості застосування його концепції до пояснення процесів у сучасному багатоваріантному світі [4, с. 839]. Утім слід зазначити, що й у зарубіжній історіософії правові моменти концепції А. Тойнбі не отримали належної уваги.

Автори запропонованого матеріалу, утім, звертають увагу на один з пророчих висновків, зроблений А. Тойнбі: «Неминуча небезпека попереду – це ризикований перехід від поділу світу на американську та російську сферу до світу, об'єднаного під контролем одного політичного утворення, яке в добу атомної зброї рано чи пізно, так або інакше має скасувати теперішній поділ влади» [5, с. 299]. У 1991 р. зникла радянська сфера, в теперішній час зазнає краху спроба російської реставрації цієї сфери впливу, але й американська сфера світу переживає глибоку кризу, починаючи від 2022 р. Як точно передбачив британський вчений ситуацію через 70 років після публікації своєї визначної праці!

Виклад основного матеріалу. Оскільки працю А. Тойнбі присвячено дослідженню не ізольованої історичної чи соціально-історичної проблеми, а створенню універсальної багаторівневої картини розвитку людських спільнот, цілком приєднуємося до оцінок видатного українсько-американського вченого О. Пріцака його твору як монументального [5, с. 373].

Опрацьовуючи етапи розвитку суспільств, А. Тойнбі виділяє два вирішальних аспекти: зовнішній(стосунки між суспільствами) та внутрішній (стосунки в середині суспільства). Не заглиблюючись у глобальні аспекти розвитку та взаємодії суспільств, уже достатньо детально опрацьовані іншими дослідниками з історико-філософських позицій, зосередимося на проблемі світового лідерства західноєвропейського суспільства.

Утім, на нашу думку, наріжним каменем створення сучасного західноєвропейського державотворення для А. Тойнбі стало два вирішальних інструменти: створення парламентського врядування та «індустріалізму». «Демократія», у розумінні системи парламентського врядування, де виконавець несе відповідальність перед парламентом, що його обрав народ та система машинного виробництва на великих фабриках («індустріалізм») стали найголовнішими державно-суспільними інституціями модерної доби [6, с. 241].

У чому, на думку А. Тойнбі, полягає успішність західноєвропейської цивілізації? Оскільки «відповідь на виклик» генерує «творча меншість», а не пасивна більшість того чи іншого суспільства, то цивілізаційний поступ залежить від здатності «творчої меншості» адекватно і вчасно формулювати методи та способи «відгуку» на виклик, а також очолити боротьбу з «викликом». Саме здатність до «життєвого пориву» творчої меншості визначає здатність суспільства (цивілізації) до розвитку. Однак перед творчою меншістю завжди існує небезпека перетворитися на «правлячу меншість» і наступним кроком стане перетворення її у олігархат. Це тягне за собою надлом суспільства і його подальші множинні розломи. Як же запобігти цьому, як продовжити «творчий порив» меншості?

А. Тойнбі визнає за людьми (а значить, і за суспільствами) свободу вибору, то він допускає багатоваріантність способів у різних суспільствах (цивілізаціях), а також в одному суспільстві, але на різних історичних циклах. Для західноєвропейської цивілізації таким способом стало представницьке врядування через систему виборчих прав. З часом ця система все більше розширюється, демократизується через залучення все нових і нових суспільних груп: зниження матеріальних та фізіологічних цензів для чоловіків, надання виборчих прав жінкам, расових та національних меншостей.

Сам А. Тойнбі вбачає тяглість західноєвропейської цивілізації від уже зниклої еллінської (античної) цивілізації, яка власне й винайшла інституцію делегованої (обраної) влади. Особливо ефективно вона діяла у Давньоримській республіці, де вона спиралась на розгалужену законодавчу базу та стабільну відпрацьовану структуру ординарних та екстраординарних магістратур. Це дозволило Давньоримській республіці успішно проіснувати понад 400 років та перетворитися на універсальну світову державу.

Потенціал римського республіканського державного механізму уповільнив на 60 років процес занепаду (надлому та розлому) республіканського ладу, а також зберіг республіканську оболонку після встановлення спадково-монархічного режиму принципату.

А. Тойнбі підкреслює, що ці традиції не зникли цілковито ні в часи домінату, ні в часи міжцарів'я, коли еллінське суспільство уже померло, а сучасне західне ще не народилося [6, с. 25].

В «епоху героїчного варварства» (дефініція А. Тойнбі) цю традицію відродили італійські міста-держави, які, завдяки політичній демократії та ліберальному законодавству, починаючи з XIII століття утворили дуже ефективну економічну систему [6, с. 238].

Саме на цьому ґрунті за два століття по тому стався спалах Ренесансу. Проте якщо розміри міста-поліса дозволяли здійснення безпосередньої демократії із залученням до державних справ усього чи більшості вільного населення, то формування більш громіздких феодальних монархій, на зразок держави Меровінгів чи князівств Німеччини, виключали можливість такого способу управління насамперед через великі регіональні відстані та примітивність шляхів сполучення.

Саме тут А. Тойнбі вказує на специфічне становище англійського королівства: суттєво менші розміри країни та наявність лише одного великого міста – Лондона [6, с. 240].

Це створило унікальну ситуацію порівняно з іншими європейськими монархіями: у Англії після «героїчної епохи варварства» був досить тривалий період зовнішньої безпеки та стабільності для винайдення та реалізації механізму легального представництва. З одного боку він поєднував у собі залишки народовладдя періоду «військової демократії», т. зв. «березневі/квітневі поля» - збори вільного повноправного населення, а з іншого – традиції виборності магістратів античного часу, запозичені з часу римського владарювання у Британії і підживлені прикладом північно-італійських міст-республік Венеції, Генуї, Флоренції, Пізи. З італійським досвідом англійці впритул познайомилися під час грандіозного III Хрестового походу, де Англія відігравала провідну роль.

Певну роль відіграло й географічне становище Англії, яке в значній мірі убезпечувало її від чужоземних вторгнень і дало часову паузу для розвитку і поступового вдосконалення законодавчої бази, починаючи від королівських асизів XII ст., «Великої Хартії вольностей» XIII ст. та скликання регулярного парламенту, що перебрав на себе функції Корони у XV–XVII ст. Усі ці обставини, на думку А. Тойнбі, дозволили Англії набагато раніше своїх сусідів розпочати жити справжнім національним життям на противагу феодальним традиціям континентальної Європи [6, с. 239].

Ще до буржуазної революції XVII ст. у Англії сформувалися необхідні і достатні умови ефективного застосування представницької демократії італійських міст-держав, які на цей час входили в період депресії через мілітарну неспроможність протистояти агресивним сусідам – Іспанії та Франції – що являли собою абсолютистські монархії.

Водночас А. Тойнбі застерігає від сліпого копіювання досвіду англійського парламентаризму, характерного для політико-правових учень XIX ст. Вражені «конституційним тріумфом», який у XVIII ст. забезпечив Англії надпотужний технологічно-економічний ривок, європейські мислителі вбачали у британському парламентаризмі універсальний інструментарій для розв'язання політичних недосконалостей державного будівництва інших країн.

Однак, на думку А. Тойнбі, парламентаризм є визначальною рисою лише західноєвропейської цивілізації і не властивий ні російській, ні Османській [6, с. 19], а, отже, перенесення цього досвіду на інший цивілізаційний ґрунт може не дати очікуваного результату.

Висновки. Аналіз державно-правової еволюції циклічного розвитку цивілізацій (суспільств) А. Тойнбі підкреслює, що одні суспільства не здатні ефективно реагувати на виклики і програють, а інші знаходять адекватні рішення та відповідають на виклик і успішно розвиваються й надалі. Незабаром деякі з цих рішень виявляються недосконалими за умов, що змінилися, тоді як інші демонструють життєздатність.

На нашу думку, інструментарій представницької демократії з його періодичними виборами різних рівнів такі виклики витримує уже понад триста років, постійно знаходячи шляхи удосконалення та відводячи загрози переродження під час кризових моментів. Утім не можна вважати цей механізм розбудови демократичного суспільства універсальним, а отже, завжди існує загроза втрати ним дієвого впливу на суспільний поступ, перетворення його на декорацію.

Такі приклади демонструє нам історія держави та права як європейського (тоталітарні СРСР, Німеччина, Італія), так й інших континентів (Куба, ряд країн Латинської Америки, Китай, Туреччина тощо).

Оцінюючи нинішню українську ситуацію як вирішення тойнбіанської парадигми «виклик – відповідь», можна зазначити, що ця проблема є не лише правовою, але й соціально-політичною і вимагає утворення комплексного захисного механізму функціонування «відкритого суспільства».

Авторам статті вбачається, що поєднання суто юридичних елементів (посилення контролю за дотриманням виборчого законодавства, підвищення незалежності судей у процесі прийняття рішень від політичного тиску з боку інших гилок влади) зі застосуванням політичних рішень (вибір найбільш оптимальної моделі виборів, розширення суспільного контролю за процесами прийняття рішень органами влади) з подальшою поточною працею над підняттям рівня правосвідомості українського суспільства та наполегливого формування професійності в управлінських процедурах повинно зрештою дати, хоч і не миттєвий, але позитивний результат.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Коллінгвуд Р.Дж. Ідея історії. Київ: Основи, 1996. 615 с.
2. Данілова Т., Юдіна В.А. Тойнбі та його універсалістське дослідження історії. *Traektoria Nauki=Path of Scince*, 2018, Vol. 4, № 10, С. 4001–4007.
3. Ящук Т.І. Філософія історії. Київ: Либідь, 2004. 536 с.
4. Kumar K. The return of Civilization – and of Arnold Toynbee? *Comparative Studies in Society and History.* 2014. v. 56, № 4. P. 815–843.
5. Тойнбі А.Дж. Дослідження історії. У 2 т. Київ: Основи, 1995. Т. 2. 401 с.
6. Тойнбі А.Дж. Дослідження історії. У 2 т. Київ: Основи, 1995. Т. 1. 614 с.

УДК 341.231.14
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.4.12

ПОНЯТТЯ ДЕРОГАЦІЇ ТА ЇЇ МІСЦЕ В СИСТЕМІ ОБМЕЖЕНЬ ПРАВ ЛЮДИНИ

Бочковой В.О.,
здобувач вищої освіти
ступеня доктора філософії з міжнародного права
кафедри морського та міжнародного права
Міжнародного гуманітарного університету

Бочковой В.О. Поняття дерогації та її місце в системі обмежень прав людини.

Стаття присвячена аналізу правової природи, меж та умов застосування дерогації прав людини.

У ній досліджуються міжнародні стандарти, що регламентують можливість тимчасового відступу держав від своїх зобов'язань щодо забезпечення певних прав людини, насамперед згідно з Міжнародним пактом про громадянські і політичні права 1966 року та Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року.

Автор аналізує доктринальні підходи до розуміння сутності дерогації, визначає ключові критерії її правомірності, зокрема: наявність реальної загрози життю нації, офіційне проголошення надзвичайного стану, пропорційність обмежень, тимчасовий характер заходів, а також дотримання міжнародних зобов'язань.

Підкреслено, що для застосування дерогації мають бути дотримані наступні ключові умови: існування надзвичайного стану, що має реальний і серйозний характер; необхідність і пропорційність заходів; несуперечність іншим міжнародним зобов'язанням; відсутність дискримінації; наявність офіційного повідомлення.

Зауважено, що дерогація не може поширюватися на деякі права, які є абсолютними: право на життя; заборона катувань та нелюдського або такого, що принижує гідність, поводження; заборона рабства та підневільного стану; заборона покарання без закону.

Проаналізовано практику Європейського суду з прав людини, що відіграє ключову роль у формуванні стандартів правомірної дерогації, та свідчить про важливість контролю за дотриманням умов дерогації та недопущення зловживань з боку держав.

Підкреслено, що застосування дерогації вимагає офіційного повідомлення відповідних міжнародних органів і підлягає міжнародному контролю. Застосування дерогації можливе лише за дотримання суворих умов: наявність реальної загрози, необхідність і пропорційність вжитих заходів, відсутність дискримінації, а також обов'язкове повідомлення відповідних міжнародних органів. При цьому існує перелік прав, від яких не допускається відступ, зокрема право на життя, заборона катувань, рабства та покарання без закону.

Зроблено висновок, що **дерогація –** це юридичний механізм, який дозволяє державі тимчасово відступити від виконання певних міжнародних зобов'язань у сфері прав людини в умовах надзвичайного стану, що загрожує життю нації.

Ключові слова: дерогація, обмеження прав людини, надзвичайний стан, Європейська конвенція з прав людини, пропорційність, невід'ємні права, зобов'язання держав, надзвичайні ситуації.

Bochkovoi V.O. The concept of derogation and its place in the system of restrictions on human rights.

This article is devoted to the analysis of the legal nature, scope, and conditions for the application of derogation from human rights. It explores international standards governing the temporary suspension by states of certain human rights obligations, primarily under the International Covenant on Civil and Political Rights of 1966 and the European Convention on Human Rights of 1950.

The author examines doctrinal approaches to the concept of derogation and identifies the key criteria for its lawfulness, including the existence of a public emergency threatening the life of the nation, the

official proclamation of a state of emergency, the proportionality and necessity of measures taken, the temporary nature of such measures, and compliance with other international obligations.

It is emphasized that several essential conditions must be met for derogation to be lawful: the existence of a real and serious emergency; the necessity and proportionality of the measures; consistency with other international obligations; non-discrimination; and the requirement of official notification to relevant international bodies.

The article underlines that derogation may not extend to certain non-derogable rights, such as the right to life; the prohibition of torture and cruel, inhuman or degrading treatment or punishment; the prohibition of slavery and servitude; and the prohibition of punishment without law.

The jurisprudence of the European Court of Human Rights is analyzed, as it plays a key role in shaping the standards of lawful derogation and underscores the importance of effective control to prevent abuse by states.

It is concluded that derogation constitutes a legal mechanism that allows a state to temporarily depart from certain international human rights obligations in times of public emergency threatening the life of the nation.

Key words: derogation, restriction of human rights, state of emergency, European Convention on Human Rights, proportionality, non-derogable rights, state obligations, emergency situations.

Постановка проблеми. У сучасному правовому порядку права людини визнаються універсальними, невідчужуваними й такими, що підлягають захисту навіть в умовах криз. Водночас реальність політичних, соціальних та воєнних потрясінь ставить держави перед необхідністю вдаватися до тимчасових обмежень цих прав для забезпечення публічного порядку, національної безпеки та захисту населення. Одним із таких механізмів є дерогація – тимчасовий і винятковий правовий інструмент, який дозволяє державі відступити від деяких зобов'язань щодо прав людини у випадку надзвичайної ситуації, що загрожує життю нації.

Проблематика полягає в балансі між необхідністю забезпечення безпеки держави в умовах надзвичайної ситуації та збереженням ядра основоположних прав і свобод людини. Надмірне або неправомірне використання дерогації може призвести до фактичного знецінення міжнародних стандартів у сфері прав людини та сприяти зловживанням з боку державної влади. Особливу складність становить відмежування дерогації від інших форм обмеження прав, а також визначення її місця в системі заходів, допустимих з погляду міжнародного права.

Крім того, попри формальну наявність юридичних механізмів контролю за дерогацією, практика держав, зокрема в умовах збройних конфліктів, свідчить про неоднозначність тлумачення та застосування цього інституту. У зв'язку з цим, потребує особливої уваги й український досвід дерогації в умовах воєнного стану, що ставить питання про її легітимність, відповідність міжнародним стандартам і дотримання пропорційності.

Таким чином, вивчення поняття дерогації, її умов, змісту та правових меж є важливою складовою розуміння сучасного механізму обмеження прав людини і гарантування верховенства права навіть у надзвичайних обставинах.

Мета дослідження – вивчення поняття дерогації як правового механізму тимчасового відступу держави від зобов'язань у сфері прав людини та визначення її місця в системі обмежень прав людини.

Стан опрацювання проблематики. Питання дерогації прав людини в умовах надзвичайного стану є предметом активного наукового обговорення в галузі міжнародного та конституційного права. Дослідники аналізують правові механізми, які дозволяють державам тимчасово відступати від зобов'язань щодо забезпечення прав людини під час кризових ситуацій, таких як війна чи надзвичайний стан. Серед українських науковців, які зробили вагомий внесок у вивчення цієї теми, варто відзначити Н. Бааджи, Є. Борисова, О. Дроздова, А. Марущак, Н. Мельниченко, О. Платоненко та ін. Їхні праці зосереджені на аналізі правових підстав та умов застосування дерогації, а також на практиці Європейського суду з прав людини щодо відступу держав від зобов'язань за Європейською конвенцією з прав людини.

Зарубіжні дослідники також активно досліджують проблематику дерогації: Менно Т. Каммінг, А. Петерс, Г. Оберляйтнера, Е. Соммаріо.

Незважаючи на наявні дослідження, питання дерогації потребує подальшого вивчення, особливо в контексті сучасних викликів, таких як збройні конфлікти та глобальні кризи. Необхідно

глибше аналізувати правові механізми дерогації, їхню ефективність та відповідність міжнародним стандартам захисту прав людини.

Виклад основного матеріалу. Дерогація у сфері прав людини є правовим механізмом, що дозволяє державам тимчасово відступати від своїх зобов'язань за міжнародними договорами у разі надзвичайних ситуацій, які «загрожують життю нації». Вона відрізняється від звичайних обмежень прав людини, які передбачені правовими нормами як постійно допустимі у демократичному суспільстві (наприклад, для охорони громадського порядку чи моралі).

Дерогація у сфері прав людини – це тимчасовий і винятковий правовий механізм, який дозволяє державі відступити від виконання певних міжнародних зобов'язань у разі надзвичайного стану, що загрожує життю нації. Проте, навіть у таких виняткових обставинах, дерогація не є необмеженою – вона чітко регулюється міжнародним правом і вимагає дотримання ряду матеріальних і процедурних умов.

Найвідомішими міжнародно-правовими нормами, які передбачають можливість дерогації, є стаття 4 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права 1966 року (далі – МПГПП) та стаття 15 Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року (далі – ЄКПЛ). Проаналізуємо їх зміст.

Отже, основоположне визначення дерогації міститься в статті 4 МПГПП 1966 року, яка допускає можливість відступу від зобов'язань держави за Пактом «у випадку надзвичайного стану, що загрожує життю нації» і за умови, що такі заходи не суперечать іншим міжнародно-правовим зобов'язанням держави [1]. Аналогічне положення закріплене у статті 15 ЄКПЛ, яка дозволяє дерогацію, але забороняє будь-які відступи від певного переліку невід'ємних прав [2]. Н.А. Бааджи зауважує, що хоча держави мають право об'являти дерогацію від певних зобов'язань у надзвичайних обставинах, існує механізм контролю з боку Генерального секретаря Ради Європи, який сприяє тому, щоб дерогація не стала інструментом зловживання державною владою і забезпечує дотримання прав людини і основних свобод, які є основними цілями Конвенції [3, с. 594].

Як підкреслює В.Л. Качурінер стаття 21 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права гарантує кожному право на свободу мирних зібрань. Однак, Пакт також підкреслює, що цей процес може бути обмежений лише в умовах, коли такі обмеження є необхідними для охорони національної безпеки, громадського порядку, здоров'я чи моралі. Цей документ встановлює важливі критерії для обмеження права на мирні зібрання в умовах правового державного порядку [4, с. 872].

Обидва документи встановлюють чіткі умови, за яких дерогація можлива: існування надзвичайного становища, офіційне оголошення про нього, відповідність заходів вимогам крайньої необхідності, їх недискримінаційний характер і несуперечність іншим міжнародним зобов'язанням держави. Наприклад, у справі *Lawless v. Ireland* (1961) Європейський суд з прав людини визнав допустимою дерогацію Ірландією через терористичну діяльність IRA («Ірландська республіканська армія»), зазначивши, що ситуація дійсно становила загрозу життю нації [5].

Для застосування дерогації мають бути дотримані наступні ключові умови:

1. Існування надзвичайного стану, що має реальний і серйозний характер. Європейський суд з прав людини у згаданій вище справі *Lawless v. Ireland* (1961) зазначив, що така ситуація повинна бути «винятковою», загрожувати «організованому життю нації» та не піддаватися звичайному регулюванню [5].
2. Необхідність і пропорційність заходів: держави можуть вживати лише тих заходів, які є строго необхідними для подолання надзвичайного стану. Цей принцип постійно підкреслюється в рішеннях ЄСПЛ, зокрема у справі *Brannigan and McBride v. United Kingdom* (1993) [6].
3. Несуперечність іншим міжнародним зобов'язанням, зокрема міжнародному гуманітарному праву.
4. Відсутність дискримінації: дерогаційні заходи не повинні здійснюватися на основі раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії чи соціального походження [7].
5. Наявність офіційного повідомлення: держава зобов'язана інформувати Генерального секретаря ООН (у разі дії МПГПП) або Генерального секретаря Ради Європи (у разі ЄКПЛ) про дерогацію та її обґрунтування [1].

Дерогація не може поширюватися на деякі права, які є абсолютними. До них належать:

– право на життя (крім законного позбавлення життя в умовах війни);

– заборона катувань та нелюдського або такого, що принижує гідність, поводження;

– заборона рабства та підневільного стану;

– заборона покарання без закону (*nullum crimen sine lege*) [1; 2].

Зміст дерогації полягає не лише у відступі від правових зобов'язань, але й у встановленні жорстких процедурних запобіжників, які мають гарантувати, що тимчасове обмеження прав не переросте у довготривале чи постійне порушення міжнародного правопорядку. Комітет ООН з прав людини неодноразово наголошував, що сам факт оголошення надзвичайного стану не дає державі «карт-бланшу» на скасування правових гарантій. Навіть у таких обставинах залишаються чинними основні принципи верховенства права, зокрема доступ до правосуддя, судовий контроль і заборона свавільного тримання під вартою [7]. Г. Оберляйтнер зауважує, що порушення певних прав, зокрема громадянських свобод, як вони розуміються у національних правових системах, вважаються прийнятними за суворих обмежень, щоб забезпечити загальне функціонування держави та суспільства. «Фундаментальні» свободи, такі як заборона катувань та право на життя, вважалися священними, тоді як від дотримання інших, здавалося б, менш важливих прав, можна відступити. Відступ залишається парадоксом через те, як він дозволяє призупинити дію прав саме в ті часи, коли вони найбільше потрібні [8, p. 929].

Українські вчені також приділяють значну увагу проблематиці дерогації. Так, Н. Мельниченко у своїй роботі аналізує законодавство зарубіжних країн щодо запровадження дерогації, враховуючи певний державно-правовий режим, наприклад, надзвичайний стан в Данії та Угорщині, США, Канаді, стан війни у Франції та Італії або стан облоги у Греції, Іспанії та ін. [9, с. 21]. А.В. Марущак виділяє спільні процедурні та істотні умови, за яких обмеження прав людини буде можливим [10, с. 451].

Таким чином, дерогація – це не просто технічний засіб призупинення дії норм, а складний правовий інститут, який має чітке концептуальне та нормативне підґрунтя. Його функція – забезпечити баланс між безпекою держави та збереженням фундаментальних прав людини в умовах кризи. Водночас, як слушно зазначає M. Nowak, ефективність цього механізму значною мірою залежить від функціонування незалежних органів контролю – як на національному, так і на міжнародному рівнях [11, p. 82].

Важливим елементом правового режиму дерогації є те, що окремі права мають **абсолютний характер** і не підлягають дерогації за жодних обставин. До таких належать право на життя (з певними винятками у воєнний час), заборона катувань, рабства та неволі, а також принципи законності та правосуб'єктності особи. Перелік цих прав міститься, зокрема, у пункті 2 статті 4 МПГПП та статті 15(2) ЄКПЛ. У цьому контексті варто згадати позицію Комітету ООН з прав людини, згідно з якою навіть під час надзвичайного стану держава зобов'язана поважати основоположні принципи прав людини та не зловживати режимом дерогації [7].

Дерогація, як виняток із загального обов'язку забезпечення прав людини, є складовою ширшої системи обмежень. Проте, на відміну від звичайних обмежень (наприклад, обмеження свободи слова з метою захисту національної безпеки), дерогація передбачає призупинення дії окремих прав на час надзвичайної ситуації. Цим зумовлена її більш сувора правова процедура: офіційне сповіщення міжнародних органів (наприклад, Генерального секретаря ООН чи Ради Європи), доведення факту надзвичайного становища та пропорційності вжитих заходів [11, p. 81-82].

Зловживання правом дерогації є серйозною загрозою для прав людини, особливо в авторитарних чи перехідних режимах. Тому міжнародні органи здійснюють контроль за дотриманням державами умов дерогації. Зокрема, Європейський суд з прав людини у справі *A. and Others v. United Kingdom* (2009) наголосив, що навіть у час надзвичайного становища держава зобов'язана гарантувати ефективні засоби правового захисту, а вжиті заходи мають бути пропорційними [12].

Таким чином, дерогація є важливим, але винятковим інструментом у системі прав людини, який дозволяє державі реагувати на кризові ситуації, не виходячи за межі міжнародно-правових стандартів. Її застосування повинне ґрунтуватися на принципах законності, необхідності, пропорційності та недискримінації, а міжнародний контроль має забезпечити, щоб навіть у найгірших обставинах основоположні права залишались захищеними.

Висновки. Дерогація – це юридичний механізм, який дозволяє державі тимчасово відступити від виконання певних міжнародних зобов'язань у сфері прав людини в умовах надзвичайного стану, що загрожує життю нації. Цей відступ має бути обґрунтованим, пропорційним, недискримінаційним і відповідати іншим міжнародним зобов'язанням держави. Дерогація не поширюється на основоположні права, такі як право на життя, заборона катувань, рабства та покарання без закону.

Застосування дерогації вимагає офіційного повідомлення відповідних міжнародних органів і підлягає міжнародному контролю. Застосування дерогації можливе лише за дотримання суворих умов: наявність реальної загрози, необхідність і пропорційність вжитих заходів, відсутність дискримінації, а також обов'язкове повідомлення відповідних міжнародних органів. При цьому існує перелік прав, від яких не допускається відступ, зокрема право на життя, заборона катувань, рабства та покарання без закону. Практика Європейського суду з прав людини свідчить про важливість контролю за дотриманням умов дерогації та недопущення зловживань з боку держав.

Таким чином, дерогація є складним інструментом, який вимагає ретельного балансування між забезпеченням національної безпеки та дотриманням міжнародних стандартів у сфері прав людини. Її застосування повинно бути обґрунтованим, прозорим і підлягати ефективному контролю як на національному, так і на міжнародному рівнях.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права від 16.12.1966. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text (дата звернення: 25.05.2025).
2. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами) (Європейська конвенція з прав людини) від 04.11.1950. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/995_004 (дата звернення: 25.05.2025).
3. Бааджи Н.А. До питання законності дерогації прав людини: умови правомірності згідно практиці ЄСПЛ. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 10. С. 593–596.
4. Качурінер В.Л. Роль Міжнародної організації праці у забезпеченні права на свободу мирних зібрань та об'єднань. *Аналітично-порівняльне правознавство.* 2025. № 1. С. 871–875.
5. Case of Lawless v. Ireland: Application no. 332/57, Judgment of 1 July 1961. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57518 (дата звернення: 25.05.2025).
6. Case of Brannigan and McBride v. United Kingdom: Application no. 14553/89, 14554/89, Judgment of 25 May 1993. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57819 (дата звернення: 25.05.2025).
7. General comment no. 29, States of emergency (article 4): International Covenant on Civil and Political Rights. Human Rights Committee, CCPR/C/21/Rev.1/Add.11, 2001. URL: https://digitallibrary.un.org/record/451555?v=pdf (дата звернення: 25.05.2025).
8. Oberleitner G. Human Rights in Armed Conflict: Law, Practice, Policy. *International Review of the Red Cross*. 2015. № 97 (899). P. 929–935.
9. Мельниченко Н. Процедури дерогації при захисті прав людини. *Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право*. 2022. № 1. С. 18–28.
10. Марущак А.В. Правова основа дерогації як правомірного обмеження прав людини. *Європейський вибір України, розвиток науки та національна безпека в реаліях масштабної військової агресії та глобальних викликів XXI століття (до 25-річчя Національного університету «Одеська юридична академія» та 175-річчя Одеської школи права)*: у 2 т.: матеріали Міжнар.наук.-практ. конф. (м. Одеса, 17 червня 2022 р.) / за загальною редакцією С.В. Ківалова. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2022. Т. 1. С. 449–452.
11. Nowak M. UN Covenant on Civil and Political Rights. CCPR Commentary. 2nd rev. ed. Kehl am Rhein: Engel, 2005. 1277 p.
12. Case of *A. and Others v. United Kingdom*: Application no. 3455/05, Judgment of 19 February 2009. URL: https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-91403 (дата звернення: 25.05.2025).

УДК 347.791:656.61.045.6
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.4.13

ВПЛИВ АВТОМАТИЗАЦІЇ МОРСЬКОГО ТРАНСПОРТУ НА МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИЙ СТАТУС КАПІТАНА МОРСЬКОГО СУДНА

Веремчук В.С.,
аспірант кафедри цивільно-правових дисциплін,
Одеський національний університет ім. І.І. Мечникова
ORCID: 0009-0001-3618-2630
email: veremchuk@onu.edu.ua

Веремчук В.С. Вплив автоматизації морського транспорту на міжнародно-правовий статус капітана морського судна.

У статті досліджується питання трансформації міжнародно-правового статусу капітана морського судна в умовах автоматизації морського транспорту, Аналізуються наслідки впровадження автономних суден для традиційного інституту капітана, з урахуванням того, що автономні судна функціонують без фізичної присутності людини на борту під час плавання та керуються дистанційними операторами з берегових центрів управління.

Зазначено, що ключові міжнародні конвенції з морського права, які регулюють статус капітана морського судна, зокрема, Конвенція ООН з морського права 1982 року, Міжнародна Конвенція з охорони людського життя на морі 1974 року, Міжнародна конвенція про підготовку і дипломування моряків та несення вахти 1978 року виходять із припущення фізичної присутності капітана на борту судна, а його статус базується на поєднанні управлінських, адміністративних та представницьких повноважень. У зв'язку з цим виникають колізії при спробі застосування традиційного правового режиму до автономних суден, де багато функцій капітана делегуються дистанційним операторам.

Встановлено, що кваліфікація дистанційного оператора автономного судна як «капітана» залежить від рівня автоматизації судна та наявності в нього належної професійної підготовки, що охоплює як класичні навички судноводіння, так і нові цифрові компетентності – віддалене управління, взаємодію з автономними системами, дистанційне прийняття рішень в умовах обмеженого часу.

Зроблено висновок, що окремі функції капітана, зокрема представницька та нотаріальна, не можуть бути реалізовані дистанційним оператором автономного судна, а традиційна юридична модель капітанства потребує перегляду. Тим часом, визначення меж правосуб'єктності дистанційного оператора, його відповідальності та правового статусу у разі аварій залишається проблемним і вимагає оновлення міжнародно-правової бази з урахуванням технологічних викликів, зокрема шляхом розробки Міжнародною морською організацією Кодексу автономних суден із його подальшою інкорпорацією до Міжнародної Конвенції з охорони людського життя на морі 1974 року.

Ключові слова: капітан морського судна, дистанційний оператор, автономне судно, автоматизація морського транспорту, морське право.

Veremchuk V.S. The impact of maritime transport automation on the international legal status of the shipmaster.

The article explores the transformation of the international legal status of the shipmaster in the context of maritime transport automation. It analyses the implications of the deployment of autonomous ships for the traditional institution of the shipmaster, considering that such vessels operate without the physical presence of a human on board during navigation and are controlled by remote operators from shore-based control centers.

It is noted that the key international maritime law instruments governing the status of the shipmaster – namely, the United Nations Convention on the Law of the Sea, 1982 (UNCLOS), the International

Convention for the Safety of Life at Sea, 1974 (SOLAS), and the International Convention on Standards of Training, Certification and Watchkeeping for Seafarers, 1978 (STCW) – proceed from the presumption of the shipmaster's physical presence on board. The shipmaster's legal status is traditionally based on a combination of managerial, administrative, and representative functions. Consequently, legal inconsistencies arise when applying this conventional regulatory framework to autonomous vessels, where many functions of the shipmaster are delegated to remote operators.

It is established that the qualification of a remote operator of an autonomous ship as a «shipmaster» depends on the degree of the vessel's automation and the operator's possession of appropriate professional training, which must encompass both traditional navigational competencies and new digital skills – such as remote vessel control, interaction with autonomous systems, and time-sensitive decision-making in remote contexts.

The article concludes that certain functions of the shipmaster – particularly representative and notarial duties – cannot be effectively executed by a remote operator, thus calling for a reconsideration of the traditional legal model of the shipmaster. Meanwhile, the definition of the remote operator's legal personality, liability, and status in the event of maritime casualties remains legally uncertain. This necessitates the modernization of the international legal framework to address technological developments, including the potential development of an IMO Code for Maritime Autonomous Surface Ships, with its subsequent incorporation into the SOLAS Convention.

Key words: shipmaster, remote operator, autonomous ship, maritime transport automation, maritime law.

Постановка проблеми. У XXI столітті морський транспорт переживає глибоку трансформацію під впливом стрімкого розвитку цифрових технологій, автоматизації та штучного інтелекту. Однією з найпомітніших тенденцій у галузі є розвиток концепції суден, здатних виконувати складні навігаційні й експлуатаційні завдання з мінімальним або повністю виключеним втручанням людини. У цьому контексті виникає низка нових викликів для традиційних інститутів морського права, серед яких особливої уваги заслуговує міжнародно-правовий статус капітана морського судна.

Правова доктрина стикається з проблемою адаптації міжнародних і національних норм до нових реалій, у яких капітан може бути відсутнім на борту фізично, а його функції частково або повністю виконуються комп'ютерними системами. Це породжує низку теоретичних і практичних питань щодо реалізації владних повноважень капітана, визначення суб'єкта відповідальності у випадку аварії тощо.

Отже, постає необхідність глибокого теоретико-правового осмислення трансформації правового статусу капітана в контексті автоматизації морського транспорту, з урахуванням необхідності адаптації відповідних правових режимів до технічних аспектів інновацій. Саме вирішення цих питань і становить мету даного наукового дослідження.

Мета дослідження полягає у встановленні трансформації традиційних функцій, повноважень та юридичної відповідальності капітана морського судна у зв'язку з розвитком автономних суден та появою осіб, які здійснюють управління такими суднами – дистанційних операторів.

Стан опрацювання проблематики. Проблема співвідношення міжнародно-правового статусу капітана морського судна та дистанційного оператора автономного судна залишається опрацьованою переважно іноземними фахівцями під егідою Міжнародної морської організації та Міжнародного морського комітету. Окремі аспекти статусу капітана морського судна у вітчизняній правовій науці досліджені у працях Л.М. Давиденко.

Виклад основного матеріалу. Норми Конвенції ООН з морського права (1982) [1], Міжнародної конвенції з охорони людського життя на морі 1974 року (SOLAS-74) [2], а також Міжнародної конвенції про підготовку і дипломування моряків та несення вахти 1978 року [3] виходять з припущення про наявність на борту судна вищої посадової особи – капітана та фактично формують його міжнародно-правовий статус як сукупність повноважень головної посадової особи, уповноваженої на прийняття рішень під час здійснення плавання, а також представника держави прапора.

П. «b» ч. 4 ст. 94 Конвенції ООН з морського права 1982 року зобов'язує державу прапора вжити заходів щоб «кожне судно очолювалося капітаном та офіцерами відповідної кваліфікації, зокрема, у галузі судноводіння, навігації, зв'язку та суднових машин та обладнання, а екіпаж з кваліфікації та чисельності відповідав типу, розмірам, механізмам та устаткуванню судна» [1].

Міжнародна конвенція про підготовку і дипломування моряків та несення вахти 1978 року визначає капітана як особу, яка командує судном та покладає на капітана судна низку ключових обов'язків, зокрема забезпечення належного управління судном, підтримання безпеки людей на борту, охорони навколишнього середовища, а також організації несення вахти на борту [3].

Міжнародна конвенція з охорони людського життя на морі 1974 року передбачає низку норм, які прямо чи опосередковано регулюють відповідальність та повноваження капітана. Основна увага приділяється забезпеченню безпеки судна, екіпажу і пасажирів. Капітан має як обов'язки (допомога людям у небезпеці, ведення навігаційної документації, навчання екіпажу тощо), так і повноваження (право ухвалювати рішення незалежно від інструкцій судновласника) [2].

При забезпеченні лінійного перевезення вантажів морським транспортом, ст. 3 Міжнародна конвенція про уніфікацію деяких правил про коносамент 1924 року (Гаазькі правила) визначає роль капітана як представника перевізника, уповноваженого видати документ, що підтверджує право власності на вантаж – коносамент [4].

За відсутності у міжнародних договорах положень, покликаних повною мірою встановлювати обсяг повноважень капітана судна, як представника держави прапора, такі повноваження конкретизуються через національні законодавства держав.

Так, згідно положень ст. 67, 70, 71 Кодексу торговельного мореплавства України, капітан судна має повноваження щодо засвідчення факту народження, смерті, заповіту на борту судна, а також є наділеним повноваженнями службової особи, уповноваженої на вчинення процесуальних дій у кримінальному провадженні [5].

Зазначені Л.М. Давиденко групи повноважень капітана судна: управління судном, представництво інтересів судновласника та власника вантажу, адміністративно-владні функції, які делеговані капітану державою прапора [6, с. 426] підлягають переосмисленню крізь призму концепції автономного (безекіпажного) судна, яке не потребує наявності людини на борту під час плавання та керується віддалено з берегового центру управління.

Питання чи можна вважати дистанційного оператора автономного судна капітаном за національними законодавствами дев'ятнадцяти «морських» держав стало предметом опитування Міжнародного морського комітету 2017 року. Різноманітність відповідей залежить від того, чи передбачає національне законодавство ототожнення дистанційного оператора з традиційним розумінням капітана, чи щодо здатності дистанційного оператора виконувати у повній мірі обов'язки капітана. Очевидно, другий підхід означає, що дистанційний оператор не може вважатися капітаном. Представники морських асоціацій держав, національне законодавство яких містить чітке визначення поняття «капітан», з цієї причини більше схильні доходити висновку, що дистанційний оператор може вважатися капітаном, оскільки, якщо саме він здійснює управління судном, то підпадає під це визначення [7].

Визначення міжнародно-правового статусу оператора центру дистанційного управління (дистанційного оператора), який виконуватиме функції капітана в автономному судноплавстві є предметом діяльності Міжнародної морської організації (ІМО) з 2018 року [8].

У 2021 році під егідою ІМО було проведено нормативний огляд з оцінки існуючих інструментів ІМО, щоб виявити, як вони можуть застосовуватися до суден із різними ступенями автоматизації, включаючи повністю автономні судна. Предметом нормативного огляду були, у тому числі, конвенції, які регулюють статус капітана судна SOLAS-74 та Міжнародна конвенція про підготовку і дипломування моряків та несення вахти 1978 року.

За результатом нормативного огляду було ухвалено циркуляр Комітету з безпеки на морі MSC.1/Circ.1638 [9]; циркуляр Юридичного комітету LEG.1/Circ.11 [10] та циркуляр Комітету зі спрощення формальностей FAL.5/Circ.49 [11]. Співвідношення концепції дистанційного оператора автономного судна із чинними «морськими» конвенціями, особливо його розуміння як «моряка», «відповідальної особи» та «капітана» з точки зору Міжнародної конвенції про підготовку і дипломування моряків та несення вахти 1978 року розглядається як загальна тема, визначена як потенційна прогалина у міжнародному морському праві, а кваліфікація, відповідальність, обов'язки і роль дистанційного оператора як моряка (капітана) визнані одними з найбільших складних питань високого пріоритету, які потребують вирішення для подальшої роботи з розробки нормативного регулювання автономного судноплавства.

Станом на 2025 рік у складі ІМО діє спільна робоча група трьох комітетів як «міжсекторальний механізм для вирішення загальних питань, виявлених у ході заходів по визначенню сфери за-

стосування автономних суден». Діяльність робочої групи зосереджена на розробці Кодексу IMO з автономних суден (IMO MASS Code), завершення розробки якого планується на травень 2026 року із подальшим його ухваленням як обов'язкового шляхом інкорпорації до Міжнародної конвенції з охорони людського життя на морі 1974 – не пізніше 1 липня 2030 року [8].

У контексті впровадження автономних морських суден частина традиційних компетенцій капітана, визначених Міжнародною конвенцією про підготовку і дипломування моряків та несення вахти (STCW), поступово втрачає актуальність. Зокрема, до таких компетенцій належать навички фізичного управління судном, практичне управління екіпажем на борту та безпосереднє реагування на аварійні ситуації на судні (боротьба за живучість судна, залишення судна). Натомість для дистанційних операторів обов'язковою є наявність компетенції судноводія із необхідним опануванням нових компетенцій, пов'язаних із віддаленим управлінням і контролем за бортовими системами судна, кібербезпекою, а також аналізом і прийняттям рішень на основі даних, що надходять у режимі реального часу. Таким чином, акцент переноситься з фізичної присутності та навичок мореплавства на цифрову компетентність, здатність взаємодіяти з автоматизованими системами і відповідати за їхню безпечну та ефективну експлуатацію.

У 2021 році класифікаційним товариством DNV (Норвегія) було ухвалено стандарт підготовки дистанційних операторів автономних суден DNV SeaSkill ST-0324, який, хоча не має обов'язкової сили на міжнародному рівні, проте як акт «м'якого права» може виступати орієнтиром для розробки міжнародних вимог до компетенції дистанційних операторів. До ключових компетенцій стандарт відносить:

– навички реагування на надзвичайні ситуації та управління ресурсами з віддаленого центру управління судном;

– навички забезпечення зв'язку із третіми особами від імені дистанційно керованого судна;

– навички взаємодії людини та машини [12].

Аналіз ст. 3 Гаазьких правил дозволяє дійти висновку, що повноваження капітана, як представника перевізника щодо видачі коносаменту можуть перейти до спеціально уповноважених осіб, оскільки «отримавши вантажі та прийнявши їх у своє відання, перевізник, капітан або агент перевізника повинен, на вимогу відправника, видати відправнику коносамент» [4]

З огляду на відсутність на борту людини під час плавання автономного судна, для дистанційного оператора автономного судна однозначно втрачає актуальність поширення на нього адміністративних функцій капітана як представника держави прапору, наділеного повноваженнями щодо підтримання порядку на борту, здійснення кримінально-процесуальних дій, реєстрації актів цивільного стану та нотаріальних дій.

Значно складнішим є питання визначення суб'єкта відповідальності у випадку морської аварії, спричиненої автономним судном, порівняно із відповідальністю капітана судна з екіпажем, якщо б така аварія сталася у наслідок недбалих дій капітана.

Капітан судна відповідно до положень Міжнародної конвенції з охорони людського життя на морі 1974 року, Конвенції ООН з морського права 1982 року [2] та Міжнародної конвенції про підготовку і дипломування моряків і несення вахти 1978 року [3] несе особисту відповідальність за безпеку екіпажу, пасажирів, вантажу та судна загалом. У разі аварії його дії підлягають оцінці як з точки зору дотримання міжнародних стандартів безпеки судноплавства, так і національного законодавства держави прапору. Капітан є відповідальним за навігацію, маневрування, вжиття заходів у разі небезпеки, організацію евакуації тощо. Якщо буде встановлено, що аварія сталася через умисле, недбалість, помилкові рішення чи порушення правил судноплавства, капітан може бути притягнутий до кримінальної чи дисциплінарної відповідальності за юрисдикцією прибережної держави або держави прапору, залежно від того чи сталася аварія у відкритому морі або у водах прибережної держави [1].

Відповідно до положень Міжнародної конвенції про запобігання зіткненням суден на морі 1972 року (МПЗЗС-72) «кожне судно повинно постійно вести належне візуальне і слухове спостереження, так само як і спостереження за допомогою всіх наявних засобів, стосовно переважаючих обставин і умов, з тим щоб повністю оцінити ситуацію і небезпеку зіткнення» (Правило 5) та «будь-яка дія, що застосовується для попередження зіткнення, якщо дозволяють обставини, повинна бути впевненою, вчасною і відповідати хорошій морській практиці» (Правило 8) [14]. Однак автономні судна не передбачають здійснення фізичного спостереження людиною, а дані, які отримує оператор за допомогою датчиків та відеоспостереження можуть бути помилкови-

ми або надходити із запізненням у часі, що унеможливлює ухвалення оператором правильного рішення для уникнення аварії. Це створює правову невизначеність: хто саме – виробник обладнання, програмного забезпечення, постачальник зв'язку чи дистанційний оператор — нестиме відповідальність у випадку аварії.

Фактично, вказана проблема лишається актуальною і у контексті визначення вини капітана «класичного» судна, яке має високий ступінь автоматизації, за відсутності можливості візуально виявити небезпеку, а рішення капітана ухвалювалось на підставі даних, наданих автоматизованими системами.

Тому, враховуючи положення теорії права про необхідність наявності причинно-наслідкового зв'язку між діяннями та наслідками як підстави юридичної відповідальності, систематизувати суб'єктів відповідальності у випадку навігаційної аварії автономного залежно від причини помилки можна у вигляді таблиці:

Причина аварії	**Суб'єкт відповідальності**
Передача недостовірних даних або некоректна робота обладнання судна	Виробник обладнання автономного судна; судновласник; розробник програмного забезпечення; інженер з обслуговування обладнання.
Некоректна передача даних або затримка передачі даних до центру управління	Постачальник супутникового зв'язку; судновласник; постачальник зв'язку судна із центром управління.
Недбалі дії оператора у випадку отримання ним своєчасних та достовірних даних про навігаційну обстановку	Оператор дистанційного управління автономним судном

Втім, наразі відповідальність дистанційного оператора визнається ІМО як прогалина у міжнародно-правовому регулюванні та визначається одним з найбільших складних питань автономного судноплавства, які необхідно вирішити [9].

Висновки. Станом на 2025 рік у міжнародному морському праві існує невизначеність щодо правового статусу дистанційного оператора щодо розмежування повноважень, кваліфікаційних вимог та відповідальності порівняно із капітаном.

Низка традиційних функцій капітана, пов'язаних зі здійсненням повноважень посадової особи держави прапора втрачає актуальність в автономному судноплавстві, натомість акцент переноситься на навички управління автоматизованими системами судна та взаємодії «людина-машина». Водночас повноваження капітана як представника перевізника у питаннях документарного оформлення перевезень (коносаментів) можуть бути делеговані іншим особам або агентам.

Проблема юридичної відповідальності у разі аварій за участі автономного судна постає особливо гостро, оскільки традиційний інститут відповідальності капітана не може повністю поширюватись на дистанційного оператора.

Можна запропонувати наступні концептуальні підходи до розуміння міжнародно-правового статусу дистанційного оператора автономного судна як капітана:

Консервативний підхід – передбачає збереження функції капітана як особи, відповідальної за безпечне плавання, але з перенесенням місця здійснення функцій до центру дистанційного управління. При цьому обсяг відповідальності дистанційного оператора прирівнюється до обсягу відповідальності капітана.

Технократичний підхід – розглядає можливість повної автоматизації функцій капітана. У такій концепції відповідальність переходить до виробника обладнання, розробника чи обслуговувача програмного забезпечення або до судновласника.

Гібридний підхід – поєднання автоматизованого управління із збереженням за людиною (капітаном або оператором) ключових рішень, пов'язаних із безпекою плавання, рятування, заходом до порту тощо.

Ключова роль в адаптації міжнародно-правового регулювання до реалій статусу дистанційного оператора належить Міжнародній морській організації, яка здійснює розробку спеціального правового інструменту - Кодексу з автономних суден, презентація якого запланована на травень 2026 року.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. United Nations Convention on the Law of the Sea, 1982. *United Nations Organization. Treaty Series.* URL: https://www.un.org/depts/los/convention_agreements/texts/unclos/unclos_e.pdf.
2. International Convention for the Safety of Life at Sea, 1974. *United Nations Treaty Collection*. URL: https://treaties.un.org/doc/Publication/UNTS/Volume%201184/volume-1184-I-18961-English.pdf.
3. International Convention on standards of training, certification and watchkeeping for seafarers, 1978. *United Nations Treaty Collection*. URL: https://treaties.un.org/pages/showDetails.aspx?objid=08000002800d6d42.
4. International Convention for the Unification of Certain Rules of Law relating to Bills of Lading («Hague Rules»), and Protocol of Signature. *Admiralty and Maritime Law Guide*. URL: http://www.admiraltylawguide.com/conven/haguerules1924.html.
5. Кодекс торговельного мореплавства України: Закон, Кодекс від 23.05.1995 № 176/95-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/176/95-%D0%B2%D1%80#Text.
6. Давиденко Л.М. Особливості правового статусу капітана судна в міжнародному мореплавстві. *Актуальні проблеми держави і права*. 2011. № 60. С. 425–429.
7. Maritime Law for MASS. *Comite Maritime International*. URL: https://comitemaritime.org/work/mass.
8. Autonomous shipping. *International Maritime Organization*. URL: https://www.imo.org/en/MediaCentre/HotTopics/Pages/Autonomous-shipping.aspx.
9. Outcome of the Maritime Safety Committee RSE on safety-related treaties: Circular MSC.1/Circ.1638, 3 June 2021. *International Maritime Organization*. URL: https://surli.cc/twgdie.
10. Outcome of the FAL Committee RSE on the Facilitation Convention: Circular FAL.5-Circ.49 FAL.5/Circ.49, 1 June 2022. *International Maritime Organization* URL: https://surl.lu/tzdmwn.
11. Outcome of the Legal Committee's RSE on liability and compensation treaties: Circular LEG.1/Circ.11, 15 December 2021. *International Maritime Organization*. URL: https://surl.lu/ddfqfa.
12. Supporting remote control operations in shipping. *DNV*. URL: https://surl.lu/falrbd.
13. Конвенція про Міжнародні правила запобігання зіткненню суден на морі 1972 року: Міжнародна морська організація; Конвенція, Міжнародний документ від 20.10.1972. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_137#Text.

УДК 341.231.14
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.4.14

МІЖНАРОДНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ЗАХИСТУ ЕКОЛОГІЧНИХ ПРАВ ОСІБ З ІНВАЛІДНІСТЮ

Воєводін І.С.,
доктор філософії з міжнародного права,
викладач кафедри міжнародного і європейського права
юридичного факультету
Харківського національного університету
імені В.Н. Каразіна
ORCID: 0000-0002-3026-474X
e-mail: voievodin@karazin.ua

Воєводін І.С. Міжнародно-правові засади захисту екологічних прав осіб з інвалідністю.
Стаття присвячена дослідженню міжнародно-правових засад захисту екологічних прав осіб з інвалідністю як однієї з найбільш уразливих соціальних груп у контексті сучасних глобальних викликів, пов'язаних зі зміною клімату та деградацією довкілля. Підкреслюється, що екологічні ризики мають непропорційно високий вплив на осіб з інвалідністю через їхню підвищену вразливість, зумовлену бар'єрами фізичного, інформаційного та соціального характеру. Проаналізовано міжнародні нормативно-правові акти, прийняті на універсальному рівні, які містять конкретні положення щодо захисту прав осіб з інвалідністю в екологічній сфері, зокрема Конвенція ООН про права осіб з інвалідністю та Факультативний протокол до неї 2006 р., резолюції Ради ООН з прав людини, доповіді Спеціальних доповідачів Ради ООН з прав людини (зокрема Спеціального доповідача з прав людей інвалідів та Спеціального доповідача з прав людини і навколишнього середовища), зауваження загального порядку Комітету з прав осіб з інвалідністю (№ 2 щодо доступності (ст. 9) 2014 р., № 4 щодо права на інклюзивну освіту 2016 р., № 7 щодо участі осіб з інвалідністю, у тому числі дітей з інвалідністю, через їхні представницькі організації, у виконанні та моніторингу Конвенції 2018 р. тощо).

Розкрито концептуальні підходи до включення питань інвалідності в екологічну та кліматичну політику, висвітлено вимоги до врахування потреб осіб з інвалідністю у стратегіях реагування на стихійні лиха, заходах із запобігання надзвичайним ситуаціям, доступі до інформації та екологічних благ. Окрему увагу приділено регіональним механізмам захисту прав осіб з інвалідністю, включаючи практику Європейського суду з прав людини, резолюції Міжамериканської комісії з прав людини, а також нормативні акти Африканської системи захисту прав людини. Аргументується необхідність перегляду підходів до захисту екологічних прав осіб з інвалідністю як невід'ємної складової системи захисту їхніх прав людини. Сформульовані відповідні висновки і рекомендації щодо забезпечення інклюзії та нормативного визначення прав осіб з інвалідністю в екологічній сфері.

Ключові слова: екологічні права, зміна клімату, інклюзивність, інвалідність, міжнародне право, навколишнє середовище, особи з інвалідністю.

Voievodin I.S. International legal foundations for the protection of the environmental rights of persons with disabilities.
The article is dedicated to the study of the international legal foundations for the protection of the environmental rights of persons with disabilities, who represent one of the most vulnerable social groups in the context of modern global challenges related to climate change and environmental degradation.

It emphasizes that environmental risks have a disproportionately high impact on persons with disabilities due to their increased vulnerability, which is caused by physical, informational, and social barriers. The article analyzes international legal instruments adopted at the universal level that contain specific provisions on the protection of the rights of persons with disabilities in the environmental sphere.

These include the UN Convention on the Rights of Persons with Disabilities and its Optional Protocol of 2006, resolutions of the UN Human Rights Council, reports by UN Special Rapporteurs (specifically the Special Rapporteur on the rights of persons with disabilities and the Special Rapporteur on human rights and the environment), as well as general comments by the Committee on the Rights of Persons with Disabilities (No. 2 on accessibility (Article 9), 2014; No. 4 on the right to inclusive education, 2016; No. 7 on the participation of persons with disabilities, including children with disabilities, through their representative organizations in the implementation and monitoring of the Convention, 2018, etc.).

The article presents conceptual approaches to incorporating disability issues into environmental and climate policy, highlighting the need to consider the requirements of persons with disabilities in disaster response strategies, emergency preparedness measures, access to information, and environmental benefits. Special attention is given to regional mechanisms for protecting the rights of persons with disabilities, including the practice of the European Court of Human Rights, resolutions of the Inter-American Commission on Human Rights, and regulatory acts of the African human rights protection system.

The article argues for the necessity of revising approaches to the protection of environmental rights of persons with disabilities as an integral part of the system for safeguarding their human rights. Relevant conclusions and recommendations have been formulated regarding the promotion of inclusion and the regulatory definition of the rights of persons with disabilities in the environmental sphere.

Key words: environmental rights, climate change, inclusivity, disability, international law, environment, persons with disabilities.

Постановка проблеми. Особи з інвалідністю є однією з тих уразливих категорій осіб, що найбільше страждають від шкоди екологічного характеру. У надзвичайних ситуаціях, пов'язаних із небезпекою для навколишнього середовища, вони стикаються з непропорційно високими показниками захворюваності та смертності, а також з обмеженим доступом до екстреної допомоги. П. Штайн та ін. (Penelope J.S. Stein et al.) наголошують, що глобальний рівень смертності людей з інвалідністю внаслідок стихійних лих є до чотирьох разів вищим, ніж серед людей без інвалідності, зокрема через брак інклюзивного планування, доступної інформації, систем раннього попередження, транспорту та дискримінаційного ставлення в установах і з боку окремих осіб [1]. Більш непрямі наслідки екологічної шкоди, як-от пов'язана зі зміною клімату відсутність продовольчої та водної безпеки і збільшення навантаження на системи охорони здоров'я, також мають непропорційно високий негативний вплив на осіб з інвалідністю, чия підвищена вразливість до несприятливих екологічних змін зумовлена численними перешкодами для їхньої повноцінної участі в житті суспільства, включаючи середовище, політику та культуру, що призводять до інвалідності, а також бідність й соціально-економічне становище. Наприклад, особи з інвалідністю частіше проживають поблизу джерел хронічного забруднення, що, у свою чергу, призводить до підвищеного ризику захворювань та інвалідності [2].

Як зазначив Верховний комісар Організації Об'єднаних Націй (далі – ООН) з прав людини у своїй доповіді, люди з інвалідністю в усьому світі піддаються більшим ризикам, зумовленими наслідками зміни клімату, зокрема через соціальні та економічні чинники, включаючи бідність, дискримінацію та стигматизацію (A/HRC/44/30). Екстремальні погодні явища, як-от загрози більших лісових пожеж, тривалих посух та сильніших штормів і повеней, посилюються, при цьому люди з інвалідністю менш схильні до безпечної евакуації або страхування, яке захищає їхні активи та житло [3].

Вразливе становище осіб з інвалідністю, що підсилюється несприятливим впливом екологічного характеру, є феноменом, що зумовлює необхідність існування відповідних правових засад та механізмів на міжнародному універсальному й регіональному рівнях, які б надавали відповідний захист їхнім правам в екологічній сфері. У національній доктрині міжнародного права висвітлювалися окремі аспекти міжнародного захисту прав осіб з інвалідністю, проте комплексних досліджень з питання захисту їхніх екологічних прав не проводилося, що зумовлює надзвичайну актуальність теми нашого дослідження.

Метою дослідження є висвітлення міжнародно-правових засад захисту екологічних прав осіб з інвалідністю на універсальному та регіональному рівнях.

Стан опрацювання проблематики. У науці міжнародного публічного права питанню захисту прав осіб з інвалідністю на універсальному та регіональному рівнях було присвячено увагу в

наукових працях таких вітчизняних і зарубіжних вчених, як Н. Аляб'єва, В. Кондратенко, В. Костюк, М. Кузнецова, Т. Сироїд, Л. Фоміна, М. Чічкань, П. Заяц (Paweł Zając), А.С. Кантер (Arlene S. Kanter), Ф. Мегре (Frédéric Mégret) та ін.

Виклад основного матеріалу. Підсумком десятиліть роботи громадянського суспільства, активістів з питань інвалідності та ООН, спрямованих на те, щоб особи з інвалідністю розглядалися не як об'єкти благодійності, а як незалежні індивіди, які здатні самостійно здійснювати свої права та приймати рішення щодо питань, котрі мають на них безпосередній вплив, стало прийняття в 2006 р. Конвенції ООН про права осіб з інвалідністю (далі – КПІ) та Факультативного протоколу до неї. Ст. 3 КПІ встановлює загальні принципи, які лежать в основі всіх прав, що гарантуються Конвенцією, як-от: повага до гідності осіб з інвалідністю, недискримінація, рівність можливостей, повне та ефективне залучення до включення до суспільства тощо. Ці загальні засади відображають соціальну модель інвалідності, яка створюється фізичними, організаційними бар'єрами та бар'єрами ставлення, що можна змінити і усунути [4].

Слід зазначити, що КПІ безпосередньо не закріплює право осіб з інвалідністю на здорове навколишнє середовище, але деякі її положення прямо чи опосередковано стосуються забезпечення їхніх окремих прав в екологічній сфері [5]. Як слушно зазначає в цьому контексті В. Костюк, з урахуванням стану і динаміки розвитку держави, суспільства і відносин між ними, права, що закріплені в КПІ не слід трактувати як вичерпні, оскільки вони можуть розширюватися, поглиблюватися і доповнюватися [6, с. 129].

Так, екологічний компонент ст. 5 щодо права осіб з інвалідністю на рівність і недискримінацію було розкрито в Рамкових принципах ООН у галузі прав людини і навколишнього середовища 2018 р. (A/HRC/37/59), в яких наголошується, що зобов'язання держав щодо боротьби з дискримінацією та забезпечення рівного й ефективного захисту від неї поширюються на рівне здійснення прав людини, пов'язаних з безпечним, чистим, здоровим та сталим навколишнім середовищем [7]. Саме тому держави мають зобов'язання захищати, зокрема осіб з інвалідністю, від шкоди для довкілля, яка є результатом дискримінації або сприяє їй, забезпечувати рівний доступ до екологічних благ та гарантувати, що їхні дії, пов'язані з навколишнім середовищем, самі по собі не є дискримінаційними.

Окрім означеного, наскрізною ідеєю КПІ є усунення бар'єрів, що перешкоджають доступу осіб з інвалідністю до фізичного середовища, для того, щоб вони могли повною мірою користуватися усіма правами людини та основними свободами, а також приймати ефективну участь у житті суспільства нарівні з іншими (преамбула; ст. 9).

Водночас ст. 11 передбачає вжиття державами усіх необхідних заходів для забезпечення захисту і безпеки таких осіб у ситуаціях ризику, зокрема під час збройних конфліктів, надзвичайних ситуацій і стихійних лих, а ст. 16 зобов'язує держави-учасниці сприяти фізичній і психологічній реабілітації, відновленню та реінтеграції в суспільство осіб з інвалідністю, що стали жертвою насильства, експлуатації чи жорсткого поводження в середовищі, що є сприятливим для їхнього здоров'я, добробуту, гідності та самостійності. Відповідно, навколишнє природне середовище належної якості необхідно розглядати як важливу складову означених процесів відновлення.

Окремо слід згадати ст. 28 щодо права осіб з інвалідністю на достатній життєвий рівень, зокрема достатнє харчування, житло, постійне поліпшення умов життя, рівний доступ до чистої води тощо. Екологічна складова зазначених прав не викликає сумнівів, оскільки якість забезпечення цих прав є прямо пропорційною стану навколишнього середовища.

Більш детальне тлумачення положення КПІ отримали у зауваженнях загального порядку Комітету з прав інвалідів, що є договірним органом, уповноваженим здійснювати моніторинг дотримання положень КПІ. Попри той факт, що станом на червень 2025 р. Комітет не прийняв окремого зауваження з питань навколишнього середовища та/або зміни клімату, положення щодо прав осіб з інвалідністю в екологічній сфері отримали фрагментарне висвітлення в інших актах Комітету. Так, Зауваження загального порядку № 2 щодо доступності (ст. 9) 2014 р. визначає, що у міських і сільських районах особам з інвалідністю має бути забезпечено доступ до природних та історичних частин фізичного середовища, відкритих для відвідування та використання громадськістю (п. 16). Крім того, у надзвичайних гуманітарних ситуаціях і під час стихійних лих служби екстреної допомоги повинні бути доступними для осіб з інвалідністю, інакше їхні життя не можуть бути врятовані, а їхнє благополуччя не може бути захищене, як це передбачається ст. 11 КПІ. Питання доступності повинні пріоритетно враховуватися під час заходів відновлення після стихійних лих.

Із цього випливає необхідність забезпечення доступності засобів зменшення небезпеки стихійних лих з урахуванням потреб людей з інвалідністю (п. 36) [8]. В означеному контексті Зауваження загального порядку № 4 щодо права на інклюзивну освіту 2016 р. визнає, що держави-учасниці повинні прийняти інклюзивні стратегії зниження ризику стихійних лих для забезпечення комплексної безпеки шкіл у надзвичайних ситуаціях, які будуть враховувати потреби осіб з інвалідністю (п. 14) [9].

Також варто згадати Зауваження загального порядку № 7 щодо участі осіб з інвалідністю, у тому числі дітей з інвалідністю, через їхні представницькі організації, у виконанні та моніторингу Конвенції 2018 р., яке визначило, що екологічні права осіб з інвалідністю є темою, що не отримала висвітлення в КПІ, проте при вирішенні питань, що стосуються інвалідів, держави-учасниці мають, приділяти пріоритетну увагу думкам організацій інвалідів та створювати механізми для звернень з проханнями до організацій громадянського суспільства й інших стейкхолдерів консультуватися з організаціями інвалідів та залучати такі організації до участі в їхній роботі в означеному напрямку (п. 14) [10].

У цьому контексті Рада ООН з прав людини в 2019 р. звернулася до Управління Верховного комісара ООН з прав людини (далі – УВКПЛ) щодо необхідності проведення комплексного аналітичного дослідження з питання заохочення й захисту прав осіб з інвалідністю в контексті зміни клімату (A/HRC/RES/41/21). Ключові положення доповіді УВКПЛ, представленої в 2020 р. (A/HRC/44/30), підкреслюють необхідність врахування інвалідності у кліматичних діях для вирішення проблеми непропорційного впливу зміни клімату на людей з інвалідністю через такі фактори, як бідність, дискримінація та соціальна стигматизація. Державам рекомендується вжити амбітних заходів щодо забезпечення змістовної участі людей з інвалідністю як агентів змін у процесах прийняття рішень, пов'язаних із кліматом, інтеграції їхніх прав у кліматичні закони, політику та програми й нарощування потенціалу цих людей для підвищення їхньої стійкості до зміни клімату (п. 61). Ключовою платформою для кліматичних дій, що враховують інвалідність, визначається Рамкова конвенція ООН про зміну клімату 1992 р. Передбачається, що особи з інвалідністю мають включатися до національних делегацій на всіх заходах у межах рамкового механізму Конвенції (п. 62). Окремим пріоритетом визначається кліматичне фінансування, що має враховувати потреби людей з інвалідністю. Визнається, що наявність дезагрегованих даних про інвалідність та її взаємозв'язок з іншими факторами, як-от стать та етнічна приналежність, має вирішальне значення для розуміння конкретного впливу зміни клімату на осіб, які мають інвалідність (п. 65) [3].

Важливою складовою системи захисту прав осіб з інвалідністю в екологічній сфері є діяльність спеціальних процедур Ради ООН з прав людини. Так, Спеціальний доповідач з прав людей інвалідів у своїй доповіді щодо права осіб з інвалідністю на здоров'я 2018 р. (A/73/161) зазначив, що право на здоров'я охоплює основні детермінанти здоров'я, як-от доступ до безпечної питної води, санітарні умови належної якості, доступ до продовольства, харчування і житло, нешкідливі умови праці та здорове навколишнє середовище, а також доступ до освіти та інформації, пов'язаної зі здоров'ям (п. 9). У документі наголошується, що люди з інвалідністю можуть вести продуктивне, довге та здорове життя, що є результатом поєднання потенціалу індивіда, життєвих вимог, соціальних і екологічних детермінант (п. 6) [11].

В іншій доповіді щодо підсумків 10 років існування мандату 2024 р. (A/HRC/55/56) Спеціальний доповідач наголосив, що особи з інвалідністю, як група, яка непропорційно страждає від бідності та стикається з численними соціально-економічними бар'єрами в усіх регіонах, зазнає особливо високого ризику негативного впливу зміни клімату, що зумовлює необхідність привернення уваги до цієї проблематики з метою підвищити її видимість та обізнаність про неї. Означене дозволить акцентувати увагу на необхідності залучення осіб з інвалідністю та організацій, що їх представляють, до роботи з вирішення проблем, які спричиняє зміна клімату. Окрім іншого, наголошується на важливості забезпечення готовності, зниження ризиків та реагування на надзвичайні ситуації, зумовлені зміною клімату, з інтеграцією перспективи інвалідності в усі відповідні політики та практики, як це було передбачено Сендайською рамковою програмою зі зменшення лих 2015 р. Ключовим аспектом є наявність та доступність ефективних попереджень для осіб з інвалідністю в районах, які можуть постраждати від стихійних лих внаслідок зміни клімату. У звіті визнається, що реалізація Сендайської рамкової програми не відбувається за планом, а інтеграція інвалідності залишається недостатньо забезпеченою ресурсами та недостатньо пріоритет-

ною в усіх регіонах протягом останнього десятиліття (п. 56–58) [12]. Як зазначають Д. Ебботт та С. Портер (David Abbott & Sue Porter), люди з інвалідністю піддаються підвищеному ризику під час природних катастроф, зокрема через поширене упередження про те, що їхнє життя має меншу цінність і вони «найменш гідні порятунку» [13, с. 843]. Таким чином, попри міжнародні зусилля, спрямовані на створення відповідного нормативно-правового підґрунтя щодо забезпечення прав людей з інвалідністю в ситуаціях ризику, зокрема стихійних лих, такі особи продовжують залишатися в особливо вразливому становищі [14, с. 598].

В означеному контексті не можна не згадати діяльність Спеціального доповідача з прав людини і навколишнього середовища, який у своїй доповіді, присвяченій огляду реалізації права людини на чисте, здорове та стале довкілля 2024 р. (A/79/270), зазначив, що незважаючи на те, що люди з інвалідністю стикаються з особливими проблемами щодо впливу на навколишнє середовище та клімат, існує мало документації та менше цілеспрямованих заходів і можливостей участі, які враховують їхні потреби. Проблеми варіюються від фізичних перешкод для ефективної участі до неадекватних засобів і форматів комунікації, щоб забезпечити безпосередню участь людей з інвалідністю у вирішенні екологічних питань (п. 90) [15].

Слід також зазначити, що питання захисту прав осіб з інвалідністю в екологічній сфері отримало фрагментарне висвітлення і на міжнародному регіональному рівні. Так, Стратегія ЄС щодо прав людей з інвалідністю на 2021-2030 рр. згадує зміну клімату в рамках завдання 5.6 щодо безпеки і захисту в контексті забезпечення рівного доступу і недискримінації. Визначається, що в умовах зміни клімату люди з інвалідністю можуть опинитися під загрозою, особливо коли ключові послуги та інфраструктура стають недоступними, тому важливим є забезпечення справедливого та інклюзивного «зеленого» переходу до кліматично нейтрального та стійкого суспільства із залученням людей з інвалідністю. Стратегія передбачає, що в контексті наближення до спільних європейських стандартів в операціях цивільного захисту і задля покращення безпеки вразливих груп Європейська комісія буде використовувати фінансування ЄС для вжиття заходів із підвищення обізнаності, зокрема про потреби людей з інвалідністю, використовуючи зустрічі з питань цивільного захисту з Форумом цивільного захисту та Мережею знань Союзу з питань цивільного захисту. Комісія продовжуватиме фінансувати навчальні програми для дій у надзвичайних ситуаціях, включаючи проекти та навчання з підготовки, враховуючи потреби людей з інвалідністю, та посилюватиме цілеспрямований моніторинг у рамках превентивних дій [16].

В межах Ради Європи також було прийнято Стратегію щодо інвалідності на 2017–2023 рр., але вона не містила жодної згадки про екологічний компонент прав осіб з інвалідністю.

Водночас набирає обертів релевантна прецедентна практика Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ). Так, у травні 2025 р. неурядова організація Friends of Earth та двоє британських активістів – К. Джордан і Д. Поллі, останній з яких має інвалідність – подали скаргу до ЄСПЛ. Вони стверджують, що третя національна програма адаптації Великобританії до кліматичних змін (NAP3) ігнорує потреби вразливих груп, зокрема людей з інвалідністю. На їхню думку, це порушує їхні права на життя, повагу до приватного життя та захист від дискримінації. Особливу увагу в скарзі приділено тому, що план уряду не враховує вплив екстремальної спеки та кліматичних катастроф на людей з інвалідністю. Заявники вказують, що уряд Великобританії діє неадекватно повільно та неефективно щодо заходів адаптації до зміни клімату. Цей кейс може стати першим в історії, в якому питання зміни клімату та прав людей з інвалідністю будуть розглядатися ЄСПЛ в єдиному контексті, а потенційне рішення в цій справі матиме важливі наслідки для кліматичної політики всієї Європи [17].

Також в практиці ЄСПЛ є прецедент щодо захисту прав осіб, які отримали інвалідність вже як наслідок несприятливого екологічного впливу, а саме – рішення у справі Вільнес та інші проти Норвегії (Vilnes and Others v. Norway) 2013 р. Суть справи стосувалася скарги колишніх водолазів на те, що вони отримали інвалідність внаслідок занурень у Північному морі для нафтових компаній протягом періоду розвідки нафти з 1965 по 1990 р. Усі заявники скаржилися, що Норвегія не вжила належних заходів для захисту здоров'я та життя глибоководних водолазів під час роботи в Північному морі та на випробувальних установках. Заявники також стверджували, що держава не надала їм належної інформації про ризики, пов'язані як з глибоководними, так і з випробувальними зануреннями.

Суд постановив, що мало місце порушення статті 8 Конвенції через те, що норвезька влада не забезпечила заявникам отримання важливої інформації, яка дозволить їм оцінити ризики для

їхнього здоров'я та життя, що виникають внаслідок використання таблиць декомпресії. Водночас ЄСПЛ постановив відсутність порушення ст. 2 (право на життя) або ст. 8 Конвенції щодо решти скарг заявників на неспроможність органів влади запобігти загрозі їхньому здоров'ю та життю, а також що не було порушення ст. 3 (заборона нелюдського або такого, що принижує гідність, поводження) Конвенції [18].

Інші регіональні системи захисту прав людини також встановили певні засади захисту прав осіб з інвалідністю в екологічній сфері. Наприклад, Протокол до Африканської хартії прав людини і народів 1981 р. про права людей з інвалідністю в Африці 2018 р. у ст. 12 (а) закріплює обов'язок держав-учасниць вживати конкретних заходів для забезпечення захисту та безпеки осіб з інвалідністю в ситуаціях ризику, зокрема під час збройних конфліктів, вимушеного переміщення, надзвичайних гуманітарних ситуацій та стихійних лих [19]. У цьому ж контексті, Міжамериканська комісія з прав людини у своїй резолюції 3/21 «Надзвичайна кліматична ситуація: обсяг міжамериканських зобов'язань щодо прав людини» 2021 р. визначила, що з метою зменшення впливу захворювань, пов'язаних зі зміною клімату, на здоров'я людей похилого віку та людей з інвалідністю, державам необхідно розробити плани та політику профілактичної медичної допомоги, спрямованої саме на цей тип ризику, а також створити навчальні програми для осіб, які здійснюють догляд, або членів їхніх сімей на випадок надзвичайних ситуацій або стихійних лих, спричинених зміною клімату (п. 22) [20].

Висновки. Підвищена вразливість осіб з інвалідністю до екологічних ризиків є об'єктивною реальністю, що підтверджується положеннями нормативних документів в сфері захисту прав людини на різних рівнях. Її причини – у фізичних, інформаційних, соціально-економічних та культурних бар'єрах, що обмежують можливості ефективного реагування на екологічні загрози. Хоча міжнародно-правові акти не містять прямого закріплення екологічних прав осіб з інвалідністю, вони формують правову основу для їхнього захисту шляхом тлумачення положень про рівність, доступність, безпеку, достатній життєвий рівень та інші суміжні права. Комітет з прав осіб з інвалідністю та інші механізми ООН дедалі більше інтегрують екологічний компонент у свою діяльність, однак слід наголосити на тому, що кількість спеціальних документів або стратегій з фокусом на екологічні права осіб з інвалідністю є недостатньою. Регіональні системи захисту прав людини визнають необхідність включення інвалідності в екологічну політику, але наразі відсутні єдині підходи чи зобов'язальні механізми моніторингу її дотримання. Водночас прецедентна практика ЄСПЛ демонструє потенціал захисту екологічних прав осіб з інвалідністю через загальні права людини (на інформацію, життя, гідність, повагу приватного і сімейного життя тощо).

На нашу думку, доцільним є не лише забезпечення інтеграції перспективи інвалідності в екологічну політику на всіх рівнях, але й розроблення та ухвалення спеціалізованих тематичних документів і стратегій, спрямованих на захист прав осіб з інвалідністю в екологічному контексті. Відправною точкою для такого підходу могло б стати ухвалення Комітетом ООН з прав осіб з інвалідністю загального зауваження, присвяченого питанням навколишнього середовища та прав осіб з інвалідністю.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Stein P.J.S. et al. Climate change and the right to health of people with disabilities. *The Lancet Global Health*. 2021. Vol. 10. Issue 1. Pp. 24-25. URL: https://www.thelancet.com/action/showPdf?pii=S2214-109X%2821%2900542-8 (дата звернення: 07.05.2025).
2. Environmental Harm, Disability, and the Importance of Procedural Environmental Rights. URL: https://gnhre.org/?p=18117 (дата звернення: 22.04.2025).
3. Analytical study on the promotion and protection of the rights of persons with disabilities in the context of climate change: Report of the Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights (A/HRC/44/30). URL: https://docs.un.org/en/A/HRC/44/30 (дата звернення: 23.04.2025).
4. Factsheet on The Social Model of Disability URL: https://www.inclusionlondon.org.uk/wp-content/uploads/2015/05/FactSheets_TheSocialModel.pdf (дата звернення: 26.04.2025).
5. Convention on the Rights of Persons with Disabilities. URL: https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/convention-rights-persons-disabilities (дата звернення: 24.04.2025).

6. Костюк В.Л. Конвенція ООН про права інвалідів у системі джерел права соціального забезпечення: науково-правовий. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету.* Серія: Юриспруденція. 2015. Вип. 13 (1). С. 127–130.
7. Report of the Special Rapporteur on the issue of human rights obligations relating to the enjoyment of a safe, clean, healthy and sustainable environment A/HRC/37/59. URL: https://docs.un.org/en/A/HRC/37/59 (дата звернення: 26.04.2025).
8. Committee on the Rights of Persons with Disabilities General comment No. 2 (2014) – Article 9: Accessibity. URL: https://docs.un.org/en/CRPD/C/GC/2 (дата звернення: 27.04.2025).
9. Committee on the Rights of Persons with Disabilities General comment No. 4 (2016) on the right to inclusive education. URL: https://docs.un.org/en/CRPD/C/GC/4 (дата звернення: 27.04.2025).
10. Committee on the Rights of Persons with Disabilities General comment No. 7 (2018) on the participation of persons with disabilities, including children with disabilities, through their representative organizations, in the implementation and monitoring of the Convention. URL: https://docs.un.org/en/CRPD/C/GC/7 (дата звернення: 23.04.2025).
11. Report of the Special Rapporteur on the rights of persons with disabilities (A/73/161). URL: https://docs.un.org/en/A/73/161 (дата звернення: 23.04.2025).
12. Report of the Special Rapporteur on the rights of persons with disabilities, Heba Hagrass (A/HRC/55/56). URL: https://docs.un.org/en/A/HRC/55/56 (дата звернення: 28.04.2025).
13. Abbott D., Porter S. Environmental hazard and disabled people: from vulnerable to expert to interconnected. *Disability & Society*. 2013. No. 28 (6). Pp. 839–852.
14. Сироїд Т.Л., Фоміна Л.О. Міжнародний захист осіб з інвалідністю в ситуаціях ризику. *Аналітично-порівняльне правознавство.* 2023. № 1. С. 596–601.
15. Report of the Special Rapporteur on the human right to a clean, healthy and sustainable environment (A/79/270) – Overview of the implementation of the human right to a clean, healthy and sustainable environment. URL: https://docs.un.org/en/A/79/270 (дата звернення: 28.04.2025).
16. Union of equality: Strategy for the rights of persons with disabilities 2021-2030. URL: https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/3e1e2228-7c97-11eb-9ac9-01aa75ed71a1/language-en (дата звернення: 07.05.2025).
17. Campaigners take government's climate adaptation plan to ECHR. URL: https://friendsoftheearth.uk/latest/campaigners-take-governments-climate-adaptation-plan-echr (дата звернення: 08.06.2025).
18. Environment and the European Convention on Human Rights. URL: https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/fs_environment_eng (дата звернення: 05.06.2025).
19. Protocol to the African Charter on Human and Peoples' Rights on the Rights of Persons with Disabilities in Africa. URL: https://au.int/sites/default/files/treaties/36440-treaty-protocol_to_the_achpr_on_the_rights_of_persons_with_disabilities_in_africa_e.pdf (дата звернення: 09.05.2025).
20. Climate Emergency: Scope of Inter-American Human Rights Obligations (Resolution No. 3/2021 Adopted By The Iachr On December 31st, 2021). URL: https://www.oas.org/en/iachr/decisions/pdf/2021/resolucion_3-21_eng.pdf (дата звернення: 25.05.2025).

УДК 336.744:[336.71:004.738.5](477):341(4-6ЄС)(045)
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.4.15

ГАРМОНІЗАЦІЯ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ РИНКУ КРИПТОАКТИВІВ УКРАЇНИ З ПРАВОМ ЄС: ПОНЯТІЙНО-КАТЕГОРІЙНИЙ ТА КЛАСИФІКАЦІЙНИЙ АСПЕКТ

Воєводіна Г.І.,
аспірантка кафедри міжнародного та європейського права
Національного авіаційного університету
ORCID: 0009-0001-2656-3237
e-mail: anna.v@manimama.eu

Воєводіна Г.І. Гармонізація правового регулювання ринку криптоактивів України з правом ЄС: понятійно-категорійний та класифікаційний аспект.

Стаття присвячена дослідженню проблеми гармонізації українського законодавства у сфері регулювання ринку криптоактивів у контексті імплементації положень нового європейського Регламенту 2023/1114 від 31 травня 2023 року. З огляду на набуття Україною статусу кандидата на членство в Європейському Союзі, завдання з уніфікації правових підходів до визначення та класифікації цифрових активів набувають актуальності.

У статті здійснено порівняльний аналіз еволюції понятійно-категорійного апарату в Європейському Союзі, на прикладі положень Директиви 2018/843, яка здебільшого фокусується на боротьбі з відмиванням грошей, та Регламенту 2023/1114, та досліджено перехід від терміну "віртуальної валюти" до системного, розширеного та функціонально орієнтованого поняття "криптоактиву", що включає як цифрову цінність, так і цифрові права.

Окрема увага приділяється також аналізу українського законодавства та останніх законодавчих ініціатив, зокрема Закону України "Про віртуальні активи" № 2074-IX та законопроектів № 10225 та № 10225-1. В розрізі цих документів здійснено детальне порівняння використаних дефініцій "віртуального активу" та розкрито спроби поступової адаптації українського понятійного апарату до європейських стандартів, у тому числі шляхом посилання на технологічний критерій (використання технології розподіленого реєстру) та розширення функціонального змісту активів.

Встановлено розбіжності між українським і європейським підходами як у базовій термінології, так і в системі класифікації криптоактивів. Проведено порівняння класифікаційних моделей: базової трирівневої структури, закріпленої в Регламенті 2023/1114, яка включає токени, прив'язані до активів, токени електронних грошей та інші токени, та варіантів, запропонованих в українських законопроектах, де здійснено спробу адаптації європейських категорій до національної специфіки.

Аналізуються спроби прямої рецепції класифікаційної моделі Регламенту 2023/1114 до української правової системи та виклики, пов'язані з адаптацією окремих категорій криптоактивів із урахуванням існуючого правового режиму України. Висловлено пропозиції щодо доцільності перегляду термінології та подальшої роботи над розробкою власної національної класифікації криптоактивів у межах гармонізації із законодавством Європейського Союзу.

Ключові слова: криптоактив, віртуальний актив, гармонізація, MiCA, правове регулювання, Європейський Союз, 5AMLD, правовий режим.

Voievodina G.I. Harmonization of the legal regulation of the crypto-asset market in Ukraine with EU law: conceptual, categorical, and classification aspects.

The article is devoted to the study of the problem of harmonization of Ukrainian legislation in the field of crypto-asset market regulation in the context of the implementation of the provisions of the new European Regulation 2023/1114 of May 31, 2023. Given Ukraine's status as a candidate for membership in the European Union, the task of unifying legal approaches to the definition and classification of digital assets is becoming increasingly relevant.

The article provides a comparative analysis of the evolution of the conceptual and categorical apparatus in the European Union, using the provisions of Directive 2018/843, which focuses mainly on combating money laundering, and Regulation 2023/1114, and examines the transition from the term "virtual currency" to the systematic, expanded, and functionally oriented concept of "crypto-asset," which includes both digital value and digital rights.

Particular attention is also paid to the analysis of Ukrainian legislation and recent legislative initiatives, in particular the Law of Ukraine "On Virtual Assets" No. 2074-IX and draft laws No. 10225 and No. 10225-1. In the context of these documents, a detailed comparison of the definitions of "virtual asset" used is carried out and attempts to gradually adapt the Ukrainian conceptual framework to European standards are revealed, including by referring to the technological criterion (use of distributed ledger technology) and expanding the functional content of assets.

Discrepancies between the Ukrainian and European approaches have been identified in both the basic terminology and the classification system for crypto-assets. A comparison of classification models has been carried out: the basic three-level structure enshrined in Regulation 2023/1114, which includes asset-referenced tokens, electronic money tokens, and other tokens, and the options proposed in Ukrainian draft laws, which attempt to adapt European categories to national specifics.

Attempts to directly transpose the classification model of Regulation 2023/1114 into the Ukrainian legal system and the challenges associated with adapting certain categories of crypto-assets, taking into account the existing legal regime in Ukraine, are analyzed. Proposals are made on the advisability of revising the terminology and further work on the development of a national classification of crypto assets in line with European Union legislation.

Key words: crypto-asset, virtual asset, harmonization, MiCA, legal regulation, European Union, 5AMLD, legal regime.

Постановка проблеми. Після обрання Україною курсу євроінтеграції та набуття нею статусу кандидата на членство в Європейському Союзі, перед державою постала необхідність приведення національного законодавства у відповідність до європейських норм, зокрема і у сфері криптоактивів. У той же час, відповідний понятійно-категорійний апарат перебуває наразі на стадії активного формування, а існуючі в правовому полі дефініції та терміни мають суттєві розбіжності з тими, що закріплені на рівні Союзу. Через це ускладнюється процес інтеграції українського ринку цифрових активів до єдиного європейського простору фінансових послуг та виникають бар'єри для взаємного визнання правових режимів. У зв'язку з цим актуалізується дослідження шляхів оновлення існуючого понятійно-категорійного апарату, визначення наявних на сьогодні суперечностей і розбіжностей та пошук оптимальних рішень для гармонізації з європейськими нормами.

Дослідження має на меті аналіз еволюції понятійно-категорійного апарату у сфері криптоактивів в українському законодавстві на прикладі прийнятих норм та останніх законодавчих пропозицій, з урахуванням контексту гармонізації з правовими стандартами Європейського Союзу. Для цього було проведено порівняння основних дефініцій і класифікацій, із метою виявлення розбіжностей та формулювання пропозицій щодо подальшої уніфікації термінології.

Стан опрацювання проблематики. Проблематика правового регулювання криптоактивів та гармонізації цього регулювання з існуючими європейськими нормами є відносно новою сферою дослідження в національній науці. У працях вітчизняних дослідників, таких як В.Я. Новицький, В.М. Фица, К.Г. Некіт, А.А. Кудь, С.О. Грицай, С.В. Цукан, В.І. Нагнибіда та інших, здійснюється аналіз загальних підходів до визначення природи криптоактивів, їх правових ознак, можливості закріплення як об'єктів цивільних прав та місця в існуючій правовій системі. Водночас, системні комплексні дослідження, присвячені проблемі гармонізації понятійно-категорійного апарату українського законодавства у світлі положень європейських норм, залишаються обмеженими. Існуючі наукові доробки зосереджуються здебільшого на загальній характеристиці віртуальних активів, окремих питаннях правового статусу та процесу ліцензування учасників ринку, у той час як проблематика уніфікації понять та класифікації лише починає формуватися та обговорюватися.

Виклад основного матеріалу. Триваючий процес євроінтеграції України, зокрема набуття нею статусу країни-кандидата на членство в Європейському Союзі (далі – ЄС), що відбулося в 2022 році, актуалізував питання глибокої гармонізації національного законодавства із правом ЄС у різних сферах. Новим і водночас одним із найбільш динамічних напрямів є регулювання ринку

криптоактивів, що в ЄС набуло свого закріплення в 2023 році завдяки Регламенту про регулювання ринків криптоактивів (Markets in Crypto-Assets) (ЄС) 2023/1114 [1], більш відомого як MiCA.

Для забезпечення відповідності української правової системи європейському законодавству у сфері криптоактивів необхідно не лише імплементувати норми MiCA, але й здійснити ґрунтовну гармонізацію наявного понятійно-категорійного апарату. Наразі в Україні дефініція криптоактивів, їх класифікація, види послуг із ними та суб'єктний склад учасників відповідного ринку залишається на стадії становлення й може значно відрізнятися від європейського підходу. Тож гармонізація є необхідним кроком не тільки для виконання зобов'язань України в контексті інтеграції в ЄС, але й для об'єднання ринків та залучення європейських інвесторів і постачальників послуг.

Поступова еволюція понятійного апарату у сфері віртуальних активів разом із розвитком правового регулювання відбувається і в самому Європейському Союзі. Згідно зі статтею 3 Регламенту MiCA, – найбільш нового та актуального документу у цій сфері – криптоактив визначається як цифрове представлення цінності або права, що можна передавати й зберігати в електронному вигляді за допомогою технології розподіленого реєстру або іншої подібної технології. Таке визначення є продовженням попереднього підходу в європейському праві, який було відображено в Директиві (ЄС) 2018/843 від 30 травня 2018 року, більш відомій як 5AMLD [2]. У цьому документі закріплювалося, що віртуальними валютами є цифрове представлення вартості, що не випускається та не гарантується центральним банком або державним органом, не обов'язково прив'язане до законно встановленої валюти та не має юридичного статусу валюти або грошей, але приймається фізичними або юридичними особами як засіб обміну та може бути передане, збережене та обміняне в електронному вигляді. Таким чином, із плином часу предмет охоплення було розширено й у визначенні європейські законодавці поступово відійшли від акценту на функції криптоактивів як засобу обміну, визнали їх майнову цінність та ввели певний технічний критерій, а саме використання технології розподіленого реєстру або іншої подібної технології. Еволюція визначення криптоактивів, яка прослідковується на прикладі 5AMLD та MiCA відображає те, як регулятор змістив фокус із вузьких питань фінансового моніторингу до побудови комплексної системи регулювання відповідного ринку.

При порівнянні української дефініції криптоактивів із європейською насамперед слід звернутися до прийнятого в Україні Закону "Про віртуальні активи" № 2074-IX [3], який мав набути чинності після внесення змін до податкового законодавства, однак цього так і не сталося. У цьому документі було використано актуальний на час прийняття (17 лютого 2022 року) термін "віртуальні активи", які визначаються як нематеріальне благо, що є об'єктом цивільних прав, має вартість і виражене сукупністю даних в електронній формі. Коментуючи це визначення, деякі з науковців зауважують, що легалізація віртуальних активів через норми цивільного права є помилковою, містить ряд недоліків, унеможливлює розуміння змісту самого поняття та належного його правового врегулювання [4, с. 363]. Крім цього, слід зазначити, що на сьогодні це визначення є не тільки застарілим, але й таким, що не відповідає чинним нормам українського законодавства, адже в 2023 році завдяки Закону України "Про внесення змін до Цивільного кодексу України щодо розширення кола об'єктів цивільних прав" № 3320-IX було введено поняття цифрової речі, яким охоплюються в тому числі віртуальні активи. Тобто виникає суперечність: у законі № 2074-IX віртуальні активи визначаються як нематеріальне благо, а в сучасній редакції Цивільного Кодексу як цифрова річ [5].

З метою оновлення прийнятого Закону "Про віртуальні активи" в 2023 році було подано законопроект "Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законодавчих актів України щодо врегулювання обороту віртуальних активів в Україні" № 10225 [6]. Як зазначають автори проекту у пояснювальній записці [7], він має на меті сприяти розвитку та впровадженню ринку віртуальних активів в Україні та його наближенню до правил ринку за MiCA. Тут дефініцію віртуальних активів було винесено в окрему статтю та викладено наступним чином: цифрова річ, що може передаватися та зберігатися в електронному вигляді з використанням технології розподіленого реєстру або іншої подібної технології. Окрім цього вказано, що віртуальний актив, залежно від умов емісії, може посвідчувати майнові права, зокрема, право вимоги на інші об'єкти цивільних прав або зобов'язання емітента віртуального активу. Тут можна прослідкувати введення низки концептуальних уточнень, а саме:

1. Введено ознаку передачі та зберігання в електронній формі, що прямо кореспондує з положеннями MiCA.

2. Усунено проблему відсутності технологічного підґрунтя завдяки вказівці на технологію розподіленого реєстру або іншої подібної технології, тобто додано технічний критерій.

3. Прямо віднесено віртуальні активи до цифрової речі, що усуває розбіжності з оновленим цивільним законодавством.

Незважаючи на те, що визначення створено з урахуванням положень MiCA, воно не прямо їх відтворює, а зберігає власну специфіку, насамперед завдяки використанню конструкції "цифрової речі", що демонструє прагнення гармонізувати європейські норми з уже існуючими концепціями національної правової системи. Однак доволі суперечливим видається положення про те, що до віртуальних активів мають застосовуватися положення Цивільного кодексу України про рухомі речі, що створює певну колізію, зважаючи на те, що в цьому ж законопроекті вказано на належність цих активів до цифрових речей.

Майже одразу до Верховної Ради було подано й альтернативний законопроект "Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законодавчих актів України щодо врегулювання обороту віртуальних активів в Україні" № 10225-1, що так само ставить за мету оновлення існуючого закону № 2074-IX у відповідності до положень MiCA та результатів розвитку цієї сфери в Україні. Віртуальний актив тут визначається як різновид цифрової речі, що є об'єктом цивільних прав, має вартість та виражене сукупністю даних в електронній формі. Авторами зазначається, що існування та оборотоздатність віртуального активу забезпечується системою забезпечення обороту віртуальних активів. Крім того, віртуальний актив може посвідчувати майнові права, зокрема права вимоги на інші об'єкти цивільних прав. Таким чином, нове визначення хоч і суттєво перетинається із попереднім, однак не повністю його відтворює, маючи ряд суттєвих змін. Зокрема, автори відмовились від фіксації залежності віртуальних активів від технології розподіленого реєстру, а натомість ввели більш абстрактне поняття "система забезпечення обороту віртуальних активів". Також у визначенні прямо вказується на те, що віртуальні активи мають вартість, що підтверджує їх майнову природу та більш чітко окреслює економічні характеристики.

Однією із помітних розбіжностей в українському та європейському підходах є вживання різної термінології: якщо MiCA оперує поняттям криптоактивів, то українське законодавство, як прийняте, так і подане в якості проекту, застосовує термін віртуальні активи. Термін "віртуальні активи" походить із більш ранньої міжнародної практики, зокрема оновлених Рекомендацій FATF від 2018 року [8], які були орієнтовані переважно на протидію відмиванню грошей та розглядали такі активи насамперед як засіб збереження вартості або платежу поза традиційною фінансовою системою. Ця розбіжність створює певний концептуальний розрив та ускладнює пряме перенесення норм MiCA при адаптації законодавства й уніфікацію на рівні договірної та судової практики. У зв'язку з цим, доцільним виглядає перегляд базової термінології, яка наразі використовується в українському правовому полі, з метою імплементації європейського поняття криптоактиву, адже воно більш повно та системно відображає природу таких активів.

Окрім нового понятійного апарату, завдяки MiCA на рівні ЄС було запроваджено системну класифікацію криптоактивів із їх розмежуванням на такі категорії:

1. Токени, прив'язані до активів (Asset-Referenced Tokens, ART), тобто ті криптоактиви, що мають на меті підтримувати стабільну вартість шляхом прив'язки до іншої вартості або права, або їх комбінації, включаючи одну або декілька офіційних валют.

2. Токени електронних грошей (Electronic Money Tokens, EMT), тобто криптоактиви, які мають на меті підтримувати стабільну вартість шляхом прив'язки до вартості однієї офіційної валюти.

3. Інші токени (other tokens), тобто ті криптоактиви, що не класифікуються як токени, прив'язані до активів, або токени електронних грошей, але водночас є об'єктом регулювання MiCA. До цієї категорії, серед інших, входять і службові (утилітарні) токени, що призначені виключно для надання доступу до товарів або послуг, які надаються їх емітентом.

Кожна з цих категорій підпорядковується окремим групам регуляторних вимог, зокрема щодо порядку емісії. У той же час, поза межами регулювання MiCA залишаються секьюріті токени, що класифікуються як фінансові інструменти та підпадають під існуючі фінансові норми ЄС, насамперед Директиви 2014/65/ЄС про ринки фінансових інструментів від 15 травня 2014 року, відомої як MiFID II, а також невзаємозамінні токени (NFT).

У контексті гармонізації українського законодавства із європейським, запровадження аналогічної системи класифікації криптоактивів є обов'язковим кроком, адже недостатньо буде лише

імплементувати загальні визначення без уточнення конкретних категорій, до яких застосовуються різні вимоги та стандарти. Тому гармонізація має стосуватися не лише базової термінології, але й класифікаційної структури як її невід'ємної складової, що усуне ризик розбіжностей у застосуванні права.

Що стосується класифікації в українському законодавстві, законом № 2074-IX віртуальні активи поділяються на забезпечені (посвідчують майнові права, зокрема права вимоги на інші об'єкти цивільних прав) та незабезпечені (не посвідчують майнових прав). Законодавці зазначають, що під забезпеченням у цьому контексті слід розуміти посвідчення віртуальним активом майнових прав – підтвердження права власника віртуального активу вимагати об'єкт забезпечення (інший об'єкт цивільного права). В.І. Нагнибіда зазначає, що такий концепт може не завжди відповідати правовій природі віртуального активу, із якого можна вилучити майно або майнові права, але не у вказаній законом формі [9, с. 47].

Більш новий проект № 10225 пропонує схожу, але не аналогічну класифікацію:

1. Токени електронних грошей, що мають на меті підтримання своєї стабільної вартості шляхом прив'язки до вартості виключно однієї офіційної валюти.
2. Токени з прив'язкою до активів, які не є токенами електронних грошей та мають на меті підтримання своєї стабільної вартості шляхом прив'язки до вартості будь-якого іншого об'єкта цивільних прав або права інший об'єкт цивільних прав, чи їхнього поєднання, у тому числі поєднання з однією або декількома офіційними валютами чи поєднання декількрх офіційних валют.
3. Сервісні токени (asset-referenced utility tokens), що призначені виключно для надання права вимагати передачі майна або надання послуги, що постачається емітентом такого токена, відповідно до умов його емісії.
4. Віртуальні токени, визначені індивідуальними ознаками (nonfungible tokens, NFT), які є неподільними, визначеними індивідуальними ознаками у вигляді унікального, незамінного цифрового контенту, що можуть передаватися та зберігатися з використанням технології розподіленого реєстру або іншої подібної технології та які можуть містити цифрове відображення об'єктів інтелектуальної власності або посилання на нього.

Така класифікація продемонструвала спробу українських законотворчів більш широко та всеосяжно охопити питання регулювання віртуальних активів в Україні, однак така спроба видалася невдалою. У своєму висновку до законопроекту [10], Комітет із питань цифрової трансформації зауважив, що токени, визначені індивідуальними ознаками, не є по своїй суті самостійним різновидом віртуальних активів, а лише технічним різновидом форми існування віртуального активу, і дефініція цього поняття в документі викладена переобтяжено. Крім того, Комітет наголосив, що не можна переносити класифікацію з MiCA в українське законодавство без змін, не враховуючи при цьому правові реалії України. Зокрема, токени електронних грошей у законопроекті визначаються так само, як і в Регламенті MiCA, тобто як такі віртуальні активи, що мають на меті підтримання своєї стабільної вартості шляхом прив'язки до вартості виключно однієї офіційної валюти. Водночас, творцями законопроекту не було враховано, що в європейському законодавстві ці токени виокремлено в окрему категорію, оскільки передбачається їх подальше використання як засобу платежу, у той час як в Україні існує обмеження вільного використання іноземних валют як засобу платежу.

А ось класифікація, викладена в альтернативному законопроекті № 10225-1, за визнанням того ж Комітету, є більш вдалою, чіткою, повною, змістовно-логічною та передбачає поділ на наступні категорії:

1. Токени електронних грошей, які пов'язуються виключно з вартістю гривні та є законним засобом платежу в Україні, обіг якого регулюється Національним Банком.
2. Токени, пов'язані з активами, що пов'язані з вартістю будь-яких інших активів, окрім гривні та інших віртуальних активів.
3. Службові токени, вартість яких пов'язана з вартістю будь-яких активів, які не є віртуальними активами, або групою активів, незалежно від їх кількості та виду та в будь-яких комбінаціях (окрім української гривні) та які є зобов'язанням емітента фактично передати відповідні базові активи володільцю цих токенів на попередньо встановлених умовах.
4. Некласифіковані віртуальні активи, якими виступають будь-які інші віртуальні активи, що не підпадають під жодну з вищезазначених категорій.

Таким чином авторами було здійснено не бездумну рецепцію положень MiCA, а їх пристосування із урахуванням реалій українського правового поля. Тим не менше, і ця класифікація викли-

кає ряд питань, зокрема в частині токенів електронних грошей. Пов'язуючи їх лише з гривнею, автори законопроекту задовільними вимоги українського законодавства, згідно з якими гривня є єдиним платіжним засобом в Україні, та взяли до уваги зауваження, на які вказував Комітет з питань цифрової трансформації. Водночас виникає питання про класифікацію вже існуючих віртуальних активів, таких як USDT та USDC, що прив'язані до долару США та в MiCA відносяться саме до токенів електронних грошей.

Висновки. Аналіз наявних законодавчих норм та ініціатив свідчить про те, що підходи до визначення природи криптоактивів поступово розвиваються та еволюціонують, і якщо на початкових етапах акцент робився здебільшого на загальних ознаках нематеріальності та вартості таких активів, то подальші проекти наближують понятійний апарат до європейських конструкцій. Водночас, зберігається суттєва розбіжність у базовій термінології, адже українські законотворці продовжують використовувати поняття "віртуальний актив" замість закріпленого на рівні ЄС "криптоактив", що створює окремі концептуальні відмінності, що потребуватимуть врегулювання в межах загальної стратегії гармонізації. Існують і окремі проблеми щодо адаптації класифікаційних моделей, які зумовлюються особливостями валютного законодавства України та специфікою цивільно-правової системи. З огляду на це, доцільним є перегляд існуючої національної термінології та формування власної, адаптованої до особливостей національних законів моделі класифікації криптоактивів, яка при цьому буде гармонізована з європейськими стандартами.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Regulation (EU) 2023/1114 of the European Parliament and of the Council of 31 May 2023 on markets in crypto-assets, and amending Regulations (EU) No 1093/2010 and (EU) No 1095/2010 and Directives 2013/36/EU and (EU) 2019/1937. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32023R1114 (дата звернення 11.06.2025).
2. Directive (EU) 2018/843 of the European Parliament and of the Council of 30 May 2018 amending Directive (EU) 2015/849 on the prevention of the use of the financial system for the purposes of money laundering or terrorist financing, and amending Directives 2009/138/EC and 2013/36/EU (Text with EEA relevance). 30 May, 2018. Офіційний сайт *"European Union"*. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A32018L0843 (дата звернення 11.06.2025).
3. Про віртуальні активи: Закон України від 17.02.2022 No 2074-IX URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2074-20#Text (дата звернення 11.06.2025).
4. Іваненко Д., Деревянко Б., Роженко О. Правове забезпечення обігу віртуальних активів та функціонування ринку криптовалюти: досвід Європейського Союзу. *Збірник наукових праць "приватне право і підприємництво"*. 2025. Вип. № 25. С. 355–366.
5. Про внесення змін до Цивільного кодексу України щодо розширення кола об'єктів цивільних прав: Закон України від 10.08.2023 р. № 3320-IX. *Відомості Верховної Ради*. 2023. № 90. Ст. 344. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3320-20#n6 (дата звернення 11.06.2025).
6. Проект Закону про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законодавчих актів України щодо врегулювання обороту віртуальних активів в Україні: Проект Закону України від 07.11.2023 р. № 10225 // База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/pubFile/2061102 (дата звернення 11.06.2025).
7. Проект Закону про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законодавчих актів України щодо врегулювання обороту віртуальних активів в Україні № 10225 від 07.11.2023: пояснювальна записка до проекту Закону України від 07.11.2023 № 10225 // База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: https://itd.rada.gov.ua/9b563308-8af8-4d08-b43d-08c2b735acfd (дата звернення 11.06.2025).
8. Updated Guidance for a Risk-Based Approach to Virtual Assets and Virtual Asset Service Providers. Офіційний сайт *"FATF"*, Paris. 2021. 109 p. URL: https://www.fatf-gafi.org/content/dam/fatf-gafi/guidance/Updated-Guidance-VA-VASP.pdf (дата звернення 11.06.2025).
9. Нагнибіда В.І. Реалізація положень законодавства про віртуальні активи у світлі політики діджиталізації. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2021. Вип. № 5. С. 45–52.

10. Проект Закону про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законодавчих актів України щодо врегулювання обороту віртуальних активів в Україні: Висновок комітету з питань цифрової трансформації від 07.11.2023 № 10225 // База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/pubFile/2132437 (дата звернення 11.06.2025).

УДК 352.07:342.553 (477)
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.4.16

ЄВРОІНТЕГРАЦІЯ АГРАРНОГО СЕКТОРА УКРАЇНИ: ВИКЛИКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ВИКОНАННЯ ЗОБОВ'ЯЗАНЬ

Галан В.О.,
кандидатка юридичних наук, старша викладачка,
доцентка кафедри міжнародного права
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого
ORCID: 0000-0002-4056-7998

Самойлова А.Р.,
студентка 3 року навчання
першого (бакалаврського) рівня вищої освіти
спеціальності 081 «Право»
факультету слідчої та детективної діяльності
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого
ORCID: 0009-0009-4561-4894

Галан В.О., Самойлова А.Р. Євроінтеграція аграрного сектора України: виклики та перспективи виконання зобов'язань.

Стаття присвячена комплексному аналізу європейської інтеграції аграрного сектора України, викликів і перспектив, які постають на цьому шляху. Автор наголошує на посиленні нагальності євроінтеграційних процесів у контексті повномасштабної агресії РФ, що робить членство України в ЄС пріоритетом державної політики.

У дослідженні розглянуто історичний аспект взаємовідносин Україна-ЄС, починаючи з офіційного закріплення наміру України розвивати відносини з ЄС у Постанові Верховної Ради України від 2 липня 1993 року «Про основні напрями зовнішньої політики України» та визнання ЄС незалежності України у грудні 1991 року. Проаналізовано ключові правові акти, що визначили курс на євроінтеграцію, зокрема Угоду про партнерство і співробітництво між Україною та ЄС від 14 червня 1994 року, яка заклала перші правові основи для розвитку співпраці, та Угоду про асоціацію між Україною та ЄС у 2014 році. Підкреслено, що Угода про асоціацію зобов'язує Україну поступово впроваджувати європейські норми і вимоги у сферах безпеки харчових продуктів, контролю за використанням пестицидів, етики поводження з тваринами, підвищення конкурентоспроможності агросектора, покращення прозорості та ефективності ринків, а також створення сприятливих умов для інвестування.

Значну увагу приділено Спільній аграрній політиці ЄС як орієнтиру для адаптації української аграрної політики, що є наднаціональною системою заходів для розвитку стійкого та конкурентоспроможного сільського господарства. Відтак автор зазначає, що Україна демонструє політичну волю та інституційну готовність до масштабних трансформацій. Про це свідчить активізація процесу гармонізації національного законодавства із *acquis communautaire* після набуття Україною статусу кандидата на вступ до ЄС у червні 2022 року.

Проведено SWOT-аналіз, який виявив сильні сторони українського аграрного сектора, слабкі сторони, можливості та загрози. В статті наголошено, що успішність інтеграції залежить від здатності України підвищити конкурентоспроможність, гармонізувати законодавство та знайти баланс між національними інтересами й вимогами ЄС.

Ключові слова: євроінтеграція, аграрний сектор, Спільна аграрна політика ЄС, гармонізація законодавства, acquis communautaire, виклики, перспективи, Україна.

Galan V.O., Samoilova A.R. European integration of the agricultural sector of Ukraine: challenges and prospects of fulfilling obligations.

The article is dedicated to a comprehensive analysis of the European integration of Ukraine's agricultural sector, highlighting the challenges and prospects encountered along this path. The author emphasizes the growing urgency of integration processes in the context of the full-scale aggression by the Russian Federation, which makes Ukraine's accession to the EU a top priority of state policy.

The study examines the historical background of Ukraine-EU relations, beginning with the official declaration of Ukraine's intention to develop relations with the EU as outlined in the Resolution of the Verkhovna Rada of Ukraine dated July 2, 1993, «On the Main Directions of Ukraine's Foreign Policy,» as well as the EU's recognition of Ukraine's independence in December 1991. Key legal instruments that shaped Ukraine's course toward European integration are analyzed, in particular, the Partnership and Cooperation Agreement between Ukraine and the EU signed on June 14, 1994, which laid the first legal foundations for cooperation, and the Association Agreement between Ukraine and the EU signed in 2014.

The article underscores that the Association Agreement obliges Ukraine to gradually implement European norms and requirements in areas such as food safety, pesticide control, animal welfare, increased competitiveness of the agricultural sector, improved market transparency and efficiency, and the creation of favorable investment conditions.

Considerable attention is given to the Common Agricultural Policy (CAP) of the EU, viewed as a benchmark for adapting Ukraine's agricultural policy. CAP represents a supranational framework of measures aimed at developing sustainable and competitive agriculture. The author notes that Ukraine demonstrates political will and institutional readiness for large-scale transformations, as evidenced by the intensification of legislative harmonization with the acquis communautaire following Ukraine's acquisition of EU candidate status in June 2022.

A SWOT analysis is conducted, identifying the strengths, weaknesses, opportunities, and threats of Ukraine's agricultural sector. The article concludes that the success of integration depends on Ukraine's ability to enhance competitiveness, harmonize legislation, and strike a balance between national interests and EU requirements.

Key words: European integration, agricultural sector, EU Common Agricultural Policy, legislative harmonization, acquis communautaire, challenges, prospects, Ukraine.

Постановка проблеми. Нині Україна стоїть стикається з безпрецедентними історичними, економічними, соціальними та безпековими викликами, відповіддю на які є її стратегічний курс на європейську інтеграцію. У цьому контексті аграрний сектор набуває особливого значення, адже він є фундаментом національної економіки, забезпечуючи значну частку ВВП, стабільні надходження валютної виручки та зайнятість понад мільйона громадян. Повномасштабна агресія РФ лише посилила нагальність євроінтеграційних процесів, зробивши членство України в Європейському Союзі (далі – ЄС) пріоритетним завданням державної політики. У цьому контексті ключовим є адаптація аграрної політики та законодавства України до європейських стандартів.

Зважаючи на вищезазначене, виникає гостра потреба у глибокому дослідженні поточного стану євроінтеграційних процесів в аграрному секторі України. Актуальність проблеми зумовлена необхідністю аналізу основних викликів, що постають перед агропромисловим комплексом в умовах євроінтеграції, і пошуку ефективних механізмів адаптації, які забезпечать гармонійне та взаємовигідне входження України до єдиного аграрного простору ЄС.

Відтак, **метою** даного дослідження є комплексний аналіз процесу євроінтеграції аграрного сектора України з урахуванням історичного розвитку, міжнародно-правових зобов'язань, впливу Спільної аграрної політики ЄС, сучасного стану гармонізації законодавства і основних викликів на шляху до впровадження європейських стандартів у сільське господарство.

Стан опрацювання проблематики. Проблематика європейської інтеграції аграрного сектора України привертає чимало уваги серед багатьох вітчизняних і зарубіжних дослідників. У їхніх працях комплексно аналізуються різноманітні аспекти цього процесу, зокрема нормативно-правова адаптація аграрного сектора до вимог ЄС, економічні можливості і виклики, а також перспективи розвитку сільського господарства та його інтеграції в європейський ринок. Вагомий внесок у вивчення цього питання зробили такі дослідники, як О.М. Молдован, Л.В. Шинкарук, Т.О. Осташко, В.В. Ковальчук, І.Б. Коліушко, В.Ю. Ротань, С.В. Кваша, О В. Борщевський, а також інші

науковці. Крім того, значний внесок у дослідження цієї проблематики зробили аналітичні центри та міжнародні організації. Зокрема, слід відзначити Інститут аграрної економіки, Інститут економічних досліджень та політичних консультацій, Світовий банк та Організацію економічного співробітництва та розвитку. Їхні дослідження включають оцінку впливу євроінтеграції на український агропромисловий комплекс та розробку рекомендацій щодо його адаптації до європейських стандартів.

Виклад основного матеріалу. Сьогодні Україна є одним із провідних гравців на світовому аграрному ринку, займаючи вагоме місце серед найбільших експортерів сільськогосподарської продукції. Високий рівень родючості ґрунтів, сприятливий клімат і значні виробничі потужності забезпечують Україні конкурентні переваги в міжнародній торгівлі.

Намір України розвивати відносини з ЄС офіційно зафіксований у Постанові Верховної Ради України від 2 липня 1993 року «Про основні напрями зовнішньої політики України». Формальні відносини між Україною та ЄС були започатковані ще в грудні 1991 року, коли ЄС визнав незалежність України. Цей курс був далі закріплений у Стратегії інтеграції України до ЄС, схваленій 11 червня 1998 року, та Програмі інтеграції України до ЄС від 14 вересня 2000 року, де була проголошена довгострокова стратегічна мета – повноцінна європейська інтеграція України [7]. Цілеспрямованість зовнішньополітичного курсу України на євроінтеграцію була також закріплена на законодавчому рівні. Зокрема, згідно зі статтею 11 Закону України «Про засади внутрішньої та зовнішньої політики», одним із ключових напрямків зовнішньої політики визначено інтеграцію України до європейського політичного, економічного та правового простору з метою набуття членства в ЄС [8].

У площині економічного простору, зокрема, в аспекті аграрного сектора, першим і досить вагомим кроком на шляху євроінтеграції стало підписання 14 червня 1994 року Угоди про партнерство і співробітництво між Україною та ЄС [12], яка заклала перші правові основи для розвитку співпраці. У статті 60 цієї Угоди передбачалось, що співробітництво у сфері сільського господарства та агропромислового комплексу має сприяти аграрній реформі, модернізації, перебудові та приватизації агросектора, розвитку внутрішнього і зовнішнього ринків для українських товарів, з дотриманням вимог екологічної безпеки та продовольчої стабільності. Також передбачалося поступове наближення українських технічних стандартів до норм Співтовариства, включно із санітарними та фітосанітарними правилами.

Подальшим кроком на шляху інтеграції стало підписання Угоди про асоціацію між Україною та ЄС у 2014 році, яка передбачала створення поглибленої та всеосяжної зони вільної торгівлі і поступову інтеграцію українського ринку до внутрішнього ринку ЄС. Ця угода стала найбільш масштабним двостороннім договором між Україною та ЄС, оскільки охоплює всі ключові сфери співпраці та передбачає глибоку політичну й економічну інтеграцію через гармонізацію законодавства. Згідно з її положеннями, зокрема статті 403, сторони домовилися про співробітництво задля розвитку сільського господарства та сільських територій шляхом поступового зближення політик та законодавства. Тобто, з юридичної точки зору це означає, що Україна взяла на себе зобов'язання поступово впроваджувати європейські норми і вимоги у сфері безпеки харчових продуктів, контролю за використанням пестицидів, етики поводження з тваринами, підвищенні конкурентоспроможності агросектора, покращенні прозорості та ефективності ринків, а також створенні сприятливих умов для інвестування тощо (стаття 404) [11].

На сьогодні виконання угоди про асоціацію є одним із ключових чинників на шляху до повноцінного членства України в ЄС [1]. У цьому контексті важливим орієнтиром виступає Спільна аграрна політика ЄС (далі – САП ЄС), яка є однією зі складових економічної інтеграції країн ЄС, а також проявом спільної політики, що забезпечує належний рівень розвитку аграрної галузі й слугує зразком для адаптації української аграрної політики.

Нині в науковій літературі існує низка підходів до тлумачення поняття САП ЄС. Зокрема, на думку В. Чужикова та О. Вінської, САП ЄС являє собою єдину наднаціональну систему заходів, обов'язкову для всіх держав-членів ЄС, яка має на меті створення умов для розвитку стійкого, багатофункціонального та конкурентоспроможного сільського господарства [14]. О.Г. Коритний доповнює цей підхід, зазначаючи, що САП охоплює широкий спектр інструментів державної підтримки, зокрема: субсидії, дотації, державні гарантії за кредитами тощо, які спрямовані на забезпечення зростання аграрного сектора в межах ЄС [5]. У свою чергу, Л. Чередниченко підкреслює складність цієї політики, відзначаючи, що вона охоплює численні нормативні акти, які регулюють

усі етапи агровиробництва – від вирощування до переробки та реалізації сільськогосподарської продукції [15].

Таким чином, з урахуванням наукових підходів, на нашу думку, САП ЄС постає як ефективний інструмент регулювання, що функціонує на наднаціональному рівні та забезпечує сталий розвиток сільського господарства в умовах глобальних викликів. Її метою є не лише стабілізація аграрного ринку, а й підтримка сільських територій, підвищення конкурентоспроможності фермерських господарств та екологічна збалансованість виробництва.

Аналізуючи стан аграрного сектора України в контексті запровадження реформ та заходів наближення до САП, варто зазначити, що на сьогодні у законодавчій сфері відсутня чітко визначена і належним чином затверджена аграрна політика в Україні. Єдиним документом, який частково виконував цю функцію до кінця 2022 року, була «Концепція Державної цільової програми розвитку аграрного сектора економіки на період до 2022 року», затверджена розпорядженням Кабінету Міністрів України № 1437-р від 30.12.2015 [10]. Відповідно до мети програми було визначено коло питань, зокрема: створення організаційно-економічних умов для ефективного, соціально спрямованого розвитку аграрного сектора економіки, стабільного забезпечення промисловості сільськогосподарською сировиною, а населення – високоякісною та безпечною вітчизняною сільськогосподарською продукцією, збільшення обсягів виробництва продукції з високою доданою вартістю, посилення присутності України на світовому ринку сільськогосподарської продукції та продовольства [9].

Попри те, що після початку повномасштабної війни законодавчі органи не ухвалювали нових стратегічних концепцій розвитку аграрного сектора, слід визнати, що держава не припинила системної роботи в напрямку євроінтеграції. Навпаки – на цьому етапі простежується послідовний та прогресивний характер дій з боку органів влади, спрямованих на зближення з правовим полем ЄС. Зокрема, після набуття Україною статусу кандидата на вступ до ЄС у червні 2022 року, було активізовано процес гармонізації національного законодавства із acquis communautaire. Ключовим кроком в цьому напрямку став запуск у 2023 році процедури самостійного аналізу відповідності (селф-скринінгу), що передбачає первинну оцінку стану імплементації актів права ЄС у національне законодавство. За результатами аналізу, оприлюдненими в грудні 2023 року, було виявлено необхідність адаптації понад 3000 актів ЄС, що свідчить про безпрецедентний обсяг нормативно-правової роботи, яка очікує українську правову систему. Цей факт не лише свідчить про серйозність зобов'язань, які постали перед державою, а й демонструє інституційну готовність органів влади до масштабної правової трансформації навіть в умовах воєнного стану [13].

У 2023 році Комітет Верховної Ради України з питань аграрної та земельної політики активізував свою діяльність у контексті забезпечення законодавчої підтримки євроінтеграційних процесів в аграрній сфері. Пріоритетними напрямами його роботи стали продовження земельної реформи, приведення нормативної бази у відповідність до вимог acquis communautaire, а також удосконалення механізмів державної підтримки сільгоспвиробників відповідно до європейських підходів до регулювання державної допомоги. Значна увага приділялася здійсненню парламентського контролю за імплементацією ухваленні законодавчих актів, що є ключовим елементом у забезпеченні ефективності нормативного зближення з ЄС. Окремо варто відзначити ініціативи Комітету, спрямовані на спрощення процедур набуття прав на землю, розвиток прозорих електронних аукціонів, а також підвищення ефективності використання державних сільськогосподарських земель через запровадження сучасних механізмів управління ними. Ці кроки узгоджуються із положеннями розділів IV та V Угоди про асоціацію, які стосуються гармонізації політики у сфері сільського господарства, управління земельними ресурсами та розвитку сільських територій [4].

Загалом варто визнати, що саме на законодавчу гілку влади сьогодні покладається надзвичайний обсяг роботи, пов'язаної з виконанням євроінтеграційних зобов'язань у сфері аграрної політики. Часткове уповільнення процесів імплементації окремих положень *acquis communautaire* зумовлене як дефіцитом секторальної експертизи, так і обмеженістю ресурсного забезпечення, зокрема недостатнім фінансуванням, нестачею кваліфікованих кадрів та високим адміністративним навантаженням. Попри це, діяльність парламентських структур засвідчує налаштованість на реформи та здатність до системного просування у напрямку зближення з європейськими стандартами, що вже знаходить відображення у конкретних законодавчих і управлінських рішеннях.

Водночас слід визнати, що державній аграрній політиці України в умовах євроінтеграції все ще бракує системності та стратегічних підходів. Наявність великої кількості нормативно-пра-

вових актів у цій сфері здебільшого свідчить про їх декларативний характер, що призводить до відсутності реального економічного та соціального ефекту євроінтеграції для виробників сільськогосподарської продукції. Водночас виникає питання щодо доцільності впровадження Спільної аграрної політики ЄС в реаліях сучасної України. Попри стратегічну мету євроінтеграції, слід критично оцінити можливі наслідки цього процесу для національного виробника, державного бюджету та продовольчої безпеки в цілому. З урахуванням особливостей українського аграрного сектора важливо зважити, чи готова держава не лише законодавчо, а й інституційно та економічно до повноцінного впровадження європейських підходів.

Країни ЄС, які традиційно мають потужне аграрне лобі, – насамперед Франція, Польща, Іспанія, Італія та Нідерланди – відіграють ключову роль у формуванні спільної аграрної політики Євросоюзу. Саме вони отримують найбільші дотації з бюджету ЄС у рамках Спільної аграрної політики, яка щорічно становить понад 30% загального бюджету ЄС. Франція, як найбільший бенефіціар Спільної аграрної політики, є особливо чутливою до будь-яких змін у системі розподілу субсидій, оскільки аграрний сектор там тісно пов'язаний із політичною стабільністю та протестною активністю. Саме тому Франція виступає досить стримано щодо швидкої інтеграції України до ЄС, побоюючись, що включення настільки великого аграрного гравця призведе до перерозподілу фінансування та порушення ринкової рівноваги. Україна, як уже зазначалось раніше, має один із найбільших у Європі сільськогосподарських потенціалів – за площею ріллі, родючістю ґрунтів і обсягами експорту зерна вона конкурує з провідними аграрними країнами ЄС. Саме цей фактор і викликає побоювання серед європейських фермерів: з відкриттям ринку, Україна отримає доступ до європейських дотацій, однак через значно нижчу собівартість і виробничі витрати, українська продукція може витіснити європейську, що, відповідно, посилить протестні настрої в ЄС. Крім того, деякі експерти вказують, що повноцінний вступ України до ЄС означатиме необхідність перегляду фінансової архітектури Спільної аграрної політики і викличе гострі дебати щодо нової моделі перерозподілу коштів.

Починаючи з 2022 року ми стали свідками того, як Україна стала активніше інтегруватися в європейський економічний простір, що, своєю сергою, призвело до зростання конкуренції з боку українських виробників та перевізників на ринку ЄС. Так, з одного боку, Євросоюз запровадив режим «економічного безвізу», що передбачав скасування мит та квот на український експорт, а також тимчасове призупинення вимог щодо дозволів для вантажоперевезень [2]. З іншого – це викликало хвилю невдоволення серед фермерів та перевізників країн-сусідів, зокрема Польщі, Словаччини, Угорщини та Румунії. Польські фермери звинуватили Україну в «демпінгу» на ринку сільськогосподарської продукції, а перевізники – у витісненні з ринку через більш конкурентні умови праці та нижчі тарифи. Восени 2023 року це вилилося у масові протести й блокування ключових пунктів пропуску на кордоні з Україною, які тривали з перервами кілька місяців і мали серйозні наслідки для українського експорту та логістики.

Крім торговельних та транспортних бар'єрів, у відносинах України з окремими країнами ЄС наявні й інші проблеми. Серед них – обмежений доступ українських підприємств до європейських субсидій через відсутність повноцінної участі у Спільній аграрній політиці ЄС, а також нестача сталих і ефективних інституційних механізмів для вирішення транскордонних конфліктів, зокрема в аграрній та транспортній сферах. Окремим викликом є політична підтримка України в умовах зростання впливу правопопулістських сил у країнах-членах, що відкрито виступають за ревізію обсягів допомоги та обмеження інтеграції. Зростає також ризик «втоми від України» серед частини європейського естаблішменту, що може ускладнити подальший прогрес на шляху євроінтеграції.

У світлі вищезазначених чинників, зокрема економічних, політичних та інституційних ризиків, доцільним є проведення SWOT-аналізу наслідків реалізації євроінтеграційного курсу для агропромислового комплексу України, що дозволяє всебічно оцінити як переваги, так і потенційні загрози цього процесу [3]:

Сильні сторони (Strengths): 1. Величезний аграрний потенціал (родючі ґрунти, площі ріллі, обсяги експорту); 2. Стратегічна мета євроінтеграції та узгодження аграрної політики; 3. Спрощений доступ до ринку ЄС (митні преференції, економічний безвіз); 4. Можливість залучення інвестицій та модернізації виробництва.

Слабкі сторони (Weaknesses): 1. Інституційна та економічна неготовність до повноцінного впровадження європейських стандартів; 2. Потенційне зниження надходжень до бюджету через

скасування митних зборів; 3. Витрати на підвищення якості агропродовольчої продукції; 4. Обмежений доступ до європейських дотацій та субсидій; 5. Висока чутливість внутрішнього ринку до зовнішньої конкуренції.

Можливості (Opportunities): 1. Розширення ринків збуту агропродукції, посилення міжнародної торгівлі; 2. Можливість участі у формуванні нової архітектури аграрної політики ЄС; 3. Інституційне зближення з країнами-членами ЄС; 4. Потенційне включення до механізмів розподілу субсидій у майбутньому.

Загрози (Threats): 1. Посилення конкуренції з боку європейських аграріїв на тлі нерівних умов підтримки; 2. Протести та блокади з боку фермерів і перевізників країн-сусідів (Польща, Угорщина, Румунія); 3. Ризики політичної нестабільності в сусідніх державах, що впливають на підтримку України; 4. Побоювання перерозподілу бюджету ЄС на користь України (особливо з боку Франції, Італії тощо); 5. Банкрутства неефективних підприємств;

Варто зазначити, що конкурентоспроможність, яка наведена в розділі «загрози», є одним із ключових чинників, що забезпечує сталий розвиток як окремих галузей економіки, так і будь-якого підприємства зокрема. У цьому контексті конкурентоспроможність агропромислового сектора України слід розглядати як комплексну характеристику його здатності успішно функціонувати як на внутрішньому, так і на зовнішньому ринках, зокрема в умовах поступової євроінтеграції [6].

У цьому зв'язку SWOT-аналіз реалізації Спільної аграрної політики ЄС в Україні дає змогу окреслити ключові виклики та потенціал впровадження європейських стандартів у національному агросекторі. Хоча впровадження Спільної аграрної політики відкриває значні можливості для розвитку сільського господарства, зокрема через відкриття доступу до внутрішнього ринку ЄС, модернізацію виробництва та інтеграцію до європейських фінансових інструментів, водночас цей процес супроводжується масштабними загрозами – економічного, соціального й політичного характеру.

Особливо критичною є інституційна, економічна та нормативна неготовність української держави до повноцінного впровадження європейських аграрних підходів. Крім того, на заваді можуть стати інтереси окремих країн-членів ЄС, які мають потужне аграрне лобі (Франція, Польща, Італія, Іспанія, Нідерланди). Саме вони, будучи основними бенефіціарами дотацій у межах Спільної аграрної політики, занепокоєні можливим перерозподілом фінансування на користь України, що може зумовити дестабілізацію ринку та посилення протестної активності всередині ЄС.

Таким чином, успішність інтеграції до Спільної аграрної політики безпосередньо залежить від здатності України підвищити конкурентоспроможність аграрного сектора, гармонізувати законодавство, посилити інституційну спроможність та знайти баланс між національними інтересами й вимогами ЄС.

Висновок. З часу встановлення офіційних відносин з ЄС було здійснено низку важливих кроків до адаптації українського аграрного законодавства до європейських стандартів, зокрема в межах Угоди про асоціацію. Незважаючи на відсутність цілісної державної стратегії розвитку аграрної політики після 2022 року, в умовах воєнного стану українська держава демонструє політичну волю, інституційну готовність і здатність до масштабних трансформацій, зокрема через активізацію гармонізації законодавства із acquis communautaire. САП ЄС слугує важливою моделлю для України, охоплюючи комплекс інструментів сталого розвитку сільського господарства та сільських територій. Проте імплементація відповідних норм потребує від України системного підходу, достатнього ресурсного забезпечення й експертного супроводу. Тому успішне наближення до стандартів ЄС в аграрній сфері залежатиме від здатності законодавчої та виконавчої гілок влади забезпечити послідовність, ефективність і прозорість реформ у цій галузі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Аграрний сектор України на шляху до євроінтеграції: монографія / авт. кол.: М. Бетлій та ін.; за ред. О.М. Бородіної. Ужгород: ІВА, 2006. 496 с.
2. Виговська Л. Митний «безвіз» з ЄС: що зміниться і які переваги для бізнесу. Суспільне Новини. URL: https://suspilne.media/287627-mitnij-bezviz-z-es-so-zminitsa-i-aki-perevagi-dla-biznesu.
3. Дубенська О. «АПК-2013: рекордсмен без призів.» URL: http://realeconomy.com.ua/publication/22.

4. Звіт про роботу Комітету Верховної Ради України з питань аграрної та земельної політики за 2023 рік. URL: https://komagropolit.rada.gov.ua/news/ZvitKom/75691.html.
5. Коритний О.Г. Особливості аграрної політики ЄС: можливості для України. *Науковий вісник Полісся*, 2020. № 2(21). С. 52–56. DOI: https://doi.org/10.25140/2410-9576-2020-2(21)-52-56.
6. Крутько М.А. Агропромислова інтеграція як засіб підвищення конкурентоспроможності галузі. *Актуальні проблеми сучасного бізнесу: обліково-фінансовий та управлінський аспекти.* Львів-Дубляни: ЛНАУ, 2019. Ч. 2. С. 103–106.
7. Медведкова Н., Новикова І.В. Історія становлення відносин Україна-ЄС. Освіта, наука та виробництво: розвиток та перспективи: матеріали VII Всеукраїнської науково-методичної конференції, м. Шостка, 2 червня 2022 р. / редкол.: Р.В. Закусило, С.В. Тимофіїв, Н.Ю. Бондар та ін. Суми: Сумський державний університет, 2022. С. 181–184.
8. Про засади внутрішньої і зовнішньої політики : Закон України від 01.07.2010 № 2411-VI // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/2411-17.
9. Про схвалення Концепції Державної цільової програми розвитку аграрного сектора економіки на період до 2022 року: Розпорядження Кабінету Міністрів України; Концепція від 30.12.2015 № 1437-р // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/1437-2015-%D1%80.
10. Старікова Лариса, «Спільна аграрна політика ЄС і завдання України в контексті євроінтеграції (план наближення політик і гармонізації законодавства).» Режим доступу до ресурсу: https://www.apd-ukraine.de/images/2023/Agrarpolitische_Berichte/09-2023/ Starikova_Alalyse_und_Empfehlungen_CAP_UA.pdf.
11. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони: Угода; Україна від 27.06.2014 // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/984_011.
12. Угода про партнерство і співробітництво між Україною і Європейськими Співтовариствами та їх державами-членами: Угода; Україна від 14.06.1994 // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/998_012.
13. Урядовий портал. Результати проведення первинної оцінки стану імплементації активів права ЄС – селф-скринінгу. Грудень 2023 року. URL: https://eu-ua.kmu.gov.ua/wp-content/uploads/Zvit_UA.pdf.
14. Чужиков В. Модернізація аграрної політики ЄС. *Міжнародна економічна політика*. 2011. Вип. 1-2. С. 95–114. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Mep_2011_1-2_6.
15. Чередниченко Л.Б. Аграрна політика Європейського Союзу. *Наукові праці*. 2007. Т. 76. Випуск 63. С. 75–78.

УДК 341
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.4.17

ВПЛИВ ЗБРОЙНИХ КОНФЛІКТІВ НА ДОВКІЛЛЯ: СУЧАСНІ ПРОБЛЕМИ МІЖНАРОДНО-ПРАВОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

Гілевич О.В.,
студентка II курсу
факультету прокуратури,
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Шульга В.О.,
асистентка, докторка філософії
кафедри міжнародного права,
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Гілевич О.В., Шульга В.О. Вплив збройних конфліктів на довкілля: сучасні проблеми міжнародно-правової відповідальності.

У науковій статті досліджуються критичні питання впливу збройних конфліктів на навколишнє середовище крізь призму міжнародно-правової відповідальності. На тлі безпрецедентних руйнувань, спричинених сучасною війною в Україні, автори наголошують на тривожній тенденції: довкілля дедалі частіше перетворюється не лише на театр бойових дій, а й на цілеспрямовану мішень. Це призводить до масштабних і довготривалих екологічних катастроф, наслідки яких відчуватимуться десятиліттями. Дослідження обґрунтовує нагальну потребу в кардинальному оновленні міжнародного правового підходу до захисту навколишнього середовища в умовах війни, зокрема через запровадження та міжнародне визнання поняття «екоциду» як окремого злочину. Це дозволить притягати до відповідальності винних у найбільш тяжких екологічних злочинах.

Автори проводять ретельний аналіз чинних норм міжнародного гуманітарного права, включаючи Женевські конвенції та їхні додаткові протоколи. У роботі висвітлюється недостатня ефективність цих норм у сучасних умовах воєнного протистояння, де масштаби та характер екологічних руйнувань значно перевищують передбачені існуючим законодавством. Дослідження також зосереджується на таких ключових формах міжнародно-правової відповідальності, як репарації та сатисфакція. Вони розглядаються як дієві інструменти не лише для компенсації колосальних екологічних збитків, а й для досягнення всеосяжної справедливості для постраждалих громад та держав.

Особливу увагу приділено аналізу історичного прецеденту – діяльності Компенсаційної комісії ООН після війни в Перській затоці. Цей механізм, який забезпечив компенсацію збитків, завданих довкіллю, пропонується як життєздатна модель для створення аналогічного механізму в українському контексті. Запровадження такого механізму дозволило б не лише забезпечити необхідне фінансування для екологічного відновлення України, але й сформувати прозору та підзвітну систему відповідальності під пильним контролем міжнародних організацій.

Ця наукова стаття є важливим внеском у розвиток правової науки у сфері охорони довкілля та міжнародної відповідальності. Вона пропонує конкретні, обґрунтовані рішення щодо покращення міжнародної правової бази, адаптуючи її до нових, безпрецедентних викликів, які постають перед світовою спільнотою в умовах сучасних війн.

Ключові слова: військовий стан, збройний конфлікт, довкілля, міжнародна відповідальність, репарації, Україна, рф.

Hilevych O.V., Shulga V.O. The impact of armed conflicts on the environment: contemporary problems of international legal responsibility.

In the scientific article, examines critical issues of the impact of armed conflicts on the environment through the prism of international legal responsibility. Against the backdrop of unprecedented destruction

caused by the current war in Ukraine, the authors emphasise an alarming trend: the environment is increasingly turning not only into a theatre of war, but also into a targeted target. This leads to large-scale and long-term environmental disasters, the consequences of which will be felt for decades. The study substantiates the urgent need for a fundamental update of the international legal approach to environmental protection in war, in particular through the introduction and international recognition of the concept of 'ecocide' as a separate crime. This will make it possible to bring to justice those responsible for the most serious environmental crimes.

The authors conducts a thorough analysis of the current rules of international humanitarian law, including the Geneva Conventions and their additional protocols. The paper highlights the insufficient effectiveness of these norms in the current conditions of military confrontation, where the scale and nature of environmental destruction far exceeds that provided for by existing legislation. The study also focuses on such key forms of international legal responsibility as reparations and satisfaction. They are seen as effective tools not only to compensate for enormous environmental damage, but also to achieve comprehensive justice for affected communities and states.

Particular attention is paid to the analysis of the historical precedent - the activities of the UN Compensation Commission after the Gulf War. This mechanism, which provided compensation for environmental damage, is proposed as a viable model for creating a similar mechanism in the Ukrainian context. The introduction of such a mechanism would not only provide the necessary funding for the environmental restoration of Ukraine, but also create a transparent and accountable system of responsibility under the close supervision of international organisations.

This scientific article is an important contribution to the development of legal science in the field of environmental protection and international responsibility. It offers concrete, well-reasoned solutions to improve the international legal framework, adapting it to the new, unprecedented challenges faced by the world community in the context of modern wars.

Key words: martial law, armed conflict, environment, international responsibility, reparations, Ukraine, Russian Federation.

Постановка проблеми. Сучасна війна в Україні висвітлила глибоку вразливість навколишнього середовища до воєнних дій та вказала на нагальну необхідність перегляду підходів до забезпечення екологічної безпеки. В умовах збройного конфлікту довкілля стало не лише «жертвою», а й цілеспрямованим об'єктом руйнування, що загрожує екологічній рівновазі не лише України, а й ширших регіональних і глобальних систем. Незважаючи на наявність міжнародно-правових норм, що регулюють захист природи під час війни, їх застосування часто виявляється недостатнім або декларативним. Водночас міжнародне право досі не визнає екоцид окремим злочином, попри те, що дії російської федерації в Україні демонструють ознаки масштабного і навмисного знищення екосистем.

Серед ключових проблемних питань слід виділити відсутність ефективного механізму відповідальності за екологічні злочини, слабкість чинних міжнародно-правових інструментів, зокрема Женевських конвенцій, які не враховують масштабу сучасної зброї та наслідків її застосування для природи. У свою чергу створює передумови для безкарного екоциду в умовах збройних конфліктів. Надзвичайно актуальним залишається питання реалізації міжнародно-правової відповідальності агресора. Існує потреба в застосуванні репарацій і сатисфакції як форм матеріальної та символічної відповідальності за екологічну шкоду. Проблематичним також є відсутність постійного механізму, аналогічного Компенсаційній комісії ООН у справі Кувейту, який би забезпечував координацію зусиль, фінансування та контроль за відновленням довкілля в постраждалих регіонах.

Отже, екологічна проблематика у контексті війни в Україні виходить за рамки внутрішнього питання, перетворюючись на глобальний виклик. Вона потребує системної уваги, міжнародного визнання факту злочину проти природи, розвитку нового правового підходу до екологічної відповідальності та практичного механізму реалізації права на відновлення і справедливість.

Метою дослідження є встановити масштаби впливу збройних конфліктів на довкілля, проаналізувати актуальні проблеми міжнародно-правової відповідальності за екологічні злочини та обґрунтувати необхідність удосконалення міжнародно-правових механізмів захисту навколишнього середовища під час воєнних дій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження проблемного питання досліджені такі вчені, як: М.З. Згуровський, О.І. Коваленко, К.А. Козмуляк, С.К. Пахомі, Т.С. Садова та інші.

Виклад основного матеріалу. Екологічна складова сьогодні відіграє ключову роль у системі національної безпеки України, особливо в умовах збройного конфлікту, коли вплив воєнних дій на довкілля досягає критичного рівня. Конституція України в ст. 16 покладає на державу обов'язок не лише гарантувати екологічну безпеку та збереження природної рівноваги, а й долати наслідки техногенних катастроф, таких як Чорнобильська, яка стала трагедією світового масштабу і загрозою для національного генофонду [1].

В умовах воєнного стану екологічна безпека опиняється під особливим тиском і стає питанням виживання для країни. Агресія з боку російської федерації поставила під загрозу не лише життя людей, а й екологічну стабільність регіону. Природа стала мовчазною жертвою цієї війни. Дії, що несуть цілеспрямовану шкоду довкіллю, можна кваліфікувати як екологічний тероризм, який потребує міжнародного осуду та покарання. Відновлення природного середовища після бойових дій – це не лише моральний обов'язок, а й стратегічне завдання екологічної політики України [2, с. 88].

Збройні конфлікти чинять глибокий і незворотний вплив на довкілля. Згідно з даними Упсальської програми з вивчення конфліктів (UCDP) та Гайдельберзького інституту з дослідження міжнародних процесів (HIIK), за останні чверть століття кількість воєн у світі стрімко зросла – з 10 до 37, а кількість країн, які беруть у них участь, збільшилась із 30 до 55.

У період з 2000 по 2024 рр. наслідки воєнних дій стали серйозною загрозою для планетарної екології – від масштабного знищення природного середовища до посилення глобальної кліматичної нестабільності. Вплив конфліктів вийшов за межі регіональних протистоянь, зачепивши екосистеми й суспільства по всьому світу [3].

Причини збройних конфліктів і воєнних дій завжди мають складний і багатовимірний характер. Вони можуть коренитися в економічній нестабільності, яка загострює конкуренцію за ресурси; соціальному напруженні, що виникає через нерівність чи дискримінацію; політичних суперечностях, що стосуються ідеологічних розбіжностей чи боротьби за владу; або ж у геополітичних амбіціях держав, які прагнуть розширити свій вплив чи змінити світовий порядок.

Незмінним і найжахливішим наслідком таких конфліктів є масштабне руйнування, спричинене застосуванням різних видів озброєння. Це не лише конвенційна зброя, що руйнує міста й інфраструктуру, а й особливо небезпечні її види, такі як хімічна, ядерна та термобарична зброя, які несуть загрозу довгострокового забруднення та невибіркових жертв.

Одним із найвідоміших і найтрагічніших прикладів руйнівного впливу війни на довкілля та людей є застосування американськими військами під час війни у В'єтнамі хімічної речовини, відомої як агент «оранж». Протягом 1961–1971 років понад 40 мільйонів літрів цієї токсичної речовини було розпилено над величезними територіями В'єтнаму та Лаосу. Основною метою було знищення сільськогосподарських угідь, щоб позбавити ворога продовольства, а також знищення густих лісів, які використовувалися як укриття для партизанських загонів. Назва «агент «оранж» походить від помаранчевого маркування на бочках, у яких його зберігали. Ця хімічна сполука, що містила високотоксичний діоксин, мала руйнівні наслідки для довкілля, спричинивши довготривале забруднення ґрунтів і водних ресурсів, а також призвела до серйозних проблем зі здоров'ям мільйонів людей, включаючи вроджені вади розвитку, онкологічні захворювання та інші хронічні недуги, наслідки яких відчуваються досі.

Сьогодні міжнародно-правовий захист навколишнього середовища під час воєнних дій спирається на положення міжнародного гуманітарного права, яке встановлює правила поведінки у збройних конфліктах з метою обмеження екологічної шкоди, попередження актів екоциду та створення юридичних підстав для притягнення винних до відповідальності. Зокрема, Додатковий протокол I до Женевських конвенцій 1949 р. вводить стандарти, що обмежують допустимий рівень шкоди довкіллю. Однак, правові норми часто критикують через їхню загальність і складність практичного застосування під час звичайних військових операцій. Як відзначає С.К. Пахомі, до протоколу включено два ключові положення: ст. 35(3) забороняє використання військових засобів і методів, що викликають «масштабну, довготривалу та серйозну» шкоду екології, а ст. 55 передбачає заходи для збереження довкілля у період бойових дій, зокрема, заборону дій, що ставлять під загрозу здоров'я та життя мирного населення [4].

У цьому контексті, де руйнівний вплив збройних конфліктів на довкілля стає дедалі очевиднішим, дедалі більшої актуальності набуває концепція екоциду як міжнародного злочину. Ця концепція розглядає навмисне або масове знищення екосистем не просто як звичайне завдання шкоди, а як діяння, що загрожує самому існуванню людства та миру.

Екоцид – це не просто побічний ефект війни чи випадкова шкода; це злочин глобального масштабу, який за своєю руйнівною силою та впливом на майбутнє може бути прирівняний до інших тяжких міжнародних правопорушень, таких як геноцид, злочини проти людяності або воєнні злочини. Його відмінність полягає в цілеспрямованому або свідомо безрозсудному руйнуванні природного середовища, яке є життєво важливим для існування всіх форм життя.

Ідея визнання екоциду злочином бере свій початок ще з 1970-х років, коли термін уперше був запропонований на тлі жахливих екологічних наслідків війни у В'єтнамі. Тоді використання хімічних речовин, таких як агент «оранж», для знищення лісів і сільськогосподарських угідь продемонструвало, що екологічні руйнування можуть бути так само цілеспрямованими та катастрофічними, як і прямі атаки на людей чи міста. Ця ідея розвивалася десятиліттями, і сьогодні, у світлі екологічних катастроф, спричинених сучасними конфліктами, її актуальність зростає, спонукаючи міжнародну спільноту до визнання екоциду повноцінним міжнародним злочином, за який має бути сувора відповідальність [5, с. 169].

Злочини проти довкілля, скоєні Російською Федерацією під час повномасштабної війни в Україні, вийшли за межі регіональної проблеми, перетворившись на глобальний виклик, який вимагає негайної та консолідованої відповіді від усього міжнародного співтовариства. Масштаби руйнувань є безпрецедентними: знищені ліси, забруднені водойми та ґрунти, порушені екосистеми, що призводить до втрати біорізноманіття та ставить під загрозу здоров'я майбутніх поколінь. Йдеться не просто про фінансову компенсацію завданої шкоди, хоча це є критично важливим аспектом. Набагато ширше питання полягає в активній участі міжнародної спільноти у відновленні зруйнованих природних систем. Це включає не лише очищення забруднених територій, рекультивацію земель та відновлення лісів, але й підтримку екологічно сталого відбудовного процесу. Важливо, щоб відновлення відбувалося з урахуванням принципів «зеленої» економіки, що сприятиме не лише регенерації довкілля, а й розбудові більш стійкої та енергетично незалежної України. Такі дії мають на меті не лише ліквідувати наслідки агресії, а й забезпечити довготривалу стійкість українського довкілля та посилити енергетичну незалежність країни. Інвестиції в відновлювані джерела енергії, енергоефективні технології та циркулярну економіку стануть фундаментом для міцного та екологічно безпечного майбутнього України, а також стануть прикладом для інших країн у запобіганні подібним катастрофам. З огляду на масштаби катастрофічних змін у природному середовищі, вже зараз необхідно впроваджувати чіткі та ефективні програми відновлення, що повинні стати пріоритетом як для України, так і для міжнародних партнерів та авторитетних глобальних організацій. Важливим завданням сучасного світу є притягнення росії до відповідальності за вчинені екологічні злочини. Ураховуючи серйозність заподіяної шкоди, необхідне залучення широкого арсеналу міжнародно-правових, політичних та інституційних механізмів.

Міжнародно-правова відповідальність – це юридичний обов'язок суб'єкта міжнародного права, зокрема держави, відновити порушений стан або компенсувати завдану шкоду іншій стороні чи міжнародному співтовариству загалом, якщо було порушено міжнародні зобов'язання. Простіше кажучи, це означає необхідність відшкодування завданих збитків (наприклад, фінансової компенсації за руйнування інфраструктури або екологічні наслідки) або вжиття заходів для виправлення самого правопорушення (наприклад, припинення агресії, звільнення окупованих територій).

Цей інститут є фундаментальним елементом міжнародного правопорядку і охоплює всі аспекти взаємовідносин між державами, міжнародними організаціями та іншими суб'єктами міжнародного права. Його ключове призначення – гарантувати стабільність, справедливість і дотримання норм права у міжнародному середовищі, забезпечуючи, щоб кожне порушення міжнародного права мало чіткі правові наслідки. Це створює механізм стримування та відновлення справедливості, коли міжнародні норми порушуються.

Комісія міжнародного права ООН (КМП ООН) трактує міжнародну відповідальність держав як широкий комплекс правових наслідків, що неминуче виникають, коли держава порушує свої міжнародні зобов'язання. Ці наслідки не обмежуються лише взаємовідносинами між державою-порушником та безпосередньо постраждалою стороною. Вони можуть впливати й на інші суб'єкти міжнародного правопорядку, включаючи інші держави, які мають законний інтерес у дотриманні міжнародного права, або навіть міжнародні організації.

Відповідальність не зводиться виняткова до обов'язку держави-порушника компенсувати збитки (наприклад, фінансово відшкодувати руйнування, спричинені агресією, або відновити пошкоджене довкілля) чи відновити попередній правовий стан (наприклад, вивести війська з окупо-

ваних територій). Вона також включає право постраждалої сторони – а в певних випадках, передбачених міжнародним правом, навіть інших держав чи міжнародних організацій – застосовувати до винної сторони санкції. Ці санкції можуть бути різноманітними: від дипломатичного тиску та розриву відносин до економічних обмежень, заморожування активів або навіть колективних заходів безпеки, якщо порушення становить загрозу міжнародному миру та безпеці.

Таким чином, зміст міжнародної відповідальності охоплює як позитивний обов'язок держави-порушника щодо відшкодування та припинення протиправних дій, так і право на реагування з боку постраждалих або зацікавлених сторін у межах правових механізмів, які підтримують глобальний правопорядок. Це забезпечує ефективність міжнародного права, адже кожне порушення має свої юридичні наслідки, що слугує механізмом стримування та відновлення справедливості.

Для захисту довкілля під час воєн були створені міжнародні угоди, що забороняють екологічно небезпечні методи війни, зокрема навмисне втручання в природні процеси. Заборонено ядерні випробування, регламентується поводження з токсичними відходами, встановлено обмеження на використання шкідливих видів зброї. Важливе місце займає Конвенція 1980 р. про заборону звичайної зброї, що завдає надмірної шкоди, та її протоколи щодо мін, запалювальної та лазерної зброї. У преамбулі документу наголошується, що право на вибір засобів ведення війни не є необмеженим. Міжнародний суд ООН у 1996 р. підтвердив, що навіть за відсутності прямої заборони на ядерну зброю, держави зобов'язані враховувати екологічні наслідки, дотримуючись принципів пропорційності та необхідності, оскільки довкілля має визначальне значення для життя нинішніх і майбутніх поколінь [6, с. 78–81].

Зважаючи на масштабні екологічні збитки, завдані російською федерацією внаслідок збройної агресії проти України, постає необхідність застосування основних форм міжнародно-правової відповідальності, зокрема репарацій та сатисфакції.

Репарації, як форма матеріальної відповідальності, є найважливішим інструментом для забезпечення фінансового відшкодування збитків та, що є критично важливим, відновлення зруйнованого природного середовища. Їх впровадження дозволяє не лише компенсувати пряму шкоду, яка включає забруднення ґрунтів, отруєння водних джерел, масове знищення лісів, втрату біорізноманіття та деградацію цілих екосистем. Воно також має на меті створити передумови для довгострокової екологічної стійкості України. Адже пошкоджені екосистеми впливають не лише на теперішнє, а й на майбутнє покоління, обмежуючи доступ до чистих ресурсів і ставлячи під загрозу біологічну рівновагу. Без належного фінансування через ефективні механізми репарацій, відновлення екосистем може затягнутись на десятиліття, а то й століття. Це створить серйозні загрози не лише для України, де мільйони людей залишатимуться під впливом забрудненого довкілля, але й для екологічної безпеки всього регіону. Наприклад, забруднення річок може поширюватися на сусідні країни, а руйнування лісів може впливати на зміну клімату набагато ширше. Таким чином, репарації є не лише питанням міжнародної справедливості, а й критичною інвестицією в спільне екологічне майбутнє та стабільність.

Водночас сатисфакція, форма нематеріальної відповідальності, спрямована на відновлення гідності постраждалої сторони та публічне визнання протиправності дій держави-порушника. У контексті екологічних злочинів сатисфакція може включати: офіційне визнання Росією факту скоєння екологічних злочинів та висловлення жалю з цього приводу; публічне засудження таких дій міжнародним співтовариством на найвищому рівні; притягнення до відповідальності конкретних осіб, винних у відданні наказів або безпосередньому скоєнні злочинів проти довкілля, через міжнародні кримінальні трибунали чи національні судові системи; а також надання чітких та беззаперечних гарантій неповторення подібних агресивних дій у майбутньому. Застосування цих форм відповідальності є ключовим не лише для успішного відновлення України, а й для зміцнення міжнародного правопорядку в цілому та створення ефективних превентивних механізмів запобігання екологічним злочинам у майбутніх збройних конфліктах.

Хоча поняття «екоцид» наразі не закріплене у Римському статуті Міжнародного кримінального суду, існуючі приклади з міжнародної практики свідчать про реальні можливості притягнення до відповідальності за злочини проти довкілля. Так, у 1991 р. після визволення Кувейту від іракської окупації під егідою ООН, країни Перської затоки ініціювали звернення до Міжнародного суду ООН з вимогою відшкодувати збитки, спричинені масовим виливом нафти, викликаним навмисним пошкодженням іракськими військами нафтових танкерів. У відповідь на ці події Організація Об'єднаних Націй створила Компенсаційну комісію для розгляду претензій, зокрема щодо

екологічних втрат. Комісія, яка працювала до 2005 р., нарахувала загальні компенсації на суму понад 52 мільярди доларів, що виплачувалися з Компенсаційного фонду ООН, сформованого з доходів від іракського експорту нафти [7].

Досвід діяльності Компенсаційної комісії ООН є надзвичайно важливим прецедентом, що може бути адаптований до українського контексту. Створення аналогічного компенсаційного механізму для України дозволить не лише забезпечити справедливе відшкодування екологічних збитків, завданих унаслідок війни, а й гарантувати прозорість і ефективність процесу під контролем міжнародних інституцій. Такий механізм також може стати джерелом фінансування для проєктів з відновлення зруйнованих екосистем та сталого розвитку у постраждалих регіонах, сприяючи як відбудові довкілля, так і зміцненню екологічної безпеки в довгостроковій перспективі [8, с. 119–121].

Висновок. Результати проведеного дослідження переконливо доводять, що збройні конфлікти, особливо війна в Україні, несуть у собі значно ширший спектр загроз, ніж це традиційно вважалося. Окрім руйнівних гуманітарних катастроф та значних економічних втрат, вони спричиняють глибокі та довгострокові екологічні наслідки, які безпосередньо впливають на національну та міжнародну безпеку. Це не просто локальні пошкодження, а системні зміни, що загрожують стабільності екосистем та життю мільйонів. Екологічні наслідки збройних конфліктів виходять далеко за межі очевидних руйнувань інфраструктури. Вони включають масштабне забруднення ґрунтів, водних ресурсів та атмосферного повітря, оскільки бойові дії призводять до вивільнення токсичних речовин, важких металів, нафтопродуктів та вибухових залишків. Це не тільки отруює джерела питної води та сільськогосподарські угіддя, але й спричиняє деградацію ґрунтів, роблячи їх непридатними для вирощування продовольства на десятиліття.

Також відбувається руйнування біорізноманіття та природних екосистем через знищення лісів, осушення боліт, пошкодження заповідних територій та міграційних шляхів тварин, що призводить до безповоротних втрат унікальних видів флори та фауни, порушуючи екологічний баланс і викликаючи ефект доміно. Це створює довгострокові ризики для здоров'я населення, оскільки забруднення навколишнього середовища безпосередньо позначається на здоров'ї людей, викликаючи зростання захворювань дихальних шляхів, онкологічних захворювань та вроджених вад. Крім того, мають місце зміни клімату та їх посилення внаслідок викидів парникових газів від пожеж, руйнування інфраструктури та використання військової техніки, що прискорює зміну клімату та посилює екстремальні погодні явища.

Існуючі міжнародно-правові інструменти виявилися недостатніми для ефективного реагування на ці виклики. Нагальною потребою є модернізація правових підходів до захисту довкілля, яка має включати визнання екоциду як міжнародного злочину. Це дозволить притягати до відповідальності осіб, винних у масштабному та системному знищенні довкілля, і створить потужний прецедент для запобігання подібним діям у майбутньому. Таке визнання має бути закріплено на рівні міжнародних конвенцій та статутів, зокрема Римського статуту Міжнародного кримінального суду.

Також необхідне створення постійних механізмів відшкодування збитків. Потрібно розробити ефективні юридичні та фінансові механізми, які б дозволяли оперативно оцінювати екологічні збитки та забезпечувати компенсацію постраждалим державам та спільнотам. Це може бути спеціальний фонд або інші інструменти, що функціонуватимуть на постійній основі. Успішне вирішення зазначених проблем вимагає активної та скоординованої участі міжнародних організацій. Це включає розробку компенсаційних структур на зразок практики ООН, тобто створення спеціальних комісій та фондів, які б займалися оцінкою та відшкодуванням екологічних збитків, використовуючи найкращі практики, напрацьовані в рамках ООН та інших міжнародних інституцій.

Ключовим є переосмислення ролі природи як активного елемента глобального правопорядку. Довкілля більше не може розглядатися як пасивний об'єкт експлуатації. Воно повинно набути статусу активного учасника міжнародних відносин, чиї права та інтереси мають бути захищені на найвищому рівні. Це означає інтеграцію екологічних аспектів у всі аспекти міжнародного права, від договорів до миротворчих операцій.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конституція України : Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР / Верховна Рада України. *Відомості Верховної Ради України.* 1996. № 30. Ст. 141. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text (дата звернення: 10.05.2025).

2. Ковтун О.М. Забезпечення екологічної безпеки України в умовах воєнного стану: зміна пріоритетів. Еколого-правова безпека суверенної держави в умовах воєнного стану: матеріали наук.-практ. онлайн-конференції (Харків, 8 груд. 2022 р.) / за заг. ред. А.П. Гетьмана; МОН України, Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого, Каф. екол. права, Каф. права Європ. Союзу, Рада молодих вчених. Харків: Право, 2022. С. 87–91.
3. Екологічні виклики війн та збройних конфліктів. *Вебсайт svit.* 2025. Електронне видання. URL: https://svit.kpi.ua/2025/01/17/екологічні-виклики-війн-та-збройних-к/ (дата звернення: 10.05.2025).
4. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I), від 8 червня 1977 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199#Text (дата звернення: 11.05.2025).
5. Шашурина Н.Г. Вплив збройних конфліктів на довкілля. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*. Серія ПРАВО. Випуск 88: частина 4. 2025. С. 167–171.
6. Турченко О.Г., Мартинюк О.В. Міжнародне право: навчальний посібник (для здобувачів спеціальності 081 Право, денної, заочної форми навчання) / за заг. ред. Турченко О.Г. Вінниця. 2024. 279 с.
7. Останній платіж було здійснено в січні 2022 року, після чого комісію було офіційно розпущено. Патока М., Гожа М. «Як притягнути Росію до відповідальності за екоцид?» UAnimals, 17 жовтня 2023. URL: https://uanimals.org/media/statti/yak-prytiahnuty-rosiiu-do-vidpovidalnostiza-ekotsyd.
8. Лозо О.В. Проблеми правового регулювання охорони довкілля в умовах збройного конфлікту. *Міжнародний аспект.* № 1. 2017. С. 118–125.

УДК 341:34:004.056:347.8
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.4.18

ПРОБЛЕМИ КІБЕРБЕЗПЕКИ У КОСМІЧНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ: МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИЙ ТА ТЕХНОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТИ

Гордеюк А.О.,
кандидат юридичних наук, доцент,
професор «ХАІ», доцент кафедри права
Національного аерокосмічного університету
«Харківський авіаційний інститут»
ORCID: 0000-0001-7423-3673
e-mail: alla.law.gor@gmail.com

Демура Р.І.,
аспірант кафедри комп'ютерних систем, мереж і кібербезпеки
Національного аерокосмічного університету
«Харківський авіаційний інститут»
ORCID: 0009-0003-2248-2565
e-mail: r.i.demura@csn.khai.edu

Гордеюк А.О., Демура Р.І. Проблеми кібербезпеки у космічній діяльності: міжнародно-правовий та технологічний аспекти.

У статті авторами досліджено актуальні проблеми забезпечення правового регулювання кібербезпеки космічної діяльності на міжнародному рівні в умовах зростаючої залежності людства від супутникових технологій. Наведено реальні приклади кібератак, здійснених на космічну інфраструктуру (зокрема інциденти із супутниками Landsat-7, Terra AM-1 та мережею Viasat), негативні наслідки яких зумовлюють необхідність побудови ефективного міжнародно-правового механізму, який здатний сприяти упередженню та протидії кіберзлочинності у космічній галузі.

З метою створення потужної системи технологічного та правового захисту супутникових космічних технологій, проаналізовано сучасні підходи провідних космічних держав (США, ЄС, Франції, Німеччини, Великої Британії) щодо вирішення цієї проблеми. Встановлено, що ці підходи виявляються у розроблені галузевих керівних правил, затверджені практик забезпечення кібербезпеки у космічному сегменті шляхом створення комплексної системи космічної кібербезпеки, яка функціонує, наприклад, у державах ЄС. В межах цієї системи здійснюється аналіз ризиків і загроз, моніторинг інформаційних потоків та технічних параметрів, що дозволяє превентивно виявляти кіберінциденти та вживати заходів кіберзахисту космічної інфраструктури. У державах ЄС достатньо ефективно працюють: Федеральне управління з інформаційної безпеки (BSI) у Німеччині, однієї із опцій якого є управління космічною кібербезпекою; Французьке агентство кібербезпеки (ANSSI), що займається захистом військових супутників, виявленням кібератак і поновленням інфраструктури після спричиненої ними шкоди. Зауважено, що космічні держави з метою укріплення оборони та стримування ворожнечі у космічному просторі співпрацюють у космічній програмі Olympic Defender.

На підставі аналізу досвіду напрацювань космічних держав у правовому регулюванні кібербезпеки космічної діяльності (зокрема супутникових систем), для запровадження ефективного міжнародно-правового механізму забезпечення кібербезпеки у зазначеній сфері з обґрунтуванням доцільності, авторами запропоновано: створення міжнародної конвенції з кібербезпеки космічної діяльності та спеціалізованої міжнародної організації як органу моніторингу і контролю, а також платформи для нормотворчої діяльності; розроблення уніфікованих міжнародних стандартів безпеки космічної діяльності, що включатиме стандарти з кібербезпеки; в умовах активної комерціалізації космічної діяльності встановлення протоколів дотримання заходів кібербезпеки для приватних компаній та передбачення в них алгоритмів та методів тестування супутникових

систем з метою виявлення прогалин та упередження кібератак. Особливу увагу авторами приділено пропозиції використання технології блокчейн та запровадженню концепції bug bounty, як інноваційних інструментів у сфері кіберзахисту.

Ключові слова: космічна кібербезпека, космічні технології, міжнародно-правовий механізм, національний правовий механізм, система кіберзахисту, тестування супутникових систем, технологія блокчейн.

Hordeiuk A.O., Demura R.I. Cybersecurity issues in space activities: international legal and technological aspects.

In this article, the authors have examined the current problems of ensuring legal regulation of cybersecurity of space activities on the international level in the minds of the growing dependence of humanity on satellite technologies. Real examples of cyberattacks on space infrastructure are given (in particular, incidents involving Landsat-7, Terra AM-1 satellites and the Viasat network), the negative consequences of which necessitate the construction of an effective international legal mechanism capable of contributing to the prevention and counteraction of cybercrime in the space industry.

In order to create a powerful system of technological and legal protection of satellite space technologies, modern approaches of leading space powers (the USA, the EU, France, Germany, and the UK) to solving this problem were analyzed. It has been established that these approaches are reflected in the development of industry guidelines, approved practices for ensuring cybersecurity in the space segment by creating a comprehensive space cybersecurity system, which operates, for example, in EU countries. Within this system, risk and threat analysis is carried out, information flows and technical parameters are monitored, which allows for preventive detection of cyber incidents and implementation of cyber security measures for space infrastructure. In the EU countries, the following are working quite effectively: the Federal Office for Information Security (BSI) in Germany, one of whose options is to manage space cybersecurity; the French Cybersecurity Agency (ANSSI), which is responsible for protecting military satellites, detecting cyberattacks, and restoring infrastructure after damage caused by them. It is noted that space powers are cooperating in the Olympic Defender space program to strengthen defense and deter hostility in outer space.

Based on the analysis of the experience of space powers in the legal regulation of cybersecurity of space activities (in particular, satellite systems), in order to build an effective international legal mechanism for ensuring cybersecurity in this area with a justification of feasibility, the authors proposed: the creation of an international convention on cybersecurity of space activities and an specialized international organization as a monitoring and control body, as well as a platform for rulemaking activities; the development of unified international space security standards, including cybersecurity standards; in the context of active commercialization of space activities, establishing protocols for compliance with cybersecurity measures for privet companies and providing algorithms and methods for testing satellite systems in order to identify possible gaps and prevent cyberattacks. Particular attention is paid to the proposal to use blockchain technology and the introduction of the bug bounty concept as innovative tools in the field of cyber defense.

Key words: space cybersecurity, space technologies, international legal mechanism, national legal mechanism, cyber defense system, testing of satellite systems, blockchain technology.

Постановка проблеми. У сучасних умовах стрімкого розвитку інформаційних технологій питання забезпечення кібербезпеки у сфері космічної діяльності набуває особливої актуальності. Кіберзагрози щодо космічних об'єктів, систем зв'язку, навігації та дистанційного зондування Землі становлять суттєвий ризик як для окремих держав, так і для міжнародної безпеки в цілому. Особливої уваги потребує інтеграція технологій штучного інтелекту, які, з одного боку, підвищують ефективність обробки космічної інформації, а з іншого – створюють потенціал для складних, високоточних кібератак із мінімальним залученням людських і технічних ресурсів. У такому контексті виникає потреба у формуванні комплексної, багаторівневої системи кіберзахисту, яка б ґрунтувалася як на ефективному правовому регулюванні кібербезпеки в умовах транснаціонального космічного співробітництва, так і на застосуванні передових технологічних рішень у сфері кіберзахисту.

Отже, на сучасному етапі забезпечення кібербезпеки у космічній діяльності постає як пріоритетний напрям у розвитку космічного права щодо розроблення міжнародних стандартів кібер-

захисту, так і пріоритетне завдання фахівців у сфері інформаційних технологій. Вважаємо, що системне розв'язання цієї проблеми можливе лише за умови поєднання міжнародно-правових механізмів превенції кіберзагроз із високотехнологічними методами їх виявлення та нейтралізації.

З урахуванням окресленої проблематики, **метою даного дослідження** є проведення аналітичного огляду матеріалу щодо формування правових засад забезпечення кібербезпеки космічної діяльності у так званих «космічних державах» на національному рівні для визначення оптимальних підходів до структурування норм міжнародного права космічної кібербезпеки та вироблення стратегії боротьби з кіберзагрозами через створення і використання більш досконалих механізмів превентивного захисту інформаційних технологій, які використовуються у космічному просторі.

Стан опрацювання проблематики. Проблематиці розроблення ефективних правових механізмів запобігання та боротьби із кіберзагрозами у сфері космічної діяльності приділяли увагу у своїх роботах Н.Р. Малишева, А.М. Гурова, також вивчали окремі аспекти космічної діяльності та забезпечення її безпеки – Н.Д. Красіліч, Л.В. Сорока, М. Семенчук, О.М. Григоров, О.В. Драган та інші. Але ж, на наш погляд, не можна сказати, що відповідна тематика наразі є вичерпаною та досліджена всебічно. Є багато відкритих питань, які залишаються актуальними, що зумовило дослідницький інтерес авторів до обраної теми.

Виклад основного матеріалу. У зв'язку з розвитком космічних технологій, зростанням кількості космічних запусків і новими можливостями використання космічних ресурсів питання безпеки у космічній галузі загострюються та стають дедалі важливими. Безпека в космосі – це багатогранне питання, що охоплює різні аспекти, від запобігання космічним катастрофам до забезпечення ефективного міжнародного співтовариства [1].

Отже, на сьогодні науковці визначають чимало актуальних проблем у системі убезпечення космічної діяльності, серед яких демілітаризація космосу, екологія космосу, безпекова життєдіяльність людини у космосі, комерціалізація космічної діяльності, кібербезпека. Якщо зазначені у переліку перша-четверта проблеми виникли не сьогодні і їх вирішення та правове регулювання було актуальним майже с самого початку розвитку космонавтики та створення її правового забезпечення, то проблема кібербезпеки функціонування космічних технологій є саме сучасним надбанням людства насамперед через активне використання супутників, які відіграють ключову роль у світовій комунікації в сучасному світі. У зв'язку з цим спостерігається процес зростання залежності людства від супутникових технологій, що забезпечують для нього можливість використання кіберпростору, телекомунікації, зв'язок, навігацію та моніторинг із космосу, і водночас виникають нові загрози (кібератаки), які здатні набути глобального негативного характеру, якщо їх ретельно не відслідковувати, своєчасно не упереджувати та не працювати над створенням ефективного правового механізму щодо контролю над ними, протидії та мінімізації.

Перша успішна кібератака на супутниковий зв'язок була зафіксована ще у 1986 році: вона була спрямована проти телевізійної компанії HBO і здійснена американським хакером Джоном Реєм МакДугаллом, який діяв під псевдонімом Captain Midnight (Капітан Міднайт). Під час телетрансляції він провів акцію протесту проти підвищення цін на супутникове телебачення [2]. Але ж на той час це був одноразовий випадок. У сучасних реаліях за даними Центру обміну і аналізу космічної інформації (Space Information Sharing and Analysis Center, Space ISAC) фіксуються понад 100 спроб кібератак на космічні системи щотижня.

Одним із перших задокументованих прикладів кібервтручання у функціонування космічних апаратів стали інциденти, зафіксовані в період 2007-2008 років із супутниками Landsat-7 та Terra AM-1, які належать до систем спостереження за Землею, що функціонують під егідою NASA та Геологічної служби США [3]. Згідно з матеріалами, підготовленими для Комісії з економічного та безпекового огляду США та Китаю, невстановлені хакери чотири рази здійснювали несанкціоноване втручання в роботу цих апаратів через наземну станцію, розташовану в Норвегії.

Супутник Landsat-7 зазнав перешкод двічі – у жовтні 2007 року та липні 2008 року, причому кожне втручання тривало 12 хвилин або більше. У свою чергу, щодо супутника Terra AM-1 несанкціоновані втручання були зафіксовані в червні 2008 року (тривалістю близько двох хвилин) та в жовтні того ж року (приблизно дев'ять хвилин). Хоча в жодному з випадків зловмисники не реалізували деструктивні дії чи не змінили траєкторії супутників, їм вдалося отримати достатній рівень доступу до систем управління, що могло потенційно дозволити перехоплення або модифікацію даних, зміну режиму роботи, а також втручання у системи телеметрії та навігації. Ці інциденти стали предметом уваги оборонних структур США, зокрема ВПС та Міністерства внутріш-

ньої безпеки. Як публічно зазначила тодішній міністр внутрішньої безпеки Джанет Наполітано, хакери кілька разів були близькі до дезактивації елементів критичної інфраструктури країни, що підтверджує масштаб і потенційну загрозу подібних кібероперацій. У контексті космічної діяльності ці інциденти продемонстрували критичну вразливість наземного сегменту супутникового зв'язку, а також виявили брак ефективних міжнародно-правових механізмів для запобігання, виявлення та реагування на подібні втручання, що виходять за межі національної юрисдикції.

Іншим показовим прикладом масштабної кібератаки на космічну інфраструктуру стала атака на супутникову мережу компанії Viasat у 2022 році, яка призвела до суттєвих порушень у функціонуванні телекомунікаційних систем на території Європи [4]. Унаслідок деструктивного втручання раптово втратили зв'язок тисячі користувачів, зокрема було зафіксовано відключення понад п'яти тисяч вітрових турбін у Німеччині, які втратили з'єднання зі своїм центральним вузлом керування.

Однак справжнім об'єктом атаки був інший сегмент користувачів – українські військові, які використовував супутникові канали для забезпечення захищеного зв'язку та управління критичними процесами. Зловмисники скористалися вразливістю в мережевій адміністративній інфраструктурі провайдера, яка дозволила їм отримати контроль над системами віддаленого керування модемами. В результаті була запущена деструктивна команда, що перезаписала флеш-пам'ять великої кількості терміналів, вивівши їх із ладу без можливості відновлення. Компанія Viasat була змушена замінити понад 30 000 пристроїв, що підтверджує масштаб і глибину інциденту. Заступник голови Держспецзв'язку Віктор Жора пізніше визнав, що «це була справді величезна втрата зв'язку на початку війни» [5].

Враховуючи надані приклади, можна уявити наскільки велика шкода, може бути спричинена кіберзлочинцями, тому світова спільнота має приймати виклики часу, та будувати міжнародне право забезпечення кібербезпеки. При створенні системи міжнародної космічної кібербезпеки вважаємо, що доцільним було б використання досвіду напрацювання спеціальних правових механізмів убезпечення космічної діяльності від кіберзагроз космічними державами, які звісно не могли ігнорувати можливість виникнення катастрофічних наслідків «нових загроз» та розглядають створення відповідної системи забезпечення безпеки як складову національної безпеки. Зокрема США є найпершою у світі державою, що напрацювала зазначені механізми, які б шляхом рецепції мало сенс запозичити для правового регулювання кібербезпеки на міжнародному рівні.

Так, правове регулювання забезпечення кібербезпеки у США почалось зі створення законодавства про захист критичної інфраструктури, у наслідок терористичного акту від 2001 року. Насамперед був прийнятий Закон «Про захист критичної інфраструктури» від 2001 року, в якому визначається, що політика кібербезпеки має здійснюватися на засадах публічно-правового партнерства, а також на засадах, згідно з якими будь-яке порушення в роботі фізичної чи віртуальної інфраструктури мають бути рідкісними, короткими, обмеженими географічно, керованими та мінімально згубними для економіки, людини, урядових сервісів та національної безпеки США [6]. З даного положення виходить, що наслідки будь-яких посягань на об'єкти критичної інфраструктури мають бути нейтралізовані у найкоротші строки і відповідно для цього має бути попереднім чином ретельно підготовлений ресурс.

Наступним важливим етапом у формуванні міжнародної політики кібербезпеки, що має безпосередній вплив на захист критичної інфраструктури, зокрема космічної, стало прийняття у США закону «Cybersecurity Enhancement Act of 2014» (Публічний закон № 113–274) [7]. Цей нормативний акт закріпив офіційний мандат для Національного інституту стандартів і технологій (NIST) на розробку та оновлення рамкових документів із кібербезпеки для державних і приватних суб'єктів, зокрема у ньому надано поняття кібернетичного ризику, який визначений як: «загроза або вразливість інформації чи інформаційних систем і будь-які пов'язані з ним обставини, спричинені або ті, що виникли внаслідок недозволеного доступу, використання, розкриття, пошкодження, зміни чи знищення інформації та інформаційних систем, що спричинені актом тероризму». Визначення поняття «кібернетичного ризику» у даному контексті надає можливість ідентифікувати певну загрозу як саме кіберзагрозу і відповідно бути готовими реагувати на неї та протистояти їй. А також визначається поняття інциденту як «випадку, який дійсно або неминуче без законних підстав загрожує цілісності, конфіденційності або доступності інформації в інформаційній системі чи становить порушення або неминучу загрозу порушення закону, політики безпеки, процедур безпеки або прийнятих правил використання».

Наступним кроком у створенні ефективного правового регулювання кібербезпеки у США можна вважати підписання 19.02.2019 року Президентом США Директиви щодо космічної політики № 4, відповідно до якої в структурі Департаменту оборони створюється окремий підрозділ – Департамент космічних військ, у склад якого входить департамент кібербезпеки. Відповідно до стратегії цифрової модернізації до 2023 року у США було передбачено досягнення цілей, які пов'язані із захистом від кіберзагроз космічної галузі, в першу чергу мілітарі-діяльності держави у космосі.

Більш системні завдання щодо убезпечення критичної космічної інфраструктури від кібернетичних інцидентів визначила Директива з космічної політики № 5 від 04.09.2020 року, яка передбачає, що «принципи та практики кібербезпеки мають застосовуватись до космічних систем, з особливим урахуванням віддаленого оновлення та реагування на інциденти, що вимагає інтегрованості їх в конструкцію космічного корабля перед запуском, оскільки в цей час фізичний доступ до більшості космічних апаратів на орбіті неможливий. До власників та операторів космічних систем висувається вимога розробляти та реалізовувати плани кібербезпеки, які містять: захист від несанкціонованого доступу до критичних функцій; заходи фізичного захисту систем управління та телеметричного приймача; захист зв'язку за допомогою захищених передавачів приймання, шифрування, моніторингу, потужності сигналу; захист наземних систем з метою зменшення ризику зараження шкідливим програмним забезпеченням та зловмисного доступу до систем, в тому числі від інсайдерських загроз; прийняття практики гігієни кібербезпеки, фізичної безпеки автоматизованих інформаційних систем та методів виявлення вторгнень до елементів системи, таких як інформаційні системи, антени, термінали, приймачі, маршрутизатори, пов'язані локальні та глобальні мережі і джерела живлення; управління ризиками всього ланцюга поставок; оцінка інших доступних заходів зменшення ризику» [8].

На думку фахівців у галузі міжнародного космічного права, зокрема Н.Р. Малишевої «вказаний документ та визначені у ньому правила містять лише загальні норми, але вони поклали початок поглибленому галузевому регулюванню кібербезпеки в космічній сфері, розробленню галузевих керівних правил, затвердженню практик та рекомендацій, стандартів тощо» [6]. Окрім того, О. Григоров вважає, що «в рамках сучасного законодавства США ми можемо спостерігати спробу правового вирішення однієї з найважливіших проблем у сфері космічної кібербезпеки – використання космічних систем подвійного призначення (як цивільних, так і військових), що ще більше ускладнює розробку міжнародно-правових стандартів у космічній галузі»[9, с. 128].

Окрім заходів забезпечення кібербезпеки космічних систем, що здійснюються у США, інші космічні держави також намагаються системно протистояти космічній кіберзлочинності. Для захисту космічних активів Європейського Союзу створюється комплексна система кібербезпеки, яка функціонує як розподілена мережа безпеки. У її межах здійснюється аналіз ризиків і загроз, провадиться безперервний моніторинг інформаційних потоків та технічних параметрів, що дозволяє своєчасно виявляти інциденти та вживати заходів кіберзахисту в контексті космічної інфраструктури. Декілька центрів Європейського космічного агентства (ЄКА) (European Space Agency (ESA)), що розташовані у різних країнах ЄС, відповідають за різні аспекти кібербезпеки. Наприклад, Бельгія відповідає за безпеку космічних систем, Італія проводить аналіз інцидентів та управління ризиками, Німеччина здійснює моніторинг безпеки місій і виявлення загроз. Також у Німеччині працює Федеральне управління з інформаційної безпеки (BSI), яке відповідає за укріплення кібербезпеки космічної інфраструктури та забезпечує стабільний доступ до захищених послуг зв'язку через супутники, курує питання зберігання таємної інформації у військових та цивільних супутникових системах, таких як Державна служба європейської системи Galileo.

У Франції на рівні національного органу працює Французьке агентство кібербезпеки (ANSSI). Це агентство координує французькі та європейські дослідження, займається захистом військових супутників, відповідає за виявлення кібератак і поновлення інфраструктури після спричиненої ними шкоди. До того ж у 2024 році Франція та Німеччина приєдналися до космічної програми Olympic Defender, яку було розроблено за ініціативою США з метою укріплення оборони та стримання ворожнечі в космічному просторі. У Великій Британії захист глобальних супутникових служб здійснюють Національні кіберсили (National Cyber Force, NCF), в цю структуру входять оборонні та розвідувальні агентства [10].

Отже, після аналізу напрацювань космічних держав певного досвіду національного та регіонального (в межах ЄС) правового регулювання забезпечення кібербезпеки космічної діяльності

вважаємо доцільним запропонувати використання цього досвіду для побудови ефективних правових механізмів убезпечення кібербезпеки космічної діяльності (зокрема супутникових систем) у певних напрямах.

По-перше, розроблення та прийняття міжнародної конвенції щодо правової регламентації убезпечення кібербезпеки у космічній діяльності. Визначити у цій конвенції базові поняття, ризики, прописати необхідні превентивні заходи, правові алгоритми реагування на кібератаки та ліквідації їх наслідків, визначити відповідальність за кіберзлочини на міжнародному рівні.

По-друге, створення та запровадження системи стандартів убезпечення космічної кібербезпеки та запропонування рекомендовану практику протидії кібератакам на зразок Міжнародних стандартів і рекомендованої практики (SARPs), розроблених ICAO як додатків до Чиказької конвенції з міжнародної цивільної авіації, які спрямовані на системне забезпечення безпеки в авіаційній сфері на міжнародному рівні [11].

По-третє, для ефективного функціонування правового механізму убезпечення кібербезпеки у космосі необхідним є створення спеціалізованої міжнародної організації як органу моніторингу та контролю, а також надійної платформи для нормотворчої діяльності у зазначеній сфері.

По-четверте, на думку науковців (Малишева Н.Р., Гурова А.М.): «технологія блокчейн може відіграти суттєву роль у формуванні правових та технічних механізмів протидії кіберзагрозам у космічній сфері». На наш погляд дослідники мають рацію. Тому що завдяки своїй децентралізованій, криптографічно захищеній і незмінній природі, блокчейн здатен забезпечити високий рівень довіри до передачі та обробки телеметричних даних, підтвердження автентичності команд управління супутниками, а також прозорість логів доступу до критичних систем. Практичний інтерес до цього підходу вже демонструють окремі національні та приватні ініціативи. Зокрема, NASA розглядала можливість використання блокчейну для автоматизованої координації дронів та космічних апаратів через проєкт ADEPT (Autonomous Decentralized Peer-to-Peer Telemetry). Європейське космічне агентство (ESA), зі свого боку, профінансувало низку досліджень, присвячених інтеграції блокчейн-рішень для управління правами доступу до супутникових даних. Крім того, приватні компанії, зокрема SpaceChain та Blockstream, вже проводили експерименти з розміщення блокчейн-вузлів на орбіті для забезпечення незалежної, геополітично нейтральної інфраструктури передачі даних [6; 12].

По-п’яте, з урахуванням активних процесів комерціалізації космічної діяльності має сенс у площині міжнародних приватноправових відносин визначити протоколи дотримання заходів кібербезпеки при здійсненні космічних програм приватними компаніями різних держав. Корисним може бути досвід США щодо використання положень Директиви космічної політики № 5, де визначаються вимоги до юридичних осіб стосовно створення поточних систем кібербезпеки та ефективного тестування, яке може бути засновано на приватних ініціативах та заохочувальному підході та спрямоване на виявлення системних прогалин та упередження кібератак.

Так, доцільною видається ініціатива впровадження міжнародно узгоджених програм незалежного тестування кіберстійкості супутникових систем за принципом концепції «bug bounty», що вже зарекомендувала себе як ефективний інструмент в IT-галузі. Суть такої моделі полягає в організації офіційно санкціонованого процесу пошуку вразливостей третіми сторонами – етичними хакерами, дослідниками безпеки, спеціалізованими компаніями – із подальшим правовим і матеріальним стимулюванням за виявлені недоліки. Такий підхід не лише сприяє виявленню системних прогалин до того, як ними скористаються зловмисники, але й формує спільноту залучених фахівців, які діють у рамках правових механізмів і в інтересах глобальної кіберстабільності.

Інституціоналізація подібної моделі в межах міжнародного правового простору може бути реалізована шляхом створення відповідного регламенту (протоколу) з добровільного тестування супутникових систем, у межах якого визначатимуться права та обов’язки учасників, обсяг дозволених дій, механізми звітності та способи реагування на виявлені вразливості. Такий інструмент дозволив би ефективно поєднати профілактичні заходи із прозорістю та відповідальністю, водночас не створюючи надмірного регуляторного тиску на комерційних операторів.

Висновки. Проведене дослідження підтвердило, що кібербезпека у сфері космічної діяльності є критично важливим і водночас недостатньо врегульованим напрямом міжнародної безпеки. Зростаюча кількість кібератак на космічну інфраструктуру, як державну, так і комерційну, свідчить про необхідність формування комплексної системи реагування, що включає правові, організаційні та технологічні інструменти. Досвід провідних космічних держав – США, країн ЄС,

Великої Британії – демонструє можливість ефективного поєднання нормативного регулювання, інституційного забезпечення та сучасних технологій, зокрема блокчейну та концепції bug bounty. Водночас існує потреба у створенні універсальної міжнародної конвенції щодо кібербезпеки в космосі, яка б узгодила термінологію, визначила відповідальність за кіберзлочини та передбачила механізми незалежного моніторингу і реагування на загрози. Подальші дослідження повинні зосереджуватись на розробці міжнародно-правових механізмів у сфері захисту космічних систем та на аналізі технічних засобів забезпечення стійкості до кібератак з урахуванням швидкої комерціалізації космічної галузі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Кібербезпека космічної діяльності та можливість її забезпечення засобами міжнародного права. *Правова держава*. Вип. 32. 2021. С. 245–257. URL: http://jnas.nbuv.gov.ua/article/UJRN-0001262694.
2. Boyer P. J. HBO Piracy Incident Stuns Other Sattellite Users. Нью-Йорк таймс. URL: https://www.nytimes.com/1986/04/29/arts/hbo-piracy-incident-stuns-other-satellite-users.html (date of access: 08.06.2025).
3. Report: Hackers Interfered with Landsat-7, Terra AM-1 in 2007 and 2008. Via Satellite. URL: https://www.satellitetoday.com/government-military/2011/10/31/report-hackers-interfered-with-landsat-7-terra-am-1-in-2007-and-2008/ (date of access: 08.06.2025).
4. Hackers, Spies and Contract Killers: How Putin's Agents Are Infiltrating Germany / M. Baumgärtner et al. DER SPIEGEL | Online-Nachrichten. URL: https://www.spiegel.de/international/germany/hackers-spies-and-contract-killers-how-putin-s-agents-are-infiltrating-germany-a-2cc6c24c-16ac-43d4-97fa-103081414acc (date of access: 08.06.2025).
5. Борисіхіна К. Що відомо про злом Viasat – найбільшу кібератаку нашого часу. https://techno.nv.ua. URL: https://techno.nv.ua/ukr/it-industry/zlom-viasat-50229704.html (дата звернення: 08.06.2025).
6. Малишева Н.Р. Гурова А.М. Правові засади кібербезпеки космічної діяльності в США: досвід для України.URL.http://C/users/alla/Downloads/406-Text%20статті-784-1-10-20210207.pdf.
7. Cybersecurity Enhancement Act of 2014 № 113-274. Congress.gov. URL: https://www.congress.gov/bill/113th-congress/senate-bill/1353 (date of access: 08.06.2025).
8. Memorandum on Space Policy Directive-5/Cybersecurity Principles for Space Systems. Issued on: September 4, 2020. URL :https//www.whitehouse.gov/wp-content/uploads/ 2020/09/2020SPD5.mem.pdf (date acces: 06.06.2025).
9. Григоров О. Міжнародне космічне право: підручник/ О. Григоров; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченко. – Київ; Одеса: Фенікс, 2023. 130 с.
10. Поляков М. Кібервійни переміщуються у космос: супутники потребують захисту від кібератак.URL.http://maxpolykov.com/ua/kiberviini-peremishuyutsa-v-kosmos-suputnici-potrebuyut-zakhistu-vid-kiberatac.
11. Standards and Recommended Practices (SARPS). URL:https://icao.int/safety/Safety Management/pages/sarps.aspx (date of access: 05.06.2025).
12. Blockchain fail-safes in space: SpaceChain, Blockstream and Cryptosat. cointelegraph.com. URL: https://cointelegraph.com/magazine/blockchain-fail-safes-in-space-spacechain-blockstream-cryptosat (date of access: 11.06.2025).

УДК 341.43
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.4.19

КАМПАЛЬСЬКА КОНВЕНЦІЯ ЯК ПРИКЛАД РЕГІОНАЛІЗАЦІЇ МІЖНАРОДНОГО ПРАВА: ПЕРЕДУМОВИ ПРИЙНЯТТЯ ТА ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА

Грекул-Ковалик Т.А.,
кандидат юридичних наук,
доц. кафедри теорії права та прав людини
Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича

Грекул-Ковалик Т.А. Кампальська конвенція як приклад регіоналізації міжнародного права: передумови прийняття та загальна характеристика.

Дослідження присвячене аналізу процесу регіоналізації міжнародного права на африканському континенті крізь призму становлення та розвитку правового механізму захисту прав внутрішньо переміщених осіб. Актуальність теми зумовлена динамічним зростанням масштабів внутрішнього переміщення на території Африки, яке викликане збройними конфліктами, етнічними протистояннями, політичною нестабільністю та стихійними лихами. Авторкою з'ясовано, що вперше увагу до проблеми переміщення населення в регіоні виявила Організація африканської єдності ще у 1969 р., коли була ухвалена Конвенція про статус біженців, що започаткувала африканську «політику відкритих дверей». Проте з кінця 1970-х років характер проблеми зазнав суттєвої трансформації: з'явилася потреба у регіональних правових рішеннях щодо захисту саме внутрішньо переміщених осіб.

У статті розглянуто історичні, політичні та правові передумови прийняття Кампальської конвенції – першого обов'язкового регіонального договору спеціально розробленого для захисту прав внутрішньо переміщених осіб. Простежено етапи розвитку нормативної бази: від семінарів та декларацій ОАЄ і АС до укладення «Пакту Великих озер» та відповідних протоколів, які заклали фундамент для майбутньої Конвенції. Визначено роль Африканського Союзу в ініціюванні процесу укладення Кампальської конвенції, акцентовано на особливостях її змісту, зокрема на пріоритетності державної відповідальності, недопущенні свавільного переміщення, захисті прав вразливих груп та забезпеченні добровільного повернення переміщених осіб. Кампальська конвенція розглядається як інноваційний механізм з огляду на її комплексний та обов'язковий характер, а також як приклад втілення принципу «африканських рішень для африканських проблем». Встановлено, що попри значний прогрес у правовому регулюванні внутрішнього переміщення, низка держав досі не ратифікувала Конвенцію. Це зумовлює необхідність подальшого аналізу причин інституційної інертності та пошуку ефективних інструментів імплементації її положень у національні правові системи країн Африки.

Ключові слова: внутрішньо переміщені особи, Африканський Союз, Кампальська конвенція, регіоналізація міжнародного права, захист прав людини.

Hrekul-Kovalyk T.A. The Kampala Convention as an example of regionalization of international law: prerequisites for adoption and general characteristics.

The study is devoted to the analysis of the process of regionalization of international law on the African continent through the prism of formation and development of the legal mechanism for protection of the rights of internally displaced persons. The relevance of the topic is due to the dynamic growth of internal displacement in Africa caused by armed conflicts, ethnic confrontations, political instability and natural disasters. The author finds that the Organization of African Unity first paid attention to the problem of population displacement in the region in 1969, when the Convention relating to the Status of Refugees was adopted, which launched the African «open door policy». However, since the late 1970s, the nature of the problem has undergone a significant transformation: there is a need for regional legal solutions to protect internally displaced persons.

The article examines the historical, political and legal prerequisites for the adoption of the Kampala Convention, the first binding regional treaty specifically designed to protect the rights of internally displaced persons. The author traces the stages of development of the regulatory framework: from seminars and declarations of the OAU and AU to the conclusion of the Great Lakes Pact and the relevant protocols that laid the foundation for the future Convention. The author defines the role of the African Union in initiating the process of concluding the Kampala Convention and emphasizes key aspects of its content, including the prioritization of state responsibility, the prevention of arbitrary displacement, the protection of vulnerable groups, and the assurance of voluntary return for displaced persons. The Kampala Convention is seen as an innovative mechanism due to its comprehensive and binding nature, as well as an example of the implementation of the principle of «African solutions for African problems». It is established that despite significant progress in the legal regulation of internal displacement, a number of States have not yet ratified the Convention. All of this highlights the need for further analysis of the causes of institutional inertia and the identification of effective tools for implementing its provisions within the national legal systems of African countries.

Key words: internally displaced persons, African Union, Kampala Convention, regionalization of international law, human rights protection.

Актуальність теми дослідження. Організація африканської єдності (далі – ОАЄ), на зміну якій у 2002 р. прийшов Африканський союз (далі – АС), виявляла значний інтерес до питання переміщення населення ще з 1969 р., коли була прийнята Конвенція ОАЄ про статус біженців. З історичної точки зору, саме цю дату можна вважати початком африканської «політики відкритих дверей». Мова йде про період, який характеризується відкритістю та солідарністю африканських спільнот щодо хвиль біженців, викликаних сецесійними конфліктами, зумовленими прагненням виходу етнічних спільнот зі складу нації-держави й утворенням власних незалежних держав.

Ситуація кардинально змінилася в 1970–1980 рр., коли конфлікти у багатьох африканських державах спричинили нові проблеми внутрішнього переміщення, створивши загрозу їхній цілісності та стабільності. У зв'язку з цим, увага держав змістилася із зовнішнього на внутрішній аспект та сфокусувалася на підході до пошуку «африканських рішень африканських проблем». Зацікавленість у створенні правової бази для захисту прав внутрішньо переміщених осіб (далі – ВПО) в Африці також актуалізувалася, оскільки з'явилося розуміння, що «Керівних принципів ООН з питань внутрішнього переміщення всередині країни» (далі – «Керівні принципи»), як основи регіонального інструменту, спеціально призначеного для захисту прав внутрішньо переміщених осіб, недостатньо, насамперед, через їх необов'язковий характер. Також вони не передбачали жодних конкретних заходів або рішень для вирішення проблеми в контексті африканського континенту.

Ступінь наукової розробки проблематики. Проблемні питання прийняття, розробки та впровадження Кампальської конвенції досліджують переважно зарубіжні науковці: А. Абебе, А. Седроне, К. Д'Орсі, М. Тадделе та ін. З-поміж вітчизняних дослідників, праці яких присвячені загальній характеристиці регіональних механізмів захисту прав людини, у тому числі африканського, виділимо О. Білаша, О. Котляр, І. Шуміло тощо.

Мета статті – проаналізувати Кампальську конвенцію як приклад регіоналізації міжнародного права на африканському континенті та дослідити передумови її прийняття.

Виклад основного матеріалу дослідження. Формування регіонального механізму захисту прав ВПО на африканському континенті розпочалося на субрегіональному рівні. Першим кроком стало проведення Комісією у справах біженців ОАЄ в 1998 р. семінару для вирішення актуальних питань у сфері міграційних процесів. Подалі в 2004 р. під час Міжнародної конференції з питань регіону Великих озер, яка відбулася в Кенії, прийнято Декларацію про мир, безпеку, демократію та розвиток, що була переглянута в грудні 2006 р. та набула чинності в 2008 р. під назвою Пакт про безпеку, стабільність і розвиток в районі Великих озер (далі – «Пакт Великих озер») [13]. Документ ратифікували одинадцять держав ОАЄ, які зобов'язалися імплементувати «Керівні принципи» в свої національні правові системи. Згодом Пакт було доповнено десятьма Протоколами, два з яких мають велике значення у сфері захисту прав ВПО. Зокрема, це – Протокол про захист внутрішньо переміщених осіб та надання їм допомоги («Протокол про ВПО») та Протокол про майнові права осіб, які повертаються («Протокол про майно») [11; 10].

Відповідно до Протоколів держави-підписанти зобов'язані прийняти та впровадити на своїх національних рівнях «Керівні принципи». Окрім цього, акти підкреслюють головну відповідальність держав за захист ВПО, здійснення повного контролю над ситуаціями переміщення, оновлення статистичних даних про переміщення, а також створення наглядового механізму на субрегіональному рівні для моніторингу цього явища [5, p. 166].

Загалом, «Пакт Великих озер» разом з Протоколами до нього задекларували зацікавленість держав-учасниць у реалізації «Керівних принципів» у регіоні, ініціювали процес розробки системи прав ВПО на африканському континенті та заклали фундамент для створення обов'язкового режиму захисту цієї вразливої категорії населення [6, p. 52; 7, p. 86].

В 1992 р. АС прийняв свої перші резолюції щодо біженців та ВПО. Згодом проблемні питання внутрішнього переміщення були розглянуті під час зустрічі, організованої з нагоди двадцятої річниці Конвенції ОАЄ про біженців 1969 р. Наступним важливим кроком стало прийняття Хартумської декларації у 1998 р., яка підкреслила необхідність запобігання першопричин, що призводять до ситуацій переміщення, надала додатковий імпульс для прийняття АС обов'язкового до виконання договору з питань міграційних процесів у середині держав [12, p. 29].

Процес, що призвів до прийняття Кампальської конвенції, офіційно розпочався у 2004 р., коли Виконавча рада АС звернулася з проханням розпочати роботу над розробкою зобов'язуючого договору про захист прав ВПО з урахуванням специфіки африканського континенту [5, p. 166]. У червні 2006 р. в Банжулі рада прийняла два рішення, в одному з яких просила Комісію АС продовжити процес розробки конвенції про ВПО, в іншому – схвалила Анотовану рамкову концепцію, яка згодом була використана як основа майбутньої Конвенції [7, p. 97; 12, p. 32]. 23 жовтня 2009 р. у Кампалі конвенція була прийнята під назвою Конвенція Африканського Союзу про захист і допомогу внутрішньо переміщеним особам в Африці (відома як Кампальська конвенція (далі – Конвенція) [8]. Документ набув чинності 6 грудня 2012 р., після того, як його ратифікували перші 15 держав. Станом на початок липня 2024 р. Конвенцію підписали 40 і ратифікували 34 держави. Останньою з них стала Демократична Республіка Сан-Томе і Принсіпі, яка ратифікувала Конвенцію 5 грудня 2023 р. [9]. Таким чином, на сьогоднішній день ще 15 з 55 країн африканського континенту залишаються «осторонь» Конвенції, хоча й в останні роки почали проявляти до неї значний інтерес.

Конвенція складається з преамбули, що включає 15 абзаців, та 23 статей, які об'єднані у два розділи. Перший розділ містить положення, що стосуються питань внутрішнього переміщення в цілому (1–14 статті), а другий – «прикінцеві положення», присвячений здебільшого процедурним та інституційним питанням, пов'язаних з імплементацією Конвенції (15–23 статті) [7, p. 97].

У преамбулі Конвенції наводяться причини, що зумовили її прийняття. Насамперед, мова йде про серйозну проблему внутрішнього переміщення, як одну з причин постійної нестабільності в африканських державах. Згадуються й інші. Це – бажання африканських держав покласти край першопричинам цього явища, з особливим акцентом на переміщення, спричинені збройними конфліктами та насильством, прагнення знайти довгострокові рішення для захисту прав ВПО за допомогою нової нормативної бази, основу якої становить важливе міжнародне законодавство у цій сфері (Загальна декларація прав людини 1948 р., Женевські конвенції 1949 р., Конвенція про статус біженців 1951 р., «Керівні принципи» тощо).

Ст. 1 Конвенції містить визначення деяких понять для однозначного їхнього розуміння та застосування. З-поміж них: «дитина», «жінка», «довільне переміщення», «внутрішнє переміщення», у тому числі й «внутрішньо переміщені особи» – особи або групи осіб, які були змушені покинути свої будинки чи місця постійного проживання, зокрема, у результаті або з метою уникнення наслідків збройного конфлікту, ситуацій загального насильства, порушень прав людини, стихійних лих, природних або техногенних катастроф та не перетнули міжнародно визнаний державний кордон [8, art. 1]. Ця дефініція містить основні причини внутрішніх міграційних процесів на африканському континенті.

Положення ст. 3 спрямовані на боротьбу з першопричинами міграційних процесів всередині держав Африки навіть шляхом їх примусу утримання від свавільного переміщення населення або від створення ситуацій маргіналізації та ізоляції, які можуть призвести до збільшення кількості ВПО. Окрім цього, стаття акцентує увагу на відповідальності суб'єктів, які спричинили переміщення, в тому числі недержавних, а також закликає держави включити зобов'язання, що випливають з Конвенції, у внутрішнє законодавство, з можливістю призначення компетентного органу, відповідального за координацію захисту переміщених осіб [6, p. 55].

Зобов'язання держав-учасниць щодо захисту від внутрішнього переміщення закріплені у ст. 4. Зокрема, це – розробка системи раннього попередження міграційних процесів, впровадження стратегій зменшення небезпеки стихійних лих, забезпечення готовності до надзвичайних ситуацій. Також декларується можливість держав звертатися за допомогою до міжнародних організацій або гуманітарних установ, організацій громадянського суспільства тощо. Беззаперечно важливим вбачаємо припис статті про те, що держави-учасниці оголошують кримінально-караними акти свавільного переміщення, які становлять геноцид, воєнні злочини або злочини проти людяності [8, art. 4].

Першочергово Конвенція (ст. 5) визнає головну відповідальність держави за захист і гуманітарну допомогу своїм внутрішньо переміщеним особам. Однак у випадках, коли держава не в змозі зробити це самостійно, інші держави можуть співпрацювати, виявляти солідарність з постраждалою державою на прохання самої держави або Конференції держав-учасниць. Це положення має фундаментальне значення, коли внутрішнє переміщення зачіпає африканські держави, які не мають достатньо сильного уряду, щоб управляти такими міграційними процесами та забезпечувати належний захист ВПО [6, p. 55–56].

Положення ст. 7 заклали правову базу для захисту прав ВПО в умовах збройних конфліктів, що у реаліях африканського континенту – важливий безпековий захід, оскільки це єдиний регіон світу («киплячий континент»), де кількість конфліктів не спадає, а щороку збільшується.

За підрахунками програми Uppsala Conflict Data Program, з кінця XX ст. на території Африки сталося близько 630 збройних конфліктів [1]. Особливо тривожна тенденція спостерігається з 2010 р. Якщо в минулому кількість сутичок на континенті знижувалась, то зараз відбувається зворотний тренд, який торкається військових конфліктів і навмисного насильства по відношенню до мирного населення. Навіть в останні роки (2024–2025 рр.) збройні конфлікти та сплеск насильства заполонили одразу кілька держав: Сомалі, Ефіопію, Демократичну Республіку Конго та Руанду.

Ст. 8 стосується зобов'язань АС. Так, Союз має право втручатися на територію держави-члена за рішенням, прийнятим Асамблеєю. Відповідно до ст. 4 (h) Установчого акта АС втручання може здійснюватися лише в особливих випадках, таких як військові злочини, геноцид, злочини проти людяності з метою відновлення миру та безпеки у відповідній державі.

У ст. 9 містяться зобов'язання держав-учасниць щодо захисту та допомоги під час масових переміщень [8, art. 9]. Зокрема, акцентується на тому, що держави повинні приділяти особливу увагу випадкам міграції ВПО з особливими потребами, включаючи дітей без супроводу дорослих, вагітних жінок, людей похилого віку та осіб з інвалідністю. Крім того, визнається право ВПО шукати безпеку в інших частинах держави і бути захищеними від примусового повернення в місця, де їхнє життя може бути під загрозою. Держави також зобов'язані забезпечити повагу до свободи пересування, вибору місця проживання переміщених осіб, вжити всіх можливих заходів для забезпечення возз'єднання сімей, поваги до прав власності, а також політичних і громадянських прав на участь у прийнятті рішень, що стосуються їхнього захисту та допомоги.

Положення ст. 10 Конвенції мають важливе значення для процесів переміщення всередині держав, передумовою яких стала реалізація або державами, або приватними суб'єктами проєктів соціально-економічного й екологічного характеру та їхній вплив на навколишнє середовище.

Не варто применшувати роль і ст. 11, яка стосується зобов'язань держав у сфері повернення, інтеграції та переселення ВПО. Стаття підтверджує фундаментальне завдання держав шукати довгострокові рішення, що сприяли б сталому поверненню, однак лише за умови його добровільності та з урахуванням безпекових ситуацій і людської гідності [6, p. 56]. Тобто остаточне рішення під час таких міграційних процесів залишається прерогативою виключно переміщеної особи, яка повинна зробити вільний та усвідомлений вибір про можливість повернення до місця свого постійного проживання чи походження або ж інтеграції на новому місці.

Проблемі відшкодування збитків, завданих у результаті переміщення, у тому числі в результаті стихійних лих, присвячена ст. 12 Конвенції. Відповідно, регіональний документ зобов'язує держави створити ефективну правову базу, що дозволить виплачувати справедливу та чесну компенсацію.

Ст. 13 Конвенції стосується реєстрації та особистої документації переміщених осіб. Зокрема, державам пропонується вести реєстр з персональними даними всіх ВПО, які перебувають на їхній території та під їхнім контролем. Крім того, держави зобов'язані сприяти поновленню

втрачених необхідних документів переміщених осіб для реалізації їхніх прав, свобод та законних інтересів (наприклад, паспорти, ідентифікаційні коди, акти цивільного стану, свідоцтва про народження та шлюб, сертифікати тощо). При отриманні повторних документів, положення цієї статті гарантують гендерну рівність.

Остання стаття першого розділу (ст. 14) стосується створення Конференції держав-учасниць для моніторингу виконання Конвенції, регулярна діяльність якої повинна здійснюватися за підтримки АС.

Загалом, аналіз основних положень першого розділу дозволив виділити *чотири основні завдання* Конвенції. Перше з них полягає в *усуненні першопричин і наслідків внутрішнього переміщення*. Зокрема, Конвенція ідентифікує та визначає всі можливі причини переміщення, диференціює їхні наслідки й пропонує відповідні рішення. Так, наприклад, виокремлюються випадки переміщення, спричиненого збройними конфліктами, процесами розвитку чи гуманітарними катастрофами, яким можна запобігти та згодом усунути, і наслідки переміщення, спричиненого стихійними лихами, коли єдиним можливим рішенням стає адаптація на нових територіях. Щоправда, в усіх випадках першочергова мета Конвенції зводиться до запобігання переміщенню [12, p. 142]. Друге завдання Конвенції – це *створення правових, політичних та інституційних рамок для захисту прав ВПО*. У цьому відношенні держави відіграють ключову роль, оскільки вони запроваджують на національному рівні відповідні права та обов'язки, що випливають з Конвенції, створюють спеціальні ресурси й цільові фонди для надання допомоги ВПО, які спрямовані на забезпечення справедливої компенсації або відшкодування завданої шкоди. До обов'язків держав також входить створення національного органу для координації діяльності з надання допомоги ВПО та системи раннього попередження внутрішнього переміщення, розробка стратегій зменшення ризиків та впровадження надзвичайних заходів у разі необхідності [6, p. 54–55].

Третє завдання стосується *обов'язків різноманітних суб'єктів, залучених на різних етапах переміщення*. Хоча держави, безумовно, несуть найбільший тягар відповідальності у цьому питанні, однак вони не єдині зобов'язуючі інституції. Конвенція роз'яснює, як їхні зобов'язання можуть бути застосовані до недержавних суб'єктів, самого АС, міжнародних та неурядових організацій, міжнародних або регіональних установ тощо. Нарешті, Конвенція передбачає навіть індивідуальну кримінальну відповідальність у випадках свавільного внутрішнього переміщення (ст. 3) [8]. Четверте й останнє завдання стосується *інституційних механізмів, створених з метою моніторингу виконання Конвенції*. Серед заходів, передбачених документом, можна виділити ті, які: а) спрямовані на усунення причин внутрішнього переміщення; б) запобігають свавільному переміщенню; в) пом'якшують негативні наслідки переміщення. Конвенція також передбачає механізми моніторингу ефективного виконання зобов'язань суб'єктами через динаміку співпраці, механізми експертної оцінки та юридичну експертизу [12, p. 42].

Висновки. Аналіз Кампальської конвенції як правового інструменту Африканського Союзу засвідчує, що її ухвалення стало важливим кроком у напрямі регіоналізації міжнародного права на африканському континенті. Документ став унікальним прикладом адаптації загальновизнаних міжнародно-правових норм до особливостей континентальних викликів, пов'язаних із масовим переміщенням осіб всередині країн регіону, внутрішніми збройними конфліктами, природними катастрофами та наслідками колоніальної спадщини.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Збройні конфлікти в Африці за 20 років привели до смерті 5 мільйонів дітей. URL: https://trueua.info/news/zbrojni-konflikti-v-africi-za-20-rokiv-priveli-do-smerti-5-miljoniv-ditej.
2. Котляр О.І. Африканська система захисту вимушено переміщених осіб. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція.* 2016. № 19. С. 170–173.
3. Механізм забезпечення прав внутрішньо переміщених осіб: національний та міжнародний аспекти / [С.Б. Булеца, О.І. Котляр, Я.В. Лазур та ін.]; за заг. ред.: д-ра юрид. наук, проф. О.Я. Рогача; д-ра юрид. наук, проф. М.В. Савчина; к.ю.н., доц. М.В. Менджул. Ужгород: РІК-У, 2017. 348 с.
4. Шуміло І.А. Міжнародна система захисту прав людини : навчальний посібник. Київ : ФОП Голембовська О.О., 2018. 168 с. URL: https://nlu.edu.ua/wp-content/uploads/2021/05/msc_1_copy-1.pdf.

5. Abebe A. M. Legal and Institutional Dimensions of Protecting and Assisting Internally Displaced Persons in Africa. *Journal of Refugee Studies*. 2009. Vol. 22. Issue 2. P. 155–176. URL: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1662651.
6. Cedrone A. The protection of Internally Displaced Persons in Africa: analysis of legal frameworks and States' practice. 2019. 128 p. URL: https://tesi.luiss.it/25325/1/633392_CEDRONE_ARIANNA.pdf.
7. D'Orsi C. Strength and Weaknesses in the Protection of Internally Displaced Persons in Sub-Saharan Africa. *Connecticut Journal of International Law.* 2012. Vol. 28. Issue 73. P. 73–114. URL: https://www.researchgate.net/publication/353224544.
8. Kampala Convention: African Union Convention for the Protection and Assistance of Internally Displaced Persons in Africa. Adopted by the Special Summit of the Union Kampala, Uganda 23rd October 2009. Entry into Force 6th December 2012. URL: https://au.int/sites/ default/files/treaties/36846-treaty-kampala_convention.pdf.
9. List of countries which have signed, ratified/acceded to the african union convention for the protection and assistance of internally displaced persons in africa (Kampala convention). 8 July 2024. URL: https://au.int/sites/default/files/treaties/36846-sl-AFRICAN_UNION_CONVENTION_FOR_THE_PROTECTION_AND_ASSISTANCE_OF_INTERNALLY_DISPLACED_PERSONS_IN_AFRICA_KAMPALA_CONVENTION.pdf.
10. Protocol on the Property Rights of Returning Persons. 30 November 2006. URL: https://icglr.org/wp-content/uploads/2022/06/Protocol-on-Property-Rights-of-Returning-Persons.pdf?x55657.
11. Protocol on the Protection and Assistance to Internally Displaced Persons. 30 November 2006. URL: https://icglr.org/wp-content/uploads/2022/06/Protocol-on-the-Protection-and-Assistance-to-Internally-Displaced-Person.pdf?x55657.
12. Taddele Maru M. The Kampala convention and its contributions to international law : legal analyses and interpretations of the African union convention for the protection and assistance of internally displaced persons. The Hague, Netherlands; Portland, Oregon: Eleven International Publishing. 2014. 433 p. URL: https://trobes.uv.es/discovery/fulldisplay/alma991009399650306258/34CVA_UV:VU1.
13. The Pact on security, stability and development for the Great Lakes Region. December 2006. URL: https://icglr.org/wp-content/uploads/2022/06/Pact_EN-Modified_2012.pdf?x55657.

УДК: 341 + 124.1: 316.774+ 341.181: 327.3
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.4.20

СТРАТЕГІЯ НАТО У СФЕРІ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ: РОЗВИТОК КОНЦЕПТУАЛЬНИХ ЗАСАД МІЖНАРОДНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ (2021–2024)

Забара І.М.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри міжнародного права,
Навчально-науковий інститут міжнародних відносин
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
ORCID: 0000-0002-6643-0025
e-mail: izbr@ukr.net, izabara@knu.ua

Забара І.М. Стратегія НАТО у сфері штучного інтелекту: становлення і розвиток концептуальних міжнародно-правових засад (2021–2024).

Стаття присвячена питанню формування сучасних концептуальних міжнародно-правових засад стратегії НАТО в сфері штучного інтелекту в період 2021-2024 років. Автор відмічає, що широкий спектр проблем та перспектив використання штучного інтелекту у сучасних військових та оборонних цілях набув значної уваги. Сучасне міжнародне право стоїть перед викликами, що виходять з відносин використання технологій штучного інтелекту, які здатні загрожувати міжнародному миру і міжнародній безпеці. У зв'язку з цим актуальними і вартими розгляду постають концептуальні основи майбутнього міжнародно-правового регулювання використання штучного інтелекту в галузі оборони і безпеки, запропонованих НАТО.

Метою статті є визначені концептуальних засад міжнародно-правового регулювання використання технологій штучного інтелекту в рамках НАТО.

Розглянувши розвиток концептуальних засад міжнародно-правового регулювання використання технологій штучного інтелекту в такому програмному акті як Стратегія НАТО щодо штучного інтелекту (The NATO Artificial Intelligence Strategy), автор зазначає, що Стратегія НАТО (в редакціях 2021, 2024 рр.) виступає актом м'якого права і, головним чином, надає бачення спільного стратегічного використання військового штучного інтелекту державами-учасницями НАТО. Зокрема, Стратегія концептуально визначає цілі, задачі, бажані результати застосування та питання його відповідального використання, мінімізації ворожого втручання і захисту штучного інтелекту від ворожого використання; визначає питання партнерства. Автор підкреслює, що серед інших перспективних тем організації проблематика використання технологій штучного інтелекту у військових цілях розглядається в рамках НАТО як одна з передових. Стратегія враховувала результати Саміту «Відповідальний штучний інтелект у військовій сфері» (REAIM 2023) та певним чином вплинула на результати Саміту «Відповідальний штучний інтелект у військовій сфері» (REAIM 2024). Стратегія НАТО, як програмний акт, заклала основи загального бачення застосування штучного інтелекту в галузі оборони і безпеки, чим сприяє розвитку стандартів «відповідального застосування» технологій штучного інтелекту відповідно до принципів і норм міжнародного права та цінностей НАТО.

Ключові слова: міжнародне право, міжнародно-правове регулювання, штучний інтелект, військова сфера, «відповідальний штучний інтелект», НАТО, REAIM, міжнародний мир, міжнародна безпека.

Zabara I.M. NATO strategy in the field of artificial intelligence: formation and development of conceptual international legal principles (2021–2024).

The article is devoted to the issue of forming modern conceptual international legal principles of NATO's strategy in the field of artificial intelligence in the period 2021-2024. The author notes that a wide range of problems and prospects for the use of artificial intelligence for modern military and

defense purposes has received considerable attention. Modern international law is faced with challenges arising from the use of artificial intelligence technologies, which can threaten international peace and international security. In this regard, the conceptual foundations of the future international legal regulation of the use of artificial intelligence in the field of defense and security, proposed by NATO, become relevant and worthy of consideration.

The purpose of the article is to determine the conceptual principles of the international legal regulation of the use of artificial intelligence technologies within the framework of NATO.

Having considered the development of the conceptual principles of international legal regulation of the use of artificial intelligence technologies in such a programmatic act as the NATO Strategy on Artificial Intelligence (The NATO Artificial Intelligence Strategy), the author notes that the NATO Strategy (in the 2021, 2024 editions) acts as an act of soft law and, mainly, provides a vision of the joint strategic use of military artificial intelligence by NATO member states. In particular, the Strategy conceptually defines the goals, objectives, desired results of application and issues of its responsible use, minimizing hostile interference and protecting artificial intelligence from hostile use; defines the issue of partnership. The author emphasizes that among other promising topics of the organization, the issue of the use of artificial intelligence technologies for military purposes is considered within NATO as one of the most advanced. The Strategy took into account the results of the Summit "Responsible Artificial Intelligence in the Military Sphere" (REAIM 2023) and in some way influenced the results of the Summit "Responsible Artificial Intelligence in the Military Sphere" (REAIM 2024). The NATO Strategy, as a programmatic act, laid the foundations for a common vision of the application of artificial intelligence in the field of defense and security, thereby contributing to the development of standards for the "responsible application" of artificial intelligence technologies in accordance with the principles and norms of international law and NATO values.

Key words: international law, international legal regulation, artificial intelligence, military sphere, "responsible artificial intelligence", NATO, REAIM, international peace, international security.

Постановка проблеми. Широке спектр проблем та перспектив використання штучного інтелекту у сучасних військових та оборонних цілях набув значної уваги не тільки в колі теоретиків і практиків, але й у національних підходах держав. Актуальною, важливою і беззаперечною тема виявилась і для Організації Північноатлантичного договору (НАТО).

Зважаючи на той факт, що технології штучного інтелекту, при всьому їхньому розвитку, все ще знаходяться на стадії визначення сучасних і перспективних можливостей не тільки у цивільній, але й у військовій сферах, прийняття Стратегії НАТО щодо штучного інтелекту (The NATO Artificial Intelligence Strategy) постає одним із важливих кроків для спільного розуміння і подальшого правового регулювання.

Запропонована НАТО Стратегія використання штучного інтелекту базується на спільному баченні державами-учасницями питань використання цих технологій у військових цілях і, як враховувала результати Саміту «Відповідальний штучний інтелект у військовій сфері» (REAIM 2023), так і певним чином вплинула на результати Саміту «Відповідальний штучний інтелект у військовій сфері» (REAIM 2024). Вона, як програмний акт, заклала основи загального бачення застосування штучного інтелекту в галузі оборони і безпеки. Саме з цього, як вбачається, почали формуватись основи і визначатися перспективи розвитку стандартів «відповідального застосування» технологій штучного інтелекту відповідно до принципів і норм міжнародного права і цінностей НАТО.

Зазначимо, що проблематика військового використання штучного інтелекту, разом з іншими сімома перспективними темами, до яких в НАТО віднесені ще й квантові технології, біотехнології, гіперзвукові технології, космос та інше, виступила пріоритетною. І оскільки серед інших тем подвійного використання технологій тема штучного інтелекту вважається найбільш всеохоплюючою та розповсюдженою, вона й зайняла провідне місце, спрямовуючи майбутнє бачення і подальший розвиток правового регулювання.

Сучасне міжнародне право стоїть перед викликами, що виходять з відносин використання технологій штучного інтелекту, які здатні загрожувати міжнародному миру і міжнародній безпеці. У зв'язку з цим актуальними і вартими розгляду постають концептуальні основи майбутнього міжнародно-правового регулювання використання штучного інтелекту в галузі оборони і безпеки, запропонованих НАТО – однією з міжнародних організацій.

Мета дослідження полягає у визначені концептуальних засад міжнародно-правового регулювання використання технологій штучного інтелекту в рамках НАТО.

Стан опрацювання проблематики. За останнє десятиліття розвиток концептуальних засад міжнародно-правового регулювання використання штучного інтелекту у військових цілях переважно розвивався завдяки теоретичним працям Anderson K., Beard J.M., Balkin J.B., Brehm M., Burri T., Castel J.-G., Castel M.E., Chelioudakis E., Davison N., Geiss R., Krishnan A., Moliner González J.A., Pascual D.A., Schuller A.L., Thurnher J.S., Waxman M.C., Weaver J.F. та інших [1], [2, с. 243–245]. Напрямки міжнародно-правових досліджень охоплювали доволі широку тематику [2, с. 245], враховуючи той факт, що сама тема застосування штучного інтелекту ще не пройшла етап філософського осмислення, хоча в той же час використання штучного інтелекту демонструвало небачені до того можливості і перспективи як у цивільній, так і у військовій сферах.

Домінуюча тематика наукових робіт в сфері міжнародного права (від можливостей міжнародного права врегулювати використання технологій штучного інтелекту у військовій сфері, до досліджень морально-етичних аспектів [2, с. 245]) сприяла формуванню концептуальних підходів у рамках Організації Північноатлантичного договору, здійснивши значний вплив на положення Стратегії НАТО щодо штучного інтелекту.

Виклад основного матеріалу. 21 жовтня 2021 року, міністри оборони країн-членів НАТО узгодили і прийняли першу в історії Стратегію НАТО щодо штучного інтелекту (The NATO Artificial Intelligence Strategy). Неординарна подія, яка на фоні вже існуючих численних національних планів, програм, національних стратегій, концепцій і доктрин у сфері військового штучного інтелекту, сповістила про прийняття 32 державами спільного акту щодо нового явища у військовій науці й оборонній практиці.

Стратегія НАТО 2021 року надала загальне бачення з питань військового використання штучного інтелекту, підкресливши, що останній «змінює середовище оборони і безпеки», «надає безпрецедентну можливість укріпити технологічну перевагу, але й збільшує швидкість загроз» [3]. Зазначалось, що ця технологія вплине на весь спектр діяльності організації «в її трьох задачах: колективній обороні, управлінні кризами і спільній безпеці» [3].

10 липня 2024 року, НАТО оприлюднила свою переглянуту Стратегію щодо штучного інтелекту, яка ґрунтується на попередній редакції й покликана прискорити використання державами-учасницями НАТО технологій штучного інтелекту.

Концептуально Стратегія НАТО 2024 надає бачення стратегічного використання військового штучного інтелекту державами-учасницями НАТО, визначає цілі, задачі, бажані результати застосування та питання його відповідального використання, мінімізації ворожого втручання і захисту від ворожого використання штучного інтелекту; використання даних; визначає питання партнерства і використання штучного інтелекту в суміжних галузях.

Концептуально Стратегія НАТО виходить з того, що «штучний інтелект стає технологією загального призначення з різними ризиками, учасниками і рівнем складності» [4], і спрямовується як на розв'язання конкретних (вузько спрямованих) завдань, так і на вирішення новітніх, багатоцільових і складних задач.

Стратегія НАТО визначила цілі й очікувані результати використання штучного інтелекту. Цілі Стратегії спрямовані на:

– забезпечення основи для того, щоб НАТО і держави-учасниці надавали приклад відповідальної розробки і використання штучного інтелекту в сфері оборони і безпеки;

– прискорення і широкомасштабне впровадження штучного інтелекту, а також підвищення операційної сумісності з можливими варіантами його використання;

– захист і контроль технологій штучного інтелекту, управління ризиками та інноваціями;

– виявлення і захист від загроз, пов'язаних з ворожим використанням штучного інтелекту [3].

В рамках Стратегії держави-члени НАТО схвалили шість принципів відповідального використання штучного інтелекту в обороні (NATO Principles of Responsible Use of Artificial Intelligence in Defence (PRUs) [3, 4] та зобов'язались гарантувати, що усі застосунки штучного інтелекту, які вони розроблятимуть і використовуватимуть будуть відповідати шести принципам, таким як законність, відповідальність та підзвітність, надійність, керованість, пом'якшення упередженості [3].

Зазначалось, що застосунки штучного інтелекту будуть розроблятися відповідно до національного і міжнародного права (в тому числі в галузях міжнародного гуманітарного права та міжнародного права прав людини) [3].

Було підкреслено, що Принципи НАТО з відповідального використання штучного інтелекту (PRUs) спрямовують трансатлантичні зусилля у відповідності з цінностями організації та міжнародним правом, ґрунтуються на існуючих і прийнятих етичних, правових та політичних зобов'язаннях. Принципи застосовуватимуться до усіх типів застосунків штучного інтелекту і будуть базовими при обговоренні та прийнятті передових практик, а також виступати у якості базового рівня в контексті оборони і безпеки [3].

Значну роль у Стратегії приділено питанню «бажаних результатів» застосування штучного інтелекту, які можуть бути отримані в результаті використання цих технологій. Враховуючи досягнутий попередній прогрес, в рамках Стратегії НАТО були визначені нові результати для підвищення готовності держав-членів до використання технологій штучного інтелекту, а саме:

– збільшення кількості варіантів можливого використання технологій штучного інтелекту для прискорення розвитку відповідно до цілей цифрової трансформації НАТО;

– розвиток інтеграційних технологій штучного інтелекту, що можуть бути підтримані якісними даними у процесі планування оборони НАТО;

– отримання і підвищення кваліфікації співробітників НАТО у сфері штучного інтелекту;

– збільшення кількості стандартів, шаблонів оцінки, процесів перевірки для дотримання вимог відповідального використання технологій штучного інтелекту;

– вивчення природи штучного інтелекту і дослідження наслідків його використання для НАТО на основі моніторингу, досліджень тенденцій у сфері штучного інтелекту і технологій обробки даних. Такий підхід повинен враховувати нові можливості і ризики, які можуть бути використані потенційними супротивниками та стратегічними конкурентами;

– визначення ключових елементів тестування, оцінки, верифікації та валідації технологій штучного інтелекту в масштабах НАТО, які будуть здатні підтримувати вимоги щодо відповідального використання технологій штучного інтелекту;

– досягнення сумісності між усіма системами штучного інтелекту, що використовуватимуться в НАТО;

– збільшення внеску у формування норм і стандартів відповідального використання штучного інтелекту в сфері оборони і безпеки. Передбачається, що цей внесок здійснюватиметься шляхом взаємодії НАТО з державами-партнерами, міжнародними організаціями, промисловими й академічними колами союзників;

– розв'язання проблем «конвергенції штучного інтелекту з іншими новими проривними технологіями».

Питання «Інтеграція відповідального штучного інтелекту в НАТО» займають окреме місце в Стратегії. Передбачається, що в умовах, коли збройні сили держав-учасниць розробляють свої технології штучного інтелекту, НАТО може виступити в якості платформи для обміну досвідом і відповідними технологіями між ними. Для цього передбачається надання можливостей державам членам мати доступ і використовувати спеціалізовані лабораторії та дослідницькі установки. Дослідницькі центри можуть перевіряти застосунки штучного інтелекту у різних технологічних, процедурних і експлуатаційних умовах.

При цьому зазначається, що відповідальне використання штучного інтелекту в рамках НАТО передбачається здійснювати у відповідності з положеннями резолюцій Генеральної Асамблеї ООН та власними принципами відповідального використання штучного інтелекту у обороні (NATO Principles of Responsible Use of Artificial Intellidgence in Defence (PRUs).

Питання мінімізації ворожого втручання і захисту від ворожого використання штучного інтелекту розглядаються в Стратегії з позицій відповідальної поведінки держав при його використанні, «враховуючи міжнародні норми і стандарти» [4].

Підкреслюється, що проблеми безпеки, що виникають у зв'язку з новими технологіями є значними, а отже союзники повинні вміти захиститися від втручання, маніпуляцій або саботажу з боку окремих державних і недержавних суб'єктів у відповідності з принципом надійності відповідального використання. В якості можливих негативних варіантів використання штучного інтелекту Стратегія зазначає вплив на критично важливу інфраструктуру, дезінформацію, використання гендерних наративів у якості зброї, гендерне насильство, інформаційні операції з використанням штучного інтелекту (що може вплинути на результати виборів, спричинити суперечки в організації, деморалізувати суспільство і збройні сили під час збройних конфліктів, зменшити довіру до інститутів та органів влади), що може мати наслідки для НАТО.

Для підвищення готовності НАТО захищатись і протистояти ворожому втручанню Стратегія наголошує на необхідності стратегічного прогнозування, яке охоплювало б і попереджувальні заходи (від оперативного управління до альтернативного планування сценаріїв колективних і відповідальних підходів).

Окремими положеннями Стратегія НАТО наголошує на співробітництві з відповідними міжнародними органами, союзниками, державами-партнерами, промисловими й академічними колами, з метою використання колективного досвіду і ресурсів.

Напрямками співпраці, відповідно до доктринальних положень, виступають: співробітництво у питаннях визначення стандартів у сфері штучного інтелекту, впровадження інноваційних систем, дослідження і розробка нових технологій штучного інтелекту за тематичними пріоритетами, ідентифікація та інтеграція технологій штучного інтелекту, захист інтелектуальної власності, зменшення ризиків використання технологій потенційними противниками та стратегічними конкурентами, створення системи, що сприятиме прискоренню цифрової трансформації НАТО.

Висновки. Розглядаючи розвиток концептуальних засад міжнародно-правового регулювання використання технологій штучного інтелекту в такому програмному акті як Стратегія НАТО щодо штучного інтелекту (The NATO Artificial Intelligence Strategy), можемо відмітити наступне:

– Стратегія НАТО (в редакціях 2021, 2024 рр.) виступає актом м'якого права і, головним чином, надає бачення спільного стратегічного використання військового штучного інтелекту державами-учасницями НАТО зокрема, концептуально визначає цілі, задачі, бажані результати застосування та питання його відповідального використання, мінімізації ворожого втручання і захисту штучного інтелекту від ворожого використання; визначає питання партнерства;

– серед інших перспективних тем організації проблематика використання технологій штучного інтелекту у військових цілях розглядається в рамках НАТО як одна з передових;

– прийнята Стратегія враховувала результати Саміту «Відповідальний штучний інтелект у військовій сфері» (REAIM 2023) та певним чином вплинула на результати Саміту «Відповідальний штучний інтелект у військовій сфері» (REAIM 2024). Вона, як програмний акт, заклала основи загального бачення застосування штучного інтелекту в галузі оборони і безпеки, чим сприяє розвитку стандартів «відповідального застосування» технологій штучного інтелекту відповідно до принципів і норм міжнародного права та цінностей НАТО.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Zabara I.M., Derkach O. Artificial Intelligence Military Challenges to International Order and Contours of International Legal Regulation. Актуальні проблеми міжнародних відносин: Збірник наукових праць. Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Навчально-науковий інститут міжнародних відносин, 2024. Випуск 161. С. 109–114.
2. Забара І.М., Деркач О.О. Технології військового штучного інтелекту: сучасні міжнародно-правові напрямки наукових досліджень. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*, Сер. ПРАВО. 2024. Випуск 86: Частина 5. С. 241–245.
3. Summary of the NATO Artificial Intelligence Strategy (22 Oct. 2021). URL: https://www.nato.int/cps/en/natohq/official_texts_187617.htm (дата звернення: 01.04.2025).
4. Summary of the NATO Artificial Intelligence Strategy (10 Jul. 2024). URL: https://www.nato.int/cps/en/natohq/official_texts_227237.htm (дата звернення: 01.04.2025).

УДК: 341
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.4.21

МІЖНАРОДНІ НОРМИ ТА МЕХАНІЗМИ ПРАВОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ЗВУКОВИЙ ТЕРОР

Захарчук Р.М.,
аспірант,
Київський університет права НАН України
ORCID: 0009-0003-1725-8032

Захарчук Р.М. Міжнародні норми та механізми правової відповідальності за звуковий терор.
У статті здійснено міждисциплінарний аналіз міжнародно-правових засад відповідальності держав за використання акустичного терору в умовах збройного конфлікту. Акустичний терор розглядається як форма насильства, що застосовується для психологічного тиску, деморалізації та позбавлення сну цивільного населення або супротивника. У контексті сучасних гібридних війн автор підкреслює дестабілізаційний і руйнівний ефект звукових атак. Окрему увагу приділено прикладам використання акустичних засобів під час російсько-української війни (з 2022 року) та під час військових дій росії в Сирії (2015–2020), коли авіаудари й обстріли супроводжувалися постійним звуковим тиском на цивільне населення.

У статті наголошується, що міжнародне гуманітарне право наразі не містить спеціальних норм щодо акустичного терору, однак наявні механізми дозволяють застосовувати аналогію до інших видів неконвенційної зброї. Аналізується судова практика Міжнародного кримінального суду, Міжнародного суду ООН та МКТЮ (зокрема справи «Конго проти Уганди», вибуху в Локербі, хімічних атак у Сирії, справи Караджича, Мілошевича та обстрілів Сараєва). Хоча жодна з них не стосувалася акустичного терору безпосередньо, вони можуть створити підґрунтя для визнання подібних дій порушенням міжнародного гуманітарного права.

Також розглянуто проблему доказування акустичного терору як форми катування. Запропоновано шляхи вдосконалення методів документування: використання психіатричної експертизи, акустичного моніторингу та технологій для фіксації звукового впливу. Автор наголошує на потребі розробки єдиних міжнародних стандартів для визнання психологічної шкоди у таких справах.

У висновках підкреслюється потреба в створенні спеціального міжнародного правового механізму, який визнає акустичний терор окремим складом злочину. Пропонуються напрями вдосконалення: нормативне закріплення поняття «акустичний терор», запровадження санкцій і відповідальності за його використання, створення міжнародного реєстру для фіксації відповідних фактів. Стаття робить внесок у розвиток міжнародного права, актуалізуючи проблематику нових форм насильства в умовах гібридних збройних конфліктів.

Ключові слова: акустичний терор, збройний конфлікт, міжнародне гуманітарне право, психологічне насильство, воєнні злочини, катування, Міжнародний кримінальний суд, прецедентне право, звукова зброя, гібридна війна.

Zakharchuk R.M. International norms and mechanisms of legal responsibility for acoustic terror.
The article provides an interdisciplinary legal analysis of the international responsibility of states for the use of acoustic terror in armed conflicts. Acoustic terror is examined as a method of violence employed to inflict psychological pressure, demoralization, and systematic sleep deprivation of civilians or adversaries. In the context of modern hybrid warfare, the author emphasizes the destabilizing and destructive effect of sound-based attacks. Particular attention is paid to examples of acoustic means used during the Russian-Ukrainian war (since 2022) and Russian military operations in Syria (2015–2020), where airstrikes and shelling created continuous noise exposure affecting the civilian population.

The paper argues that although international humanitarian law lacks explicit norms regarding acoustic terror, existing legal mechanisms allow analogies to non-conventional weapons, such as chemical or

psychological weapons. The jurisprudence of the International Criminal Court (ICC), the International Court of Justice (ICJ), and the International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia (ICTY) is thoroughly reviewed, including cases such as DRC v. Uganda, the Lockerbie bombing, chemical weapons in Syria, and rulings on Karadžić, Milošević, and the shelling of Sarajevo. While none of these cases directly addressed acoustic terror, they establish legal foundations for recognizing such actions as violations of international humanitarian law.

The article also highlights the evidentiary challenges in classifying acoustic terror as torture. It proposes improved documentation methods, including psychiatric assessments, acoustic monitoring, and sound impact technologies. The author calls for international standards to assess psychological harm resulting from sonic attacks.

In conclusion, the article stresses the urgent need to establish a specialized legal regime to classify acoustic terror as a separate category of war crime or crime against humanity. Specific directions are proposed: codifying the definition of acoustic terror in international instruments, introducing sanction and accountability mechanisms, and creating an international register for documenting sound-based attacks. The study contributes to the evolution of international law by drawing attention to emerging forms of violence within hybrid armed conflicts.

Key words: acoustic terror, armed conflict, international humanitarian law, psychological violence, war crimes, torture, International Criminal Court, case law, sonic weapons, hybrid warfare.

Постановка проблеми. Звук як інструмент терору є відносно новим і недостатньо дослідженим явищем у міжнародному праві. У сучасних збройних конфліктах використання акустичних засобів для створення психологічного та фізичного тиску на цивільне населення [10] і військових набуває загрозливих масштабів [1]. Однак правова кваліфікація акустичного терору та механізми притягнення держав до міжнародної відповідальності за такі дії досі залишаються не до кінця врегульованими [15].

Сучасне міжнародне право не містить чітких норм, що регулюють акустичний терор як окрему форму насильства, і не визначає спеціальних правових засобів для боротьби з цим видом терору. Більш того, існуюча міжнародно-правова база, хоча і охоплює питання тероризму та насильства у збройних конфліктах [19], не відповідає на запитання щодо кваліфікації акустичних атак як порушення міжнародного гуманітарного права та прав людини.

Таким чином, існує необхідність у розробці нових міжнародних норм і механізмів правової відповідальності, що дозволяють ефективно боротися з акустичним терором [2], визначити відповідальність держав за застосування таких засобів, а також удосконалити міжнародну практику притягнення до відповідальності за подібні порушення [12]. Важливим аспектом є також розробка правових інструментів, які дозволять правильно кваліфікувати та довести факт акустичного терору [17], а також забезпечити ефективне застосування санкцій на міжнародному рівні.

Метою дослідження є аналіз міжнародно-правових механізмів відповідальності за використання акустичного терору в збройних конфліктах та розробка рекомендацій для вдосконалення міжнародного правового регулювання цієї форми насильства. Дослідження спрямоване на розвиток міжнародного права та практики боротьби з тероризмом, а також на забезпечення правової захищеності жертв акустичного терору в умовах збройних конфліктів.

Завдання дослідження:

Дослідити поняття акустичного терору та його місце в міжнародному гуманітарному праві.

Оцінити існуючі міжнародні норми та механізми правової відповідальності за звукові атаки, а також визначити їхню ефективність.

Проаналізувати практику міжнародних судових органів у справах, що стосуються тероризму та насильства в збройних конфліктах, зокрема з урахуванням акустичних атак.

Визначити роль міжнародних санкцій у боротьбі з акустичним терором та оцінити їх ефективність.

Розробити рекомендації щодо удосконалення міжнародного правового регулювання акустичного терору та створення нових механізмів правової відповідальності.

Запропонувати шляхи вдосконалення механізмів доказування акустичного терору та правової кваліфікації таких дій у міжнародних судових органах.

Стан опрацювання проблематики. Огляд літературних джерел і нормативно-правових актів свідчить про те, що питання використання звукових засобів терору є відносно новою темою для

міжнародного права і дослідженою в обмеженій кількості наукових праць В. Антипенко, П. Біленчук, Н. Варенья, А. Вакулич, В. Грищук, М. Гуцало, Н. Добрянська, І. Дубровський, Н. Зубар, В. Крутов, С. Кудінов, Ю. Лапутіна, Б. Леонов, Ю. Лісіцина, В. Мілютіна, С. Петров, С. Пономарьов, В. Пушкар, І. Рижов, І. Рущенко, І. Серкевич, В. Сокуренко, Ю. Степанова, І. Ткачов, О. Чуваков, Г. Єфімов, О. Івахненко та зарубіжними ученими, зокрема: Е. Баккера, П. Вілкінсона, Вл. Віцен, Х.-П. Гассера, П. Грола, Б. Дженкінса, Й. Затько, Ж. де Рой ван Зюйдевійн, М. Креншоу, В. Лакера, Д. Раопопорта та ін. Поняття акустичного терору лише починає формуватися як складова ширшого явища психологічного насильства, однак міжнародне право поки що має недостатньо чіткі нормативні засади для його регулювання.

Проблема акустичного терору, зокрема використання звукових засобів терору у збройних конфліктах [17], є відносно новою у міжнародному праві та наукових дослідженнях. До цього часу ця тема не була предметом детального дослідження в рамках міжнародного гуманітарного права, хоча окремі аспекти тероризму та насильства вже отримали значну увагу у правових науках [13]. Проте, розвиток технологій та збільшення використання звукових засобів терору в сучасних збройних конфліктах ставить перед міжнародним правом нові виклики.

Наразі міжнародно-правова база, що регулює тероризм та насильство в збройних конфліктах, здебільшого зосереджена на більш традиційних формах насильства, таких як бомбування, хімічні або біологічні атаки, а також насильство щодо цивільного населення [16, с 22, 62-63]. Водночас, міжнародні органи, зокрема Міжнародний кримінальний суд і Міжнародний суд ООН [20], мають обмежену практику розгляду справ, що стосуються акустичних атак, що ускладнює правову кваліфікацію таких випадків [6].

Окремі дослідження в галузі міжнародного права порушують питання, пов'язані з використанням звукових засобів терору [7, с 65–67], але більшість з них зводяться до загальних положень про тероризм та міжнародну відповідальність за порушення прав людини. Наукові праці в основному зосереджуються на питаннях теоретичної класифікації акустичного терору як форми насильства та його правової оцінки в контексті міжнародного гуманітарного права.

У цьому контексті необхідність дослідження механізмів правової відповідальності за звуковий терор є надзвичайно актуальною. Це включає питання кваліфікації акустичних атак [13], визначення відповідальності держав та індивідів, розробку ефективних санкцій і правових засобів для боротьби з цим видом терору, а також вдосконалення міжнародної правової практики.

Таким чином, хоча деякі аспекти цієї проблеми вже вивчені, комплексний підхід до питання акустичного терору та механізмів правової відповідальності за його застосування на міжнародному рівні залишається недостатньо розкритим.

Виклад основного матеріалу

Акустичний терор визначається як використання звукових засобів для нанесення шкоди або створення психологічного тиску на жертву з метою досягнення політичних, військових або інших цілей [3, 15]. Цей вид терору може включати застосування звукових пристроїв, які викликають фізичний біль, втому, стрес, або порушення нормальної життєдіяльності, а також використовуються для маніпуляції емоціями чи настроєм населення [4].

Важливими ознаками акустичного терору є [8]:

Використання звуку як зброї для заподіяння шкоди.

Цілеспрямоване впливання на психологічний стан цивільних осіб чи військових.

Намір створити хаос, страх, деморалізацію або фізичні пошкодження [5].

Особливо важливим аспектом є психологічний вплив, якого зазнає цивільне населення внаслідок постійного гулу вибухів, сирен, та авіаударів. Шум, що виникає під час обстрілів, ракетних атак і авіаударів, можна розглядати як форму акустичного терору, коли постійна загроза і шум створюють атмосферу страху та стресу. Це впливає на психічне здоров'я мирних жителів і спричиняє довготривалі психологічні наслідки:

Люди, що постійно знаходяться під загрозою авіаударів і артилерійських обстрілів, переживають стрес, тривогу та інші психічні розлади [22]. Такі фактори, як постійний шум сирен, вибухів, і навіть сам звук літаків, що пролітають, є не лише фізичними, але й психологічними травмами для населення [14, с. 84–86].

Постійний рівень шуму та страх від можливих нападів може призвести до серйозних порушень сну, депресії та інших психічних розладів. Це виявляється як ще одна форма терору, що впливає на мирних жителів [23].

Сучасне міжнародне гуманітарне право в основному охоплює традиційні форми насильства, такі як бомбардування, хімічні атаки, або біологічну зброю. Однак для акустичного терору бракує чітких міжнародно-правових норм, які визначають його статус як порушення міжнародного права.

Основними міжнародними актами, що могли б бути застосовані до акустичного терору, є:

Конвенція про заборону хімічної зброї (1993) – хоча ця конвенція не охоплює акустичний терор безпосередньо, принципи її застосування можуть бути розширені на нові форми тероризму [10].

Женевські конвенції (1949) – закріплюють принципи гуманітарного права, які повинні застосовуватись до цивільного населення в збройних конфліктах [11].

Міжнародний пакт про громадянські та політичні права (1966) – містить положення, які можуть бути застосовані до захисту прав цивільного населення від акустичних атак.

Починаючи з 2015 року, російська федерація почала активне військове втручання в Сирії на підтримку режиму Башара Асада, використовуючи авіацію для здійснення бомбардувань. Авіаудари російських ВПС були спрямовані на об'єкти повстанців, терористичних угруповань, а також на цивільні об'єкти, що призвело до численних жертв серед мирного населення.

Один з найбільш жахливих аспектів застосування авіації російською Федерацією – це бомбардування цивільних об'єктів, таких як лікарні, школи, ринки та інші інфраструктурні об'єкти. Ці атаки часто викликали масові жертви серед цивільного населення, а також психологічний терор, оскільки люди постійно перебували під загрозою авіаударів.

Росія також застосовувала касетні бомби, які є забороненими за міжнародними стандартами через їхні високі ризики для цивільного населення. Ці бомби, що вибухають з великою силою, можуть призвести до масових жертв серед мирних людей, створюючи акустичний та фізичний терор через численні вибухи.

Авіаудари росії у Сирії створювали постійний шум і гул бомб, що використовувався як психологічний інструмент для підриву морального стану населення. Шум від літаків, вибухів та руйнувань створював атмосферу постійного страху. Це схоже на акустичний терор, коли звук стає засобом для психологічного тиску та дестабілізації населення [30].

Психологічний ефект: Постійний шум, спричинений авіаударами, може викликати тривогу, стрес, психічні розлади та інші негативні ефекти серед мирного населення. Ці звуки, особливо в поєднанні з руйнуванням будівель і численними жертвами, виконували роль своєрідного акустичного терору, який зумовлював не тільки фізичну, а й психологічну шкоду цивільному населенню.

Використання авіації російської федерації під час війни в Сирії є важливим для розуміння міжнародної правової відповідальності за застосування зброї, яка завдає значної шкоди цивільному населенню, а також для аналізу можливого використання неординарних методів терору, зокрема акустичного.

Прецеденти, пов'язані з використанням авіації для терористичних цілей, відкривають можливість для розгляду акустичного терору, який, хоча й не був визначений як окремий злочин, може бути частиною більш широкої концепції терору, спрямованого на руйнування морального стану населення через постійний шум та стрес.

Міжнародне співтовариство визнало використання авіації для бомбардувань цивільних об'єктів порушенням норм міжнародного гуманітарного права, зокрема таких як Конвенція про захист цивільних осіб під час війни (1949) та Додаткові протоколи до Женевських конвенцій. російська федерація була обвинувачена в порушенні цих норм, оскільки її авіаудари часто були нецілеспрямованими і призводили до значних жертв серед цивільного населення.

Хоча прямого міжнародного правового механізму для оцінки акустичного терору не існує, прецеденти, пов'язані з порушеннями прав людини, можуть бути адаптовані до ситуації, коли звук є частиною стратегії терору. Тому цей прецедент може стати основою для розвитку норм і прецедентів у майбутньому, коли буде сформовано юридичне визначення акустичного терору.

Росія неодноразово піддавалася критиці з боку міжнародних організацій, таких як ООН та Amnesty International, за її бомбардування цивільних об'єктів у Сирії. У відповідь на це були введені економічні санкції та інші політичні дії, однак, міжнародний правовий механізм притягнення до відповідальності за акустичний терор все ще перебуває на початковій стадії розвитку [21].

Терор, здійснюваний збройними силами російської федерації щодо мирного населення України під час нинішньої фази збройного конфлікту, який розпочався 24 лютого 2022 року, є одним із

найбільш важких порушень міжнародного гуманітарного права. Російська агресія проти України спричинила численні жертви серед цивільного населення, великі руйнування інфраструктури та серйозні порушення прав людини. Порушення міжнародного права, зокрема щодо застосування терору, включають не лише фізичну шкоду, але й психологічне насильство, яке можна розглядати як акустичний терор [25].

Згідно з міжнародним гуманітарним правом, зокрема Женевськими конвенціями 1949 року [11] та їхніми додатковими протоколами, напад на мирне населення, використання зброї, яка не розрізняє цивільних осіб і військових, є порушенням міжнародних норм. Російські збройні сили під час бойових дій у Україні неодноразово застосовували методи, що цілеспрямовано шкодять мирному населенню, зокрема:

Повітряні удари по житлових будинках, лікарнях, школах та інших об'єктах цивільної інфраструктури стали звичними в обстрілах українських міст.

Протягом конфлікту російська армія активно застосовувала артилерійські обстріли, зокрема ракетні системи, що призводили до численних жертв серед мирного населення.

Росія неодноразово застосовувала касетні боєприпаси, які за міжнародними стандартами є забороненими через їх небезпеку для цивільного населення, зокрема через те, що вони залишають нерозірвані боєприпаси, які можуть вибухнути через певний час після застосування.

Міжнародний кримінальний суд (МКС) та Міжнародний суд ООН є основними органами, які здійснюють правову відповідальність за порушення міжнародного гуманітарного права. Проте на сьогоднішній день вони не мають прецедентів щодо акустичного терору, що ускладнює процес притягнення до відповідальності за цю форму насильства.

Водночас існуючі практики міжнародних судових органів можуть стати основою для розгляду нових справ щодо акустичних атак. Наприклад, у випадку застосування акустичних засобів терору, суди можуть застосувати аналогії до інших форм насильства, таких як застосування зброї масового ураження, що має аналогічні наслідки для психічного та фізичного стану цивільного населення [9].

Наразі існує відсутність прецедентів щодо акустичного терору в міжнародному праві, але існуючі практики міжнародних судів можуть стати основою для розгляду таких випадків. Міжнародне кримінальне право, яке застосовує Міжнародний кримінальний суд (МКС) та Міжнародний суд ООН (МС), вже охоплює різні форми насильства, зокрема, пов'язані з використанням зброї масового ураження, тероризмом та порушеннями міжнародного гуманітарного права. Ці правові рамки можуть бути адаптовані для нових загроз, таких як акустичний терор [29].

Існуючі прецеденти та правові аналогії

Справа вибуху в Локербі (1988) – У цій справі Лівія була притягнута до відповідальності за свою участь у вибуху на борту рейсу 103 Pan Am, що ілюструє, як міжнародні суди можуть розглядати випадки, пов'язані з державним тероризмом. Хоча інцидент не включав акустичні засоби, принципи відповідальності держави за тероризм можуть бути застосовані до акустичного терору [26].

Справа Міжнародного суду ООН: Демократична Республіка Конго проти Уганди (2005) – Міжнародний суд ООН ухвалив рішення щодо відповідальності держави за дії її збройних сил під час збройного конфлікту. Справа підкреслює відповідальність держави за дії її збройних сил, що може бути розширено на використання акустичних засобів терору проти цивільного населення [24].

Справа про хімічну зброю в Сирії (2013-2018) – Міжнародні юридичні процедури проти Сирії за використання хімічної зброї під час громадянської війни в Сирії створили прецеденти для притягнення держав до відповідальності за використання неординарної зброї у збройних конфліктах. Хоча ця справа безпосередньо не стосується акустичного терору, концепція «неординарної зброї» може бути розширена для охоплення акустичних методів, визнаючи їх потенційний вплив на цивільне населення [27].

Зокрема під час Югославських воєн 1990-х років, можна виділити кілька прецедентів, які стосуються відповідальності держав і осіб за злочини, скоєні в умовах збройних конфліктів. Хоча питання акустичного терору не розглядався безпосередньо, прецеденти щодо інших форм тероризму, порушень гуманітарного права та використання неординарних методів насильства можуть бути важливими для аналізу акустичного терору в сучасних збройних конфліктах.

Справа Міжнародного кримінального трибуналу для колишньої Югославії (МКТЮ) – Злочини проти людяності та тероризм. МКТЮ був створений для розслідування та судового переслідуван-

ня осіб, відповідальних за серйозні порушення міжнародного гуманітарного права під час конфліктів у колишній Югославії, зокрема за злочини проти людяності, воєнні злочини та геноцид.

Зокрема слід звернути увагу на випадок притягнення до відповідальності за психологічні тортури та жорстоке поводження [27] Анто Фурунджія – у 1998 р. визнаний винним за тортури, зокрема позбавлення сну і психологічний тиск, що є прямою аналогією до акустичних методів терору, які створюють фізичний і психічний біль

Прецедент для акустичного терору: Обстріли можуть бути розглянуті як аналог до акустичного терору, оскільки їхня мета полягала не лише в фізичних руйнуваннях, а й у створенні постійного психологічного тиску на населення, що є одним з аспектів акустичного терору. Це також підкреслює важливість захисту цивільних осіб від будь-яких методів війни, які спричиняють насильство або страждання через інтенсивний шум, терор чи інші шкідливі ефекти.

Блокада Сараєва тривала більше ніж 1 400 днів, протягом яких сербські війська влаштовували безперервні обстріли, спрямовані на руйнування цивільної інфраструктури та моральне знищення населення. Військові застосовували інтенсивні артилерійські обстріли та інші форми терору.

Акустичний ефект як елемент терору: Обстріли, що тривали місяцями, створювали постійну атмосферу страху та стресу для мирних мешканців міста. Це є важливим прикладом використання звукових факторів, таких як вибухи та постійний шум обстрілів, для морального тиску на населення. Це можна вважати прецедентом для розуміння впливу звукових факторів у терористичних діях [9].

Міжнародні санкції та інші правові механізми

Міжнародні санкції, такі як економічні обмеження, ембарго на постачання зброї та дипломатичні заходи, є важливими інструментами боротьби з використанням акустичного терору. Проте для ефективного застосування санкцій на міжнародному рівні необхідно чітко визначити критерії, що дозволяють кваліфікувати акти акустичного терору як порушення міжнародного права.

Розробка нових міжнародних стандартів для боротьби з акустичним терором включає:

Визначення чітких критеріїв для правової кваліфікації звукових атак.

Створення механізмів для ефективного застосування санкцій, таких як заборона на постачання технічних засобів для здійснення акустичних атак.

Впровадження міжнародних стандартів для запобігання акустичному терору на рівні національних законодавств.

Проблеми доказування акустичного терору в міжнародному праві

Оскільки акустичний терор зазвичай не залишає фізичних слідів, його доказування є складним завданням. Для ефективного притягнення винних до відповідальності важливо розробити нові правові стандарти, що дозволяють адекватно кваліфікувати та довести факт акустичних атак.

Ці стандарти можуть включати:

Використання технологій для моніторингу і реєстрації акустичних нападів.

Спеціалізовані дослідження для визначення психологічного і фізіологічного впливу акустичних атак на жертв.

Міжнародні процедури для визнання і документування таких атак на державному і міжнародному рівнях.

Перспективи розвитку міжнародного правового регулювання

Перспективи розвитку міжнародного правового регулювання акустичного терору полягають у:

Удосконаленні міжнародних норм, що стосуються нових форм насильства в збройних конфліктах, зокрема акустичного терору.

Розробці чітких і ефективних механізмів правової відповідальності для держав та індивідів, які використовують звукові засоби терору.

Підвищенні ефективності міжнародних судових органів у розгляді випадків акустичного терору і відповідальності за його застосування.

Таким чином, міжнародне право має потребу в розробці нових механізмів правового реагування на акустичний терор, що дозволить забезпечити ефективний захист цивільного населення від цієї загрози.

Міжнародна правова відповідальність

Дії російської федерації в Україні є очевидними порушеннями міжнародного гуманітарного права, зокрема:

Військові злочини: Застосування забороненої зброї, таких як касетні боєприпаси, а також умисне напад на цивільних осіб, що не є військовими цілями, є військовими злочинами, за які відповідальність можуть нести як командувачі, так і держави.

Психологічний терор і порушення прав людини: Використання звукового терору може бути частиною більш ширшої стратегії психологічного терору, що порушує права людини і має наслідки для психічного здоров'я цивільного населення. Це потребує подальшого розвитку міжнародної правової доктрини та прийняття нових норм для охоплення таких порушень.

Перспективи притягнення до відповідальності

Міжнародне співтовариство, зокрема міжнародні суди, може бути залучене до розслідування цих злочинів, щоб забезпечити відповідальність осіб і держав за скоєні порушення прав людини, у тому числі за застосування акустичного терору. На даний момент, хоча прецеденти, які безпосередньо охоплюють акустичний терор, відсутні, зокрема у контексті застосування звуку як методу терору, важливою є робота міжнародних організацій для створення механізмів для захисту цивільних осіб від таких нових форм насильства.

Збройний конфлікт в Україні, що розпочався 24 лютого 2022 року, продовжує бути джерелом численних порушень міжнародного гуманітарного права та прав людини, включаючи терор, який здійснюється за допомогою різних методів, зокрема акустичного терору. Це вимагає не лише міжнародного засудження, але й розвитку правових механізмів, що дозволяють притягнути до відповідальності винних осіб та держави за порушення прав мирних жителів, а також визначити нові категорії, такі як акустичний терор, для правового реагування на сучасні методи війни.

Прецедент використання авіації російської федерації у війні в Сирії демонструє, як військові дії можуть перетинатися з психологічним терором. Хоча акустичний терор ще не є самостійною правовою категорією, використання звуку в контексті авіаударів може стати важливим елементом для розробки нових норм міжнародного гуманітарного права, що визнають звукові методи війни як порушення прав людини.

Прецедент для акустичного терору: Хоча прямого використання акустичних засобів терору не було, елементи психологічного тиску через терор і страх є близькими до концепції акустичного терору, оскільки вони включали використання шумових ефектів для надання впливу на населення.

Ці прецеденти з Балканських воєн, хоч і не стосуються безпосередньо акустичного терору, дають корисні приклади щодо аналізу державної відповідальності за використання терору через різні методи, які впливають на цивільне населення, включаючи елементи психологічного насильства, що схоже на акустичний терор.

Використання аналогій з біологічною та хімічною зброєю: Руйнувальна природа акустичних засобів, які можуть завдавати психологічної та фізіологічної шкоди, вимагає їх розгляду як неординарної зброї, подібно до хімічної або біологічної зброї, особливо коли їх використовують для тероризування чи примушування цивільного населення.

Адаптація міжнародних правових прецедентів: Міжнародні суди можуть бути змушені адаптувати існуючі правові рамки та прецеденти для безпосереднього розгляду використання звукових засобів у збройних конфліктах. Це може включати переосмислення акустичного терору як форми психологічної війни та порушення гуманітарних принципів, спрямованих на захист цивільних осіб.

Міжнародні трибунали для нових форм тероризму: Міжнародні трибунали, схожі на ad hoc трибунали для Руанди або Югославії, можуть бути важливими для розгляду справ, пов'язаних з державним акустичним терором. Ці трибунали можуть оцінити, чи є акустичні методи воєнними злочинами або порушеннями прав людини відповідно до існуючих конвенцій.

Міжнародні санкції, зокрема економічні обмеження, ембарго на постачання зброї та дипломатичні заходи, можуть бути важливими інструментами для боротьби з акустичним терором. Однак відсутність чітких міжнародних норм щодо акустичної війни ускладнює ефективне застосування цих санкцій.

Прецеденти для застосування санкцій у випадках використання неординарної зброї, такі як справи проти Сирії або Іраку (щодо використання хімічної зброї), можуть бути адаптовані до акустичного терору. Ці прецеденти надають правову основу для розробки міжнародних санкцій, що орієнтуються не тільки на використання таких засобів, а й на постачання технологій, які забезпечують їх застосування.

Необхідно розробити правові стандарти для класифікації звукових засобів і визначення критеріїв для накладання санкцій на держави або осіб, що використовують їх у порушення міжнародного права. Це дозволить міжнародній спільноті притягувати до відповідальності тих, хто використовує акустичний терор, ставлячи під загрозу глобальну безпеку та права людини.

Розвиток ефективних правових механізмів, включаючи моніторинг, звітування та документацію таких інцидентів, є необхідним для забезпечення відповідальності та правосуддя для жертв акустичного терору.

Висновки Акустичний терор є новим, але важливим елементом у сучасних збройних конфліктах, що полягає у використанні звукових засобів для завдання психологічного чи фізичного болю цивільному населенню. Застосування акустичних атак може призвести до деморалізації, стресу та втрати здатності до нормального функціонування.

Міжнародно-правова регламентація акустичного терору вимагає подальшого розвитку. Незважаючи на відсутність чітких норм, існуючі принципи міжнародного гуманітарного права можуть бути адаптовані для боротьби з акустичним терором. Зокрема, існуючі міжнародні договори, як Женевські конвенції, можуть стати основою для правової кваліфікації акустичних атак.

Міжнародні суди та трибунали мають потенціал для розгляду випадків акустичного терору через застосування прецедентів, пов'язаних з іншими формами тероризму. Наразі відсутність конкретних прецедентів щодо акустичних атак ускладнює притягнення винних до відповідальності, однак практики міжнародних судових органів можуть бути використані для аналогічних справ.

Правова відповідальність та санкції повинні включати нові механізми для ефективної боротьби з акустичним терором. Визначення чітких критеріїв для правової кваліфікації звукових атак та розробка стандартів для запобігання акустичному терору є важливими кроками в міжнародній правовій практиці.

Проблеми доказування акустичного терору через відсутність фізичних слідів вимагають розробки нових технологій і процедур для документування та моніторингу акустичних атак, що дозволить забезпечити правову відповідальність та захист жертв.

Перспективи розвитку міжнародного правового регулювання полягають у розширенні міжнародних норм для покарання за акустичний терор. Ці зміни потребують від міжнародних організацій і держав підвищення уваги до нових форм насильства в збройних конфліктах і розробки дієвих правових механізмів.

Прецеденти з міжнародної практики, такі як випадки у Сирії, Югославії, та інші, можуть слугувати основою для розгляду акустичного терору. Використання авіаударів та інших методів війни, що включають акустичні ефекти, підтверджують важливість урахування звукових факторів як частини стратегії терору.

Таким чином, розвиток міжнародного правового реагування на акустичний терор є необхідним для забезпечення захисту цивільного населення від цієї нової форми насильства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Акустичний терор в контексті російсько-української війни: соціологічний вимір. https://maidan.org.ua/2024/04/akustychnyy-teror-v-konteksti-rosiysko-ukrainskoi-viyny-sotsiolohichnyy-vymir/ (дата звернення: 08.03.2025).
2. Акустичний терор рф. https://maidan.org.ua/2022/07/akustychnyy-teror-rf/ (дата звернення: 08.03.2025).
3. Акустичний терор як складова російсько-української війни. Підсумок https://maidan.org.ua/2024/05/acoustic-terror-as-a-feature-of-the-russian-ukrainian-war-executive-summary/ (дата звернення: 14.03.2025).
4. Акустичний терор. Як росія намагається зломити дух спротиву українців. https://farvatermedia.com/articles/akustychnyi-teror-yak-rosiia-namahaietsia-zlomyty-dukh-sprotyvu-ukraintsiv/ (дата звернення: 14.03.2025).
5. Акустичний тероризм. Побічні наслідки в умовах війни. https://dtkr.com.ua/akustychnyj-teroryzm-pobichni-naslidky-v/ (дата звернення: 14.03.2025).
6. Від Лейпцигу до Гааги: кого, коли і як засуджували за воєнні злочини https://www.oporaua.org/viyna/vid-leiptsigu-do-gaagi-kogo-koli-i-iak-zasudzhuvali-za-voienni-zlochini-23989 (дата звернення: 14.03.2025).

7. Гудзь Т.І., Шевченко В.О. Тероризм як порушення міжнародного правопорядку, Актуальні проблеми міжнародного права: Всеукраїнська науково-практична конференція (Харків, 10 березня 2023 року): збірник матеріалів / за ред. Т.Л. Сироїд, О.А. Гавриленка, В.М. Шамраєвої. Харків: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2023. 244 с.
8. Залякати та деморалізувати. Як ворог використовує акустичний теорор проти харків'ян. https://lyuk.media/city/acoustic-terror/ (дата звернення: 14.03.2025).
9. Захарчук Р.М. Історичний розвиток понять «Терор» та «Акустичний терор»: Аналіз еволюції термінів і понять, що описують звукові засоби терору у війнах, *Європейський правничий часопис.* 2025. Вип. 6, 7. DOI: 10.36919/3041-1149(Print).6,7.2024.261-270.
10. Конвенція про заборону розробки, виробництва, накопичення, застосування хімічної зброї та про її знищення, від 13 січня 1993 року. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_182 (дата звернення: 20.04.2025).
11. Конвенція про захист цивільного населення під час війни, Женева, 12 серпня 1949 року, Офіційний вісник України від 16.04.2013 – 2013 р., № 27, стор. 370, стаття 942, код акту 66334/2013.
12. Лихвар, В.В. Види та форми міжнародної відповідальності. Часопис Київського університету права, (3), 129–132. Вилучено із https://chasprava.com.ua/index.php/journal/ article/ view/1133 (дата звернення: 08.03.2025).
13. Малюга В., Фаріон О., Гишко Г., Методологічні підходи щодо оцінювання навмисності та наслідків застосування противником неконвенційної зброї по об'єктах цивільної інфраструктури держави, *Збірник наукових праць Національної академії Державної прикордонної служби України.* Серія: Військові та технічні науки. Том 88, № 3 (2022), с. 76–90. DOI: https://doi.org/10.32453/3.v88i3.1216.
14. Психолого-психіатричні наслідки воєнного часу: навчальний посібник / заг. Ред професора В.В. Огоренко. Дніпро: ЛІРА, 2023. 312 с.
15. Рущенко І., Військовий акустичний терор як новий різновид міжнародного тероризму. URL: https://maidan.org.ua/2025/01/ihor-rushchenko-viyskovyy-akustychnyy-teror-iak-novyy-riznovyd-mizhnarodnoho-teroryzmu (дата звернення: 14.03.2025).
16. Сенаторова О. В. Права людини і збройні конфлікти : навч. посіб. – Київ: ФОП Голембовська О.О. – 208 с.
17. Сергієнко В.Д., Павлунько М.Я., Шапран О.О. і Мулявка А.С. (2020) Особливості впливу акустичної зброї на особовий склад військових формувань в умовах ведення не конвенційних воєнних дій, Сучасні інформаційні технології у сфері безпеки та оборони. Київ, Україна, 37(1), с. 93–96. doi: 10.33099/2311-7249/2020-37-1-93-96 (дата звернення: 14.03.2025).
18. Стресові стани населення України в контексті війни. Всеукраїнське опитування інституту соціології НАН України: жовтень 2023. URL: https://ratinggroup.ua/research/ ukraine/ stresovi_stany_naselennya_ukrainy_v_konteksti_viyni.html (дата звернення: 08.03.2025).
19. Терор чи тероризм: чому важливо визначити, що саме вчиняє росія в Україні? https:// www.helsinki.org.ua/articles/teror-chy-teroryzm-chomu-vazhlyvo-vyznachyty-shcho-same-vchyniaie-rosiia-v-ukraini/ (дата звернення: 08.03.2025).
20. Трибунал ООН засудив боснійських хорватів за злочини проти людства https://www.bbc.com/ukrainian/news/2013/05/130529_bosnian_croat_leaders_guilty_oz (дата звернення: 14.03.2025).
21. AMNESTY INTERNATIONAL PUBLIC STATEMENT Index: MDE 24/3296/2016, 29 January 2016, 'Clichés and fakes': Russia's response to concerns about its attacks in Syria fails to convince.
22. Figueiredo Sandra, Dierks Allison, Ferreira Rui, Mental health screening in refugees communities: Ukrainian refugees and their post-traumatic stress disorder specificities, *European Journal of Trauma & Dissociation*. Volume 8, Issue 1, March 2024, 100382, https://doi.org/10.1016/j.ejtd.2024.100382, URL: https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S2468749924000061 (дата звернення: 20.04.2025).
23. Health Library Cleveland Clinic, Sleep Anxiety, URL: https://my.clevelandclinic.org/health/diseases/21543-sleep-anxiety (дата звернення: 20.04.2025).
24. Human Rights Watch, Syria: Chemical Findings Demand Accountability UN-Appointed Inquiry Blames Government for Khan Sheikhoun Attack, URL: https://www.hrw.org/news/2017/10/27/syria-chemical-findings-demand-accountability (дата звернення: 20.04.2025).

25. Human Rights Watch, Ukraine: Apparent War Crimes in Russia-Controlled Areas, Summary Executions, Other Grave Abuses by Russian Forces, URL: https://www.hrw.org/news/2022/04/03/ukraine-apparent-war-crimes-russia-controlled-areas (дата звернення: 20.04.2025).
26. INTERNATIONAL COURT OF JUSTICE, Summary of the Judgment of 19 December 2005, https://www.icj-cij.org/node/103924 (дата звернення: 20.04.2025).
27. International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia, Furundzija Case: The Judgement of the Trial Chamber Anto Furundzija found guilty on both charges and sentenced to 10 years in prison, URL: https://www.icty.org/en/press/furundzija-case-judgement-trial-chamber-anto-furundzija-found-guilty-both-charges-and (дата звернення: 20.04.2025).
28. Office of the High Commissioner for Human Rights Ukraine: Worsening impact on civilians of Russia's attack, torture of prisoners of war, 01 October 2024, URL: https://www.ohchr.org/en/press-briefing-notes/2024/10/ukraine-worsening-impact-civilians-russias-attack-torture-prisoners (дата звернення: 20.04.2025).
29. Pan Am Flight 103 Terrorist Suspect in Custody for 1988 Bombing over Lockerbie, Scotland, URL: https://www.justice.gov/archives/opa/pr/pan-am-flight-103-terrorist-suspect-custody-1988-bombing-over-lockerbie-scotland (дата звернення: 20.04.2025).
30. Russian Military in Syria, URL: https://airwars.org/conflict/russian-military-in-syria,(дата звернення: 20.04.2025).

УДК 342.7
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.4.22

СВОБОДА ВИРАЖЕННЯ ПОГЛЯДІВ ТА СТАНДАРТИ ДІЯЛЬНОСТІ ПРОКУРОРА: ПРАКТИКА ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ

Коваль Т.В.,
кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри державно-правових дисциплін
Черкаського національного університету
імені Богдана Хмельницького
ORCID: 0000-0003-1150-328X

Коваль Т.В. Свобода вираження поглядів та стандарти діяльності прокурора: практика Європейського суду з прав людини.

Статтю присвячено аналізу практики Європейського суду з прав людини щодо співвідношення етичних стандартів прокурорської діяльності з правом на свободу думки і слова. Автором розглянуто найбільш резонансі справи ЄСПЛ щодо публічних виступів працівників прокуратури – «Кевеші проти Румунії» (Kövesi v. Romania), Горяйнова проти України» (Goryaynova v. Ukraine), «Бріск проти Румунії» (Brisc v. Romania), «Каясу проти Туреччини» (Kayasu v. Turkey), «Гужа проти Молдови» (Guja v. Moldova). У них заявники оскаржували незаконні дії органів влади, зокрема звільнення з посади, через їх публічні виступи (публікація відкритого листа до Генерального прокурора у мережі Інтернет, інтерв'ю місцевій пресі, публікація офіційного прес-релізу, публічні заяви з критикою законодавчих реформ та ін.). У всіх справах Суд встановив порушення ст. 10 Європейської конвенції з прав людини (свобода вираження поглядів) і визнав покарання, застосовані до заявників, такими, що не відповідають закону.

Автором вказано, що культура спілкування прокурора, яка включає в себе публічні виступи, взаємодію з медіа, публікації у мережі Інтернет, є невід'ємною складовою його професійної етики. Це відображено як в національному (Кодекс професійної етики та поведінки прокурорів), так і міжнародному (Будапештські керівні принципи, рекомендації Комітету Міністрів Ради Європи) законодавстві. На думку Європейського суду з прав людини, прокурори, як і інші державні посадові особи, мають право на свободу думки і слова, вільне вираження своїх поглядів і переконань. Однак це право не є абсолютним. Воно обмежене їх професійним статусом, обов'язком зберігати професійну таємницю, не поширювати конфіденційну інформацію, підтримувати авторитет судової влади. Втім, це зовсім не означає, що прокурори не мають права виражати свою позицію з питань, які становлять значний суспільний інтерес (наприклад, реформи у сфері правосуддя, корупційні правопорушення в органах влади, зловживання вищих посадовців та ін.). Основними критеріями, які застосовує Суд у подібних справах, є законність та необхідність у демократичному суспільстві.

Ключові слова: стандарти діяльності прокурора, етика прокурора, Будапештські принципи, свобода вираження поглядів, медіа, Європейський суд з прав людини.

Koval T.V. Freedom of expression and standards of prosecutor's activity: case law of the European Court of Human Rights.

The article analyzes the case law of the European Court of Human Rights on the correlation of ethical standards of prosecutorial activity with the right to freedom of thought and speech. The author examines the most resonant ECHR cases concerning public statements by prosecutors – Kövesi v. Romania, Goryaynova v. Ukraine, Brisc v. Romania, Kayasu v. Turkey, and Guja v. Moldova. In these cases, the applicants challenged the unlawful actions of the authorities, including dismissal from office, through their public statements (publication of an open letter to the Prosecutor General on the Internet, interviews with the local press, publication of an official press release, public statements criticizing legislative

reforms, etc.). In all cases, the Court found a violation of Article 10 of the European Convention on Human Rights (freedom of expression) and recognized the punishments imposed on the applicants as not in accordance with the law.

The author points out that a prosecutor's culture of communication, which includes public speeches, interaction with the media, and publications on the Internet, is an integral part of his or her professional ethics. This is recognized in both national (the Code of Professional Ethics and Conduct for Prosecutors) and international (the Budapest Guidelines, the recommendations of the Committee of Ministers of the Council of Europe) legislation. According to the European Court of Human Righrs, prosecutors, like other public officials, have the right to freedom of thought and speech, free expression of their views and beliefs. However, this right is not absolute. It is limited by their professional status, the obligation to keep professional secrets, not to disseminate confidential information, and to maintain the authority of the judiciary. However, this does not mean that prosecutors do not have the right to express their position on issues of significant public interest (reforms in the justice sector, corruption in government, abuse of power by senior officials, etc.) The main criteria applied by the Court in such cases are legality and necessity in a democratic society.

Key words: prosecutor's activity standards, prosecutors' ethics, Budapest Principles, freedom of expression, media, European Court of Human Rights.

Постановка проблеми. Інтеграція України до європейського правового простору, адаптація національного законодавства до стандартів ЄС та Ради Європи є складним та мультиаспектним процесом, що охоплює різні сфери суспільного життя. Чільне місце у ньому посідає реформування системи правосуддя, зокрема органів прокуратури, яке триває з 2014 р. і характеризується як позитивними (звуження обсягу функцій, оновлення кадрового складу, діяльність прокурорського самоврядування), так і негативними (надмірна політизація, корупційні ризики) тенденціями. Очевидно, що вирішальну роль у перебудові системи прокуратури в Україні повинна відгравати професійна прокурорська спільнота, до представників якої традиційно прикута значна увага суспільства. В умовах явних зовнішніх загроз, внутрішньої трансформації судової системи їх діяльність має слугувати взірцем дотримання принципів верховенства права, законності, незалежності, справедливості, неупередженості, об'єктивності тощо. Втім, наскільки вільним є прокурор при виконанні своїх професійних обов'язків, чи має право на публічні зауваження або критику органів влади – ці та інші питання потребують фахового обговорення як на національному, так і на міжнародному рівнях. У цьому контексті видається важливою практика Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ), яка містить ключові рішення у вказаних категоріях справ.

Метою статті є аналіз позицій ЄСПЛ щодо співвідношення свободи вираження поглядів прокурора з етичними стандартами його діяльності.

Стан опрацювання проблематики. В умовах проведення судово-правової реформи, подальшого вдосконалення інституту прокуратури закономірно, що стандарти професійної етики прокурорів (як на міжнародному, так і на національному рівнях) стали предметом наукового пошуку багатьох дослідників. Це, наприклад, В. Алексеєва, О. Бандурка, І. Билиця, В. Кравчук, А. Лапкін, Є. Попович, А. Чернобай, О. Шандула, В. Шемчук та ін. Однак певні аспекти вказаної теми, зокрема практика ЄСПЛ, потребують детальнішого вивчення. Орієнтиром у цьому можуть слугувати наукові статті В. Городовенка [1] та О. Хотинської-Нор [2], присвячені огляду рішень ЄСПЛ у справах щодо вільного вираження поглядів і переконань суддями.

Виклад основного матеріалу. Загальні засади здійснення прокурорської діяльності визначено у Законі України «Про прокуратуру» від 14 жовтня 2014 р. [3] та Кодексі професійної етики та поведінки прокурорів від 27 квітня 2017 р. [4]. Так, відповідно до ст. 4 Кодексу, професійна діяльність прокурора має ґрунтуватися на неухильному дотриманні принципів верховенства права, законності; поваги до прав і свобод людини і громадянина, недопущення дискримінації; незалежності та самостійності; політичної нейтральності; презумпції невинуватості; справедливості, неупередженості та об'єктивності; професійної честі і гідності; компетентності та професіоналізму; доброчесності, зразковості поведінки та дисциплінованості тощо [4]. Вказані засади відповідають європейським стандартам, відображеним, зокрема, у Будапештських керівних принципах, прийнятих на Шостій конференції Генеральних прокурорів Європи 31 травня 2005 р. [5], рекомендаціях Комітету Міністрів Ради Європи [6] та ін.

Зрозуміло, що професійна етика прокурора складається з багатьох компонентів, які охоплюють різні сфери його діяльності. Однією з них є культура спілкування, що включає в себе публічні виступи, взаємодію з медіа, публікації у мережі Інтернет тощо. Так, згідно з пп. 1, 4 ст. 6 Закону України «Про прокуратуру», органи прокуратури повинні регулярно (не менш як двічі на рік) інформувати громадськість про свою діяльність шляхом повідомлень у загальнодержавних та місцевих друкованих медіа та на офіційних веб-сайтах [3]. Цілком логічно, що позиціювання прокурора у публічному інформаційному просторі визначається його професійним статусом і має слугувати глобальній меті – підвищенню авторитету органів прокуратури та зміцненню довіри громадян до них. Підтвердження цьому знаходимо у відповідних правових актах. Так, у Наказі Офісу Генерального прокурора «Про організацію інформування суспільства щодо діяльності органів прокуратури» від 11 листопада 2020 р. (п. 4.1) наголошено на необхідності забезпечення достовірності, професійності і виваженості офіційних (письмових та усних) виступів (повідомлень) у медіа з урахуванням того, що вони можуть розцінюватися як офіційна позиція прокуратури [7]. Подібні позиції викладено і в Кодексі професійної етики та поведінки прокурорів. Згідно з ст. 28 документу, офіційні (письмові та усні) виступи прокурора у медіа мають бути достовірними та виваженими, зважаючи на те, що вони можуть розцінюватись як офіційна позиція прокуратури, а дискусії вестися у коректній формі, не підриваючи авторитету органів прокуратури [4].

З іншого боку, прокурор, навіть з огляду на свій статус, має право на свободу думки і слова, вільне вираження своїх поглядів і переконань. Звісно, вказане право не є абсолютним. Воно обмежується обов'язком прокурора не розповсюджувати службову та конфіденційну інформацію, зберігати професійну таємницю, бути незалежним, об'єктивним та нейтральним. Відповідно до професійних стандартів, прокурор повинен утримуватися від офіційних висловлювань, міркувань та оцінок з питань, розгляд яких не належить до його компетенції, дотримуватися етики публічних виступів [4]. Втім, встановити чітку межу між ними видається досить проблематичним. Зважаючи на це, корисним буде звернення до практики ЄСПЛ.

Однією з найбільш резонансних справ, в якій ЄСПЛ сформулював низку позицій щодо права прокурора виступати з публічною критикою дій органів влади, є справа «Кевеші проти Румунії» (Kövesi v. Romania). Заявниця, Лаура Кодруца Кевеші, стверджувала, що її було знято з посади Головного прокурора Національного управління із боротьби з корупцією (DNA) після публічної критики нею законодавчих реформ, зокрема у сфері правосуддя. Вона також вказувала, що їй було відмовлено в доступі до суду для оскарження дострокового припинення її повноважень [8].

Після всебічного вивчення матеріалів справи Суд дійшов висновку, що «основні причини звільнення заявниці були пов'язані з її правом на свободу вираження поглядів», закріпленого у ст. 10 Європейської конвенції з прав людини» [9]. ЄСПЛ підкреслив, що «у демократичній державі дії або бездіяльність уряду повинні бути предметом пильної уваги не лише законодавчої та судової влади, але й засобів масової інформації та громадської думки… Заяви, публічно зроблені заявницею, не виходили за межі простої критики з суто професійної точки зору. Навпаки, вона висловлювала свої погляди щодо законодавчих реформ, які впливають на судову владу, щодо питань, пов'язаних з функціонуванням та реформуванням судової системи, а також щодо компетенції прокурора розслідувати корупційні правопорушення, і всі ці питання становлять значний суспільний інтерес» [8].

Суд вказав, що одним із професійних обов'язків заявниці як Головного прокурора Національного управління із боротьби з корупцією було висловлення власної думки щодо законодавчих реформ, які можуть вплинути на незалежність судової влади. Окрім того, ЄСПЛ підкреслив, що «дострокове припинення мандата заявниці було особливо суворою санкцією, яка, безсумнівно, мала «ефект охолодження» (стримувальний вплив), оскільки повинна була відбити бажання не лише в неї, але й у інших прокурорів і суддів у майбутньому брати участь у публічних дебатах щодо законодавчих реформ, які впливають на судову систему, і в цілому, щодо питань, що стосуються незалежності судової влади» [9].

Ще однією важливою справою ЄСПЛ, пов'язаною з правом прокурора на свободу вираження поглядів, є справа «Горяйнова проти України» (Goryaynova v. Ukraine). Заявницю, Ауріку Горяйнову, старшого прокурора прокуратури Одеської області, було звільнено після публікації нею відкритого листа до Генерального прокурора України на сайті новин у мережі Інтернет, в якому вона висловила стурбованість щодо корупції в місцевій прокуратурі.

Суд погодився, що «поширення державними службовцями інформації, отриманої в процесі їхньої роботи, навіть з питань, що становлять суспільний інтерес, а також їхньої критики, слід розглядати у контексті їхнього обов'язку виявляти лояльність та стриманість» [10]. Водночас, на думку Суду, «за певних обставин повідомлення працівником державного сектору про незаконні дії чи проступки, які вчиняються на робочому місці, має бути захищено. Таке може вимагатися, коли інтерес, який громадськість матиме в отриманні конкретної інформації, настільки сильний, що переважає навіть законно встановлений обов'язок лояльності. Подібне має місце особливо у тих випадках, коли державний службовець, який розкриває інформацію, є єдиною особою або частиною обмеженої категорії осіб, яка знає, що відбувається на роботі, і тому має найкращі можливості діяти в інтересах суспільства, попереджаючи роботодавця або громадськість загалом» [10].

ЄСПЛ зазначив, що, незважаючи на наявність легітимної мети для втручання у свободу вираження поглядів, тобто захист репутації осіб, що представляють державну владу, воно не було пропорційним. Суд вказав, що «національні суди не здійснили жодного аналізу змісту та достовірності тверджень, наведених у листі заявниці. Вони обмежили свій аналіз простим твердженням, що заявниця поширила голослівні, некоректні та образливі висловлювання і розповсюдила конфіденційну та службову інформацію про органи прокуратури без наведення жодних пояснень» [10]. Окрім того, національними судами не було проаналізовано мотиви публікації, доводи заявниці щодо її неодноразових спроб довести свою стурбованість до відома вищого керівництва та перевірити наявність у неї альтернативних засобів для повідомлення про протиправні дії, а також шкоду, яку було завдано прокуратурі у результаті публікації. Зрештою, стягнення у вигляді звільнення було найсуворішим із застосовних, проте на жодній стадії провадження національні органи влади не здійснили аналізу можливості застосування менш суворого стягнення, по суті припустивши, що дії заявниці, які були «проступком, що порочить працівника прокуратури», виправдовували автоматичне звільнення [10].

Дещо іншими були обставини у справі «Бріск проти Румунії» (Brisc v. Romania) щодо прокурора, підданого дисциплінарному стягненню та звільненого з посади за оприлюднення у медіа інформації про кримінальні розслідування, що на той момент перебували на розгляді. Заявник, Іоанн Василь Бріск, був прокурором і водночас особою, відповідальною за надання медіа офіційної інформації. Опублікований ним прес-реліз, а також коротка заява, зроблена на прохання місцевого телеканалу, викликала бурхливу реакцію в суспільстві та спровокувала скандал в професійній спільноті – одна з місцевих суддів заявила, що оприлюднені відомості завдали шкоди її репутації, оскільки дали змогу місцевим медіа припустити її участь у кримінальному правопорушенні. Дисциплінарна комісія звинуватила прокурора у недотриманні принципу конфіденційності та неповазі до колег під час виконання своїх обов'язків [11].

Вивчивши всі матеріали справи, Суд дійшов висновку, що право заявника на свободу вираження поглядів (ст. 10 Європейської конвенції з прав людини) було порушено. Він, зокрема, вказав, що заяви для преси було зроблено в контексті виконання прокурором своїх професійних обов'язків, а питання щодо функціонування судової влади становили значний суспільний інтерес. Оцінюючи вплив прес-релізу та інтерв'ю заявника, ЄСПЛ не побачив підстав, які б дозволили звинуватити його у порушенні принципу конфіденційності. На думку Суду, заявник не обстоював жодної з позицій щодо вини будь-якої з причетних осіб, а просто надав короткий опис відповідної кримінальної справи. Він не використовував і не цитував жодних документів, захищених таємницею слідства, та не розкривав конфіденційну інформацію. На момент публікації заявником прес-релізу інформація щодо операції вже не була конфіденційною: два журналісти, що були присутні на події, опублікували статті, що супроводжувалися відповідними фотографіями. Ба більше, ім'я судді, яка наполягала на завданні шкоди її репутації, навіть не було зазначено в офіційному прес-релізі прокуратури чи телевізійному інтерв'ю прокурора – це було зроблено пізніше представниками телебачення. Суд постановив, що поведінка заявника повністю відповідала міжнародним стандартам, зокрема відповідним рекомендаціям Комітету Міністрів Ради Європи [11].

Варто згадати ще про одну справу ЄСПЛ щодо співвідношення етичних стандартів діяльності прокурора зі свободою вираження ним поглядів, – «Каясу проти Туреччини» (Kayasu v. Turkey). Заявник, обіймаючи посаду прокурора, подав заяву (як приватна особа) про порушення кримінальної справи проти колишніх військових, винуватців державного перевороту 1980 р. Вказана заява досить жваво обговорювалася у пресі. Вища рада суддів і прокурорів застосувала до пана

Каясу дисциплінарне стягнення, вказавши, що поняття та терміни, використані ним у заяві, були образливими для державних діячів, які працювали заради стабільного та сталого розвитку держави. Водночас, заявник (вже як прокурор) висунув звинувачення колишньому військовому та Президенту Туреччини К. Ервену як основному винуватцю перевороту. Копії документів були передані у медіа, а заявник неодноразово спілкувався з пресою. Його було обвинувачено у перевищенні службових повноважень та образі Збройних Сил держави. У результаті прокурора не лише звільнили з посади, а й позбавили права працювати юристом [12].

Суд наголосив, що події, про які йшлося, безперечно становили суспільний інтерес. Однак, «зауваження, висловлені заявником, попри те, що були в'їдливими та саркастичними, навряд чи можна назвати образливими». Суд згадав і про стримувальний вплив, який можуть мати подібні дії влади не лише на конкретну особу, а на всю професію в цілому. Зрештою, ЄСПЛ дійшов висновку, що «втручання у право заявника на свободу вираження поглядів, а саме покарання, призначене за образу Збройних Сил, яке призвело до його звільнення з посади прокурора та заборони займатися юридичною діяльністю, було непропорційним будь-якій законній меті, що переслідувалася» [12].

Побіжно розглянемо справу «Гужа проти Молдови» (Guja v. Moldova) щодо звільнення прес-секретаря Генеральної прокуратури Молдови Якоба Гужі за те, що він передав пресі два листи, які викривали факти тиску віце-спікера на органи прокуратури. Як і у вище вказаних справах, Суд дійшов висновку, що мало місце порушення ст. 10 Європейської конвенції з прав людини [13].

Висновки. Проаналізувавши справи ЄСПЛ щодо співвідношення свободи вираження поглядів прокурора з етичними стандартами його діяльності, відзначимо наступне. На думку Суду, прокурори, як і інші державні посадові особи, мають право на свободу думки і слова, вільне вираження своїх поглядів і переконань. Однак це право не є абсолютним. Воно обмежене їх професійним статусом, обов'язком зберігати професійну таємницю, не поширювати конфіденційну інформацію, підтримувати авторитет судової влади. Втім, це зовсім не означає, що прокурори не мають права виражати свою позицію з питань, які становлять значний суспільний інтерес (реформи у сфері правосуддя, корупційні правопорушення в органах влади, зловживання вищих посадовців та ін.). Основними критеріями, які застосовує Суд у подібних справах, є законність та необхідність у демократичному суспільстві. У цьому контексті вважаємо за доречне використання спеціального терміну, запропонованого В. Городовенком щодо суддів [1, с. 14], – амбівалентний характер свободи вираження поглядів вказаних категорій осіб.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Городовенко В. Право судді на вільне вираження своїх поглядів у контексті утвердження авторитету судової влади в суспільстві. *Слово Національної школи суддів України.* 2023. № 1 (42). С. 6–21.
2. Хотинська-Нор О. Етика судді та свобода вираження ним думки в контексті рішень Європейського суду з прав людини. *Підприємництво, господарство і право.* 2020. № 12. С. 284–289.
3. Про прокуратуру: Закон України від 14 жовтня 2014 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1697-18#n32 (дата звернення: 25.05.2025).
4. Кодекс професійної етики та поведінки прокурорів, затверджений Всеукраїнською конференцією прокурорів 27 квітня 2017 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0001900-17#Text (дата звернення: 25.05.2025).
5. European Guideless on Ethics and Conduct for Public Prosecutors (The Budapest Guideless), adopted by the Conference of Prosecutors General of Europe on May 2005. URL: https://rm.coe.int/conference-of-prosecutors-general-of-europe-6th-session-organised-by-t/16807204b5 (дата звернення: 27.05.2025).
6. The Role of Public Prosecution in the Criminal Justice System. Recommendation Rec (2000)19, adopted by the Committee of Ministers of the Council of Europe on 6 October 2000. URL: https://search.coe.int/cm?i=09000016804be55a (дата звернення: 27.05.2025).
7. Про організацію інформування суспільства щодо діяльності органів прокуратури: Наказ Офісу Генерального прокурора від 11 листопада 2020 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0520905-20#Text (дата звернення: 01.06.2025).

8. Рішення Європейського суду з прав людини від 5 травня 2020 р. у справі «Кевеші проти Румунії» (Kövesi v. Romania) (Заява № 3594/19). URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-202415 (дата звернення: 02.06.2025).
9. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (Європейська конвенція з прав людини) від 4 листопада 1950 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 02.06.2025).
10. Рішення Європейського суду з прав людини від 8 жовтня 2020 р. у справі «Горяйнова проти України» (Goryaynova v. Ukraine) (Заява № 41752/09). URL: https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-207983 (дата звернення: 03.06.2025).
11. Рішення Європейського суду з прав людини від 11 грудня 2018 р. у справі «Бріск проти Румунії» (Brisc v. Romania) (Заява № 26238/10). URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-188274 (дата звернення: 05.06.2025).
12. Рішення Європейського суду з прав людини від 13 лютого 2009 р. у справі «Каясу проти Туреччини» (Kayasu v. Turkey) (Заяви №№ 64119/00 та 76292/01). URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-89519 (дата звернення: 10.06.2025).
13. Рішення Європейського суду з прав людини від 12 лютого 2008 р. у справі «Гужа проти Молдови» (Guja v. Moldova) (Заява № 14277/04) URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-85016 (дата звернення: 11.06.2025).

УДК 341.3
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.4.23

ІНСТИТУТ ВИЗНАННЯ ТА ПРАВОСУБ'ЄКТНІСТЬ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ ПІД ЧАС ЗБРОЙНОГО КОНФЛІКТУ

Колотуха І.О.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри міжнародного права
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
ORCID: 0009-0003-8889-5610
e-mail: ikolotuha@gmail.com

Колотуха І.О. Інститут визнання та правосуб'єктність національно-визвольного руху під час збройного конфлікту.

Завданням, яке ставить перед собою автор, є дослідження міжнародно-правового статусу та основних ознак які дають можливість руху опору вважатися суб'єктом міжнародного гуманітарного права (МГП), а його учасникам відповідно комбатантами, і навпаки, в яких випадках учасники збройного формування, яке веде збройну боротьбу проти урядових військ, не може вважатися національно-визвольним рухом та буде по суті терористичною організацією чи бандформуванням, або ж буде вважатися частиною збройних (ворожих) сил держави агресора, яка по суті здійснює повний та ефективний контроль над такими збройними групами, намагаючись видати їх за національно-визвольний рух.

Вказується, аналіз сучасних міжнародних відносин свідчить про те, що людству ще не вдається позбавитись війн та інших збройних конфліктів, які переважно є збройними конфліктами не міжнародного характеру. Це засвідчують події в колишній Югославії, Руанді, Афганістані, Іраку, Ліберії, на Кавказі, з 2014 року не виключенням стала і Україна, міжнародний збройний конфлікт на території якої з 24 лютого 2022 переріс у повномасштабну війну розв'язану рф в маштабах яких Європа не знала з часів другої Світової війни.

Відзначається, сучасні міжнародні відносини характеризуються зміною характеру конфлікту, появою ряду нових категорій та ситуацій, збільшенням числа жертв серед цивільного населення, все більшою інтернаціоналізацією збройних конфліктів неміжнародного характеру. У зв'язку з цим питання правосуб'єктності національно-визвольного руху є надзвичайно актуальним, тим більше в умовах триваючої повномасштабної війни розв'язаної росією проти України.

У статті висвітлюються положення і яким автором надана оцінка, що стосуються передумов визначення правової оцінки, кваліфікації необхідного обсягу правосуб'єктності національно-визвольного руху, адже, передумовою правильної кваліфікації є глибоке вивчення та розуміння особою, що застосовує норми права, засад міжнародного гуманітарного права, міжнародної політики держави, міжнародної судової та слідчої практики; правильне з'ясування та витлумачення змісту міжнародного договору, визначення меж дії обраної норми в часі, просторі та за колом осіб, а також встановлення всіх її ознак; збір і аналіз доказів у справі, повне й усебічне встановлення фактичних ознак збройного конфлікту, при обґрунтованому поєднанні ознак збройного конфлікту, що встановлені міжнародним правом, з ознаками вчиненого діяння.

Важливе місце в роботі займає висвітлення питання теоретичного аналізу визнання в міжнародному праві як окремого інституту та правового явища.

Ключові слова: визнання, міжнародний збройний конфлікт, внутрішньодержавний збройний конфлікт, національно-визвольний рух.

Kolotukha I.O. The institution of recognition and legal personality of national liberation movements during armed conflict.

The task that the author sets before himself is the study of the international legal status and the main features that allow the resistance movement to be considered a subject of international humanitarian law

(IHL), and its participants, respectively, combatants, and vice versa, in which cases are members of an armed formation, which is waging an armed struggle against the government forces, cannot be considered a national liberation movement and will essentially be a terrorist organization or gang formation, or will be considered part of the armed (enemy) forces of the aggressor state, which essentially exercises full and effective control over such armed groups, trying pass them off as a national liberation movement.

It is indicated that the analysis of modern international relations shows that humanity has not yet managed to get rid of wars and other armed conflicts, which are mostly armed conflicts of a non-international nature. This is evidenced by the events in the former Yugoslavia, Rwanda, Afghanistan, Iraq, Liberia, and the Caucasus, and since 2014, Ukraine has not been an exception, the international armed conflict on whose territory has grown from February 24, 2022 into a full-scale war waged by the Russian Federation on the scale of which Europe has not knew since the Second World War.

It is noted that modern international relations are characterized by a change in the nature of the conflict, the emergence of a number of new categories and situations, an increase in the number of victims among the civilian population, and an increasing internationalization of armed conflicts of a non-international nature. In this regard, the issue of the legal personality of the national liberation movement is extremely relevant, especially in the context of the ongoing full-scale war waged by Russia against Ukraine.

The article highlights the provisions and by which author the assessment was made regarding the prerequisites for determining the legal assessment, the qualification of the necessary amount of legal personality of the national liberation movement, because the prerequisite for the correct qualification is a deep study and understanding by the person who applies the norms of law, the principles of international humanitarian law, international policy of the state, international judicial and investigative practice; correct clarification and interpretation of the content of the international agreement, determination of the limits of the selected norm in time, space and by the number of persons, as well as establishing all its features; collection and analysis of evidence in the case, full and comprehensive establishment of the actual signs of an armed conflict, with a justified combination of the signs of an armed conflict, established by international law, with the signs of a committed act.

An important place in the work is covered by the issue of theoretical analysis of recognition in international law as a separate institution and legal phenomenon.

Key words: recognition, international armed conflict, intrastate armed conflict, national liberation movement.

Постановка проблеми. У сучасному світі, де геополітична напруженість і регіональні протистояння стають все більш комплексними, питання правової оцінки, визначення необхідного обсягу правосуб'єктності національно-визвольного руху, набуває особливої актуальності та значущості. Правильна кваліфікація збройного конфлікту є ключовим фактором для визначення застосовного міжнародного права, захисту прав учасників конфлікту та цивільного населення, а також для встановлення відповідальності за можливі порушення міжнародного гуманітарного права. Теоретичні аспекти цього питання формують фундамент для практичного застосування норм міжнародного права у складних і часто неоднозначних ситуаціях сучасних збройних протистоянь.

Вивчення теоретичних аспектів є особливо важливим у контексті еволюції характеру сучасних війн. Поява нових форм збройних протистоянь, таких як гібридні війни, кібервійни та конфлікти з участю недержавних збройних груп, ставить перед міжнародним правом нові виклики. Ці виклики вимагають переосмислення традиційних підходів до визначення обсягу правосуб'єктності національно-визвольного руху та розробки нових теоретичних моделей, які б відповідали реаліям XXI століття. Таким чином, дослідження теоретичних аспектів визначення обсягу прав та обов'язків суб'єкта міжнародного права не лише сприяє більш ефективному застосуванню існуючих норм міжнародного права, але й відкриває шлях для його подальшого розвитку та адаптації до мінливих умов глобальної безпеки.

Саме тому, завданням, яке ставить перед собою автор, при написанні даної статті, полягає у тому, щоб встановити поняття визнання національно-визвольного руху, визначити кваліфікуючі ознаки збройного конфлікту, його різновиди та основні відмінності між типами збройних конфліктів. Та яким чином, різновид збройного конфлікту може впливати на обсяг правосуб'єктності такого руху. Адже, набагато легше вести мову про повну правосуб'єктність національно-визвольного руху під час громадянської війни ніж при повномаштабному міжнародному збройному конфлікті.

По суті ще з 1977 року з прийняттям Додаткового протоколу II до женевських Конвенцій 1949 року, можемо вести мову про появу поняття національно визвольного руху з ознаками, такими як наявність перш за все організованої збройної групи, яка, перебуваючи під відповідальним командуванням, контролює частину території держави, що дає їй змогу здійснювати безперервні й погоджені воєнні дії та застосовувати цей Протокол.

Однак у подальшому, розвиток цього положення потребував удосконалення, через виникнення маси ситуацій, коли треті держави, які по суті використовували такі групи для здійснення власної політики направленої на розв'язання збройного конфлікту, намагалися видавати найманців та бандформування з терористичними організаціями, за рухи опору, які наче б то самостійно ведуть боротьбу за незалежність.

Актуальність обраної проблематики покликана розв'язаною війною рф проти України та намаганням агресора пояснити триваючу війну з 2014 року внутрішньодержавним конфліктом на території України, щоб таким чином уникнути міжнародно-правової відповідальності за розв'язання міжнародного збройного конфлікту.

Стан опрацювання проблематики. Проблематика визнання національно-визвольних рухів активно досліджується як зарубіжними, так і вітчизняними науковцями. Ця тема знаходиться на перетині міжнародного гуманітарного права, міжнародного кримінального права та теорії міжнародних відносин, що зумовлює її міждисциплінарний характер.

У зарубіжній науці значний внесок у розробку теоретичних засад визначення обсягу правосуб'єктності зробили такі вчені, як М. Сассолі, Е. Давід. Їхні праці охоплюють широкий спектр питань: від аналізу критеріїв розмежування міжнародних та неміжнародних збройних конфліктів до проблем застосування міжнародного гуманітарного права в сучасних гібридних конфліктах. Особливу увагу привертають дослідження Міжнародного комітету Червоного Хреста, зокрема роботи юридичного радника МКЧХ Є. Пеіч, які пропонують глибокий аналіз сучасних викликів у сфері кваліфікації збройних конфліктів та визначення правового статусу його учасників, зокрема, і національно визвольних рухів.

Серед вітчизняних науковців, які займаються дослідженням цієї проблематики, варто відзначити праці М.В. Буроменського, М.М. Гнатовського, Т.Р. Короткого, В.М. Репецького. Їхні роботи зосереджені на аналізі теоретичних аспектів кваліфікації збройних конфліктів у контексті сучасних викликів міжнародній безпеці, зокрема з урахуванням досвіду України. Особливу цінність становлять дослідження, присвячені правовій кваліфікації збройного конфлікту на сході України та анексії Криму.

Важливим джерелом для розуміння сучасного стану проблематики є також рішення міжнародних судових органів, зокрема Міжнародного кримінального суду та Міжнародного суду ООН. Ці рішення не лише застосовують, але й інтерпретують та розвивають теоретичні концепції визначення обсягу правосуб'єктності національно-визвольного руху.

Незважаючи на значний обсяг досліджень, ряд аспектів проблематики залишається дискусійним та потребує подальшого вивчення. Зокрема, актуальними залишаються питання визначення статусу недержавних збройних груп у сучасних конфліктах, а також застосування концепції «інтернаціоналізованих» внутрішніх збройних конфліктів. Крім того, розвиток технологій та поява нових форм протистоянь постійно створюють нові виклики для визнання воюючою стороною національно-визвольного руху, що зумовлює необхідність подальших досліджень у цій сфері.

В даній статті автор ставить за **мету** напрацювати необхідні доповнення до національної доктрини міжнародного права та міжнародного гуманітарного права, які покращать механізм визначення основних ознак за наявності яких національно-визвольний рух буде вважатися суб'єктом міжнародного гуманітарного права та законним учасником збройного конфлікту.

Виклад основного матеріалу. На думку автора, доктринальна позиція викладена в теорії міжнародного публічного права по відношенню до фізичних осіб (мова йде про обмежену правосуб'єктність) є характерною і в питанні обсягу міжнародної правосуб'єктності національно-визвольних рухів. Специфічною в даному випадку є правова ситуація, що виникає в рамках Міжнародного гуманітарного права (МГП).

Інститут визнання держави в міжнародному праві, а відповідно і національно-визвольного руху має прямий зв'язок з концепцією контролю і може бути розглянутий через призму двох теорій: декларативної та конститутивної. Декларативна теорія стверджує, що держава визнається суб'єктом, коли вона відповідає об'єктивним критеріям державності, встановленим, наприклад,

у ст. 1 Конвенції Монтевідео 1933 року. Ці критерії включають наявність постійного населення, визначеної території, ефективного уряду та здатності укладати міжнародні договори [7].

Ці положення були підтверджені Судовою палатою Міжнародного трибуналу щодо колишньої Югославії у справі Мілошевича (Milošević case) з приводу формування державності Хорватії у 1991 році. Суд визнав, що ці критерії є загальновизнаними принципами визначення державності [8].

Щодо другого критерію, який стосується визначеної території, важливо, щоб суб'єкт здійснював контроль над певною територією, що є ключовим для розвитку держави. Щодо третього критерію, ефективного уряду, існують два тести: політичний та об'єктивний. Перший тест полягає у визнанні уряду, який прийшов до влади, наприклад, шляхом державного перевороту. Другий тест використовується для визначення, чи здатний уряд ефективно керувати країною, тобто здійснювати ефективний контроль. Професор Кроуфорд Дж. вказує, що рівень контролю зазвичай вимірюється залежно від того, як уряд прийшов до влади. Це особливо важливо у випадку наявності внутрішніх протестів проти нового уряду: у такому випадку потрібен високий рівень контролю. З іншого боку, якщо попередній уряд на території погоджувався з утворенням нового уряду, може бути прийнятний нижчий рівень контролю, за умови дотримання концепції державності.

Судді МТКЮ у справі Мілошевича висловили позицію, що оцінка ефективного контролю над територією не обмежується виключно математичними розрахунками. Вони підкреслили, що цей аспект також відображає, як уряд здійснює свою владу над територією та населенням. В результаті судді дійшли висновку, що станом на 8 жовтня 1991 року у Хорватії існував ефективний уряд. Цей висновок базувався на факті функціонування уряду з наявністю міністерського та іншого персоналу, який представляв країну на офіційних заходах, включаючи міжнародні, а також виконував широкий спектр державних функцій [8].

В основі міжнародної правосуб'єктності націй та народів лежить принцип права націй на самовизначення, закріплений Статутом ООН та Декларацією про принципи міжнародного права 1970 р. У сучасному міжнародному праві поняття "нація" і "народ" розглядаються як тотожні. Слід розуміти, що нація (народ) – це не арифметична сукупність населення якої-небудь території, це історично сформована економічна, політична та духовно-культурна спільнота, що усвідомлює свою єдність. У багатьох випадках нація (народ) характеризується мовною та релігійною єдністю, проте часто такі ознаки можуть бути відсутніми.

У питанні визначення обсягу правосуб'єктності є практика вважати національно-визвольний рух суб'єктом міжнародного права у випадку коли збройна боротьба ведеться в цілях звільнення від колоніального панування, расистського гноблення або іноземної окупації. Таке твердження ґрунтується на тому, що відповідно до п. 4 ст. 1 ДП I, ситуації, згадані в попередньому пункті, включають збройні конфлікти, в яких народи ведуть боротьбу проти колоніального панування, іноземної окупації та расистських режимів для здійснення свого права на самовизначення, закріпленого в Статуті Організації Об'єднаних Націй та в Декларації про принципи міжнародного права, що стосуються дружніх відносин і співробітництва між державами відповідно до Статуту Організації Об'єднаних Націй

Останнім часом набуває все більшої прихильності теорія, згідно якої основною умовою визнання національно-визвольного руху суб'єктом міжнародного права, або принаймні визнанні законною стороною, що воює є наявність та/або можливість набуття ефективного контролю за населенням на даній території [3, с. 157].

Додатковий протокол I (ст. 96, п. 3), зазначає, що національно-визвольний рух «може взяти зобов'язання застосувати Конвенції і цей Протокол», щодо конфлікту шляхом односторонньої заяви, адресованої депозитарієві [5, с. 39].

Однак, як бути у випадках, коли таку заяву робить збройне формування яке вступає у збройні сутички тривалої інтенсивності, але боротьба якого не відповідає усталеним ознакам легітимності, а саме, коли збройна боротьба ведеться не в цілях звільнення від колоніального панування, расистського гноблення або іноземної окупації.

Чи буде у такому випадку збройне формування вважатися національно визвольним рухом з відповідними міжнародними гарантіями захисту прав людини передбачені МГП, чи таке формування вважатиметься бандою, або ж терористичною організацією, єдиним наслідком для членів якої буде вирок по кримінальній справі?

Важливим у цьому питанні, як одна з ознак легітимності руху є ситуація з контролем території.

У статті 1 II Додаткового протоколу до Женевських конвенцій 1949 року, закріплено, що «цей Протокол розвиває й доповнює статтю 3, загальну для Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, не змінюючи існуючих умов їх застосування, застосовується до всіх збройних конфліктів, які не підпадають під дію статті 1 Додаткового протоколу до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I), і відбуваються на території будь-якої Високої Договірної Сторони між її збройними силами або іншими організованими збройними групами, які, перебуваючи під відповідальним командуванням, контролюють частину її території, що дає їм змогу здійснювати безперервні й погоджені воєнні дії та застосовувати цей Протокол» [2].

Однак, найбільш суперечливим аспектом контролю у науці та практиці міжнародного права є відповідальність держави за діяння угрупувань, які ведуть бойові дії на території іншої держави. Як підкреслює Сироїд Т.Л., «міжнародно-правова відповідальність є необхідним юридичним засобом забезпечення дотримання норм міжнародного права» [6, с. 55].

У даному випадку йдеться про існування збройного конфлікту неміжнародного характеру на території однієї держави, в рамках якого антиурядові сили перебувають під таким рівнем контролю з боку іншої держави, що з цього випливає можливість присвоїти дії такого угрупування цій державі. У такому випадку стає можливим не лише відповідальність держави за порушення законів та звичаїв ведення війни, але і виникнення збройного конфлікту міжнародного характеру [4, с. 702].

Розглядаючи подібну ситуацію, свого часу при ратифікації ДПІ, в частині, що стосується ст. 96 п. 3, Бельгія зробила заяву, в якій вказала, що наслідки вказані в ст 96 п. 3 ДПІ, можуть походити тільки від влади, яка принаймні:

А)визнана відповідною регіональною міжурядовою організацією, та

Б)дійсно представляє народ, який бере участь у збройному конфлікті, характеристики якого ясно і чітко відповідають визначенню викладеному в п. 4 ст. 1 ДПІ, та тлумаченню здійснення права на самовизначення, сформульованого в момент прийняття протоколу.

Узагальнюючи вказану заяву Бельгії, яка по суті є застереженням до п. 3 ст. 96 ДПІ, можемо зробити висновок, що крім визнання збройного формування регіональною міжурядовою організацією, рух опору повинен дійсно представляти народ, який потерпає від колоніального панування, іноземної окупації та расистських режимів, та має на меті здійснення свого права на самовизначення [1, с. 137].

Заява Бельгії в цьому плані є показовою та такою що випередила існуючу практику, оскільки майбутні міжнародні відносини довели, що міжнародна правосуб'єктність рухів опору, перш за все заснована на її міжнародному визнанні, як регіональними міжурядовими організаціями так і в рамках ООН.

Залишається відкритим питанням, як саме потрібно дійсно представляти народ, щоб вважати збройну боротьбу такою, що ведеться в його інтересах.

Висновки. Аналізуючи вищенаведене, за основу можемо взяти такі ознаки, які вказують на достатній обсяг правосуб'єктності національно-визвольного руху, щоб вважати його суб'єктом міжнародного права: 1) наявність збройного формування ; 2) боротьба ведеться проти колоніального панування, іноземної окупації та расистських режимів для здійснення свого права на самовизначення ; 3)визнання відповідною регіональною організацією; 4) тривалий характер збройного конфлікту; 5) ефективний контроль території 6) здатність укладати міжнародно-правові договори.

Саме такі ознаки на думку автора, можуть свідчити про повну правосуб'єктність національно-визвольного руху та вважати його повноцінним суб'єктом міжнародного права та законною воюючою стороною із всіма випливаючими наслідками.

В інших випадках, вважаємо, що збройне формування яке веде бойові дії з урядовими військами в середині однієї держави не може мати достатній обсяг міжнародної правосуб'єктності, і не буде відповідати легітимним критеріям необхідним для визнання національно визвольного руху суб'єктом міжнародного гуманітраного права.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Давид Е. Принципи права збройних конфліктів: курс лекцій відкритого Брюсельського університету / Ерік Давид; пер. с фр.: МКЧК, 2000. 718 с.

2. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв збройних конфліктів неміжнародного характеру. Офіційний сайт Верховної Ради України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_200/conv.
3. Маланчук П. Вступ до міжнародного права за Ейкерстом / Пер. з англ. Харків: Консум, 2000. – 592.
4. Новашок Д.О. Контроль у міжнародному праві: поняття та зміст. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 4. С. 700–703.
5. Репецький В.М. Міжнародне гуманітарне право: підручник. К.: Знання, 2007. 467 с.
6. Сироїд Т.Л. Міжнародне публічне право: навчальний посібник. Харків: ТОВ «Прометей-Прес», 2005. С. 55.
7. Convention on Rights and Duties of States adopted by the Seventh International Conference of American States. UNTC. 1933. URL: https://treaties.un.org/pages/showdetails.aspx?objid=0800000280166aef.
8. Decision on Motion for Judgement of Acquittal in the Milošević Case. ICTY. 2004. URL: https://www.icty.org/en/press/decision-motion-judgement-acquittal-milosevic-ca.

УДК 341.1:341.645
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.4.24

СУДОВИЙ ПРЕЦЕДЕНТ ЄСПЛ У ПРАВОВІЙ СИСТЕМІ УКРАЇНИ: МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ТЛУМАЧЕННЯ

Литвин О.П.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри адміністративного і кримінального права
Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара
ORCID: 0000-0002-7916-1098

Литвин О.П. Судовий прецедент ЄСПЛ у правовій системі України: методологічні проблеми тлумачення.

У статті досліджено роль та значення практики Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ) у процесі трансформації правової системи України, зокрема у контексті її євроінтеграційного курсу. Зазначено, що практика ЄСПЛ нині виступає не лише джерелом тлумачення положень Європейської конвенції з прав людини (ЄКПЛ), а й важливим орієнтиром для розбудови правової держави в Україні, утвердження принципу верховенства права та забезпечення ефективного захисту прав людини на національному рівні. У роботі підкреслюється, що судовий прецедент ЄСПЛ поступово перетворюється на ключовий інструмент впливу на українське правозастосування, однак його тлумачення та використання судами України все ще супроводжується низкою серйозних методологічних викликів. Проаналізовано основні проблеми тлумачення правових позицій ЄСПЛ українськими судами, серед яких фрагментарне та формальне використання рішень Суду, недостатнє врахування їхнього еволюційного характеру, проблеми доступу до якісного перекладу, а також брак єдиної методології та практичних рекомендацій для суддів. Окремо акцентовано увагу на тому, що для забезпечення ефективного застосування практики ЄСПЛ необхідна глибока трансформація правового мислення, відхід від формалізму та активне впровадження ціннісного підходу до тлумачення норм права. Розкрито взаємозв'язок між використанням практики ЄСПЛ і утвердженням принципу верховенства права в Україні. Наголошено, що саме через практику Суду національні суди отримують орієнтири для формування єдиної і передбачуваної судової практики, контролю за якістю законодавства та забезпечення ефективних механізмів захисту прав людини. Зроблено висновок, що інтеграція практики ЄСПЛ у правову систему України є не разовим актом, а безперервним процесом, який вимагає системної роботи всіх учасників правової системи: суддів, законодавця, освітніх закладів, правничої спільноти. У підсумку окреслено ключові напрями вдосконалення методології тлумачення та застосування судових прецедентів ЄСПЛ в Україні: створення єдиної платформи для роботи з практикою Суду, забезпечення якісного перекладу рішень, розвиток системи навчання та підвищення кваліфікації суддів, оновлення юридичної освіти, а також формування нової правової культури поваги до європейських стандартів правосуддя.

Ключові слова: Європейський суд з прав людини, ЄКПЛ, судовий прецедент, правові позиції ЄСПЛ, тлумачення рішень ЄСПЛ, правозастосування, джерело права, верховенство права, правова держава, євроінтеграція, правова культура, методологія тлумачення.

Lytvyn O.P. Judicial precedent of the European Court of Human Rights in the legal system of Ukraine: methodological problems of interpretation.

The article explores the role and significance of the case law of the European Court of Human Rights (ECtHR) in the process of transforming Ukraine's legal system, particularly in the context of its European integration course. It is noted that ECtHR case law today serves not only as a source for interpreting the provisions of the European Convention on Human Rights (ECHR), but also as an important guideline for building the rule of law in Ukraine, strengthening the principle of the rule of law, and ensuring effective protection of human rights at the national level. The article emphasizes that ECtHR case law

is gradually becoming a key instrument influencing Ukrainian legal practice; however, its interpretation and application by Ukrainian courts still face a number of serious methodological challenges. The main problems of interpreting ECtHR legal positions by Ukrainian courts are analyzed, including fragmented and formal use of Court decisions, insufficient consideration of their evolutionary nature, problems of access to high-quality translations, as well as the lack of a unified methodology and practical guidelines for judges. Particular attention is drawn to the fact that effective application of ECtHR case law requires a profound transformation of legal thinking, a move away from formalism, and active implementation of a value-based approach to the interpretation of legal norms. The relationship between the use of ECtHR case law and the promotion of the rule of law in Ukraine is revealed. It is emphasized that it is through the Court's case law that national courts receive guidelines for developing unified and predictable judicial practice, monitoring the quality of legislation, and ensuring effective mechanisms for the protection of human rights. The conclusion is drawn that the integration of ECtHR case law into Ukraine's legal system is not a one-time act, but an ongoing process that requires systematic efforts from all actors in the legal system, including judges, legislators, educational institutions, and the legal community. Finally, the article outlines key directions for improving the methodology of interpreting and applying ECtHR case law in Ukraine: the creation of a unified platform for working with the Court's case law, ensuring high-quality translations of decisions, developing a system of training and professional development for judges, updating legal education, and fostering a new legal culture of respect for European standards of justice.

Key words: European Court of Human Rights, ECHR, judicial precedent, ECtHR legal positions, interpretation of ECtHR judgments, law enforcement (application of law), source of law, rule of law, rule-of-law state, European integration, legal culture, interpretation methodology.

Постановка проблеми. У сучасному правовому просторі питання забезпечення прав людини набуває все більшого значення, особливо в контексті інтеграції України до європейської правової спільноти. Одним із ключових інструментів, що формує зміст і практику захисту прав і свобод людини, є діяльність Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ). Практика цього Суду не лише розкриває динамічний зміст положень Європейської конвенції з прав людини (ЄКПЛ), а й дедалі більше впливає на національні правові системи, включно з українською. В умовах, коли Україна поступово адаптує своє правове поле до європейських стандартів, судовий прецедент ЄСПЛ виступає важливим орієнтиром для вітчизняних судів і законодавця. Водночас застосування і тлумачення практики ЄСПЛ в Україні супроводжується низкою методологічних труднощів, що зумовлено як особливостями національної правової системи, так і специфікою самої юриспруденції ЄСПЛ.

Метою статті є дослідження місця судового прецеденту ЄСПЛ у правовій системі України, аналіз основних методологічних проблем його тлумачення на національному рівні, а також визначення напрямів вдосконалення практики застосування правових позицій ЄСПЛ у діяльності українських судів.

Стан опрацювання проблематики показує, що тематика впливу практики ЄСПЛ на національне правосуддя та проблеми її тлумачення привертала увагу багатьох українських науковців. Значний внесок у розробку цієї проблематики зробили такі дослідники, як Бурменський М., Гультай М., Гнатовський М., Кисіль В., Малишев Б., Погорілко В., Скакун О., Татаров О., Тищик Б., Шевчук С. та інші. Їхні наукові праці створили ґрунтовну теоретичну базу для розуміння природи судового прецеденту ЄСПЛ, його значення у процесі забезпечення верховенства права та захисту прав людини, а також окреслили ключові виклики для його ефективної імплементації в українську правову систему.

Виклад основного матеріалу. Практика Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ) сьогодні займає важливе місце у формуванні українського правового середовища. Особливо помітним цей вплив став після того, як Україна приєдналася до Ради Європи та у 1997 році ратифікувала Європейську конвенцію з прав людини (ЄКПЛ) [1, с. 56–60]. З цього моменту наша держава взяла на себе чіткі зобов'язання не лише поважати положення Конвенції, а й виконувати рішення ЄСПЛ у справах, у яких вона виступає стороною. Відтак практика Суду стала для українських правників важливим орієнтиром у розумінні прав і свобод людини та механізмів їх захисту. Проте в нашій правовій системі питання, чи є ця практика джерелом права, досі викликає чимало дискусій - як серед науковців, так і серед практиків.

Конституція України (стаття 9) чітко визначає: чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства [2]. ЄКПЛ, безперечно, належить до таких актів. Її положення діють безпосередньо й мають застосовуватися українськими судами. Водночас важливо розуміти, що Конвенція – це лише текст, а його справжній, сучасний зміст розкривається через рішення ЄСПЛ. Саме тому практика Суду фактично стає «живим джерелом» для тлумачення прав людини. Але тут виникає дилема: чи можемо ми вважати цю практику формальним джерелом права в Україні, і якщо так – яким є її місце у правовій системі? Традиційно Україна, як і більшість країн романо-германської правової сім'ї, спирається передусім на закони як основні джерела права. Судовий прецедент це радше характеристика англосаксонської моделі. В українському законодавстві він не має офіційного статусу загальнообов'язкового джерела. Та життя вносить свої корективи. Під впливом європейських інтеграційних процесів, а головне – через необхідність дотримання міжнародних стандартів у сфері прав людини, українські суди дедалі частіше звертаються до рішень ЄСПЛ у своїй практиці. Більше того, як Верховний Суд, так і Конституційний Суд України у своїх рішеннях неодноразово підкреслювали, що практика ЄСПЛ має враховуватися під час розгляду справ [3] . Це створює нову правову реальність, коли судді не просто застосовують букву закону, а й орієнтуються на стандарти прав людини, які формуються ЄСПЛ. Рішення Суду відіграють подвійну роль: з одного боку, вони мають обов'язкову силу для конкретної справи проти певної держави; з іншого – формують загальні стандарти тлумачення Конвенції, які мають ураховуватися усіма країнами-учасницями. Адже Суд трактує Конвенцію як «живий інструмент», що має розвиватися відповідно до потреб часу [4, с. 42–48]. Проте національні суди часто стикаються з непростими питаннями: як саме співвіднести українське законодавство з вимогами, що випливають із практики ЄСПЛ? Формально практика Суду не є актом, виданим національним законодавцем. Але її зобов'язальний характер для України не викликає сумнівів. Якщо національна норма суперечить стандартам, сформованим у практиці ЄСПЛ, суди мають надавати перевагу останнім. Це підтверджується як практикою самого ЄСПЛ у справах проти України, так і рішеннями Верховного Суду.

Конституційний Суд України пішов ще далі. У своїй практиці він прямо визнає рішення ЄСПЛ джерелом для тлумачення положень Конституції щодо прав і свобод людини. Це свідчить про глибокі зміни у правовому мисленні українських юристів. Навіть без офіційної фіксації в законі практика ЄСПЛ фактично стала ключовим елементом національної системи захисту прав людини. Разом із тим варто визнати, що процес інтеграції практики ЄСПЛ в українське правосуддя не є легким. Суддям часто бракує чітких методичних орієнтирів, як саме використовувати прецеденти ЄСПЛ. Через це рішення Суду іноді застосовуються фрагментарно або поверхово [5]. І це, звісно, не сприяє єдності та якості правозастосовної практики. Щоби подолати ці проблеми, потрібні як чіткі законодавчі кроки, так і розвиток правової культури. Судді мають не просто вивчати окремі рішення ЄСПЛ, а глибоко розуміти його правові позиції та логіку. Це питання не лише техніки правозастосування, а й загального ставлення до прав людини як вищої цінності в правовій системі.

Зрештою, практика ЄСПЛ у сучасній Україні – це вже набагато більше, ніж просто джерело довідкової інформації. Це – важливий інструмент для формування правової політики, орієнтир для судів і гарантія відповідності нашого правопорядку міжнародним стандартам прав людини. І чим краще ми навчимося працювати з цією практикою, тим ближчими будемо до європейських стандартів правосуддя.

Водночас, щоб цей потенціал практики ЄСПЛ був повністю реалізований у національному правозастосуванні, необхідно забезпечити її правильне розуміння й послідовне тлумачення українськими судами. Саме тут виникає одна з ключових проблем, з якою стикається вітчизняна судова система. Одним із найбільш непростих завдань для українських судів у процесі використання практики Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ) є її правильне, повне й системне тлумачення. Це питання є далеко не суто технічним: за ним стоять як особливості самої юриспруденції Суду, так і глибинні відмінності між традиціями романо-германського права, до яких належить Україна, і прецедентною природою практики ЄСПЛ [6, с. 231–238]. Судді щодня мають ухвалювати рішення у справах, де важливу роль відіграють стандарти ЄСПЛ, і водночас стикаються з низкою труднощів у їх розумінні й застосуванні.

Одним із найбільш непростих завдань для українських судів у процесі використання практики Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ) є її правильне, повне й системне тлумачення. Це

питання є далеко не суто технічним: за ним стоять як особливості самої юриспруденції Суду, так і глибинні відмінності між традиціями романо-германського права, до яких належить Україна, і прецедентною природою практики ЄСПЛ. Судді щодня мають ухвалювати рішення у справах, де важливу роль відіграють стандарти ЄСПЛ, і водночас стикаються з низкою труднощів у їх розумінні й застосуванні [7, с. 284–289].

Передусім варто пам'ятати, що практика ЄСПЛ не є простим збірником чітких і загальноприйнятих норм. Рішення Суду завжди ухвалюються у дуже конкретному фактичному контексті – вони відповідають на унікальні питання, які виникли у конкретній справі. Через це неможливо просто механічно переносити правові позиції з одного рішення у всі подібні справи в Україні. Тут потрібен глибокий аналіз: що саме Суд сказав, чому він до цього дійшов і чи можна ці висновки обґрунтовано застосувати до іншої правової ситуації. Проте на практиці українські суди часто зводять використання практики ЄСПЛ до вибіркового цитування окремих речень чи фраз із рішень Суду. Це створює ілюзію дотримання міжнародних стандартів, але насправді призводить до поверхневого й часом неправильного використання рішень [8]. Ще однією серйозною проблемою є недооцінка того, що юриспруденція ЄСПЛ – це динамічний процес. Суд свідомо будує свою практику як «живу Конвенцію», тобто постійно розвиває стандарти прав людини відповідно до нових викликів і потреб суспільства. Підходи, які були актуальні у рішеннях десятирічної давності, могли суттєво змінитися внаслідок нових прецедентів. Однак українські суди не завжди відстежують цю еволюцію. Часто вони посилаються на застарілі рішення, не враховуючи того, що Суд міг змінити чи уточнити свої підходи. Це створює ситуацію, коли вітчизняна судова практика відстає від актуальних європейських стандартів.

Не менш значущою є й суто практична проблема - доступ до якісного перекладу рішень ЄСПЛ. На жаль, далеко не всі рішення Суду мають офіційний чи навіть належний неофіційний переклад українською мовою. Багато суддів змушені працювати з англомовними чи франкомовними текстами, що потребує відповідної мовної підготовки. А неякісні або неповні переклади можуть спотворювати сенс правових позицій, що вкрай небезпечно у правозастосовній діяльності [9]. До цього додається ще одна вагома проблема - відсутність в Україні єдиного усталеного підходу до систематизації й узагальнення практики ЄСПЛ. Хоча окремі ініціативи в цьому напрямі здійснюються – наприклад, Верховним Судом чи Національною школою суддів України – ці зусилля наразі не мають системного характеру. У результаті судді змушені самостійно шукати релевантні рішення, часто спираючись на різні джерела, що не гарантує послідовності тлумачення. Відсутність єдиної платформи чи методики для роботи з практикою ЄСПЛ призводить до того, що одна й та сама правова позиція Суду може тлумачитися судами в Україні по-різному. Окремої уваги потребує і проблема підготовки майбутніх правників. На сьогодні навчальні програми юридичних факультетів ще не повною мірою включають системний підхід до вивчення практики ЄСПЛ. У результаті випускники часто мають лише загальне уявлення про рішення Суду й не готові працювати з ними на глибшому рівні. Це, своєю чергою, переноситься у правозастосовну практику, де спостерігається нерозуміння логіки ЄСПЛ або механічне використання його рішень без належного аналізу. Не менш важливим чинником є те, що українська правова традиція історично надає перевагу закону як джерелу права. Через це у свідомості багатьох суддів практика ЄСПЛ сприймається не як обов'язковий стандарт, а як додатковий чи факультативний аргумент. Це призводить до того, що рішення ЄСПЛ нерідко використовуються для підтвердження вже сформульованої позиції суду, а не як орієнтир, який має коригувати й оновлювати національне правозастосування у відповідності до європейських стандартів.

Усе це свідчить, що проблеми тлумачення практики ЄСПЛ українськими судами є складними й багатовимірними. Вони пов'язані не лише з технічними чи організаційними аспектами, а й із глибшими питаннями правової культури, професійної підготовки суддів і загальної трансформації правового мислення [10, с. 184–188]. Лише через системний підхід – якісне навчання, методичну підтримку суддів, створення єдиної платформи для роботи з практикою ЄСПЛ, постійне оновлення правових знань – можна досягти того, щоб українські суди не просто формально посилалися на рішення Суду, а дійсно впроваджували європейські стандарти прав людини у свою практику.

У цьому контексті важливим орієнтиром для розвитку правозастосовної практики в Україні стає розуміння фундаментальних принципів європейського правового простору, зокрема принципу верховенства права. Адже саме через призму цього принципу Європейський суд з прав людини формує сучасні стандарти захисту прав людини, до яких прагне й українська правова система.

Одним із ключових принципів, на якому ґрунтується європейський правовий простір, є верховенство права. Це не просто загальна декларація, а практичний стандарт, який визначає взаємини між державою та громадянином, формує зміст законодавства, визначає якість правосуддя та ефективність захисту прав людини. Важливу роль у розкритті й розвитку цього принципу відіграє Європейський суд з прав людини. Його практика не лише деталізує положення Конвенції про захист прав людини, а й постійно формує загальноєвропейські стандарти правової держави. Для України, яка прагне до повноцінної інтеграції у європейське правове поле, якісне розуміння та впровадження цих стандартів у національну практику має виняткове значення.

Євроінтеграційний курс України – це не лише питання реформування законодавства відповідно до вимог Європейського Союзу. Це також і глибоке оновлення практики правозастосування, насамперед у сфері захисту прав людини та утвердження принципу верховенства права [11]. Саме тут практика ЄСПЛ виступає надзвичайно важливим дороговказом. Верховенство права у розумінні Суду – це не лише дотримання формальних процедур, а створення реальних механізмів, які забезпечують справедливість, передбачуваність, юридичну визначеність та ефективний захист прав людини. Для України впровадження такого підходу – завдання не з простих. Це вимагає не просто нових законів чи адміністративних реформ, а глибокої трансформації правового мислення [12, с. 38]. Українські суди мають навчитися дивитися на право крізь призму цінностей, які відстоює ЄСПЛ. Судовий прецедент ЄСПЛ у цьому процесі виступає не як зовнішній обов'язок чи примус, а як джерело натхнення для побудови справедливого правосуддя. Адже кожне рішення Суду – це практичний приклад того, як у конкретних ситуаціях принцип верховенства права має бути втілений у життя. Разом із тим практика ЄСПЛ кидає виклик багатьом звичним підходам українського правозастосування. Традиційно наша правова система тяжіла до формалізму, де головне – буквальне застосування закону. Проте підходи ЄСПЛ вимагають від суддів більше – тлумачити право у світлі його мети, забезпечувати його ефективність та відповідність принципам справедливості. Це означає зміну ролі судді: від пасивного виконавця приписів закону – до активного гаранта прав людини. Ще одним важливим аспектом, на який звертає увагу практика ЄСПЛ, є єдність і передбачуваність судової практики. Для української правової системи це особливо актуально, адже саме непослідовність рішень часто породжує правову невизначеність і знижує рівень довіри до судів. Тут роль Верховного Суду є ключовою – саме він має стати тим інститутом, який забезпечить єдність підходів до застосування стандартів ЄСПЛ на всіх рівнях правосуддя.

Практика ЄСПЛ також дає українським судам важливий інструмент для оцінки якості національного законодавства. Адже Суд чітко наголошує: право має бути не лише чинним, а й передбачуваним, доступним, стабільним і узгодженим [13, с. 48–54]. Це означає, що судді мають не боятися критично аналізувати національні норми на відповідність європейським стандартам та, за необхідності, надавати пріоритет саме стандартам ЄСПЛ. Не менш важливо й те, що практика ЄСПЛ допомагає судам ухвалювати справедливі рішення навіть у складних ситуаціях, коли в законодавстві є прогалини або суперечності. Прецедент Суду фактично розширює можливості судді для захисту прав людини, надаючи чіткі орієнтири щодо застосування принципів справедливості, розумності та пропорційності – ключових складових верховенства права [14, с. 62].

Отже, судовий прецедент ЄСПЛ сьогодні є не просто додатковим елементом правової системи України. Це – дієвий механізм впровадження принципу верховенства права, без якого неможливе ні якісне правосуддя, ні повноцінна євроінтеграція. Від того, наскільки українські суди навчаться правильно тлумачити й застосовувати практику ЄСПЛ, залежить не лише рівень захисту прав людини в Україні, а й спроможність нашої держави відповідати високим європейським стандартам правової держави.

Висновки. Узагальнюючи викладене, слід підкреслити, що практика Європейського суду з прав людини сьогодні відіграє надзвичайно важливу роль у формуванні правової системи України. Вона є не лише джерелом тлумачення положень Європейської конвенції з прав людини, а й важливим інструментом розвитку національного правозастосування, особливо у сфері утвердження принципу верховенства права. Водночас ефективне використання рішень ЄСПЛ українськими судами й досі супроводжується низкою серйозних методологічних проблем – як технічного, так і концептуального характеру. Йдеться як про труднощі в розумінні змісту правових позицій Суду, так і про необхідність зміни правової культури, подолання формалізму у правозастосовній практиці та впровадження динамічного, ціннісного підходу до тлумачення права.

В умовах євроінтеграції України ці завдання набувають особливої актуальності. Від здатності національної судової системи не лише посилатися на прецеденти ЄСПЛ, а й глибоко інтегрувати європейські стандарти у власну правову практику, значною мірою залежить спроможність України забезпечити реальний захист прав людини та відповідати високим критеріям правової держави. Саме тому розробка і впровадження чіткої методології тлумачення та застосування практики ЄСПЛ має стати одним із стратегічних напрямів розвитку вітчизняної правової системи. Цей процес повинен включати як створення зручної інформаційної інфраструктури для суддів, так і розвиток механізмів навчання, підвищення кваліфікації, оновлення юридичної освіти та формування в суддівському корпусі нової правової культури – культури реальної поваги до практики ЄСПЛ як до живого джерела права, що служить людині. Лише за умови такого комплексного підходу практика ЄСПЛ зможе стати повноцінним і дієвим елементом правової системи України, а українські суди – повноцінними учасниками європейського правового простору.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Гузь Н.Г. Політична та соціально-економічна ситуація в Україні напередодні вступу до Ради Європи (1992–1996 рр.). *Гілея*. 2014. № 81. С. 56–60.
2. Конституція України: з офіц. тлумач. Конституційного Суду України. К.: Ліра, 2006. 96 с.
3. Смуш-Кулеша М., Федорова А., Мойса Б. Соціальні права в Україні під час війни: звіт про оцінку потреб. 2022. 64 с.
4. Чорномаз О.Б. Правовий прецедент як джерело права в Україні. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична.* 2016. № 1. С. 42–48.
5. Синицин П.М. Інтерпретаційна діяльність Конституційного Суду України в контексті рішень Європейського суду з прав людини: дис. ... канд. юрид. наук. Одеса, 2021. 216 с.
6. Гаврилюк О. Проблемні питання застосування практики Європейського суду з прав людини національними судами. *Підприємництво, господарство і право.* 2018. № 4. С. 231–238.
7. Хотинська-Нор О. Етика судді та свобода вираження ним думки в контексті рішень Європейського суду з прав людини. *Підприємництво, господарство і право.* 2020. № 12. С. 284–289.
8. Кучук А.М., Мінченко О.В., Орлова О.О. Практика Європейського суду з прав людини: навч.-метод. посібник. Дніпро: Середняк Т.К., 2021. Ч. 1. 124 с.
9. Печена Т.О. Правова природа рішень Європейського суду з прав людини: дис. ... канд. юрид. наук. Суми: СДУ, 2023. 230 с.
10. Мігашко В. Вплив практики Європейського суду з прав людини на розвиток судової практики в Україні. *Молодий вчений*. 2019. № 2(66). С. 184–188.
11. Чичуліна К., Гупта М., Ткаченко А. Євроінтеграційний курс України: виклики і перспективи: дис. ... канд. наук. Полтава: НУ «ПП ім. Ю. Кондратюка», 2022. 180 с.
12. Наливайко О.І. Вплив трансформації правової системи України на розвиток теорії держави і права. *Аналітично-порівняльне правознавство.* 2024. № 5. С. 36–42.
13. Соболь О.І., Южека Р.С. Сучасний вплив рішень Європейського суду з прав людини на розвиток законодавства та судової практики України. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2020. № 1. С. 48–54.
14. Наливайко О.І. Порівняльно-правовий аналіз реалізації процедури імпічменту. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ.* 2011. № 3. С. 61–70.

УДК 341.63
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.4.25

МЕДІАЦІЯ У СФЕРІ МІЖНАРОДНОГО ПРАВА: ВИРІШЕННЯ ТРАНСКОРДОННИХ СПОРІВ

Меленко О.В.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри публічного права
Чернівецький національний університет
імені Юрія Федьковича
ORCID: 0000-0002-9410-0779
e-mail: o.melenko@chnu.edu.ua

Меленко О.В. Медіація у сфері міжнародного права: вирішення транскордонних спорів.
Статтю присвячено проблемі застосування медіації у вирішенні транскордонних спорів. Узагальнено, що у сфері міжнародних відносин медіація відіграє ключову роль у мирному врегулюванні конфліктів між державами, міжнародними організаціями та іншими суб'єктами. Вона сприяє досягненню взаємоприйнятних рішень, зміцненню співпраці між сторонами та зниженню ймовірності нових конфліктних ситуацій. Процедура медіації (посередництва) є одним із найбільш оптимальних способів альтернативного регулювання транскордонних спорів. Підкреслено, що медіація – це спосіб регулювання спорів при взаємодії медіатора на основі добровільної згоди з метою досягнення сторонами взаємоприйнятного рішення.

Процедура медіації проводиться за участю нейтрального, неупередженого посередника – медіатора. Сторони вступають у процедуру і беруть участь у ній лише на добровільній основі, в умовах конфіденційності та рівноправності, рішення приймаються сторонами самостійно та виключно на основі доброї волі, що, відповідно, сприяє і добровільному виконання досягнутих угод.

Медіація застосовується в різноманітних сферах, таких як політична дипломатія, економічні відносини, торгівля, екологічні питання тощо. Головною метою міжнародної медіації є сприяння мирному вирішенню конфліктів та запобігання насильству. Конкретизовано переваги медіації (економія часу та простота на відміну розгляду спорів у національному суді; залучення незалежної сторони до аналізу проблеми; можливість припинити медіацію будь-якої миті без застосування будь-яких санкцій; конфіденційність процедури врегулювання спору, що дозволяють уникнути публічного розголосу; сторонам надається можливість самим виробити вирішення спору шляхом досягнення компромісу, тим самим конфлікт між сторонами припиняється повністю або в частині, узгодженій сторонами. Здійснено припущення, що подальший розвиток цього механізму потребує вдосконалення методології, підвищення кваліфікації медіаторів та створення нормативно-правових та інституційних рамок, які б сприяли ефективному функціонуванню медіації у міжнародній політиці.

Ключові слова: медіація, медіаційна угода, посередництво, транскордонні спори, конфлікт, компроміс, переговори, сторони.

Melenko O.V. Mediation in the field of international law: resolution of transborder disputes.
The article is devoted to the issue of mediation in cross-border dispute resolution. The author summarises that in the field of international relations, mediation plays a key role in the peaceful settlement of conflicts between states, international organisations and other entities. It contributes to reaching mutually acceptable solutions, strengthening cooperation between the parties and reducing the likelihood of new conflict situations. The mediation procedure is one of the most optimal ways of alternative regulation of cross-border disputes. The author emphasises that mediation is a method of dispute resolution with the interaction of a mediator on the basis of voluntary consent in order to reach a mutually acceptable solution.

The mediation procedure is conducted with the participation of a neutral, impartial assistant - a mediator. The parties enter into and participate in the procedure only on a voluntary basis, in conditions

of confidentiality and equality, and decisions are made by the parties independently and solely on the basis of goodwill, which, accordingly, contributes to the voluntary implementation of the agreements reached. Mediation is used in a variety of areas, such as political diplomacy, economic relations, trade, environmental issues, etc. The main goal of international mediation is to promote peaceful conflict resolution and prevent violence. The author specifies the advantages of mediation (time saving and simplicity in comparison with proceedings in a national court; involvement of an independent party in analysing the problem; the possibility to terminate mediation at any time without any sanctions; confidentiality of the dispute settlement procedure, which avoids public disclosure; the parties are given the opportunity to work out a solution to the dispute by reaching a compromise, thereby the conflict between the parties is terminated in full or in part agreed by the parties. The author suggests that further development of this mechanism requires improvement of the methodology, advanced training of mediators and creation of a regulatory and institutional framework which would facilitate the effective functioning of mediation in international politics.

Key words: mediation, mediation agreement, mediation, cross-border disputes, conflict, compromise, negotiations, parties.

Постановка проблеми. В сучасному світі міжнародні конфлікти залишаються невід'ємною частиною світової політики та безпеки. В умовах глобалізації та посилення міжнародних зв'язків на світовій арені зіштовхуються інтереси різних країн, націй та інтереси, що іноді призводить до напруженості, зіткнень і навіть збройних конфліктів [10, с. 169]. У такому контексті пошук ефективних і мирних шляхів вирішення цих конфліктів стає життєво важливим. *Медіація* як механізм вирішення міжнародних конфліктів набуває все більшого значення. В загальному розумінні цей термін трактують як процес втручання нейтральної третьої сторони, яка допомагає сторонам конфлікту знайти порозуміння та досягти згоди шляхом діалогу та переговорів [10, с. 169]. Медіація спрямована на створення атмосфери довіри, в якій сторони конфлікту можуть висловити свої потреби, інтереси та шукати компромісні варіанти, які задовольняють обидві сторони. Разом з тим, медіація не завжди підходить для вирішення конфліктів, особливо у випадках, коли сторони не бажають вести переговори одна з одною. Наприклад, медіація може не бути корисною, якщо одна зі сторін наполягає на своїх правах і не готова йти на компроміс.

Медіація в міжнародних конфліктах є важливим інструментом для пошуку мирних рішень і запобігання ескалації насильства. Однак, незважаючи на свою важливість, медіація також стикається з низкою викликів і обмежень, які можуть ускладнити успішне вирішення конфлікту. Однією з основних проблем медіації є неготовність або небажання сторін конфлікту брати участь у процесі медіації. Це може бути пов'язано з недовірою, бажанням досягти повної перемоги або переваги, а також з політичними або ідеологічними причинами.

Міжнародні конфлікти часто пов'язані з глибокими політичними, етнічними або релігійними розбіжностями, що робить медіацію складним процесом. Внутрішня динаміка, в тому числі складні відносини між різними групами або фракціями, можуть створювати перешкоди для досягнення згоди. Посередництво в міжнародних конфліктах вимагає значних витрат часу, ресурсів і зусиль. На ефективність процесу посередництва також можуть впливати обмеження щодо доступності посередника або обмеженість фінансових ресурсів.

Метою дослідження є визначення ролі медіації як альтернативного способу врегулювання транскордонних спорів у сфері міжнародного права, обґрунтування переваг та обмежень медіації порівняно з іншими механізмами вирішення спорів, аналіз її ефективності та практичного застосування.

Стан опрацювання проблематики. Неоднозначність та складність процесу медіації детермінує активне вивчення її різноманітних аспектів в науковій літературі. Клос П., наприклад, досліджує засадничі основи медіації як інструменту для вирішення спорів між міжнародними організаціями. Жомарткизи М. виокремлює ключові позитивні та негативні кейси застосування медіації для вирішення міжнародних збройних конфліктів. Батіашвілі І. розглядає застосування медіації при вирішенні конфліктів, зокрема на прикладі Грузії. Бічія М. вивчав можливість застосування медіації в господарських спорах під час пандемії. Антонюк О.А., Миколаєнко Я.Ю. розглядають медіацію як ефективний спосіб вирішення міжнародних конфліктів. Подковенко Т., Поліщук М.Я., Шардакова А., Сорока С., вважають медіацію найефективнішим способом вирішення міжнародних спорів. Яковлєв В.В. порівнює найбільш застосовувані способи вирішення

конфліктів через призму міжнародно-правових стандартів. Науковий інтерес до проблематики медіації, набуває все більшого масштабу, адже реалії сьогодення вимагають інтервенції третіх сторін в конфлікти різної етіології.

Виклад основного матеріалу. У сучасному глобалізованому світі суперечки та конфлікти стають все складнішими, а рівень їх деструктивності та ймовірність генералізації все вищою. Розбіжності, потенційно здатні перерости в конфлікт, виникають постійно і стосуються різних сфер людської діяльності, а їх врегулювання стає одним із пріоритетних завдань економіки, політичної діяльності та права. Водночас дедалі більшої значущості набуває якість врегулювання суперечок – основа, на яку спирається процес вироблення сторонами домовленості та від якої залежить стійкість досягнутих угод.

В останні два десятиліття потреба в методах та підходах, здатних створити умови для реального врегулювання суперечок та розбіжностей постійно зростає. На цьому фоні медіація стає одним із найбільш затребуваних, позасудових способів вирішення конфліктів, що динамічно «вбудовуються» в суспільні відносини. Вона відноситься до системи засобів, позначених як «альтернативне вирішення спору» (АВС). Ключова відмінність медіації полягає у відсутності у фахівця права на винесення вердикту та у максимальній орієнтованості процедури на інтереси та потреби сторін, що робить її найкращим способом вирішення спорів у сучасних умовах. Її розвиток і зростаюча популярність зумовлена й іншими причинами. Перевагою, що найбільш обговорюється, є її економічність, особливо в порівнянні зі звичайними способами врегулювання спірних питань. Так, тривалість процедури переважно не перевищує кілька тижнів (а частіше від одного до кількох днів), а витрати на її проведення незначні і здебільшого складаються з оплати за організацію та проведення самої процедури та реєстраційних внесків.

До економічності можна віднести і щадне ставлення методу до міжособистісних відносин сторін загалом, і до людини як індивіда зокрема. Медіацію без перебільшення можна вважати людиноцентрованим підходом до врегулювання суперечок та розбіжностей. Першочергове значення для забезпечення ефективності методу та підвищення його привабливості мають принципи, що лежать в його основі. Процедура медіації проводиться за участю нейтрального, неупередженого помічника – медіатора. Сторони вступають у процедуру і беруть участь у ній лише на добровільній основі, в умовах конфіденційності та рівноправності, рішення приймаються сторонами самостійно та виключно на основі доброї волі, що, відповідно, сприяє і добровільному виконання досягнутих угод. Високий рівень життєздатності та добровільного виконання медіаційних угод пояснюється самою природою такого роду домовленостей, що створює умови для наділення суперечливих сторін владою та силою впливу на процес його врегулювання і його результат. У процедурі медіації сторони залишаються «власниками свого конфлікту» і зберігають контроль за процесом його вирішення, включаючи стадію вироблення рішення та формулювання домовленостей. Причому ці домовленості, наділені медіаційною угодою, повинні максимально відображати інтереси та потреби сторін. Спираючись на такі основні принципи, медіація створює безліч переваг для осіб, які бажають врегулювати суперечки з мінімумом втрат, обмежень або жорстких нав'язаних зобов'язань

Проте на сьогоднішній день не існує єдиного міжнародного органу, який займається вирішенням транскордонних спорів, тому сторони для захисту своїх прав звертаються до національних судів держави. При цьому при розгляді спору виникають певні проблеми, зумовлені наявністю іноземного елемента: визначення юрисдикції суду; застосовуване право; процедура розгляду спору; прийняття у виконання іноземних судових рішень. Подібні складності, що виникають при вирішенні міжнародних спорів національним судом, слугують попередником для пошуку сторонами альтернативних способів захисту своїх прав. Переваги даної процедури криються в її правовій основі. Розглянемо деякі характеристики правової природи медіації.

1. Міра процедури добровільності. Урегулювання спору проводиться на підставі угоди про проведення процедури медіації, сторони за взаємною згодою вибирають медіатора (медіаторів). У медіації за загальним правилом сторони в будь-який момент припиняють свою участь у процедурі. Учасники медіації володіють однаковим статусом сторін, незалежно від того, хто виявився ініціатором звернення до процедури медіації.

2. Нейтральна роль третьої особи. Роль посередника полягає в узгодженні інтересів сторін і взаємодії з досягненням ними мирової угоди, він займається організаційними питаннями і не дає сторонам будь-яких рекомендацій. Рішення про припинення спору на певних умовах приймаються самими сторонами.

3. Принципи побудови процедури. За характером процедури медіація – погоджувальна. Медіація спрямована на досягнення компромісу. Якщо змагальний процес будується за принципом «виграти-програти», то процедура медіації, заснована на добровільності і рівноправності, будується за принципом «виграти-виграти».

4. Правовий статус рішення. Угода, укладена в результаті посередництва, не має обов'язкової юридичної сили. Разом з тим в деяких правових системах мирова угода, укладена в результаті медіації, має статус арбітражного рішення. У ряді інших країн таку мирову угоду може бути подано до виконання в порядку виконавчого провадження на певних умовах, наприклад, якщо вона буде нотаріально засвідчена (Франція, Італія, Іспанія, Нідерланди, Німеччина, Австрія), або затверджена судом/створено адвокатами (Німеччина) [6, с. 85].

У низці економічно розвинених країн високу ефективність медіації та її економічну доцільність широко використовують як у корпоративній діяльності, так і у системі державного управління [4]. Дієвість методу підтверджується досвідом його практичного застосування, зокрема, при врегулюванні суперечок у державних органах та міністерствах, де було реалізовано програму застосування медіації [7]. При цьому основними перевагами такого підходу на практиці виявилися: скорочення термінів роботи з скаргами, зниження витрат, великі можливості щодо збереження відносин між сторонами, що сперечаються тощо.

Застосування медіації як способу вироблення рішень, заснованих на консенсусі, знаходить все більше прихильників у системі державного та муніципального управління. На публічній арені зобов'язання дотримуватися принципу побудови консенсусу може дати й інші переваги: справедливіші, мудріші, ефективніші та стабільніші результати [2].

Медіація дозволяє обговорювати та узгоджувати складні комплексні питання у ситуаціях, які вимагають врахування різноманітних точок зору, зумовлених часом діаметрально протилежними інтересами. Можливість конструктивно, на умовах поваги та рівноправності всіх без винятку зацікавлених сторін брати участь у прийнятті значних рішень, які створюють медіація та процес побудови консенсусу, є запорукою реалістичності та життєздатності проектів, що реалізуються на основі цих рішень.

У той самий час у процесі глобалізації медіація відчуває низку труднощів. В даний час на численних міжнародних конгресах та конференціях з питань медіації постійно порушується питання про створення єдиної, прийнятої міжнародним спільноти концепції медіації та медіативної процедури. Велика увага приділяється формуванню уявлення про міжнародного медіатора через наростання значення медіації як універсального, надюрисдикційного способу врегулювання транскордонних, міжкультурних, міжетнічних суперечок Так, нещодавно було запропоновано концепцію «глобального медіатора» [5].

У напрямку формування єдиного уявлення про медіацію в її сучасному розумінні та медіатора як представника нової професії вже зроблено певні кроки. Зокрема, було прийнято кодекси професійної етики медіаторів [3; 4; 7], продовжується розробка професійних стандартів діяльності медіаторів. Проте варто зазначити, що обґрунтування процедур медіації часто обмежується емпіричним досвідом тієї чи іншої організації, що надає послуги з альтернативного врегулювання спорів (ADR), та теоретичні основи методу залишаються нерозробленими, що, звичайно ж, неприйнятно для такої ефективної та затребуваної технології. На наш погляд, важливими для просування методу є не лише його ефективність, а й передбачуваність.

Адже XX століття стало ареною двох великих збройних конфліктів світового масштабу і багатьох менших. Досліджуючи питання медіації у сфері міжнародного права польський дослідник П. Клос (P. Kłos) [9] підкреслює, що в цей час міжнародні організації повинні активно впливати на міжнародні та внутрішні політичні наміри держав щодо миру засобами медіації. Діяльність утворень, спочатку Ліги Націй, а потім ООН, в канонічному уявленні полягає у запобіганні виникненню нових і пом'якшенню існуючих суперечок та збройних конфліктів на світовій арені, а також виникнення голоду та економічних криз, в тому числі засобами медіації. Так, в статті 1 Статуту ООН, зазначено, що основні цілі ООН включають підтримання миру та забезпечення належного рівня співпраці між націями, включаючи економічні та культурні питання. Саме представники таких організацій можуть виконувати роль медіаторів в транснаціональних конфліктах.

Поза як, медіація – це процес вирішення конфлікту, під час якого незалежна третя сторона, медіатор, допомагає сторонам досягти взаємовигідного рішення. Медіатор не займає чийсь бік

у конфлікті, а діє як нейтральний фасилітатор, сприяючи діалогу та взаєморозумінню. Медіація – це процес вирішення конфлікту, під час якого незалежна третя сторона, медіатор, допомагає сторонам конфлікту досягти взаємоприйнятної угоди. Медіатор діє як фасилітатор, сприяючи спілкуванню та діалогу між сторонами та допомагаючи їм знаходити компроміси та рішення, які відповідають їхнім найкращим інтересам.

Як вірно зазначає Т. Подковенко, медіація широко використовується у вирішенні міжнародних конфліктів. У таких конфліктах залученими сторонами можуть бути держави, міжнародні організації, етнічні чи релігійні групи [3]. Медіація допомагає запобігти ескалації насильства, зменшує напругу та сприяє мирному вирішенню конфлікту [5]. Медіація в міжнародних конфліктах базується на принципах справедливості, поваги та довіри. Тобто медіатор не стає на чийсь бік і не нав'язує власне рішення, а допомагає сторонам знайти взаємоприйнятну угоду, враховуючи їхні інтереси та потреби, забезпечуючи стійкість отриманого рішення. Однією з переваг медіації у вирішенні міжнаціональних конфліктів є її гнучкість і здатність адаптуватися до різних контекстів. Так, П. Клос зауважує, що медіатори можуть використовувати різні методи, такі як сприяння діалогу, застосування правових норм і створення платформ для обговорення, щоб сприяти гармонії та зменшувати напруженість між сторонами [9].

У міжнародних відносинах посередництво відіграє важливу роль у вирішенні конфліктів між державами, міжнародними організаціями та іншими суб'єктами. Це допомагає досягти компромісу і зберегти відносини між сторонами, а також знизити ризик нових конфліктів. Медіація може застосовуватися в різних сферах, таких як політика, економіка, торгівля, екологія тощо. Важливою роллю медіації в міжнародних конфліктах є її здатність надавати сторонам можливість приймати власні рішення та контролювати результат.

До ключових принців міжнародного посередництва в контексті міжнародних відносин включають:

гнучкість: посередництво має бути гнучким, щоб відповідати унікальним потребам та інтересам сторін конфлікту;

справедливість: медіатор повинен переконатися, що обидві сторони мають рівні можливості висловити свої інтереси і що рішення, прийняте в результаті медіації, буде справедливим і задовільним для всіх;

повагу до культурних та релігійних відмінностей: медіатор повинен враховувати культурні та релігійні відмінності між сторонами, щоб забезпечити більш ефективний процес медіації.

Загалом, головна мета міжнародного посередництва – допомогти сторонам конфлікту досягти мирного врегулювання та припинити насильство. Існує кілька підходів до медіації в міжнародних відносинах, які можуть відрізнятися залежно від цілей, інтересів і здібностей медіатора, а також від характеру конфлікту та культурного контексту.

Медіація у вирішенні міжнародних конфліктів відіграє важливу роль у врегулюванні міжнародних конфліктів, надаючи сторонам можливість для діалогу та пошуку компромісних рішень. Це допомагає запобігти ескалації конфлікту та досягти мирної угоди. Вона допомагає налагодити діалог, знайти компроміси та запобігти ескалації конфлікту. Однак ефективність медіації залежить від таких факторів, як наявність незалежного посередника та підтримка міжнародної спільноти. Незважаючи на це, медіація стикається з такими обмеженнями як недовіра та політичні розбіжності між сторонами. Подальший розвиток медіації потребує вдосконалення методів медіації та підготовки медіаторів, а також створення норм та інституційних механізмів для підтримки медіації в міжнародній політиці.

Висновки. Медіація довела свою ефективність як гнучкий, менш конфронтаційний та економічно вигідний спосіб вирішення спорів, особливо в порівнянні з судовим провадженням чи арбітражем. І задля ефективності та результативності медіації беззаперечно, значною мірою потрібно враховувати культурний контекст та правову систему, необхідність адаптивності методів і медіаторів. Робота над запровадженням універсальних стандартів та правового регулювання медіації в міжнародному праві є викликом для її ширшого застосування. А з огляду на зростаючу глобалізацію та кількість транскордонних спорів, медіація має великий потенціал для подальшого розвитку та інституціоналізації на міжнародному рівні. І саме окремі міжнародні інституції відіграють важливу роль у формуванні практик медіації, що підвищує її легітимність та передбачуваність.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Антонюк О.А. Міжнародна публічна медіація: у пошуках максимальної ефективності. *Часопис Київського університету права*. 2015. № 2. С. 348–354.
2. Миколаєнко Я.Ю. Медіація як ефективний засіб вирішення міжнародних конфліктів. *Наше право*. 2015. № 3. С. 184–188.
3. Подковенко Т. Медіація: міжнародно-правові стандарти. *Актуальні проблеми правознавства*. 2017. Вип. 4. С. 47–54.
4. Поліщук М.Я. Поняття медіації як альтернативного методу вирішення спорів. *Держава і право*. 2014. № 65. С. 134–139.
5. Шардакова А., Сорока С. Медіація як альтернативний метод вирішення конфліктів у кримінальних справах: світовий огляд. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка».* Серія: «Юридичні науки». 2024. № 1(41). С. 376–381.
6. Яковлєв В.В. Міжнародно-правові стандарти у сфері альтернативного вирішення спорів. *Порівняльно-аналітичне право*. 2017. № 3. С. 85–88.
7. Batiashvili I. The Mediation Process, its Principles and Challenges in Georgia, Alternative Dispute Resolution Yearbook,. 2022. № 11(1). URL: https://doi.org/10.60131/ adr.1.2022.6162.
8. Bichia M. The Importance of Using Mediation in Business Disputes During a Pandemic, *Herald of Law*. 2021. № 3. P. 56–64.
9. Kłos P. Mediation in the Legal System of the United Nations. *Studia Iuridica Lublinensia.* 2020. Vol. XXIX. Part 4. P. 101–116.
10. Zhomartkyzy M. The role of mediation in international conflict resolution. *Law and Safety*. 2023. No. 3 (90). Pp. 169–178. URL: https://doi.org/10.32631/pb.2023.3.14.

УДК: 340.134
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.4.26

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ЦИФРОВОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ФІНАНСОВОЇ СИСТЕМИ В КОНТЕКСТІ ЄВРОІНТЕГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ

Невара Л.М.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри міжнародного,
цивільного та комерційного права
Державного торговельно-економічного університету
ORCID: 0000-0003-1775-8806
e-mail: l.nevara@knute.edu.ua

Звєрєва К.С.,
доктор філософії з міжнародного права,
старший викладач кафедри міжнародного,
цивільного та комерційного права
Державного торговельно-економічного університету
ORCID: 0000-0003-2539-7035
e-mail: zvereva.kateryna@gmail.com

Невара Л.М., Звєрєва К.С. Правове регулювання цифрової трансформації національної фінансової системи в контексті євроінтеграційних процесів.

У статті досліджено правові засади цифрової трансформації національної фінансової системи України в умовах євроінтеграції. Наголошується, що сучасна фінансова система зазнає глибоких якісних змін під впливом цифрових технологій, таких як блокчейн, штучний інтелект, fintech-рішення, цифрова ідентифікація та відкритий банкінг. Впровадження означених інновацій створює нові правові виклики, які потребують системного оновлення нормативно-правової бази та її адаптації до стандартів Європейського Союзу.

Авторами проаналізовано ключові національні акти, що становлять правовий фундамент цифровізації фінансового сектору, серед яких – Закон України «Про платіжні послуги», «Про електронну ідентифікацію та електронні довірчі послуги», а також проєкти стратегічного планування, зокрема Стратегія розвитку фінансового сектору до 2025 року. Особлива увага приділена європейським документам: Payment Services Directive 2, electronic IDentification, Authentication and trust Services, Markets in Crypto Assets, Digital Operational Resilience Act, що визначають вектор реформ у цифровому регулюванні.

У ході дослідження встановлено, що попри наявність первинної законодавчої бази, цифрове фінансове регулювання в Україні залишається фрагментарним. Досі проблемним є питання правового статусу віртуальних активів, токенізації, захисту персональних даних та кібербезпеки. Відзначено недостатній рівень міжвідомчої координації та нестачу цифрових компетентностей серед регуляторів.

Запропоновано низку практичних рішень, спрямованих на вдосконалення правового регулювання: приведення національного законодавства у відповідність до General Data Protection Regulation, деталізація норм щодо віртуальних активів, запровадження регуляторних пісочниць, активізація співпраці з європейськими фінансовими інституціями та впровадження освітніх програм у сфері цифрової економіки. Отримані результати можуть бути використані для формування правових засад цифрової інтеграції України в європейський фінансовий простір.

Ключові слова: цифрова конкуренція, кібербезпека, фінансові послуги, цифрова економіка, право ЄС, захист персональних даних, євроінтеграція, гармонізація і адаптація законодавства

Nevara L.M., Zvierieva K.S. Legal regulation of the digital transformation of the national financial system in the context of european integration processes.

The article explores the legal foundations of the digital transformation of Ukraine's national financial system in the context of European integration. It emphasizes that the modern financial system is undergoing profound qualitative changes under the influence of digital technologies such as blockchain, artificial intelligence, fintech solutions, digital identification, and open banking. The implementation of such innovations creates new legal challenges that require a systematic update of the regulatory framework and its adaptation to the standards of the European Union.

The author analyzes key national acts that constitute the legal basis for the digitalization of the financial sector, including the Law of Ukraine «On Payment Services,» «On Electronic Identification and Electronic Trust Services,» as well as strategic planning documents such as the Financial Sector Development Strategy until 2025. Special attention is paid to European documents: Payment Services Directive 2 (PSD2), electronic IDentification, Authentication and trust Services (eIDAS), Markets in Crypto Assets (MiCA), and the Digital Operational Resilience Act (DORA), which determine the direction of reforms in digital regulation.

The study finds that despite the existence of an initial legislative framework, digital financial regulation in Ukraine remains fragmented. Problematic areas include the legal status of virtual assets, tokenization, personal data protection, and cybersecurity. Insufficient interagency coordination and a lack of digital competencies among regulators are also noted.

The article proposes a set of practical solutions aimed at improving legal regulation: aligning national legislation with the General Data Protection Regulation (GDPR), clarifying provisions on virtual assets, introducing regulatory sandboxes, enhancing cooperation with European financial institutions, and implementing educational programs in the field of the digital economy. The findings may be used to shape the legal framework for Ukraine's digital integration into the European financial space.

Key words: digital competition, cybersecurity, financial services, digital economy, EU law, personal data protection, European integration, harmonization and adaptation of legislation.

Постановка проблеми. Сучасний етап розвитку світової економіки характеризується стрімким поширенням цифрових технологій, які активно трансформують фінансову систему, змінюючи як її інструменти, так і механізми регулювання. Цифрова трансформація охоплює різні аспекти – від електронних платіжних систем і цифрової ідентифікації до використання блокчейн-технологій, штучного інтелекту та фінансових технологій. Такий динамічний розвиток потребує відповідного правового забезпечення, яке б гарантувало ефективність та безпеку функціонування цифрових фінансових послуг.

В умовах євроінтеграції Україна стикається з необхідністю адаптації національного законодавства до правової системи Європейського Союзу, зокрема у сфері фінансового регулювання. Угода про асоціацію між Україною та ЄС передбачає поетапну гармонізацію українського законодавства з європейським, включаючи цифрову складову фінансової політики, що створює нові виклики і водночас відкриває можливості для вдосконалення національної фінансової системи через впровадження європейських стандартів.

Метою цієї статті є дослідження правового регулювання цифрової трансформації національної фінансової системи України в контексті євроінтеграційних процесів, аналіз відповідного нормативного забезпечення, а також окреслення основних проблем і перспектив гармонізації з європейськими підходами.

У процесі дослідження використано такі **методи**, як формально-юридичний, порівняльно-правовий, системний та аналітичний, що дозволили комплексно розглянути проблематику цифрового правового регулювання в межах фінансової сфери.

Стан опрацювання проблематики. Серед сучасних публікацій, що безпосередньо стосуються досліджуваної нами проблеми правового регулювання цифрової трансформації фінансової системи, варто виокремити, на нашу думку, праці Л.М. Попової та К.Ю. Гордієнка [4], Л.В. Товкун [7], І.С. Пироги, І.О. Щербатюк та М.І. Пироги [9], В.Р. Луценка та Т.О. Пікулі [3], Є.Ю. Бабича та В.О. Ліптуги [1], в яких, зокрема, вміщено фактичний та аналітичний матеріал щодо нормативно-правового забезпечення цифровізації банківського сектору, впровадження фінансових технологій і обігу віртуальних активів.

Виклад основного матеріалу. Цифрова трансформація фінансової системи – це процес глибоких якісних змін у структурі, механізмах функціонування та регулювання фінансового сектору під впливом цифрових технологій. Вона включає в себе перехід до використання цифрових фі-

нансових послуг, впровадження фінансових технологій, розвиток електронних платіжних систем, цифрової ідентифікації, «відкритого банкінгу» та цифрових активів.

З правової точки зору, цифрова трансформація потребує перегляду традиційних підходів до регулювання фінансових відносин. Вона супроводжується необхідністю формування нових юридичних категорій, удосконалення нормативно-правової бази та забезпечення балансу між інноваціями і захистом прав учасників фінансового ринку.

Одним із ключових аспектів цифрової трансформації є впровадження концепції відкритого банкінгу (open banking), що базується на ідеї відкритого доступу третіх сторін до банківських даних клієнтів за їхньою згодою. Це дозволяє фінансовим технологіям (fintech) створювати інноваційні сервіси, покращуючи конкуренцію та зручність для споживачів. Водночас така відкритість породжує нові виклики для правового регулювання, зокрема у сфері забезпечення конфіденційності, кіберзахисту та надійності API-сервісів. В умовах євроінтеграції Україна повинна не лише гармонізувати відповідне законодавство, а й запровадити ефективні механізми нагляду за новими учасниками ринку, зокрема фінтех-компаніями.

Цей процес також вимагає адаптації законодавства до нових бар'єрів, пов'язаних з обігом віртуальних активів, захистом персональних даних та кібербезпекою. Від ефективності правового регулювання цифрової трансформації залежить не лише технологічна модернізація, але й стійкість фінансової системи в умовах глобальної цифрової конкуренції.

Науковці підкреслюють, що цифровізація фінансового сектору повинна здійснюватися за умов правової визначеності, передбачуваності та відповідності міжнародним стандартам [2].

На рівні законодавства України та ЄС ключовими актами, що формують правові засади цифрової трансформації фінансової системи представленні в Таблиці 1.

Таблиця 1

Правові акти цифрової трансформації фінансової системи

Назва документу	**Сфера правового регулювання**	**Цільове призначення**
Закон України «Про платіжні послуги» № 1591-IX від 30.06.2021 р.	Регулює надання платіжних послуг, забезпечує розвиток open banking	Забезпечення правових передумов для інтеграції України до європейського фінансового простору та гармонізації із законодавством ЄС.
Закон України «Про електронну ідентифікацію та електронні довірчі послуги» № 2155-VIII від 05.10.2017 р.	Регулює надання електронних довірчих послуг	Надання юридичної сили електронним документам, підписам і печаткам з метою забезпечення їх правового застосування у публічно-правових та приватно-правових відносинах.
PSD2 (Directive 2015/2366/EU)	Регулює платіжні послуги в ЄС	Уніфікація правил і стандартів у сфері платіжних послуг з метою забезпечення стабільності, прозорості та безпеки фінансових транзакцій.
eIDAS Regulation (Regulation (EU) No 910/2014)	Регулює електронну ідентифікацію та довірчі послуги	Створення правових умов для впровадження безпечного електронного документообігу в межах публічного управління та приватного сектора.
MiCA Regulation (2023)	Регулює ринок криптоактивів у ЄС	Забезпечення правового регулювання ринку криптоактивів задля підвищення прозорості його функціонування та належного захисту прав інвесторів.
DORA (Digital Operational Resilience Act)	Регулює цифрову стійкість фінансових установ	Удосконалення нормативної бази для забезпечення цифрової операційної стійкості фінансових установ в умовах кіберзагроз та кризових ситуацій.

Систематизовано авторами на основі [5-6, 11–14]

Цифровізація фінансової системи України ґрунтується на комплексі нормативно-правових актів, які регулюють різні аспекти впровадження та функціонування цифрових технологій у фінансовій сфері. Серед ключових законодавчих актів слід відзначити Закон України «Про платіжні послуги» № 1591-IX від 30 червня 2021 року, який набув чинності 1 серпня 2022 року [6].

Закон спрямований на гармонізацію національного законодавства з Директивою ЄС PSD2, запроваджуючи поняття відкритого банкінгу та регулюючи діяльність нових учасників платіжного ринку, зокрема фінтех-компаній. Він також встановлює «надавачі платіжних послуг зобов'язані отримати ліцензію Національного банку України на право надання платіжних послуг...», забезпечення безпеки платежів та захисту прав споживачів.

Важливим кроком у сфері електронних довірчих послуг стало прийняття Закону України «Про електронну ідентифікацію та електронні довірчі послуги» № 2155-VIII від 5 жовтня 2017 року [5], який імплементує положення Регламенту ЄС eIDAS, встановлюючи правові засади для використання електронних підписів, печаток та інших довірчих послуг, що сприяє розвитку електронного документообігу та підвищенню довіри до електронних транзакцій.

Угода про асоціацію між Україною та Європейським Союзом передбачає поетапну гармонізацію українського законодавства з acquis communautaire, включаючи положення, що стосуються цифрової економіки та фінансових послуг. Зокрема, Україна зобов'язалася адаптувати своє законодавство до вимог Директиви ЄС 2015/2366 (PSD2), яка регулює платіжні послуги та сприяє розвитку відкритого банкінгу.

Гармонізація законодавства України з правом ЄС охоплює також імплементацію положень Директиви ЄС 2015/849 (4-та AML Директива) та її оновлення – Директиви ЄС 2018/843 (5-та AML Директива), які спрямовані на запобігання використанню фінансової системи для відмивання коштів та фінансування тероризму.

Попри поступову цифровізацію фінансового сектору України, наявна нормативно-правова база залишається лише частково гармонізованою з правом Європейського Союзу. Однією з ключових проблем є фрагментарна імплементація європейських норм, зокрема Директиви ЄС PSD2, Регламенту eIDAS та Регламенту MiCA. Брак системного підходу до адаптації acquis communautaire ускладнює розвиток сучасних фінансових інструментів, знижує привабливість українського ринку для інвесторів і стримує інновації.

Ще одним викликом є правова невизначеність щодо статусу криптовалют, механізмів токенізації активів та застосування штучного інтелекту в банківській сфері. Хоча Закон України «Про віртуальні активи» № 2074-IX було прийнято у 2022 році [8], його реалізація залишається частково заблокованою через відсутність повноцінної підзаконної бази та належного фінансового контролю. Ситуація ускладнюється відсутністю спеціального правового режиму для технологій штучного інтелекту, що використовуються у фінансовому скорингу, роботизованих радниках та управлінні ризиками. Приорітетний напрям цифровізації є розвиток ринку віртуальних активів, який стає дедалі більш вагомим компонентом фінансової екосистеми. Йдеться не лише про криптовалюти, але й про токенізовані активи, стейблкоїни та інші цифрові інструменти, що потребують спеціального правового статусу. У цьому контексті важливо забезпечити баланс між інноваційністю та надійністю – запровадити прозорі правила для емітентів і постачальників послуг з віртуальними активами, а також механізми протидії відмиванню коштів. Враховуючи зобов'язання перед ЄС, Україна має адаптувати національне регулювання до положень Регламенту MiCA та інших актів ЄС, що регулюють цифрові фінансові інструменти.

У сфері захисту персональних даних і кібербезпеки також спостерігається низка прогалин. Закон України «Про захист персональних даних» не відповідає сучасним стандартам GDPR [10], зокрема у частині прав суб'єктів даних, зобов'язань операторів та обмежень на трансграничну передачу даних.

Інституційні бар'єри також гальмують розвиток цифрового регулювання. Відсутність міжвідомчої координації між органами, що відповідають за регулювання фінансового ринку, кібербезпеку, захист даних та інновації, створює розриви в політиці й суперечності у правозастосовній практиці.

З метою усунення зазначених проблем доцільно вжити низку законодавчих та інституційних заходів. Насамперед потребує оновлення Закон України «Про захист персональних даних» із приведенням його у відповідність до положень Регламенту (ЄС) 2016/679 (GDPR), а також впровадження законодавчого регулювання використання штучного інтелекту у фінансовій сфері на основі проєкту AI Act, який розглядається в ЄС.

Необхідною є також подальша адаптація норм PSD2 та повноцінне впровадження положень Регламенту MiCA в українське законодавство. Зокрема, слід деталізувати процедури ліцензування постачальників послуг, пов'язаних з віртуальними активами, встановити чіткі вимоги до внутрішнього контролю, комплаєнсу та прозорості таких суб'єктів.

Посилення співпраці з європейськими регуляторами, такими як Європейське банківське управління та Європейська служба з питань цінних паперів і ринків, є ще одним пріоритетом. Така співпраця дозволить Україні брати участь у процесах спільної розробки норм та стандартів, враховувати європейську правозастосовну практику, а також пришвидшити інтеграцію у спільний цифровий ринок.

Нарешті, ключовим елементом у досягненні ефективного цифрового правового регулювання є інвестиції в освіту та підвищення кваліфікації кадрів. Необхідно розробити спеціалізовані освітні програми для держслужбовців, регуляторів, суддів, а також працівників фінансових установ з питань цифрової економіки, регулювання fintech, штучного інтелекту та кібербезпеки.

Висновки. У ході дослідження встановлено, що цифрова трансформація фінансової системи України є комплексним і багатоаспектним процесом, який вимагає як технологічної модернізації, так і відповідного оновлення правового регулювання. У сучасних умовах важливо не лише впроваджувати новітні фінансові технології, але й створювати стабільне нормативно-правове середовище для їхнього безпечного та ефективного функціонування.

Проаналізовані законодавчі акти свідчать про наявність первинної бази для цифровізації фінансового сектору, однак її гармонізація з правом ЄС досі залишається частковою. Застосування міжнародних стандартів (зокрема PSD2, eIDAS, MiCA, DORA) має системний, але нерівномірний характер, що знижує ефективність правового регулювання у сфері цифрових платіжних послуг, електронної ідентифікації та криптоактивів.

Серед структурних викликів цифрової трансформації варто відзначити відсутність належної міжвідомчої координації, нестачу спеціалізованих кадрів у регулюючих органах та слабкий зв'язок між розробкою нормативних актів і практикою їх застосування.

Вирішення виявлених проблем потребує не лише законодавчих змін, а й активної співпраці з європейськими фінансовими регуляторами. Доцільно налагодити постійний діалог із структурами ЄС щодо запозичення правових механізмів у сфері криптоактивів, штучного інтелекту, фінансової стійкості та захисту даних.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Бабич Є.Ю., Ліптуга В.О. Фінансово-правове регулювання обігу віртуальних валют. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2025. Т. 3, № 86. С. 221–226. URL: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.86.3.33 (дата звернення: 07.04.2025).
2. Базові аспекти цифровізації та їх правове забезпечення / К.В. Єфремова та ін.; ред. К.В. Єфремова. Харків: НДІ прав. забезп. інновац. розвитку НАПрН України, 2021. 180 с. URL: https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/19327/1/Tsyfrovizatsiya21.pdf (дата звернення: 05.04.2025).
3. Луценко В.Р., Пікуля Т О. Правове забезпечення цифрової трансформації в Україні. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2024. Т. 1, № 81. С. 61–67. URL: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.81.1.9 (дата звернення: 07.04.2025).
4. Попова Л., Гордієнко К. Правове регулювання використання fintech та blockchain у банківському секторі України. *Вісник луганського навчально-наукового інституту імені Е.О. Дідоренка*. 2023. Т. 103, № 3. С. 142–154. URL: https://doi.org/10.33766/2524-0323.103.142-154 (дата звернення: 07.04.2025).
5. Про електронну ідентифікацію та електронні довірчі послуги: Закон України від 05.10.2017 № 2155-VIII: станом на 18 груд. 2024 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2155-19#Text (дата звернення: 07.04.2025).
6. Про платіжні послуги : Закон України від 30.06.2021 № 1591-IX: станом на 1 січ. 2025 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1591-20#Text (дата звернення: 07.04.2025).
7. Товкун Л. Правове регулювання фінансових технологій: аналіз національного та світового досвіду. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 6. С. 260–263. URL: https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-6/64 (дата звернення: 07.04.2025).

8. Чому в Україні так і не запрацював Закон України «Про віртуальні активи». *Rates – Manage Your Finances Smartly*. URL: https://rates.fm/ua-uk/expert-opinion/chomu-v-ukrayini-tak-i-ne-zapracyuvav-zakon-ukrayini-pro-virtualni-aktivi/ (дата звернення: 07.04.2025).
9. Щербатюк І.О., Пирога І.С., Пирога М.І. Правове регулювання цифрової трансформації інституту місцевого самоврядування: зарубіжний досвід. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2024. Т. 1, № 85. С. 231–236. URL: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.85.1.32 (дата звернення: 07.04.2025).
10. CCPA і GDPR та закон України «Про захист персональних даних». *theDC.studio – Веб-дизайн і розробка сайтів на WordPress*. URL: https://thedc.studio/blog/ccpa-gdpr-law-of-ukraine/ (дата звернення: 07.04.2025).
11. Directive (EU) 2015/2366 of the European Parliament and of the Council of 25 November 2015 on payment services in the internal market : Directive (EU) of 25.11.2015 no. 2015/2366. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:32015L2366 (date of access: 04.04.2025).
12. Regulation (EU) 2022/2554 the European Parliament and of the Council of 14 December 2022 on digital operational resilience for the financial sector and amending Regulations (EC) No 1060/2009 : REGULATION (EU) of 14.12.2022 no. 2022/2554. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:32022R2554 (date of access: 04.04.2025).
13. Regulation (EU) 2023/1114 the European Parliament and of the Council of 31 May 2023 on markets in crypto assets: REGULATION (EU) of 31.05.2023. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:32023R1114 (date of access: 05.04.2025).
14. Regulation (EU) No 910/2014 of the European Parliament and of the Council of 23 July 2014 on electronic identification and trust services for electronic transactions in the internal market and repealing Directive 1999/93/EC : REGULATION (EU) of 23.07.2014 no. 910/2014. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:32014R0910 (date of access: 04.04.2025).

УДК 341.1/8
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.4.27

ПОДВІЙНА АТРИБУЦІЯ ТА СПІЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ МІЖНАРОДНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ ТА ДЕРЖАВИ

Новашок Д.О.,
доктор філософії, асистент кафедри міжнародного права
Львівського національного університету імені Івана Франка
ORCID: 0009-0004-6685-3679
e-mail: dmytro.novashok@lnu.edu.ua

Новашок Д.О. Подвійна атрибуція та спільна відповідальність міжнародної організації та держави.

У статті досліджується питання подвійної атрибуції міжнародно-протиправного діяння одночасно і державі, і міжнародній організації. Встановлено, що у випадку подвійної атрибуції одного й того самого міжнародно-протиправного діяння обом суб'єктам, у них виникає спільна міжнародно-правова відповідальність. Спільна відповідальність має важливі наслідки для змісту цієї відповідальності, оскільки зобов'язання щодо припинення порушення та відшкодування збитків можуть також бути спільними для кількох відповідальних суб'єктів, і постраждала сторона може вимагати припинення порушення або відшкодування від кожного з них. Виявлено, що норми міжнародного права, зокрема Проєкт статей про відповідальність міжнародних організацій 2011 року, допускають можливість подвійної атрибуції, однак жодним чином не врегульовують особливості розподілу відповідальності, що виникає внаслідок цього.

Проаналізовано, що в контексті подвійної атрибуції поведінки важливими є два правила присвоєння поведінки. Зокрема атрибуція поведінки, зважаючи на органічний *de jure* зв'язок між органом або агентом, який фактично вчиняє міжнародно-протиправне діяння, та суб'єктом – державою чи міжнародною організацією. Іншим правилом атрибуції, яке відіграє важливу роль в контексті подвійного присвоєння поведінки, є атрибуція на основі здійснення суб'єктом ефективного контролю над органом чи агентом.

У статті було окреслено випадки, в яких може відбуватись подвійна атрибуція і, відповідно, наставати спільна відповідальність держави та міжнародної організації. По-перше, подвійна атрибуція може відбуватись у випадку, коли орган чи агент, який вчинив міжнародно-протиправне діяння, має *de jure* зв'язок як з державою, так і з міжнародною організацією. По-друге, спільна відповідальність може наступати у випадках, коли орган чи агент має органічний *de jure* зв'язок з міжнародною організацією, проте знаходиться під ефективним контролем держави у момент здійснення міжнародно-протиправного діяння.

Разом з тим, було визначено, що спільна відповідальність виникає не лише з подвійної атрибуції поведінки, але також у випадку настання похідної відповідальності, зокрема у випадках надання допомоги та сприяння, керівництва та контролю, примусу, а також ухилення від зобов'язань.

Ключові слова: міжнародно-правова відповідальність, держава, міжнародна організація, подвійна атрибуція, спільна відповідальність, Проєкт статей про відповідальність міжнародних організацій.

Novashok D.O. Dual attribution and shared responsibility of an international organization and a state.

The article examines the issue of dual attribution of an internationally wrongful act simultaneously to both a state and an international organization. It is established that when one and the same internationally wrongful act is attributed to both subjects, shared international legal responsibility arises. Shared responsibility has important implications for the content of such responsibility, as the obligations to cease the wrongful act and to make reparation may be shared among multiple responsible actors, and the injured party may seek cessation or reparation from each of them.

It is found that the norms of international law, particularly the 2011 Draft Articles on the Responsibility of International Organizations, allow for the possibility of dual attribution, but do not in any way regulate the specific features of the distribution of responsibility arising from it.

The analysis shows that, in the context of dual attribution of conduct, two rules of attribution are particularly important. One is attribution based on the existence of an organic *de jure* link between the organ or agent that committed the internationally wrongful act and the subject – be it a state or an international organization. The other rule of attribution that plays an important role in the context of dual attribution is attribution based on the exercise of effective control by the subject over the organ or agent.

The article outlines the situations in which dual attribution may occur and, accordingly, shared responsibility of the state and the international organization may arise. First, dual attribution may occur when the organ or agent that committed the internationally wrongful act has a *de jure* connection with both the state and the international organization. Second, shared responsibility may arise in situations where the organ or agent has an organic *de jure* link with the international organization but is under the effective control of the state at the time the internationally wrongful act is committed.

At the same time, it is determined that shared responsibility arises not only from dual attribution of conduct but also in cases of derivative responsibility, particularly in situations involving aid or assistance, direction and control, coercion, as well as circumvention of obligations.

Key words: international legal responsibility, state, international organization, dual attribution, shared responsibility, Draft Articles on the Responsibility of International Organizations.

Постановка проблеми. У міжнародно-правовій науці визнається, що міжнародні організації є автономними суб'єктами, які мають правосуб'єктність, відокремлену від їхніх членів. Водночас держави також зберігають свою окрему правосуб'єктність, коли вони стають членами міжнародної організації. Це особливо важливо для питань міжнародної відповідальності, оскільки окрема правосуб'єктність міжнародної організації та її держав-членів означає, що всі вони мають здатність нести міжнародні зобов'язання та міжнародну відповідальність у разі порушення цих зобов'язань. Проте, дискусійним залишається питання розподілу цієї відповідальності між зазначеними суб'єктами.

Стан опрацювання проблематики. Серед зарубіжних науковців, які приділяли увагу питанню подвійної атрибуції та спільної відповідальності можна виокремити С. Йогансена, А. Нолл-кемпера, Н. Недескі, тощо. Водночас, в українській міжнародно-правовій науці ця проблематика залишається недостатньо дослідженою.

Метою дослідження є виокремлення особливостей міжнародно-правового регулювання подвійної атрибуції міжнародно-протиправних діянь міжнародній організації та державі, а також встановлення специфіки притягнення суб'єктів до подвійної міжнародної відповідальності.

Виклад основного матеріалу. Для встановлення того, чи держава або міжнародна організація має бути притягнута до відповідальності, необхідно встановити дві передумови такої відповідальності. Першим елементом є встановлення відповідного суб'єкта, який несе відповідальність за діяння, за допомогою процесу присвоєння (атрибуції) поведінки державі або міжнародній організації. Кодифікований Комісією міжнародного права Проєкт статей про відповідальність міжнародних організацій 2011 року (далі – ПСВМО) у статтях 6-9 окреслив правила присвоєння діянь суб'єкту, що є передумовою для притягнення до міжнародно-правової відповідальності [1]. Другим важливим елементом є міжнародна протиправність самого діяння. ПСВМО не визначає, які саме дії чи бездіяльність є міжнародно-протиправними, проте посилається на загальне міжнародне право (стаття 5) [1].

У зв'язку з цим, постає важливе питання, яке не врегульоване ПСВМО, а саме, чи може одне й те саме діяння бути присвоєне двом суб'єктам одночасно? І, так само постає питання про те, чи може виникати спільна відповідальність міжнародної організації та держави?

Проблема спільної відповідальності міжнародної організації та держави залишається дискусійною, зважаючи зокрема на те, що самі правила атрибуції поведінки міжнародним організаціям, кодифіковані Комісією міжнародного права, часто піддаються критиці. На думку професора Ґ. Гафнера, основною причиною цього є те, що, на відміну від Проєкту статей про відповідальність держави за міжнародно-протиправні діяння (далі – ПСВД), кодифіковані у ПСВМО правила атрибуції не завжди підкріплені звичаєвою практикою [2]. Натомість, на думку С. Йогансена ціл-

ком доречним є проводити аналогії з правилами атрибуції, що застосовуються до єдиного іншого типу автономної юридичної особи в міжнародно-правовій системі – держав [3]. Тим не менш, виходячи з того, що сучасні правила атрибуції поведінки, кодифіковані у ПСВМО, відображають загальне міжнародне право, варто розглянути подвійну атрибуцію поведінки як концепт.

Ключовим елементом подвійної атрибуції є єдиний курс поведінки суб'єктів – одна дія або бездіяльність (діяння). Відповідно, це діяння одночасно присвоюється і державі, і міжнародній організації. При подвійній атрибуції поведінки і державі, і міжнародній організації у них виникає спільна відповідальність. Однак, як підкреслює професор А. Ноллкемпер, оскільки держави та міжнародні організації не завжди зобов'язані виконувати однакові первинні юридичні зобов'язання, може трапитися так, що дія, яка присвоюється одночасно державі та міжнародній організації, призводить до відповідальності тільки однієї з них [4]. Це, наприклад, може статися, якщо дія є порушенням зобов'язань за міжнародним договором лише для держави, оскільки держави є сторонами більшої кількості договорів, ніж міжнародні організації.

Варто погодитись з Н. Недескі, яка зауважує, що спільна відповідальність має важливі наслідки для змісту цієї відповідальності, оскільки зобов'язання щодо припинення порушення та відшкодування збитків можуть також бути спільними для кількох відповідальних суб'єктів, і постраждала сторона може вимагати припинення порушення або відшкодування від кожного з них [5].

Комісія міжнародного права у ПСВМО також визнає можливість спільної відповідальності міжнародної організації та держави. Зокрема, у статті 48 закріплено, що «коли міжнародна організація та одна або кілька держав чи інших міжнародних організацій відповідальні за одне й те саме міжнародно-протиправне діяння, кожна держава чи організація може бути притягнута до відповідальності за це діяння» [1]. Професори А. Ноллкемпер, Ж. д'Аспремонт та інші визначають, що спільна відповідальність наступає у випадку вчинення кількома суб'єктами міжнародного права одного або кількох міжнародно-протиправних діянь, які спричиняють спільну шкоду [6]. Тим не менш, правила подвійної атрибуції у ПСВМО відсутні, саме тому таке присвоєння поведінки залишається дискусійним і його застосування варто шукати в інших нормах та судовій практиці.

В контексті подвійної атрибуції поведінки важливими є два правила присвоєння поведінки, які закріплені в ПСВМО. Перш за все, атрибуція поведінки, зважаючи на органічний *de jure* зв'язок між органом або агентом, який фактично вчиняє міжнародно-протиправне діяння, і суб'єктом – державою чи міжнародною організацією. Така атрибуція закріплена у статті 6 ПСВМО і передбачає, що «дії органу або агента міжнародної організації при виконанні функцій цього органу чи агента вважатимуться актом цієї організації відповідно до міжнародного права, незалежно від того, яку посаду цей орган або агент займає в організації» [1]. Відповідно, поведінка органів чи агентів держави присвоюються цій державі, що закріплено у статті 4 ПСВД [7]. С. Йогансен підкреслює, що атрибуція поведінки, зважаючи на органічний зв'язок, відбувається *en bloc*, тобто уся поведінка органів і агентів присвоюється державі чи міжнародній організації, до якої вони належать [3].

Іншим правилом атрибуції, яке відіграє важливу роль в контексті подвійного присвоєння поведінки, є атрибуція на основі здійснення суб'єктом (ефективного) контролю над органом чи агентом. Така атрибуція несе *ad hoc* характер і необхідним є доводити здійснення контролю суб'єкта над органом чи агентом для кожного конкретного діяння. Як ПСВМО у статті 7, так і ПСВД у статті 8 визначають правила атрибуції на основі ефективного контролю. Однак, можна стверджувати, що в даному контексті стаття 8 ПСВД є нерелевантною, адже вона встановлює правило присвоєння поведінки приватних осіб або груп державі [7]. На противагу, стаття 7 ПСВМО не піднімає питання атрибуції поведінки приватних осіб чи груп, а лише визначає, що атрибуція відбувається або державі, яка надає свої органи чи агентів міжнародній організації, або самій міжнародній організації [8, с. 123-124].

Зважаючи на вищевикладене, можна окреслити випадки, в яких може відбуватись подвійна атрибуція і, відповідно, наставати спільна відповідальність держави та міжнародної організації.

По-перше, подвійна атрибуція може відбуватись у випадку, коли орган чи агент, який вчинив міжнародно-протиправне діяння, має *de jure* зв'язок як з державою, так і з міжнародною організацією. Така ситуація може відбуватись у випадках, коли між державою та міжнародною організацією створено спільний орган.

У цьому контексті варто згадати справу «Фосфатні землі в Науру» (Науру проти Австралії) Міжнародного Суду ООН 1992 року. У цій справі піднімалось питання про відповідальність Австралії за порушення своїх міжнародних зобов'язань щодо Науру, зокрема щодо використання фосфатних родовищ на території Науру, яке відбувалося під контролем Австралії в період, коли Науру була підопічною територією Ліги Націй, а потім ООН [9]. Важливим в межах предмету дослідження цієї статті є те, що Договір про підопічне управління територією Науру, який замінив Мандат Ліги Націй, був затверджений Генеральною Асамблеєю ООН і надавав Австралії права управителя території Науру [10]. Таким чином, суб'єктами управління над територією Науру була Ліга Націй (потім – ООН) з однієї сторони та Австралія з іншої. І хоча Науру позивалось лише проти Австралії, у даному випадку могла виникнути спільна відповідальність між Лігою Націй (ООН) та Австралією.

По-друге, спільна відповідальність може наступати у випадках, коли орган чи агент має органічний *de jure* зв'язок з міжнародною організацією, проте знаходиться під ефективним контролем держави у момент здійснення міжнародно-протиправного діяння. Відповідно, міжнародно-протиправне діяння має бути вчинене органом чи агентом міжнародної організації у розумінні статті 6 ПСВМО, проте водночас цей орган чи агент має перебувати під ефективним контролем держави у розумінні статті 7 ПСВМО.

Ключовими справами для розуміння такого виду спільної відповідальності є «Держава Нідерланди проти Хасана Нухановича» (*The State of the Netherlands v. Hasan Nuhanović*) та «Держава Нідерланди проти Різо Мустафіча» (*The State of the Netherlands v. Rizo Mustafić)*. Ці справи розглядались у національних судах Нідерландів і дійшли до Верховного суду, який виніс фінальне рішення, що встановлює межі розподілу відповідальності держави та міжнародної організації. У цих справах необхідно було встановити, який суб'єкт несе відповідальність за бездіяльність Датчбату (*Dutchbat*), що діяв у складі Сил ООН з охорони (*UNPROFOR*), щодо захисту цивільного населення під час геноциду в Сребрениці в 1995 році [11].

У рамках своєї місії Датчбат перебував у розпорядженні Сил ООН з охорони, тобто мав органічний *de jure* зв'язок з міжнародною організацією. В той же час, Верховий суд Нідерландів встановив, що діяння Датчбату можуть бути присвоєні Нідерландам на основі статті 7 ПСВМО, адже «уряд фактично наказав нідерландським військовим евакуювати Датчбат, а також біженців, а видворення сім'ї Нухановича було наслідком того, як була організована евакуація з комплексу, і того, як виконувалися вказівки уряду» [11]. Таким чином, діяння Датчбату здійснювались під ефективним контролем зі сторони Нідерландів. Зважаючи на такий подвійний зв'язок, посилаючись на статті 7 і 48 ПСВМО, Верховний суд Нідерландів постановив, що міжнародне право не виключає можливості подвійного присвоєння поведінки [11].

Разом з тим, важливо зауважити, що спільна відповідальність не завжди виникає з подвійної атрибуції поведінки. Насправді, подвійна атрибуція є лише однією з кількох підстав, на яких міжнародна організація та держава-член можуть нести спільну відповідальність. З цього приводу С. Йогансен зауважує, що одним з таких випадків є похідна відповідальність [3], або ж як Комісія міжнародного права називає це – «відповідальність у зв'язку з діянням іншого суб'єкта» [1]. У ПСВМО виділяється чотири види похідної відповідальності:

- надання допомоги та сприяння (статті 14 та 58);
- керівництво та контроль (статті 15 та 59);
- примус (статті 16 та 60);
- ухилення від зобов'язань (статті 17 та 61) [1].

Спільною рисою всіх цих випадків є те, що один суб'єкт міжнародного права (міжнародна організація) певним чином впливає на інший суб'єкт міжнародного права (державу), спонукаючи його діяти певним чином. Б. Бутін виокремлює наступні форми, яких може набувати похідна відповідальність:

- міжнародна організація може надавати допомогу та сприяння державі-члену, наприклад, шляхом підтримки військового підрозділу, який перебуває під командуванням держави-члена;
- міжнародна організація може здійснювати керівництво та контроль за поведінкою держави-члена, наприклад, ухвалюючи рішення, які держави-члени зобов'язані виконувати;
- міжнародна організація може примушувати державу-члена, тобто створювати ситуацію, подібну до дії непереборної сили (*force majeure*);
- міжнародна організація може ухилитись від своїх зобов'язань, наприклад, ухваливши рішення, яке зобов'язує держави-члени вчинити дію, що була б незаконною, якби її здійснила сама організація [12].

Така спільна відповідальність була проілюстрована у справі ЄСПЛ «*Bosphorus Airways v Ireland*» 2005 року. Згідно з фабулою справи влада Ірландії затримала літак авіакомпанії *Bosphorus Airways* на виконання рішення Регламенту ЄС 990/93, який передбачав затримання усіх літаків, що належали Югославії. За рішенням ЄСПЛ акт затримання літака був присвоєний Ірландії на підставі органічного *de jure* зв'язку. Авіакомпанія *Bosphorus Airways* стверджувала, що затримання порушило її право власності відповідно до статті 1 Першого протоколу до ЄКПЛ [13].

Водночас, юридичний обов'язок затримати літак випливав із Регламенту ЄС, ухваленого Радою ЄС. Тому, оскільки Рада є органом ЄС, її рішення про ухвалення Регламенту було присвоєно Європейському Союзу. Як підкреслює Ф. Шоркопф, затримання є діянням, що безпосередньо спричинило шкоду, а рішення про ухвалення Регламенту – це співучасть, яка полягала у керівництві поведінкою держави-члена [14].

На основі аналізу цією справи можна чітко побачити, що внаслідок одного міжнародно-протиправного діяння настала спільна відповідальність Ірландії та ЄС, проте подвійної атрибуції не відбулось, адже кожному суб'єкту була присвоєна різна поведінка.

Висновки. Питання подвійної атрибуції поведінки у міжнародному праві має складний і досі дискусійний характер, що зумовлено відсутністю чітко сформульованих норм у Проєкті статей про відповідальність міжнародних організацій. Водночас, судова практика та доктринальні підходи свідчать про можливість присвоєння одного й того ж діяння як державі, так і міжнародній організації. Це, у свою чергу, може призводити до настання спільної відповідальності, особливо в ситуаціях існування подвійного зв'язку між суб'єктом діяння і відповідними суб'єктами міжнародного права. Крім того, важливо відмежовувати подвійне присвоєння від похідної відповідальності, яка настає внаслідок сприяння, керівництва, примусу або ухилення від зобов'язань. Ці форми взаємодії між державами та міжнародними організаціями демонструють, що спільна відповідальність може виникати не лише через єдине діяння, а й у випадку взаємозалежних, але різних дій, які присвоюються кожному суб'єкту окремо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Draft articles on the Responsibility of International Organizations. *International Law Commission*. 2011. URL: https://legal.un.org/ilc/texts/instruments/english/draft_articles/9_11_2011.pdf.
2. Hafner G. Is the Topic of Responsibility of International Organizations Ripe for Codification? Some Critical Remarks. *From Bilateralism to Community Interest: Essays in Honour of Bruno Simma* / ed. Fastenrath U. et al. Oxford University Press, 2011. P. 695–717.
3. Johansen S. Dual Attribution of Conduct to both an International Organisation and a Member State. *Oslo Law Review*. 2019. Vol. 6, Iss. 3. P. 178–197.
4. Nollkaemper A. Shared Responsibility in International Law: A Conceptual Framework. *Michigan Journal of International Law*. 2013. Vol. 34, Iss. 2. P. 359–438.
5. Nedeski N. Shared Obligations and the Responsibility of an International Organization and Its Member States: The Case of EU Mixed Agreements. *International Organizations Law Review*. 2021. № 18. P. 139–178.
6. Nollkaemper A., d'Aspremont J., Ahlborn C., Boutin B., Nedeski N., Plakokefalos I. Guiding Principles on Shared Responsibility in International Law. *European Journal of International Law*. 2020. Vol. 31, Iss. 1. P. 15–72.
7. Draft Articles on Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts, with commentaries. *International Law Commission.* 2001. URL: https://legal.un.org/ilc/texts/instruments/english/commentaries/9_6_2001.pdf.
8. Новашок Д.О. Ефективний контроль у сучасному міжнародному праві: дис. ... д-ра філософії зі спеціальності 293 (Міжнародне право). Львів, 2024. 244 с.
9. Certain Phosphate Lands in Nauru (Nauru v. Australia). *International Court of Justice*. 1992. URL: https://www.icj-cij.org/sites/default/files/case-related/80/080-19920626-JUD-01-00-EN.pdf.
10. Trusteeship Agreement for the Territory of Nauru A/RES/140(II). *General Assembly of the United Nations*. 1947. URL: https://docs.un.org/en/A/RES/140(II).
11. State of the Netherlands v Nuhanović. *Supreme Court of the Netherlands*. 2013. URL: http://www.rechtspraak.nl/Organisatie/Hoge-Raad/OverDeHogeRaad/publicaties/Documents/12%2003324pdf.

12. Boutin B. Responsibility in Connection with the Conduct of Military Partners. *Military Law and Law of War Review*. 2017. Vol. 56, Iss. 2. P. 57–91.
13. Bosphorus Hava Yolları Turizm ve Ticaret Anonim Şirketi v. Ireland. *European Court of Human Rights*. 2005. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22002-3835%22]}.
14. Schorkopf F. The European Court of Human Rights' Judgment in the Case of Bosphorus Hava Yollari Turizm v. Ireland. *German Law Journal*. 2005. Vol. 6, Iss. 9. P. 1255–1264.

УДК 341.24(477+420):340.1
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.4.28

УГОДА ПРО СТОРІЧНЕ ПАРТНЕРСТВО МІЖ УКРАЇНОЮ ТА ВЕЛИКОЮ БРИТАНІЄЮ: ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ

Петруненко Я.В.,
доктор юридичних наук, професор,
провідний науковий співробітник
відділу проблем модернізації господарського права та законодавства
Державної установи «Інститут економіко-правових досліджень
імені В.К. Мамутова Національної академії наук України»
ORCID: 0000-0002-1186-730X
e-mail: petrunenko@yahoo.com

Петруненко Я.В. Угода про сторічне партнерство між Україною та Великою Британією: правовий аналіз.

Стаття присвячена комплексному правовому аналізу Угоди про сторічне партнерство між Україною та Сполученим Королівством Великої Британії і Північної Ірландії, укладеної 16 січня 2025 р. Аргументовано, що укладена Угода про сторічне партнерство є унікальним зразком довготривалого міжнародного договору, котрий поєднує політичну, безпекову, економічну та правову компоненти стратегічного двостороннього співробітництва. Представлено аналітичний огляд офіційних текстів, супровідних документів, британської парламентської аналітики, експертних оцінок провідних європейських дослідницьких центрів, а також міжнародного правового контексту. Зроблено акцент на історичних витоках українсько-британських відносин, які сягають глибин європейської дипломатії, та продемонстровано логічне продовження вказаних відносин в умовах нової архітектури європейської безпеки. Охарактеризовано основні положення та розкрито правову природу Угоди про сторічне партнерство як міжнародного договору, що поєднує елементи рамкової угоди, секторальних зобов'язань і механізмів політичного узгодження. Проаналізовано правовий статус Угоди про сторічне партнерство відповідно до Конституції України та норм міжнародного права, визначено співвідношення укладеної Угоди про сторічне партнерство з іншими міжнародними зобов'язаннями України, зокрема в контексті євроатлантичної інтеграції. Приділено увагу вивченню правових ризиків, пов'язаних з деякими окремими положеннями Угоди про сторічне партнерство, наприклад щодо Чорного і Азовського морів, участі у розслідуванні воєнних злочинів та правового регулювання оборонного співробітництва. Розкрито механізми реалізації українсько-британської Угоди про сторічне партнерство. Визначено можливі правові, економічні, геополітичні наслідки реалізації Угоди про сторічне партнерство в коротко- та довгостроковій перспективі. По результатах проведеного правового аналізу сформульовано висновки щодо потенціалу Угоди про сторічне партнерство як фундаменту для стратегічного альянсу нового типу та її впливу на національну правову систему України.

Ключові слова: Україна, Велика Британія, сторічне партнерство, міжнародний договір, правовий аналіз, стратегічне співробітництво, безпека, оборонне партнерство, правова система, міжнародне право, Чорне море, Азовське море, євроінтеграція, міжнародні зобов'язання.

Petrunenko Ia. UK-Ukraine 100 Year Partnership Agreement: legal analysis.

The article is devoted to a comprehensive legal analysis of the One Hundred Year Partnership Agreement between the United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland and Ukraine, concluded on 16 January 2025. The author argues that the UK-Ukraine 100 Year Partnership Agreement is a unique model of a long-term international treaty which combines political, security, economic and legal components of strategic bilateral cooperation. The article presents an analytical review of official texts, supporting documents, British parliamentary analytics, expert assessments of leading European think

tanks, and the international legal context. The author focuses on the historical origins of Ukrainian-British relations, which go back to the depths of European diplomacy, and demonstrates the logical continuation of these relations in the context of the new European security architecture. The author describes the main provisions and reveals the legal nature of the UK-Ukraine 100 Year Partnership Agreement as an international treaty that combines elements of a framework contract, sectoral commitments and political coordination mechanisms. The legal status of the UK-Ukraine 100 Year Partnership Agreement in accordance with the Constitution of Ukraine and international law is analysed, and the correlation of the UK-Ukraine 100 Year Partnership Agreement with other international obligations of Ukraine, in particular in the context of Euro-Atlantic integration, is determined. Attention is paid to the study of legal risks associated with some specific provisions of the UK-Ukraine 100 Year Partnership Agreement, for example, on the Black and Azov Seas, participation in the investigation of war crimes and legal regulation of defence partnership. The mechanisms for implementing the UK-Ukraine 100 Year Partnership Agreement are also described. The author identifies possible legal, economic and geopolitical consequences of the UK-Ukraine 100 Year Partnership Agreement in the short and long term. Based on the results of the legal analysis, the author formulates conclusions regarding the potential of the UK-Ukraine 100 Year Partnership Agreement as a foundation for a new type of strategic alliance and its impact on the national legal system of Ukraine.

Key words: Ukraine, United Kingdom, the One Hundred Year Partnership Agreement, international treaty, legal analysis, strategic cooperation, security, defence partnership, legal system, international law, Black Sea, Sea of Azov, European integration, international obligations.

Постановка проблеми. Історичні зв'язки українських та британських земель сягають глибини століть, формуючи тим самим підґрунтя для сучасного стратегічного партнерства. Ще за часів Київської Русі відбувалися контакти з європейськими сусідами, в т.ч. з Британськими островами, через династичні шлюби та торгівлю вікінгів, що опосередковано пов'язувало руські князівства з англосаксонським світом. У більш пізні епохи Велика Британія та Україна перетиналися в геополітичних подіях: так, під час Кримської війни XIX ст. британські війська воювали проти російської імперії у Криму, фактично на території України, виступаючи за принципи свободи навігації у Чорному морі. Британська імперія також стежила за подіями в Україні на початку XX ст., а після Першої світової війни українська діаспора у Лондоні доносила світові прагнення України до незалежності. Зі здобуттям Україною незалежності у 1991 р. Велика Британія однією з перших визнала нову державу та встановила з нашою державою дипломатичні відносини. Надалі ці відносини зміцнювалися, зокрема Велика Британія стала одним із гарантів суверенітету України за Будапештським меморандумом 1994 р. У 1990-х і 2000-х роках між нашими країнами було укладено цілу низку угод про співробітництво, як наприклад двосторонній договір про інвестиції 1993 р. та у сфері оборони і торгівлі. Новий етап партнерства між нашими країнами настав після початку російсько-української війни – від 2014 р. Велика Британія послідовно підтримує Україну, а з початком широкомасштабного вторгнення у 2022 р. Лондон став одним із провідних союзників Києва, надаючи значну дипломатичну, військову та фінансову допомогу. Станом на початок 2025 р. обсяг британської підтримки Україні свідчить про безпрецедентну глибину двосторонніх відносин.

На цьому історичному тлі 16 січня 2025 р. в Києві було підписано Угоду про сторічне партнерство між Україною та Сполученим Королівством Великої Британії і Північної Ірландії [1] (далі – угода, Угода про сторічне партнерство, Сторічна угода) – документ, котрий покликаний вивести двосторонні відносини на новий рівень та закласти основу співробітництва на ціле століття. Сторічна угода 2025 р. задумана як логічне продовження цих домовленостей, адже вона «покликана побудувати міцні зв'язки між двома країнами в усьому спектрі відносин: від торгівлі, безпеки та оборони, до науки, технологій, освіти та культури». Іншими словами, новий договір охоплює всі ключові сфери співробітництва, акумулюючи історичний досвід союзництва та відповідаючи на виклики сучасності.

Сторічна угода одразу була охарактеризована сторонами як історична та безпрецедентна. Прем'єр-міністр К. Стармер наголосив, що «*ми ближчі*, *ніж будь-коли*, *і це партнерство виведе нашу дружбу на новий рівень… Це інвестиція в наші країни на наступне століття*». Британський уряд підкреслив, що «*між Великою Британією та Україною*, *формалізовані через нове партнерство*», яке зміцнить безпеку та «*дозволить стояти пліч-о-пліч із суверенною Україною*

упродовж наступного століття» [2]. Водночас експерти зауважують, що 100-річна перспектива є радше символічною, бо міжнародно-правові зобов'язання заздалегідь на такий тривалий строк – рідкісне явище, і важливо зрозуміти реальний зміст та механізми реалізації цієї угоди.

У цьому дослідженні здійснено комплексний правовий аналіз Угоди про сторічне партнерство, враховуючи її історичне підґрунтя, основні положення, взаємозв'язок з міжнародним правом та іншими договорами. Підписання настільки довгострокової та всеосяжної двосторонньої угоди ставить цілу низку важливих наукових і практичних питань. Головна проблема, на наш погляд, полягає у визначенні правової природи та «*реальності*» партнерства: чи створює вказаний договір якісно нові зобов'язання між Україною та Великою Британією, чи він переважно декларує вже існуючі домовленості? Іншими словами, необхідно з'ясувати, чи наповнена Сторічна угода конкретним правовим змістом, чи є «*символічною*» політичною декларацією на тлі війни та геополітичних змін. Постає питання, як співвідноситься цей договір з чинними нормами міжнародного права та іншими договорами України – зокрема, чи не суперечить він зобов'язанням в рамках НАТО й СОТ, чи не дублює попередні угоди про партнерство, чи відповідає Віденській конвенції про право міжнародних договорів 1969 р. Важливо також окреслити механізми реалізації угоди: які правові інструменти передбачено для втілення задекларованих намірів у сфері оборони, торгівлі та ін. і як забезпечуватиметься виконання зобов'язань протягом такого тривалого періоду часу. Окрема проблема – це прогнозування впливу Сторічної угоди на безпеку і розвиток України: чи стане вона дієвим інструментом стримування подальшої агресії рф та підтримки відбудови нашої країни, чи залишиться формальним актом без механізму колективної оборони. З британської сторони актуально оцінити, які ризики та вигоди несе настільки довгострокове зобов'язання – *політичні* (зобов'язання перед Україною на тлі можливих коливань підтримки з боку інших союзників), *економічні* (вартість відновлення України) та *військові* (залучення у потенційні конфлікти). Таким чином, проблема представленого дослідження полягає у тому, щоб надати ґрунтовну наукову оцінку Угоді про сторічне партнерство та визначити, наскільки вона є дієвою для забезпечення довгострокових інтересів України і Великої Британії у контексті міжнародної безпеки та розвитку.

Метою статті є всебічний правовий аналіз Угоди про сторічне партнерство між Україною та Великою Британією, визначення її змісту, юридичної природи, значення в системі міжнародних договорів, а також прогнозування її впливу на правову, економічну, геополітичну ситуацію обох держав. Досягнення зазначеної мети передбачає вирішення наступних **дослідницьких завдань:** вивчити історико-правове підґрунтя українсько-британських відносин; охарактеризувати основні положення і правову природу угоди; визначити механізми реалізації угоди; окреслити можливі правові, економічні, геополітичні наслідки реалізації угоди в коротко- і довгостроковій перспективі.

Стан опрацювання проблематики. Джерельна база представленого дослідження складається з нормативних документів, офіційних матеріалів та експертно-аналітичних публікацій. Першочерговим джерелом є текст самої Угоди про сторічне партнерство та супровідної Політичної декларації. Значну увагу в роботі приділено матеріалам парламентського контролю за укладенням угоди у Великій Британії. Зокрема, у дослідженні використано аналітичну записку Бібліотеки Палати громад від 05 лютого 2025 р. (типу *Insight*, автор – К. Міллз), яка доступно викладає зміст і контекст угоди. У вказаній записці наголошено, що угода «*спрямована на поглиблення безпекових зв'язків та зміцнення партнерства*», а також перелічено основні «*стовпи*» (*pillars*) такого співробітництва. Наводяться конкретні приклади, що випливають з Політичної декларації, зокрема спільні оборонні проекти, створення гнучких механізмів реагування, заснування британської військової інфраструктури в Україні, нове партнерство з морської безпеки тощо. Бібліотека Палати громад роз'яснює, що угода не містить положення про дію ст. 5 НАТО, однак повторює зобов'язання 2024 р. про консультації та підтримку в разі нападу третьої сторони. Вказані роз'яснення є важливими для юридичного аналізу змісту договору [3].

Особлива увага приділяється британським джерелам та аналітиці, як-то напрацюванням провідних центрів (*The Royal United Services Institute for Defence and Security Studies* (*RUSI*), *Chatham House*), матеріалам Бібліотеки Палати громад, оглядам у виданнях *Financial Times*, *The Guardian* тощо, щоб висвітлити бачення угоди як в Україні, так і у Великій Британії. Наприклад, безпекову сферу Сторічної угоди системно висвітлено в публікації *RUSI* (Н. Мелвін, лютий 2025 р.), де наголошено, що після приходу адміністрації Трампа європейські союзники відчувають «*нагальну потребу у чіткому безпековому зобов'язанні перед Києвом*», і Велика Британія фактично пропо-

нує взяти лідерство у підтримці України, уклавши угоду та очоливши формат *Ramstein* на заміну ролі США [4]. Вказане підтверджує геополітичне значення договору, як інструменту зміцнення європейської безпеки.

Виклад основного матеріалу. Угода про сторічне партнерство між Україною та Великою Британією є міжнародним договором двостороннього характеру, який має на меті створити довгострокову правову рамку для співпраці у ключових сферах. Документ складається з преамбули та 14 статей, до нього додається неформально пов'язана Політична декларація (тематичні «*стовпи*» співпраці), котра деталізує практичні заходи. Обидва тексти були підписані одночасно та проголошені як єдиний пакет «*100 Year Partnership*», проте їх юридичний статус різниться: власне, угода є юридично обов'язковою після відповідної ратифікації, а декларація являє собою політичне зобов'язання без прямої юридичної сили.

У преамбулі угоди сторони підтверджують відданість фундаментальним принципам міжнародного права та попереднім домовленостям (це ґрунтується на принципах Статуту ООН). Також підтримуються реформи ООН та повага до Гельсінського заключного акту й Паризької хартії. Зазначене вказує на намір сторін вписати двостороннє партнерство в русло загальноприйнятих норм міжнародної законності. Крім того, у вступній частині Сторічної угоди прямо визнаються попередні двосторонні домовленості: зокрема, згадується Угода про політичне співробітництво, вільну торгівлю і стратегічне партнерство 2020 р., яка «*залишається основою співробітництва*», а також Угода про співпрацю у сфері безпеки 2024 р. На наш погляд, це важливий сигнал безперервності, адже сторони не відмовляються від цих договірних зобов'язань, а навпаки, прагнуть їх посилити новим всеосяжним актом. Одразу артикулюється також і євроатлантичний курс України – Велика Британія підтверджує підтримку вступу України до НАТО, визнаючи його найкращою гарантією безпеки. Таким чином, вже на рівні преамбули визначено стратегічний характер угоди: вона покликана закріпити прагнення України до членства в НАТО та ЄС (через виконання певних стандартів і реформ) та водночас забезпечити британську підтримку на цьому шляху.

Перелік основних сфер співробітництва міститься у статтях 1-10 угоди. Їх умовно можна розділити на кілька тематичних блоків.

Безпека та оборона. Стаття 1 «*Зміцнення обороноздатності*» зобов'язує поглиблювати оборонне співробітництво, розвивати військові спроможності і оборонно-промислові бази обох країн, зокрема через спільні оборонні проекти, трансфер технологій та посилення спроможності України у сфері закупівель озброєнь. Особливо підкреслено інновації та захист прав інтелектуальної власності на передані технології – це важливо для спільного виробництва сучасних видів озброєнь (наприклад, безпілотників, ракетного озброєння) та стимулювання технологічного розвитку оборонної промисловості. Стаття 2 «*Зміцнення безпеки та досягнення консенсусу щодо членства України в НАТО*» фокусується на військово-політичному вимірі співпраці: сторони домовилися розвивати співробітництво з метою посилення євроатлантичного миру та готувати Україну до майбутнього членства в НАТО, підвищуючи при цьому взаємоузгодженість українських сил з силами Північноатлантичного альянсу. Цей пункт відображає політичне зобов'язання Великої Британії підтримувати курс України на вступ до НАТО, проте він не означає автоматичних гарантій безпеки. Фактично, це логічне продовження Бухарестського самміту НАТО 2008 р. (де Україні пообіцяно членство), але вже у двосторонньому форматі з конкретною країною-членом НАТО. Необхідно зазначити, що ані стаття 1, ані стаття 2 **не містять взаємних оборонних зобов'язань** на випадок нападу, тобто не створюють колективної оборони подібно ст. 5 Північноатлантичного договору. Натомість, йдеться про консультації, за зразком зобов'язань 2024 р.

Морська безпека є однією з ключових новел угоди. Вона передбачає, що сторони протидіятимуть довгостроковим системним загрозам для морської безпеки та сприятимуть відновленню свободи навігації. Принципово важливим є включення до угоди положень щодо посилення безпеки в Азовському морі, на чому акцентують увагу британські експерти [5]. Географія співробітництва охоплює не лише безпосередньо прилеглі морські території, а також і Балтику, де Велика Британія вже активно присутня. Зауважимо, що україно-британське морське партнерство – потенційно дуже значуще для обох сторін, оскільки покликане убезпечити життєво важливі торговельні маршрути, зокрема для експорту українського зерна. Англія традиційно є морською державою, і такий компонент угоди відображає її внесок у безпеку чорноморського регіону. Водночас, це сфера, де ідентифіковано й можливі ризики: залученість Великої Британії в Чорному та Азовському морях може викликати протидію рф, що вже видно із заяв мзс рф щодо «*неприпустимості*»

британської військової присутності в Азовському морі. Проте, правова природа зобов'язань в рамках вказаних положень угоди – це спільні зусилля та координація, без створення формального військового союзу.

Економіка і торгівля. Стаття 4 угоди «*Посилення економічного та торговельного співробітництва*» стосується відбудови та розвитку економік обох країн. Сторони домовились покращувати умови для інвестицій і торгівлі в обох країнах, співпрацювати у багатьох секторах (транспорті, інфраструктурі, енергетиці тощо) задля модернізації, стійкості та процвітання економік. Також підкреслено спільну мету *економічної інклюзивності*, боротьби з нерівністю і бідністю. Досліджувана стаття дещо узагальнена, але у Політичній декларації розписана більш конкретно: передбачено, зокрема, покращення використання Угоди 2020 р. про вільну торгівлю (щоб вона працювала на повну потужність), усунення торговельних бар'єрів, налагодження контактів між бізнесами обох країн. Вказані заходи фактично підтверджують, що Сторічна угода не замінює торговельного режиму, встановленого у 2020 р., а навпаки спирається на нього та прагне його оптимізувати. Наприклад, згадується цифрова торгівля як новий напрям співпраці (вже є окремий двосторонній *Digital Trade Agreement* [6]), а також розвиток фінансового сектору України за участю британського бізнесу. Окремо підкреслено підтримку реформ у сфері публічних закупівель та прозорості (аби мінімізувати корупційні ризики), особливо під час повоєнної відбудови. Британський уряд в додатку до угоди підтвердив плани задіяти механізми *UK Export Finance* для підтримки пріоритетних інфраструктурних проектів в Україні – як приклад, наводиться відбудова зруйнованих мостів у Києві за гарантій британського експортно-кредитного агентства. Отже, правова природа вказаних положень – рамкова: закріплено намір сприяти економічній співпраці, а інструменти (інвестиційні угоди, кредити, спільні проекти тощо) реалізовуватимуться додатково. Важливо, що такий підхід повною мірою узгоджується з правилами СОТ: країни вже мають зону вільної торгівлі, тож будь-яке усунення бар'єрів відбуватиметься в рамках цієї зони та не буде суперечити принципу РНС (режиму найбільшого сприяння) щодо третіх країн. Навпаки, сприяння в торгівлі йде на користь відкритій економіці, що відзначає і британський уряд.

Енергетика та довкілля. Стаття 5 угоди «*Посилення співпраці у сфері енергетики, клімату та чистого енергетичного переходу*» закріплює намір сторін поглибити співробітництво в енергетиці на засадах сталого розвитку та «*green transition*». Йдеться про підтримку переходу України на чисті джерела енергії, відбудову енергосектору з урахуванням кліматичних цілей, залучення інвестицій у цю галузь. У Політичній декларації деталізовано, що співпраця сторін включатиме дослідження відновлюваних джерел, водневої енергетики, декарбонізацію металургії (зелена сталь), розвиток видобутку критично важливих корисних копалин в Україні та забезпечення стабільності ядерної енергетики. Примітно, що згадано стратегію критичних мінералів – очевидно, йдеться про рідкісноземельні та інші корисні копалини (літій, кобальт тощо), необхідні для високотехнологічних галузей. Наразі Україна має значні поклади таких ресурсів і співпраця щодо їх видобутку відповідає інтересам обох сторін (від України – інвестиції та технології, від Великої Британії – диверсифікація постачань сировини). Крім вказаного, енергетичне партнерство також включає співробітництво в ядерній енергетиці, і це логічно з огляду на досвід України (велика атомна генерація, що потребує модернізації) та Великої Британії (прагнення інвестувати в малі модульні реактори, можливо на українському ринку). Положення статті 5 мають програмний характер, їх реалізація буде залежати від укладення конкретних договорів між енергетичними компаніями, інвестиційних угод та спільних наукових проектів у зазначеній сфері.

Правосуддя та відповідальність. Стаття 6 «*Посилення співпраці у сфері правосуддя та притягнення до відповідальності*» представляється важливою з точки зору відновлення справедливості за злочини війни. Сторони домовилися поглиблювати співпрацю між своїми правовими та судовими органами у кримінальній і цивільній сфері, а також посилювати координацію санкційної політики. Критично значущим є пункт про спільні кроки для «притягнення до відповідальності держав, що вчиняють грубі порушення міжнародного права». Хоча й прямо не названо, очевидно, що мається на увазі рф та необхідність встановлення відповідальності за агресію проти України. Політична декларація чітко визначає: сторони співпрацюватимуть, аби забезпечити притягнення рф до відповідальності за злочин агресії та інші воєнні злочини. Велика Британія вже приєдналася до «*основної групи*» зі створення спецтрибуналу за злочин агресії та підтримує роботу Міжнародного кримінального суду в розслідуванні злочинів в Україні. Таким чином, угода закріплює на довгостроковій основі взаємодію в сфері міжнародного кримінального правосуддя, що є

значущим прецедентом двостороннього характеру. Зауважимо, що у відносинах Україна-США чи Україна-ЄС подібного окремого договору про відповідальність немає і це відображає особливу роль Великої Британії як одного з лідерів санкційної коаліції та підтримки розслідувань (зокрема, британські юристи консультують українську прокуратуру). З правового погляду, стаття 6 – це зобов'язання співпрацювати, тож воно повною мірою корелює з існуючими міжнародно-правовими механізмами (як-то Міжнародний кримінальний суд, універсальна юрисдикція тощо) і не створює нових трибуналів, проте цементує спільну позицію обох країн щодо невідворотності покарання.

Боротьба з дезінформацією. Стаття 7 угоди «*Протидія іноземним інформаційним маніпуляціям і втручанню*» зобов'язує сторони посилювати інституційні зв'язки у протидії дезінформації та інформаційним загрозам. Йдеться фактично про кібербезпеку та інформаційну безпеку. Україна з 2014 р. піддається масованим російським кампаніям дезінформації, Велика Британія також є об'єктом російських інформаційних атак, тому двостороння співпраця в цій сфері передбачає обмін досвідом, спільні навчання, можливо створення центрів з протидії кібератакам, координацію стратегічних комунікацій. В угоді визначено «нарощувати стійкість до інформаційних загроз та забезпечувати ефективні дії для їх нейтралізації». Вказане узгоджується зі спільною заявою НАТО про необхідність боротьби з гібридними загрозами, але тут це вперше закріплено на двосторонньому рівні.

Наука і технології. Стаття 8 «*Посилення позицій як лідерів у галузі науки, технологій та інновацій*» має радше декларативний вигляд – сторони домовились спільно вирішувати виклики, використовувати можливості та стимулювати *стале інклюзивне зростання для всіх*. Можливо не дуже коректно звучатиме, але це загальні слова, проте Політична декларація конкретизує, про що йдеться: «розбудова спроможностей у критичних технологіях (штучний інтелект, кібер, космос), спираючись на досвід України у сфері безпілотників та інших оборонних технологій». Вказаний аспект привертає увагу і цікавий тим, що визнається внесок України у європейську безпеку через інновації – виробництво дронів, ракет, нестандартних технологічних рішень. Британські експерти погоджуються, що угода спрямована на «*поглиблення зв'язків у сфері безпеки та зміцнення партнерства для майбутніх поколінь*» [7]. З огляду на це, партнерство у сфері науки й технологій є взаємовигідним: Україна отримує доступ до британських наукових програм, а Велика Британія – до унікального досвіду воєнних інновацій України. Формально ця стаття не створює якихось нових інституцій, однак може призвести до підписання галузевих угод (між університетами, науковими центрами, оборонними лабораторіями). Вже зараз анонсовано, що будуть створені програми партнерства між університетами та науково-дослідними установами двох країн на взаємовигідній основі.

Соціально-культурні зв'язки. Стаття 9 угоди «*Використання потенціалу соціокультурних зв'язків*» охоплює гуманітарну сферу, зокрема права людини, гендерну рівність, соціальний захист, освіту, охорону здоров'я, спорт, культуру тощо. Заявлено намір «*зблизити суспільства*» обох країн шляхом співпраці за усіма переліченими напрямами. Особливо відзначено, що культура є невід'ємною частиною сталого розвитку, тому буде поглиблено співробітництво в галузі культури та збереження культурної спадщини, що цілком відповідає реаліям: під час війни сотні українських об'єктів культурної спадщини постраждали, і Велика Британія (де наявні потужні традиції охорони пам'яток) може допомогти як фахівцями, так і ресурсами. Вже створено Українсько-британську культурну комісію для захисту спадщини (згадується в матеріалах парламенту). Також в рамках цієї статті «покращення мобільності та усунення бар'єрів для подорожей громадян». І це дуже практичний момент: так, мається на увазі, що коли дозволять безпекові умови, країни розширять можливості для взаємних поїздок, можливо шляхом спрощення візового режиму або запровадження спеціальних програм обмінів. Вже анонсовано ініціативу партнерства 100 шкіл: з'єднання сотні шкіл у Великій Британії та Україні для спільних освітніх проектів, мовних та культурних обмінів [8]. Такі проекти будуть інституційним втіленням статті 9.

Міграція. Стаття 10 «*Співробітництво з питань міграції*» передбачає спільні зусилля сторін в управлінні міграцією, наданні притулку та охороні кордонів. Пріоритетами є боротьба з нелегальною міграцією, перекриття каналів контрабанди людей, протидія торгівлі людьми та захист жертв трафікінгу. Зміст статті частково перегукується із загальною проблематикою, актуальною для Великої Британії, котра бореться з нелегальними мігрантами через Ла-Манш, однак також має значення і для України як країни, через яку можуть проходити відповідні міграційні потоки. Співпраця сторін передбачає обмін інформацією, кращими практиками прикордонного контролю,

а згодом – спрощення легальних поїздок громадян, коли умови дозволять. Тут можливо згадати, що після 2022 р. понад 150 тис. українців знайшли прихисток у Великій Британії за програмами «*Homes for Ukraine*» – відповідно, управління цими громадами, інтеграція та перспективи повернення теж можуть бути предметом двосторонніх консультацій [9]. Хоча питання міграції стоїть дещо відокремлено від решти безпеково-економічних тем, включення його до угоди підкреслює всеосяжний характер партнерства.

У підсумку зазначимо, що Сторічна угода охоплює десять основних напрямів – від оборони до міграції, фактично створюючи рамкове стратегічне партнерство «*всебічного характеру*». Угода являє собою *міжнародний договір* у розумінні Віденської конвенції про право міжнародних договорів 1969 р., тобто встановлює між державами права та обов'язки, які вони зобов'язуються виконувати сумлінно. Проте, характер цих зобов'язань переважно *програмно-декларативний*. В угоді немає докладних кількісних показників чи конкретних зобов'язань (окрім хіба що часових рамок дії та процедур), натомість є багато зобов'язань «*прагнути*», «*сприяти*», «*поглиблювати співпрацю*» тощо. Такий стиль формулювань свідчить, що **угода виступає «рамкою»**, яку необхідно буде наповнювати конкретним змістом через додаткові домовленості, проекти, дії. Британські урядовці прямо зазначили, що угода забезпечує правову основу для подальших тривалих зв'язків, тоді як більш конкретні кроки викладені в Політичній декларації. Таким чином, юридично зобов'язуюча частина фіксує наміри і напрямки співпраці, а деталізація віддана на розсуд виконавчої влади і майбутніх двосторонніх домовленостей.

Висновки. За результатами проведеного дослідження представляється можливим дійти певних висновків і узагальнень. Правова природа Угоди про сторічне партнерство – рамковий, довгостроковий, політично зобов'язуючий договір, котрий встановлює загальні зобов'язання у різних сферах, однак без жорстких механізмів примусу чи конкретних кількісних цілей (за винятком тих, що винесені у додаткові домовленості, як-от обіцянка £3 млрд. щорічної допомоги до 2030 р., втім ця обіцянка є в Політичній декларації, а не в самій угоді). По факту, Сторічна угода є «*дорожньою картою*» і політико-правовою основою для особливого союзництва України та Великої Британії. Її реальне наповнення – в руках урядів обох країн, які мають протягом наступних років і десятиліть укладати галузеві угоди, проводити консультації та здійснювати програми співпраці, аби задекларовані угодою цілі були досягнуті. У цьому сенсі угоду можливо порівняти з аналогічними «*Хартіями про стратегічне партнерство*», які Україна має зі США, проте за масштабом тем та строком дії Сторічна угода перевершує їх усіх.

Необхідно наголосити, що підписання угоди відбулося у винятковий історичний момент – у розпал війни та під час змін глобального лідерства. Вказане безумовно накладає відбиток і на правову природу документа: він є водночас юридичним актом і політичним маніфестом. За словами К. Стармера, укладена угода – це «*інвестиція у наші країни на наступне століття*» [10], що поєднує оборонні, технологічні та культурні аспекти. Своєю чергою, В. Зеленський назвав її «*однією з найважливіших дипломатичних подій року*, *безумовно історичного значення*». Подібна риторика підтверджує, що сторони сприймають угоду не як певну формальність, а як платформу для спільного майбутнього поколінь. Тож подальший аналіз зосередиться на тому, як саме це спільне майбутнє планується забезпечити з точки зору правових механізмів і які виклики можуть постати на шляху реалізації сторічного партнерства.

На завершення слід констатувати, що «*сторічне партнерство*» наразі є здебільшого амбітною дорожньою картою, аніж кінцевим результатом. Воно відкриває вікно можливостей і ставить високу планку. Як слушно зауважили експерти, укладена угода сама по собі «*не гарантує автоматично результат*», її цінність залежатиме від наповнення реальними змінами [11]. Проте, вже сам факт її укладення є величезним позитивом: Україна отримала формалізоване зобов'язання однієї з найвпливовіших країн світу бути поруч у найближчому майбутньому, а Велика Британія – шанс закріпити свою роль глобального гравця і друга України у післявоєнному світовому порядку. Успіх реалізації партнерства матиме далекосяжні правові, економічні та геополітичні наслідки. Для України він означатиме стабільну інтеграцію у західний світ, прискорене відновлення та перетворення на регіональний центр стабільності – фактично, здійснення мрії про гарантії безпеки і розвиток після багатьох років екзистенційної загрози. Для Великої Британії – це зміцнення позицій у Східній Європі, нові ринки та підтвердження статусу країни, котра стоїть на сторожі міжнародного права і демократії (що особливо важливо у період пост-Brexit, коли Лондон шукає свою глобальну нішу). Для світу – це прецедент, котрий наочно демонструє, як можна

підтримати країну, що стала жертвою агресії, не лише зброєю сьогодні, але й довгостроковими зобов'язаннями на десятиліття вперед, тим самим відновлюючи віру в надійність міжнародних угод (адже раніше порушення Будапештського меморандуму 1994 р. викликало загальний скепсис щодо цінності будь-яких паперових гарантій).

Таким чином, Сторічна угода між Україною та Великою Британією – це і виклик, і можливість одночасно. Її реалізація вимагатиме наполегливості, гнучкості та взаємної підтримки від обох народів. Проте, потенціал вигод від цього партнерства величезний. Як сказано у тексті угоди, сторони бажають, щоб за сто років Велика Британія і Україна мали процвітаючі зв'язки у всіх секторах, і якщо нинішні наміри будуть послідовно втілені, то у 2125 р. історики зможуть назвати цю угоду поворотним моментом, котрий визначив хід розвитку наших двох країн на століття вперед. Зараз же, у 2025 р., можна з упевненістю стверджувати: започатковане сторічне партнерство вже саме по собі стало історичним явищем, котре демонструє силу міжнародного права і дружби навіть у найбуремніші часи та надає підґрунтя для оптимізму щодо майбутнього України та Великої Британії в спільній родині вільних і успішних націй.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Угода про сторічне партнерство між Україною та Сполученим Королівством Великої Британії і Північної Ірландії (м. Київ, 16 січня 2025 р.). URL: https://www.president.gov.ua/news/ugoda-pro-storichne-partnerstvo-mizh-ukrayinoyu-ta-spoluchen-95461.
2. UK-Ukraine 100 Year Partnership Declaration. Prime Minister's Office. URL: https://www.gov.uk/government/publications/uk-ukraine-100-year-partnership-declaration/uk-ukraine-100-year-partnership-declaration.
3. UK-Ukraine 100 Year Partnership Agreement. House of Lords. International Agreements Committee. 8th Report of Session 2024-25. URL: https://publications.parliament.uk/pa/ld5901/ldselect/ldintagr/102/102.pdf.
4. Neil Melvin. Securing Ukraine is the UK's Challenge, but It Needs to be Done Right. *The Royal United Services Institute for Defence and Security Studies*. URL: https://www.rusi.org/explore-our-research/publications/commentary/securing-ukraine-uks-challenge-it-needs-be-done-right.
5. David Lawrence. UK trade and the war in Ukraine. Economic and geopolitical implications of the war for the UK. *Chatham House*. URL: https://www.chathamhouse.org/2022/09/uk-trade-and-war-ukraine/ukraines-future-relationship-eu.
6. UK-Ukraine Digital Trade Agreement. Information on the UK-Ukraine Digital Trade Agreement and how it will benefit businesses. URL: https://www.gov.uk/government/collections/uk-ukraine-digital-trade-agreement.
7. Claire Mills. UK-Ukraine 100-year partnership agreement. *House of Commons Library*. URL: https://commonslibrary.parliament.uk/uk-ukraine-100-year-partnership-agreement.
8. UK-Ukraine enter schools partnership to drive education standards. URL: https://www.gov.uk/government/news/uk-ukraine-enter-schools-partnership-to-drive-education-standards--2.
9. Homes for Ukraine: record your interest. URL: https://www.gov.uk/register-interest-homes-ukraine.
10. Edna Mohamed. What has the UK promised Ukraine in Starmer's 100-year deal? *Aljazeera*. URL: https://www.aljazeera.com/news/2025/1/17/what-has-the-uk-promised-ukraine-in-starmers-100-year-deal.
11. Martin Fornusek. Ukraine, UK sign 100-year partnership agreement. *The Kyiv Independent*. URL: https://kyivindependent.com/ukraine-uk-sign-100-year-partnership-agreement.

УДК 340.12, 341.1/8
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.4.29

ПРАВОВИЙ РЕЖИМ УПРАВЛІННЯ ПРАВАМИ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ У МІЖНАРОДНИХ КОСМІЧНИХ ПРОЄКТАХ: ПЕРСПЕКТИВИ ТА МОЖЛИВІ МОДЕЛІ

Пічко Р.С.,
кандидат юридичних наук,
старший науковий співробітник
Центру досліджень інтелектуальної власності
та трансферу технологій НАН України
ORCID: 0000-0002-2759-5994,
e-mail: rpichko@gmail.com

Пічко Р.С. Правовий режим управління правами інтелектуальної власності у міжнародних космічних проєктах: перспективи та можливі моделі.

Стаття присвячена комплексному дослідженню правового режиму управління правами інтелектуальної власності (ІВ) у сфері міжнародної космічної діяльності, зокрема в контексті транснаціональних консорціумів. Здійснено міждисциплінарний аналіз, що поєднує правові, інституційно-економічні та політичні аспекти регулювання обігу об'єктів ІВ у кооперaційних космічних проєктах, що охоплюють як державні, так і приватні суб'єкти. Аргументується, що зі зростанням комерціалізації космічної діяльності, залученням недержавних акторів та інтенсифікацією трансферу технологій, права ІВ набувають не лише техніко-юридичної, але й стратегічної функції. Визначено, що класичні національні механізми охорони та реалізації прав ІВ виявляються недостатніми для врегулювання новітніх викликів у цій сфері, зокрема щодо об'єктів, створених у космічному просторі, або в рамках міжнародних дослідницько-технологічних ініціатив. Обґрунтовується необхідність формування гібридного правового режиму управління ІВ, який би поєднував положення міжнародного космічного права, національного законодавства, контрактного регулювання, норм публічного права (зокрема експортного контролю), а також внутрішніх норм і політик консорціумів. Особливу увагу приділено транснаціональному космічному консорціуму як новітній формі глобального урядування, що не є аналогом транснаціональної корпорації, але виконує функції координації, інституціоналізації та формалізації спільної діяльності державних і приватних суб'єктів. Підкреслюється, що формування ефективного правового режиму ІВ неможливе без інституціоналізації процедур попереднього ліцензування, створення внутрішніх органів управління ІВ у межах консорціумів, та визначення алгоритмів розподілу прав на результати спільної діяльності. Також зазначено про потенційні ризики фрагментації міжнародного правопорядку, які можуть виникати внаслідок автономізації транснаціональних консорціумів та утворення напівавтономних нормативних режимів. У зв'язку з цим наголошується на необхідності модернізації міжнародного космічного права, яке має забезпечити баланс між інтересами приватного інноваційного розвитку та справедливим доступом до космосу.

Ключові слова: інтелектуальна власність, міжнародне космічне право, транснаціональні консорціуми, комерціалізація, трансфер технологій.

Pichko R.S. The legal regime of intellectual property rights management in international space projects: prospects and possible models.

The article is devoted to a comprehensive study of the legal regime governing intellectual property (IP) rights management in the domain of international space activities, with a particular emphasis on the framework of transnational consortia. It presents an interdisciplinary analysis that integrates legal, institutional-economic, and political dimensions of regulating the circulation of IP objects within cooperative

space projects involving both public and private actors. The paper argues that, with the intensification of space commercialization, the growing involvement of non-state participants, and the acceleration of technology transfer, IP rights are acquiring not only a technical-legal character but also a strategic function. It is established that traditional national mechanisms for the protection and enforcement of IP rights are insufficient to address emerging challenges in this field, especially concerning objects created in outer space or within international research and technology initiatives. The author substantiates the need to construct a hybrid legal regime for IP governance that would combine the norms of international space law, national legislation, contractual instruments, public law provisions (notably export control), as well as the internal regulations and policies of consortia. Particular attention is given to the transnational space consortium as a novel form of global governance, distinct from the classical transnational corporation, yet fulfilling functions of coordination, institutionalization, and formalization of joint activities among public and private entities. It is emphasized that the establishment of an effective IP governance regime is contingent upon the institutionalization of ex ante licensing procedures, the creation of internal IP management bodies within consortia, and the development of algorithms for the equitable allocation of rights to the results of joint endeavors. The article also highlights potential risks of fragmentation of the international legal order stemming from the increasing autonomy of transnational consortia and the emergence of semi-autonomous normative regimes. In this context, the necessity of modernizing international space law is underlined, with the aim of ensuring a balance between the interests of private innovative development and the principle of equitable access to outer space.

Key words: intellectual property, international space law, transnational consortia, commercialization.

Постановка проблеми. Сучасна космічна діяльність характеризується динамічним переходом від виключно державного регулювання до змішаних форм участі, у яких вирішальну роль починають відігравати приватні актори, наукові установи, стартапи та міжнародні проєкти з кооперaційною структурою. Така трансформація супроводжується зростанням значущості об'єктів інтелектуальної власності як ключових нематеріальних активів космічних програм. Водночас, чинні національні правові системи, як і міжнародне космічне право, виявляються недостатньо адаптованими до нових інституційних форматів реалізації космічної діяльності. Це актуалізує потребу в переосмисленні та модернізації підходів до правового режиму інтелектуальної власності в умовах транснаціонального інноваційного співробітництва у космічній галузі.

Метою дослідження є формулювання концептуальних і нормативних засад гібридного правового режиму управління правами інтелектуальної власності у міжнародних кооперaційних космічних проєктах.

Стан опрацювання проблематики. Проблемам міжнародного космічного права присвячена значна кількість наукових досліджень та публікацій вітчизняних науковців, зокрема, Н. Малишевої, А.М. Гурової, О.М. Григорова, С. Карпенка. Теми міжнародного космічного права торкаються роботи і зарубіжних вчених, наприклад, таких як Tosaporn Leepuengtham, Fabio Tronchetti, Irmgard Marboe, Peter Lothian Nelson, George S. Robinson, R.S. Jakhu, J.N. Pelton. В наукових працях зазначених науковців висвітлені окремі аспекти міжнародного космічного права, що, однак не виключає необхідності подальшого наукового дослідження в зазначеній сфері, яка перебуває з одного боку у певній нормативній стагнації, а з іншого – стоїть перед значними викликами, які породжує інтенсифікація космічної діяльності та зміна її суб'єктного складу.

Виклад основного матеріалу. Космічна діяльність є плодом інтелектуального творіння людини, але подальший розвиток космічних технологій залежить від того, чи отримають ті, хто займається космічною діяльністю, розумну віддачу від своїх інвестицій. З подальшим зростанням комерціалізації космічної діяльності такі форми захисту прав інтелектуальної власності як торгові марки, дизайн поряд з патентами та авторськими правами вийдуть на перший план та братимуться до уваги. На сьогодні захист прав інтелектуальної власності визнано ефективним правовим механізмом, який може гарантувати та захистити інтереси приватних підприємств, що займаються космічною діяльністю, а також створити справедливе та конкурентне середовище у цій галузі. Проте застосовність права інтелектуальної власності обмежена межами держави, яка надає права. Сам розвиток космічної галузі, безумовно, буде ускладненим відсутністю правової визначеності щодо того, чи можуть права інтелектуальної власності бути придбані і успішно реалізовані. Це завдає шкоди як комерційним організаціям, зацікавленим у космічної діяльності, а й громадськості загалом. Можливо, положення права інтелектуальної власності у контексті здійс-

нення космічної діяльності може бути прояснене лише спеціальним міжнародним договором чи окремими угодами, що стосуються конкретних питань. Однак, по-перше, розуміти, що міжнародне космічне право і право інтелектуальної власності ґрунтуються на різних принципах. Перший фокусується в інтересах громадськості, тоді як другий захищає приватного правовласника [1, с. 208, 217]. А, по-друге, питання права інтелектуальної власності слід чітко розглядати виходячи з того результатом якої саме діяльності став той чи інший об'єкт права інтелектуальної власності - діяльністю, яка здійснювалася в космічному просторі в тому числі на небесному тілі чи космічному об'єкті, та діяльністю, що стосується дослідження і використання космічного простору (зокрема небесних тіл), але яка здійснюється на Землі. Визнаючи важливість інтелектуальної власності для дослідження космічного простору та подальшого розвитку науки і техніки, виникло питання чи можуть права інтелектуальної власності суперечити зазначеним фундаментальним принципам щодо доступу до знань та інформації, отриманих у результаті космічної діяльності, а також щодо свободи дослідження та використання космічного простору [2]. Питання про те, який правовий режим повинен застосовуватися до винаходів, зроблених в космічній галузі в т.ч. на основі результатів кооперацийних космічних програм або безпосередньо в космічному просторі де не має суворого земного територіального поділу, все ще чекає свого вирішення на міжнародному рівні. Існуюча нормативно-правова база на національному рівні хоча і спрямована на глобалізацію, але прив'язана до звичної нам економіки держави і часто вважається недостатньою або навіть невідповідною вирішенню глобальної задачі місця права інтелектуальної власності в системі як міжнародного космічного права, так і космічної діяльності в цілому. Тому вже більше декілька десятиліть лунають заклики до створення міжнародного документа про права інтелектуальної власності щодо космічної діяльності. Враховуючи ст. VIII Договору про космос деякі космічні країни явно розширили сферу дії своїх національних законів про інтелектуальну власність на винаходи, які зроблені на борту Міжнародної космічної станції, про що прямо зазначається у ст. 21 Угоди про Міжнародну космічну станцію [3, с. 509–511]. Вартість інтелектуального капіталу в космічних проєктах дедалі зростає, а отже, наявність чітких правових гарантій для творців інтелектуального продукту є ключовою умовою залучення інвестицій і підтримання інноваційного потенціалу як окремої організації, так і держави в цілому. Зі зростанням приватного космічного сектору, поширення державно-приватного партнерства питання розподілу прав на результати досліджень у космічній галузі (тим більш в контексті видобутку космічних ресурсів) набувають критичного значення. У цьому зв'язку важливим стає поєднання правових механізмів комерціалізації прав інтелектуальної власності з інтересами національної безпеки та оборони, оскільки комерціалізація критичних технологій потребує балансування між відкритістю ринку та режимом стратегічного контролю, залучення інвестицій та збереження комерційної таємниці. У контексті державної інноваційної політики це означає, що держава, як мінімум, може реалізовувати функцію посередника у трансфері технологій, створюючи інституції, здатні виступати платформами для акумуляції, обробки та обміну – технопарки, центри трансферу технологій, вільні економічні зони тощо. Отже, безумовним висновком є те, що правове регулювання обігу прав на об'єкти інтелектуальної власності має бути інтегрованим у загальну інноваційно-економічну політику держави, включаючи податкові стимули, програму підтримки наукоємних стартапів, субсидування проведення фундаментальних досліджень та патентування їх результатів, сприяння міжнародному ліцензуванню тощо – так би мовити мінімальний патерналізм, зокрема, над космічною галуззю.

На глобальному рівні все більшої актуальності набуває питання формування транснаціонального правового механізму охорони, реалізації та захисту прав інтелектуальної власності на об'єкти створені як в космічній галузі на Землі, так і щодо створених у космічному просторі (на космічних об'єктах чи на небесних тілах). Одним із перспективних напрямів вирішення цієї задачі є створення уніфікованої міжнародної системи реєстрації та захисту прав на об'єкти інтелектуальної власності, пов'язаних із космічними технологіями та дослідженнями. Така система могла б функціонувати на основі багатосторонньої відкритої до приєднання конвенції за участі ключових держав-космічних акторів та міжнародних організацій, насамперед Всесвітньої організації інтелектуальної власності та Комітету ООН з використання космічного простору у мирних цілях. Розробка та запровадження транснаціонального механізму охорони, реалізації та захисту прав на об'єкти інтелектуальної власності створені в космічному просторі чи в національній космічній галузі, при міжнародному співробітництві з реалізації проєктів по дослідженню та використанню

космічного простору є стратегічною інвестицією в глобальну інноваційну систему. Без запровадження ефективного механізму охорони, реалізації та захисту прав на об'єкти інтелектуальної власності на глобальному рівні неможливе створення стійкої моделі міжнародного співробітництва у космосі, зокрема з участю приватного сектору, венчурного капіталу та науково-дослідних консорціумів, що підриває стійкість міжнародного правопорядку як такого, провокуючи у деяких суб'єктів міжнародних відносин утилітарні ревізіоністські настрої.

Транснаціональні консорціуми можуть виступати елементом нової інституційної парадигми, де право не лише регулює, а й формується у межах співпраці приватного й публічного секторів. Тобто право виступає як відносини, а не лише як припис. Структура такого консорціуму визначається альянсом юридично самостійних державних, приватних або змішаних суб'єктів, які об'єднують ресурси, можливості та інфраструктуру з метою реалізації великомасштабних проєктів. Це обумовлює їх інституційну гнучкість що дозволяє ефективно досягати цілі, наприклад такого проєкту як «угоди Артеміди», який як заявляється призначений для підвищення безпеки операцій, зменшення невизначеності та сприяння сталому та корисному використанню космосу для всього людства. Міжнародне співробітництво на підставі «Угод Артеміди» має на меті не лише сприяти дослідженню космосу, але й зміцнювати мирні відносини між націями [4]. Зокрема, в межах реалізації «угод Артеміди» також йде праця NASA, Європейського космічного агентства, Японського агентства аерокосмічних досліджень, Канадського космічного агентства та Космічного центру імені Мохаммеда бін Рашида по створенню космічної станції на орбіті Місяця для астронавтів у рамках програми «Артеміди». Цей проєкт відомий під назвою «Gateway». Крім цього, транснаціональні консорціуми можуть стати інституційно гнучкими платформами у реалізації майбутніх проєктах космічної колонізації чи видобутку ресурсів у космічному просторі, астероїдах та інших небесних тілах. Тобто транснаціональні консорціуми виступають не просто як кооперативне утворення з економічною чи будь-якою іншою метою, а являють більш інституційну систему, що здатна формувати, впроваджувати і змінювати правила, які мають певний нормативний ефект для її учасників і можуть мати його і для зовнішнього середовища. Це обумовлюється тим, що космічна діяльність — галузь, яка апріорі тяжіє до інтернаціонального співробітництва, мультикультуралізму та мультисуб'єктності (чи мультіакторності). У ній все більше поєднуються інтереси національних держав, приватних компаній, наукових установ і міжнародних організацій. На погляд автора, транснаціональний консорціум – це суб'єкт глобального управління в умовах багаторівневої нормативності та фрагментованої суб'єктності. У світлі зростаючої складності космічних програм, інтенсифікації комерціалізації космічної діяльності, акценту на державно-приватному партнерстві та важливості спільного володіння результатами інтелектуальної діяльності, саме транснаціональний консорціум виглядає більш відповідним інструментом для ефективної комерціалізації прав на об'єкти інтелектуальної власності та посиленню інноваційної діяльності.

Реалізація цього поступово починає проявлятися на практиці. Зокрема у Звіті Організації економічного співробітництва та розвитку OECD «Space Technology Transfers and their Commercialisation» опублікованому у 2021 р. [5] розкривається бачення Організації на механізми передачі космічних технологій від державних програм до різних секторів економіки, серед яких ключову роль відіграють державна підтримка та тісна співпраця між науковими установами та промисловістю. Нарівні традиційних способів комерціалізації, таких як патентування, ліцензування виділяється актуальність створення спільних підприємств, які сприяють інтеграції інновацій у реальний сектор економіки. Привертає увагу і стратегічний план Японського агентства аерокосмічних досліджень (JAXA) на 2024 рік, викладений у документі «JAXA 2024» [6]. Так агентство декларує прагнення до посилення комерціалізації власних інноваційних розробок. JAXA підкреслює важливість взаємодії з приватним сектором, сприяючи передачі технологій та підтримуючи стартапи в аерокосмічній галузі. Посилюючи таким чином свої заходи щодо використання результатів своїх досліджень і розробок для сприяння створенню нових підприємств і відкритих інновацій, що допоможе розширити як космічну галузь, так і діапазон космічної діяльності. Цікаво, що для ліцензування JAXA гарантує, що японська промисловість зможе широко використовувати її інтелектуальну власність, виплачуючи відповідні ліцензійні платежі [7]. Тобто, OECD наголошує на потребі уніфікації метрик для оцінки впливу трансферу технологій, тоді як JAXA зосереджується на практичних аспектах впровадження інновацій та розширенні міжнародного співробітництва. Тим не менш видно, що успішний трансфер та комерціалізація космічних технологій вимагають комплексного підходу, що поєднує розробку ефективних політик, створення сприятливого правового середовища, активізацію

міжнародної співпраці та підтримку інноваційних підприємств. Поряд з врахуванням міждисциплінарних зв'язків актуалізується поєднання і нормативно-ціннісних зв'язків, що виникають у процесі інтеграції космічних технологій у різні сфери економіки та суспільства. На тлі цього зрозуміло, що режим управління правами інтелектуальної власності у міждержавних космічних проєктах формується як гібридна система – результат інтеграції контрактних механізмів приватного міжнародного права, норм міжнародних угод, корпоративного регламентування, внутрішньої політики консорціуму, а також публічно-правових імперативів, пов'язаних із технологіями подвійного призначення та обмеженнями експортного контролю. Режим управління правами інтелектуальної власності неминуче стикається з регуляторною політикою держав – учасників консорціуму. Особливо це проявляється у сфері трансферу технологій, що мають критичне значення для національної безпеки та оборони. Національні норми експортного контролю, обмеження передачі технологій нерезидентам, правовий режим державної участі у спільних розробках – усе це формує специфіку обмежень, які повинні бути імплементовані у внутрішні договори консорціуму. Відтак постає проблема узгодження приватноправових і публічно-правових регуляторів у межах єдиного правового поля для досягнення заявленої спільної мети. Отже, особливої ваги набуває «ex ante-ліцензування», коли до початку проєкту передбачається алгоритм обігу прав, що виключає конфлікти у подальшому. В потенціалі це призводить до інституціоналізації колективної форми управління правами на інтелектуальну власність у консорціумі. Це може виявлятися як у створенні спеціального органу управління, наприклад, технологічного офісу або центра інтелектуальної власності в межах консорціуму, так і у використанні незалежних операторів, які виконують функції арбітражу, реєстрації, комерціалізації або ліцензування. В будь-якому разі саме ці окреслені структури забезпечують відповідність між інтересами інвесторів, розробників, державних органів, інтересів держави та зовнішніх користувачів. Однак якщо правовий режим є надмірно централізованим, це може породжувати ризики бюрократизації та зниження гнучкості в обігу технологій. З іншого боку - якщо ж права надмірно децентралізовані, то виникає загроза фрагментації інтелектуального потенціалу залучених суб'єктів до реалізації проєкту. Саме тому нормативне балансування між централізованим і децентралізованим управлінням у транснаціональних космічних консорціумах є однією з ключових задач їх внутрішнього правового регулювання та управління.

Однак транснаціональні консорціуми також можуть використовуватися в якості ерозії міжнародного космічного правопорядку. Зачатки цього можна побачити у так званих «зонах безпеки», яким присвячені окремі положення «Угод Артеміди» і, які встановлюють зобов'язання учасників поважати обґрунтовані зони безпеки, щоб уникнути шкідливого втручання в операції за цими Угодами, включаючи надання попереднього повідомлення та координацію один з одним перед проведенням операцій у зоні безпеки, встановленій відповідно до цих Угод [8]. Тобто, транснаціональні консорціуми потенційно здатні конструювати локальні режими юрисдикційної автономії, що їх в певному сенсі може об'єднати із транснаціональними корпораціями чи колишніми Британською чи Голландською Ост-Індськими компаніями з «репутаційними» наслідками їх діяльності. Прецеденти глобальних операторів – таких як ICAO, IMO або ICANN – демонструють, як інституції приватного або гібридного типу можуть перетворюватися на фактичних нормативних арбітрів у своїй галузі.

Висновки. У підсумку відмітимо, що система чи заходи з управління правами інтелектуальної власності за таких умов виконує не лише техніко-юридичну функцію оформлення та охорони правомірного використання результатів інтелектуальної творчої діяльності, але і стратегічного інструменту інноваційної політики, забезпечуючи як еквівалентність участі, так і баланс інтересів суб'єктів. І головне - механізми інституційної формалізації спільного використання технологій та інших об'єктів права інтелектуальної власності. Правовий режим управління правами інтелектуальної власності у кооперацийних міжнародних космічних проєктах буде дедалі більше набувати системного характеру. Від простого оформлення прав до побудови комплексних регуляторних інституційних механізмів, які забезпечують функціональну єдність технологічного обігу, економічної доцільності, правової легітимності та геополітичної виваженості, що і спровокує інституалізацію такої спільної діяльності у вигляді транснаціонального космічного консорціуму. В короткостроковій перспективі це вимагатиме та провокуватиме як розвиток спеціальних міждержавних правових механізмів, так і посилення інтеграційних зусиль на рівні конструювання договірних правових режимів нового покоління з обов'язковою модернізацією міжнародного космічного права.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Tosaporn Leepuengtham The Protection of Intellectual Property Rights in Outer Space Activities. Cheltenham, UK: Edward Elgar Publishing, 2017. 256 p.
2. Inventions in Space URL: https://www.wipo.int/web/patents/topics/outer-space (дата доступу 14.03.2025).
3. Brünner C., Soucek A. Outer Space in Society, Politics and Law. Springer, 2011. 900 p.
4. SPACE TECHNOLOGY TRANSFERS AND THEIR COMMERCIALISATION URL: https://www.oecd.org/content/dam/oecd/en/publications/reports/2021/07/space-technology-transfers-and-their-commercialisation_270306c4/0e78ff9f-en.pdf (дата звернення: 10.04.2025).
5. Sustainability Report 2024 Japan Aerospace Exploration Agency URL: https://global.jaxa.jp/about/iso/pdf/JAXA_2024_e.pdf (дата звернення: 10.04.2025).
6. Japan Aerospace Exploration Agency Policy on Intellectual Property URL:https://global.jaxa.jp/about/ip_policy/index_e.html (дата звернення: 10.04.2025).
7. THE ARTEMIS ACCORDS URL: https://www.nasa.gov/wp-content/uploads/2022/11/Artemis-Accords-signed-13Oct2020.pdf (дата звернення: 10.04.2025).
8. Courts of Space launches into orbit in support of global space economy URL: https://www.difccourts.ae/media-centre/newsroom/courts-space-launches-orbit-support-global-space-economy (дата звернення: 10.04.2025).

УДК 343.431-048.66(4-6ЄС)(045)
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.4.30

ДЕЯКІ АСПЕКТИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ПРОТИДІЇ ТОРГІВЛІ ЛЮДЬМИ В ЄВРОПЕЙСЬКОМУ СОЮЗІ

Поліщук А.А.,
студентка факультету права та міжнародних відносин
Державного університету «Київський авіаційний інститут»
ORCID: 0009-0004-4620-839X

Нуруллаєв І.С.,
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри міжнародного та євпропейського права
Державного університету «Київський авіаційний інститут»
ORCID: 0000-0002-9658-9432

Поліщук А.А., Нуруллаєв І.С. Деякі аспекти правового регулювання протидії торгівлі людьми в Європейському Союзі.

У статті досліджуються особливості правового регулювання боротьби з торгівлею людьми в межах Європейського Союзу. Увага зосереджується на аналізі ключових нормативно-правових актів ЄС, спрямованих на запобігання торгівлі людьми, захист прав постраждалих осіб та забезпечення ефективного кримінального переслідування винних. Детально розглядається впровадження Директиви 2011/36/ЄС, яка заклала єдині стандарти криміналізації торгівлі людьми, а також встановила основні принципи надання допомоги та підтримки жертвам.

У статті також проаналізовано діяльність провідних інституцій Європейського Союзу, серед яких Європейський парламент, Європейська комісія та Європол. Висвітлено механізми координації зусиль держав-членів, спрямовані на зміцнення транскордонної співпраці в боротьбі з торгівлею людьми, обмін оперативною інформацією та створення спільних розслідувальних груп. Окрему увагу приділено ролі Координатора ЄС з питань боротьби з торгівлею людьми у впровадженні стратегічних ініціатив та посиленні ефективності взаємодії між національними і європейськими структурами.

Особлива увага у статті присвячена впливу сучасних міграційних криз на тенденції у сфері торгівлі людьми. Зокрема, розглянуто виклики, пов'язані з війною в Україні, конфліктами на Близькому Сході, політичною нестабільністю в окремих регіонах Африки та збільшенням кількості біженців. Наголошено на зростанні вразливості окремих категорій населення, особливо жінок і дітей, до різних форм експлуатації, таких як трудова та сексуальна експлуатація, примусове жебрацтво, використання у злочинній діяльності. Проаналізовано відповідні заходи, вжиті Європейським Союзом, зокрема створення платформ солідарності, ініціатив щодо раннього виявлення жертв, активізацію розслідувань і посилення превентивних заходів.

Окремо підкреслюється важливість активізації транскордонної співпраці між державами-членами ЄС, посилення координації між європейськими інституціями та національними органами влади. Зазначається роль ЄС у розвитку систем раннього виявлення жертв торгівлі людьми, а також впровадження профілактичних заходів у контексті міграційних потоків. Стаття наголошує на необхідності подальшого вдосконалення правових механізмів та узгодження зусиль на регіональному рівні для забезпечення ефективної протидії торгівлі людьми у сучасних умовах.

Ключові слова: торгівля людьми, експлуатація, Європейський Союз, правове регулювання, захист жертв, транскордонна співпраця, міграційна вразливість.

Polishchuk A.A., Nurullaiev I.S. Certain aspects of legal regulation of combating human trafficking in the European Union.

The article explores the specific features of the legal regulation of combating human trafficking within the European Union. The focus is placed on the analysis of key EU legal instruments aimed at

preventing human trafficking, protecting the rights of victims, and ensuring the effective prosecution of offenders. Particular attention is given to the implementation of Directive 2011/36/EU, which established unified standards for the criminalization of trafficking in human beings and set out the basic principles for providing assistance and support to victims.

The article also examines the activities of major European Union institutions, including the European Parliament, the European Commission and Europol. It highlights the mechanisms for coordinating efforts among Member States aimed at strengthening cross-border cooperation, exchanging operational information, and creating joint investigation teams. Additionally, the role of the EU Anti-Trafficking Coordinator in promoting strategic initiatives and enhancing the effectiveness of cooperation between national and European structures is emphasized.

Special attention is devoted to the impact of contemporary migration crises on trends in human trafficking. In particular, the article analyzes challenges associated with the war in Ukraine, conflicts in the Middle East, political instability in parts of Africa, and the growing number of refugees. It emphasizes the increasing vulnerability of specific population groups, especially women and children, to various forms of exploitation, including labor and sexual exploitation, forced begging, and criminal involvement. The measures undertaken by the European Union to prevent the misuse of migration flows for criminal purposes, such as the establishment of solidarity platforms, early victim identification initiatives, and reinforcement of investigative actions, are also examined.

The article also highlights the importance of enhancing cross-border cooperation between EU Member States, strengthening coordination between European institutions and national authorities. It emphasizes the role of the EU in developing systems for the early identification of victims of trafficking, as well as implementing preventive measures in the context of migration flows. The article underscores the need for further improvement of legal mechanisms and the harmonization of efforts at the regional level to ensure effective combat against human trafficking in today's conditions.

Key words: human trafficking, exploitation, European Union, legal regulation, victim protection, cross-border cooperation, migration-related vulnerability.

Постановка проблеми. Торгівля людьми є однією з найбільш небезпечних форм порушення прав людини та транснаціональної злочинності, яка становить серйозну загрозу для індивідуальної безпеки, громадського порядку та міжнародної стабільності. Незважаючи на багаторівневі механізми протидії, проблема залишається актуальною для всіх держав, зокрема й для Європейського Союзу. В умовах глобалізації, економічної нерівності, збройних конфліктів і масштабних міграційних рухів масштаби торгівлі людьми постійно зростають, набуваючи нових форм і механізмів. Ситуація ускладнюється впливом різноманітних міграційних криз, таких як конфлікти на Близькому Сході, в Африці, а також війна в Україні, що призвели до збільшення кількості вразливих до експлуатації осіб на території Європейського Союзу. У цьому контексті актуальним є всебічний аналіз існуючого правового регулювання протидії торгівлі людьми в ЄС, оцінка його ефективності та пошук шляхів удосконалення механізмів захисту прав людини в умовах сучасних міграційних викликів.

Метою дослідження є проаналізувати ключові аспекти правового регулювання торгівлі людьми в Європейському Союзі, дослідити нормативну базу, інституційні механізми та актуальні виклики, пов'язані з сучасними міграційними кризами.

Стан опрацювання проблематики. Проблематика протидії торгівлі людьми досліджувалась у наукових працях як українських, так і зарубіжних вчених. Значний внесок у теоретичне обґрунтування правових аспектів захисту жертв та механізмів кримінального переслідування зробили такі дослідники, як Т.Л. Сироїд, Л.В. Сорока, В.М. Логвиненко, Дж. Солт, Т. Стаммерс, З. Хант та інші. Увага дослідників переважно зосереджувалася на імплементації міжнародних стандартів у національні правові системи та вдосконаленні механізмів міждержавної співпраці у сфері протидії торгівлі людьми.

Виклад основного матеріалу. Упродовж багатьох століть міграційні процеси були невід'ємною складовою розвитку суспільств і, без сумніву, залишатимуться такими і в майбутньому. Проте саме причини, масштаби, характер та наслідки міграції змінюються залежно від історичних етапів та конкретних обставин. Сучасні міграційні рухи, що вирізняються високою інтенсивністю та різноманітністю напрямків, дедалі частіше супроводжуються проявами протиправної діяльності, зокрема торгівлею людьми. Такий тісний зв'язок між міграційними процесами та злочинами

проти особистості становить серйозний виклик не лише для безпеки окремих осіб і регіонів, а й для стабільності міжнародної системи загалом.

Торгівля людьми є однією з найбільш небезпечних форм транснаціональної організованої злочинності, яка порушує основоположні права людини. Вона охоплює різні форми експлуатації, включаючи примусову працю, сексуальне рабство та трудову експлуатацію. Щороку мільйони людей стають жертвами цієї злочинної діяльності, серед яких особливо вразливими є жінки, діти та особи, що шукають притулку. Лише за 2021–2023 роки в Європі зникли понад 51 тисяча неповнолітніх мігрантів, що в середньому становить 47 дітей щодня. Найбільше таких випадків зафіксовано в Австрії та Італії [1]. Європейський Парламент неодноразово наголошував, що торгівля людьми – одна з найнебезпечніших форм злочинності, яка завдає глибокої шкоди як жертвам і їхнім родинам, так і суспільству загалом.

У ситуаціях, коли торгівля людьми заохочується міграційним рухом, вона сприймається як один із наслідків міграції, і деякі автори зазначають у цьому контексті, що торгівля людьми дуже часто є «стратегією економічного виживання» як для самих мігрантів, так і для торговців людьми та контрабандистів. Розглядаючи взаємозв'язок між торгівлею людьми та міграцією, більшість сучасних кримінологічних досліджень зосереджуються на впливі міграції на виникнення, масштаби та динаміку торгівлі людьми в конкретній місцевості. Необхідно також враховувати протилежний напрямок впливу та причинно-наслідкові зв'язки. А саме, найчастіше «попит на дешеву робочу силу, проституцію, організовані форми жебрацтва та інші види нелегальної діяльності можуть стимулювати міграції, які призводять до зростання торгівлі людьми» [2].

Загалом торгівля людьми часто «вписується» у типові міграційні маршрути – з бідніших або економічно нестабільних регіонів до більш розвинених країн світу [3, с. 95]. Проте важливо не ігнорувати й те, як саме обмежувальна міграційна політика ЄС впливає на загострення цієї проблеми. Як зазначає Р. Солт, посилення контролю над міграцією змушує вразливі групи населення шукати нелегальні шляхи переміщення, що підвищує ризики потрапляння в ситуації експлуатації [4, с. 32].

Відповідно до останньої доповіді, присвяченої ситуації з торгівлею людьми в Сербії, сексуальна експлуатація жінок є поширеним явищем як у самій країні, так і за її межами, зокрема в державах-членах ЄС - Австрії, Німеччині, Італії, а також у Туреччині. Окрім цього, діти, переважно з ромських громад, зазнають примусової праці, жебрацтва та залучення до дрібної злочинності. Водночас серед іноземних жертв, виявлених у Сербії, фігурують особи з Албанії, Камеруну, Данії, Малі, Нігерії та Пакистану. Особливу вразливість становлять тисячі мігрантів і біженців із Близького Сходу, Африки та Азії, які опинилися в Сербії транзитом або були змушені там залишитися, часто стаючи потенційними об'єктами експлуатації [5, с. 5]. У більшості міжнародних актів особливий акцент зроблено на захист жінок і дітей – груп, які становлять близько 90% ідентифікованих жертв торгівлі людьми.

Правове регулювання боротьби з торгівлею людьми в межах Європейського Союзу спирається як на внутрішнє законодавство ЄС, так і на міжнародні договори, які встановлюють глобальні стандарти у цій сфері. Одним із базових документів є Протокол щодо попередження і припинення торгівлі людьми, особливо жінками і дітьми, та покарання за неї, який доповнює Конвенцію ООН проти транснаціональної організованої злочинності 2000 року, так званий Палермський протокол. Цей Протокол відіграє ключову роль у формуванні сучасного підходу до протидії торгівлі людьми, оскільки встановлює міжнародно визнане визначення цього злочину та визначає зобов'язання держав щодо криміналізації таких дій, захисту потерпілих і зміцнення міжнародної співпраці. Згідно зі статтею 3 Протоколу, торгівля людьми охоплює дії з вербування, перевезення, приховування або отримання осіб із застосуванням сили, обману, зловживання владою чи уразливістю з метою подальшої експлуатації [6]. Саме це визначення лягло в основу законодавства ЄС, зокрема Директиви 2011/36/ЄС.

Палермський протокол виділяє три ключові компоненти торгівлі: дії, засоби та мету. Дії охоплюють такі діяння, як вербування, транспортування, переховування чи утримування особи; засоби – це використання сили, примусу, погроз або обману; а мета полягає безпосередньо в експлуатації - трудовій, сексуальній, у формі рабства чи вилучення органів [7].

Європейський Союз та його держави-члени також приєдналися до низки багатосторонніх міжнародних договорів, які містять зобов'язання щодо боротьби з торгівлею людьми. Серед них – Європейська конвенція з прав людини (1950 р.), яка у статті 4 прямо забороняє рабство

та примусову працю; Конвенція Ради Європи про боротьбу з торгівлею людьми (2005 р.), що доповнює стандарти ООН і приділяє особливу увагу захисту прав жертв; конвенції Міжнародної організації праці № 29 і № 105, присвячені боротьбі з примусовою працею; а також Конвенція ООН про права дитини, яка визнає захист дітей від торгівлі людьми як безумовне зобов'язання держав-учасниць.

У цьому контексті Європейський Союз послідовно формує комплексну правову і політичну систему протидії торгівлі людьми, в якій на перший план виходить не лише боротьба зі злочинністю, а й захист гідності, прав і свобод постраждалих осіб. Ця система ґрунтується як на основоположних актах ЄС, зокрема Хартії основних прав Європейського Союзу (2000 р.) та Договорі про функціонування ЄС (2009 р.), так і на низці спеціалізованих директив [8, с. 43].

Одним із важливих нормативних актів ЄС у сфері боротьби з торгівлею людьми є Директива Ради 2004/81/ЄС від 29 квітня 2004 року, яка регулює порядок надання дозволу на проживання громадянам третіх країн, що стали жертвами торгівлі людьми або незаконної імміграції, за умови їхньої співпраці з компетентними органами. Потерпілі особи отримують період для прийняття рішення про співпрацю, а в разі позитивної оцінки їхньої участі у розслідуванні – доступ до ринку праці, професійної освіти та навчання відповідно до національного законодавства [9].

Значну роль у цій системі відіграє також Директива 2009/52/ЄС Європейського парламенту та Ради від 18 червня 2009 р., яка встановлює мінімальні стандарти санкцій проти роботодавців, які незаконно наймають громадян третіх країн. Метою цього акта є боротьба з нелегальною імміграцією, що нерідко супроводжується елементами торгівлі людьми. Документ зобов'язує держави-члени впроваджувати ефективні штрафи та інші заходи щодо порушників [10].

Ключовим елементом правової бази Європейського Союзу у сфері протидії торгівлі людьми є Директива 2011/36/ЄС, яка замінила попереднє Рамкове рішення Ради, спрямоване на імплементацію положень Палермського протоколу. Вона зобов'язує держави-члени вживати необхідних заходів для криміналізації визначених форм експлуатації. Відповідно до статті 2(3) Директиви, поняття «експлуатація» охоплює сексуальну експлуатацію, примусову працю, рабство або практики, подібні до рабства, а також вилучення органів. На відміну від Палермського протоколу чи Конвенції Ради Європи, Директива розширює це визначення, включаючи й інші форми експлуататорської поведінки, зокрема експлуатацію злочинної поведінки або використання особи з метою вигоди від її поведінки. Таким чином, Директива 2011/36/ЄС демонструє прагнення ЄС враховувати специфіку національного контексту кожної держави-члена та запобігати потенційним труднощам у тлумаченні поняття «експлуатація» як на рівні національних судів, так і Суду Європейського Союзу (CJEU) [11].

Важливою особливістю Директиви 2011/36/ЄС є положення статті 5, згідно з яким відповідальність за злочини, пов'язані з торгівлею людьми, може покладатися не лише на фізичних, а й на юридичних осіб. Держави-члени зобов'язані забезпечити правові механізми для притягнення до відповідальності компаній та організацій, зареєстрованих або діючих на їхній території, якщо вони причетні до вчинення таких злочинів, як торгівля людьми. Крім того, статті 11 і 12 Директиви встановлюють обов'язок держав-членів надавати комплексну допомогу й захист потерпілим, зокрема шляхом скорочення кількості повторних допитів, використання дистанційних технологій під час дачі показань, а також особливого захисту вразливих категорій осіб. Загалом, Директива 2011/36/ЄС представляє цілісну й багаторівневу стратегію боротьби з торгівлею людьми, яка включає не лише точне правове визначення цього явища, а й механізми ідентифікації жертв і переслідування винних осіб, як фізичних, так і юридичних, відповідно до принципів міжнародного права [11].

Особливу увагу до людського виміру проблеми приділено в Директиві 2012/29/ЄС, яка встановлює єдині мінімальні стандарти щодо прав, підтримки та захисту жертв злочинів у всіх країнах ЄС. Жертвам гарантується доступна та зрозуміла комунікація з органами влади, право на переклад, інформація про перебіг справи, можливість подати скаргу, а також підтримка з боку спеціалізованих служб. Усе це формує чіткий сигнал: у центрі європейської політики - людина, її гідність, безпека та право на справедливість [12].

Суттєвим досягненням Європейського Союзу у сфері протидії торгівлі людьми стало ухвалення Стратегії ЄС на 2021–2025 роки [13], яка передбачає всебічне реагування на це явище – від профілактики та зменшення попиту до підтримки жертв і переслідування винних. З огляду на те, що торгівлею людьми часто займаються організовані злочинні угруповання, стратегія тісно

пов'язана з ініціативами ЄС щодо боротьби з організованою злочинністю. У її основі лежать положення Директиви 2011/36/ЄС, а пріоритетами визначено: зниження попиту на експлуатацію, руйнування кримінальних бізнес-моделей, посилення спроможності системи правосуддя, захист і підтримку жертв, з особливим фокусом на жінках і дітях, та розвиток міжнародної співпраці. Документ підкреслює прагнення ЄС до комплексної, людиноцентричної політики, що поєднує ефективну боротьбу зі злочином і забезпечення прав потерпілих.

У відповідь на масштабну міграційну кризу, спричинену війною в Україні, Європейський Союз у 2022 році представив Загальний план боротьби з торгівлею людьми, спрямований на захист осіб, які рятуються від конфлікту [14]. План був ухвалений у межах Платформи солідарності ЄС (на підставі Рішення (ЄС) 2022/382) і базується на Стратегії ЄС щодо боротьби з торгівлею людьми на 2021–2025 рр., а також положеннях Директиви 2011/36/ЄС. Серед основних цілей Плану – підвищення обізнаності про ризики торгівлі людьми, створення гарячих ліній допомоги, профілактика злочинів, посилення роботи правоохоронних органів, а також раннє виявлення, підтримка та захист потенційних жертв, зокрема в Україні та Молдові. Реалізація Плану покладена на Координатора ЄС з питань боротьби з торгівлею людьми, який діє у співпраці з національними доповідачами, механізмами держав-членів та агентствами ЄС. Завдання Координатора полягає не лише в координації зусиль, а й у моніторингу імплементації стратегії та розвитку політики ЄС у цій сфері.

Торгівля людьми залишається однією з найсерйозніших загроз для Європейського Союзу та є пріоритетом у діяльності Європолу та правоохоронних органів держав-членів. Це також ключовий напрямок роботи Європейської міждисциплінарної платформи проти злочинних загроз (EMPACT), яка формує політичні цикли ЄС у сфері боротьби з організованою міжнародною злочинністю. У рамках Пріоритетів ЄС у боротьбі з організованою злочинністю на 2022–2025 роки (прийнятих 26 травня 2021 р.), торгівля людьми визначена як окрема сфера реагування. Передбачені заходи включають: ліквідацію злочинних мереж, які експлуатують людей для сексуальної, трудової чи кримінальної діяльності; притягнення до відповідальності осіб, які застосовують насильство або погрози проти жертв і їхніх родин; викриття тих, хто вводить жертв в оману через маніпуляції статусом шукача притулку; а також боротьбу з вербуванням через Інтернет і протидію діяльності цифрових посередників, які сприяють експлуатації [15].

У період із 2018 по 2023 рік у межах EMPACT було здійснено 5555 арештів, проведено 4690 розслідувань, вилучено готівку на суму понад 39 мільйонів євро та виявлено 29 333 жертв торгівлі людьми. Лише у 2023 році було виявлено 7536 жертв, зафіксовано 430 арештів і вилучено 583 000 євро готівкою. Серед найпомітніших успіхів – операція Global Chain, спрямована на боротьбу зі злочинними мережами, що експлуатують осіб із Південної Америки, Азії, Африки, Західних Балкан та України. У результаті операції було виявлено 1426 потенційних жертв та заарештовано 212 осіб [16].

23 квітня 2024 року Європейський парламент ухвалив переглянуту Директиву ЄС про боротьбу з торгівлею людьми, зробивши важливий крок у посиленні захисту дітей, які стають жертвами цього злочину [17]. Актуальність змін підтверджується даними, згідно з якими 15% зареєстрованих жертв торгівлі людьми в ЄС становлять діти [18]. Перегляд Директиви враховує численні ініціативи правозахисних організацій, зокрема Eurochild та Hope and Homes for Children, і зобов'язує держави-члени впроваджувати конкретні заходи для запобігання експлуатації дітей. Основна увага в новій редакції приділяється створенню прозорих, гармонізованих механізмів раннього виявлення жертв, посиленню транскордонного співробітництва та уніфікації підходів на рівні ЄС. Директива гарантує надання жертвам безпечного житла, медичної допомоги, доступу до освіти та соціальної підтримки. Важливо, що до переліку форм експлуатації тепер включено також незаконне усиновлення, що відображає актуальні ризики у сфері захисту дітей.

Переглянута Директива ЄС про боротьбу з торгівлею людьми також звертає особливу увагу на вразливість дітей, які перебувають у житлових або закритих установах, підкреслюючи, що вони можуть стати жертвами торгівлі як під час, так і після розміщення. У зв'язку з цим, держави-члени закликаються до розробки національних планів захисту, спрямованих на запобігання торгівлі дітьми в таких умовах. Згідно з положеннями Директиви, будь-які обмеження свободи дитини з метою її захисту мають бути виключно необхідними, пропорційними та виправданими інтересами самої дитини.

У червні 2024 року Європейський Союз ухвалив рішення розширити перелік форм експлуатації, які підпадають під дію законодавства ЄС про боротьбу з торгівлею людьми. До нього було

офіційно включено експлуатацію через сурогатне материнство, примусові шлюби та незаконне усиновлення. Крім того, свідоме використання послуг, наданих жертвами торгівлі людьми, тепер кваліфікується як кримінальний злочин і підлягає ефективним, пропорційним та стримуючим покаранням. Координацію цих зусиль здійснює Координатор ЄС з питань боротьби з торгівлею людьми, Діана Шмітт, яка відповідає за посилення співпраці між інституціями ЄС, агентствами, державами-членами та міжнародними партнерами, а також за розробку та удосконалення політики ЄС у цій сфері [19].

Висновки. Таким чином, правове регулювання боротьби з торгівлею людьми в Європейському Союзі відзначається системним, багаторівневим підходом та орієнтацією на комплексне реагування на одну з найбільш небезпечних форм транснаціональної злочинності. ЄС сформував міцну нормативну базу, що постійно удосконалюється через ухвалення спеціалізованих директив, стратегій і політичних ініціатив, орієнтованих на виклики сучасності та нові прояви експлуатації.

Одним із важливих здобутків стало поступове розширення сфери захисту прав жертв торгівлі людьми, посилення профілактичних заходів, транскордонної співпраці та зміцнення інституційних механізмів держав-членів. Усі основні документи ЄС, зокрема переглянута Директива ЄС про боротьбу з торгівлею людьми та Стратегія на 2021–2025 роки, спрямовані на утвердження людиноцентричного підходу, де в центрі уваги – гідність, безпека та права постраждалих осіб.

Очевидно, що сьогодні Європейський Союз опинився перед непростим вибором: з одного боку - прагнення зберегти свободу глобального переміщення людей, товарів і капіталу як одну з головних демократичних цінностей, а з іншого - необхідність стримувати хвилі економічних мігрантів і шукачів притулку. Водночас варто зауважити, що спроби захистити національну безпеку шляхом запровадження численних обмежень нерідко дають зворотний результат - вони підвищують ризики для самих мігрантів, а також опосередковано загрожують стабільності як окремих країн, так і міжнародної спільноти загалом.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. A cross-border journalism project investigating missing child migrants in Europe. *Lost in Europe*. URL: https://lostineurope.eu/investigations/data-and-statistics-investigations/more-than-50-000-unaccompanied-child-migrants-have-gone-missing-after-arriving-in-europe.
2. M. Počuča, J. Matijašević. Migrations and Their Effect on Human Trafficking – Security Challenges for the European Union. *Studia Europejskie. Studies in European Affairs*. 2021. URL: https://journalse.com/pliki/pw/3-2021-Pocuca.pdf.
3. E. Morawska. Trafficking into and from Eastern Europe. *Willan Publishing Devon*. 2007.
4. J. Salt. Trafficking and human smuggling: a European perspective, “International Organization for Migration special issue”. No. 1/2000.
5. Trafficking in Persons: Serbia, Anti-Trafficking Action. *State Department*. 2020.
6. Protocol to Prevent, Suppress and Punish Trafficking in Persons Especially Women and Children, supplementing the United Nations Convention against Transnational Organized Crime: від 15.11.2000. URL: https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/protocol-prevent-suppress-and-punish-trafficking-persons (дата звернення: 25.04.2025).
7. Noble Po-Kan Lo. Hong Kong anti-human trafficking framework: what lessons can be learned from Europe?. *Front. Sociol. Sec. Sociology of Law*. URL: https://www.frontiersin.org/journals/sociology/articles/10.3389/fsoc.2024.1395907/full.
8. Сироїд Т.Л. Організаційно-правовий механізм протидії злочину торгівлі людьми в Європейському Союзі 2022 Протидія злочинності: проблеми практики та науково-методичне забезпечення.. *Південноукраїнський правничий часопис*. URL: http://www.sulj.oduvs.od.ua/ archive/2022/4/part_3/8.pdf.
9. Council Directive 2004/81/EC of 29 April 2004 on the residence permit issued to third-country nationals who are victims of trafficking in human beings or who have been the subject of an action to facilitate illegal immigration, who cooperate with the competent authorities. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:32004L0081 (дата звернення: 25.04.2025).
10. Directive 2009/52/EC of the European Parliament and of the Council of 18 June 2009 providing for minimum standards on sanctions and measures against employers of illegally staying

third-country nationals. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX-%3A32009L0052 (дата звернення: 25.04.2025).
11. Directive 2011/36/EU of the European Parliament and of the Council of 5 April 2011 on preventing and combating trafficking in human beings and protecting its victims, and replacing Council Framework Decision 2002/629/JHA. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/en/TXT/?uri=CELEX:32011L0036 (дата звернення: 25.04.2025).
12. Directive 2012/29/EU of the European Parliament and of the Council of 25 October 2012 establishing minimum standards on the rights, support and protection of victims of crime, and replacing Council Framework Decision 2001/220/JHA. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/en/TXT/?uri=CELEX%3A32012L0029 (дата звернення: 25.04.2025).
13. EU Strategy on Combatting Trafficking in Human Beings (2021-2025). *European Commission*. URL: https://home-affairs.ec.europa.eu/policies/internal-security/organised-crime-and-human-trafficking/together-against-trafficking-human-beings/eu-strategy-combatting-trafficking-human-beings-2021-2025_en.
14. A Common Anti-Trafficking Plan to address the risks of trafficking in human beings and support potential victims among those fleeing the war in Ukraine. URL: https://home-affairs.ec.europa.eu/system/files/2022-05/Anti-Trafficking%20Plan_en.pdf (дата звернення: 25.04.2025).
15. EU Policy Cycle – EMPACT. *Europol.* URL: https://www.europol.europa.eu/crime-areas-and-trends/eu-policy-cycle-empact (дата звернення: 25.04.2025).
16. 1 426 potential victims identified in global operation against human trafficking. *Europol*. URL: https://www.europol.europa.eu/media-press/newsroom/news/1-426-potential-victims-identified-in-global-operation-against-human-trafficking.
17. Amending Directive 2011/36/EU on preventing and combating trafficking in human beings and protecting its victims. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=OJ:L_202401712 (дата звернення: 23.04.2024).
18. Trafficking in human beings statistics. *Eurostat*. URL: https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Trafficking_in_human_ beings_statistics.
19. The EU's work to combat human trafficking. *European Council*. URL: https://www.consilium.europa.eu/da/eu-against-human-trafficking/.

УДК:341.24:355.12
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.4.31

ФОРМУВАННЯ МОДЕЛІ МІЖНАРОДНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ПРИВАТНОЇ ВІЙСЬКОВОЇ ТА ОХОРОННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Савка О.І.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри правоохоронної та антикорупційної діяльності,
Навчально-науковий інститут права ім. Володимира Великого
ПрАТ «ВНЗ «Міжрегіональна академія управління персоналом»,
докторант Інституту держави і права ім. В.М. Корецького
Національної академії наук України
ORCID: 0000-0002-1723-3412
e-mail: savka30@ukr.net

Савка О.І. Формування моделі міжнародно-правового регулювання приватної військової та охоронної діяльності.

В статті розглянуто формування моделі міжнародно-правового регулювання приватної військової та охоронної діяльності. Проведено дослідження генези сучасного розвитку найманства. Визначено чотири хронологічні етапи із зазначенням ключових подій, що вплинули на появу ПВОК та формування міжнародно-правового регулювання їх діяльності. Розглянуто два підходи до регулювання приватної військової та охоронної діяльності: міжнародно-правовий та «м'яко-правовий». У рамках дослідження під «моделлю» ми розуміємо прогнозований варіант оптимального правового регулювання майбутніх явищ і процесів, що визначає цілі та засоби формування нового правового стану і дозволяє зробити розрахунки пов'язаних із цим реальних результатів. Правова модель відображає рівень чинного правопорядку та його розвитку з урахуванням тенденцій, етапів та показників економічного, соціального та політичного розвитку, а також взаємодії з нормами зовнішнього середовища. Модель складається із комплексу елементів, пов'язаних між собою. На сьогоднішній день одним з головних доктринальних висновків, пов'язаних з регулюванням приватної військової та охоронної діяльності, є теза про те, що в сучасних умовах держава втрачає монополію на застосування збройної сили, яку називають ще «приватизацією насильства», причиною чого є кількісне зростання числа ПВОК як недержавних акторів, залучених до конфліктів у тому числі через делегування державами їм своїх функцій у сфері безпеки. Визначено, що становлення моделі міжнародно-правового регулювання приватної військової та охоронної діяльності було непростим, проте за минулі роки було пройдено шлях від готового Проєкту Конвенції до дискусійного документа у вісім пунктів і назад до Проєкту Документу, межі якого за підтримки великої групи держав-прихильників розвитку міжнародно-правового регулювання приватної військової та охоронної діяльності дозволяють прогнозувати подальші перспективи. Оптимальним виходом із ситуації з невизначеністю міжнародно-правового регулювання приватної військової та охоронної діяльності є використання комбінованого підходу до регулювання приватної військової та охоронної діяльності діяльності, що поєднує переваги сформованих моделей і позицій. Приватна військова та охоронна діяльність торкається комплексу різногалузевих, дискусійних питань міжнародного права, відповідно теоретична модель міжнародно-правового регулювання приватної військової та охоронної діяльності виходить із пріоритету використання договірних механізмів, що доповнюються рекомендаційними актами та модельним законодавством. Необхідним елементом теоретичної моделі міжнародно-правового регулювання приватної військової та охоронної діяльності є принципи визначення юрисдикції держав та заборона наділення ПВОК та їх співробітників юрисдикційним імунітетом.

Ключові слова: приватна військова та охоронна діяльність, найманство, міжнародне право, міжнародне гуманітарне право, законодавство, збройний конфлікт, Організація Об'єднаних Націй, національна безпека, приватні військові та охоронні компанії.

Savka O.I. Formation of a model of international legal regulation of private military and security activities.

The article considers the formation of a model of international legal regulation of private military and security activities. The genesis of the modern development of mercenaries is studied. Four chronological stages are identified, indicating the key events that influenced the emergence of PMSCs and the formation of international legal regulation of their activities. Two approaches to the regulation of private military and security activities are considered: international legal and «soft law». In the framework of the study, we understand the «model» as a predicted option for the optimal legal regulation of future phenomena and processes, which determines the goals and means of forming a new legal state and allows us to make calculations of the real results associated with this. The legal model reflects the level of the current legal order and its development, taking into account the trends, stages and indicators of economic, social and political development, as well as interaction with the norms of the external environment. The model consists of a set of elements that are interconnected. Today, one of the main doctrinal conclusions related to the regulation of private military and security activities is the thesis that in modern conditions the state is losing its monopoly on the use of armed force, which is also called the «privatization of violence», the reason for which is the quantitative increase in the number of PMSCs as non-state actors involved in conflicts, including through the delegation of their functions in the security sphere by states to them. It has been determined that the formation of a model of international legal regulation of private military and security activities was not easy, but over the past years the path has been covered from the finished Draft Convention to a discussion document in eight points and back to the Draft Document, the outlines of which, with the support of a large group of states supporting the development of international legal regulation of private military and security activities, allow us to predict further prospects. The optimal way out of the situation with the uncertainty of international legal regulation of private military and security activities is to use a combined approach to the regulation of private military and security activities, which combines the advantages of existing models and positions. Private military and security activities concern a complex of multi-sectoral, debatable issues of international law, accordingly, the theoretical model of international legal regulation of private military and security activities proceeds from the priority of using contractual mechanisms, supplemented by recommendatory acts and model legislation. A necessary element of the theoretical model of international legal regulation of private military and security activities are the principles of determining the jurisdiction of states and the prohibition of granting jurisdictional immunity to PMSCs and their employees.

Key words: private military and security activities, mercenary activities, international law, international humanitarian law, legislation, armed conflict, United Nations, national security, private military and security companies.

Постановка проблеми. Міжнародне співтовариство наблизилось до періоду формування нового багатополярного світопорядку. Фундаментальні перетворення стосуються усіх сфер життя держав. У сучасних умовах перед міжнародно-правовою системою, що ґрунтується на верховенстві права в міжнародних відносинах, стоять суттєві виклики, ключові з яких відносяться до питань міжнародної безпеки.

Концепція зовнішньої політики України вказує на негативні тенденції посилення фактору сили у міждержавних відносинах та застосування «військової сили в порушення міжнародного права, освоєння космічного та інформаційного простору, як нових сфер воєнних дій, стирання межі між військовими та невійськовими засобами міждержавного протиборства…».

Збільшення військових конфліктів нового типу, зростання регіональних осередків напруженості, попит на комплексні послуги безпеки дозволили розвинутися новому явищу в масштабах міжнародної системи – приватним військовим і охоронним компаніям, які сукупно за своїми кількісними, якісними і військово-політичними показниками досягають рівня, порівнянного з державними корпораціями [1-2].

Термін «приватна військова та охоронна діяльність» використовується у наукових дослідженнях [3], практиці діяльності ООН [4-5], охоплюючи різноманітні недержавні суб'єкти, що надають військові та охоронні послуги включаючі приватні військові компанії.

Відсутність загальноприйнятих підходів до визначення правової природи приватної військової та охоронної діяльності в умовах пошуку механізмів міжнародно-правового регулювання їх діяльності, створила складний комплекс міжгалузевих прогалин і колізій, які безпосередньо зачі-

пають фундаментальні інститути міжнародного права – державний суверенітет, міжнародно-правову відповідальність, міжнародну безпеку, права людини.

Відсутність міжнародно-правового регулювання приватної військової та охоронної діяльності на тлі їхньої значної залученості до системи міжнародної безпеки, участі у збройних конфліктах, забезпечення безпеки діяльності дипломатичних місій, міжнародних організацій та транснаціональних компаній ставить цю проблематику до основних викликів сучасному міжнародному праву та міжнародній безпеці. Незважаючи на важливість цього питання для інтересів міжнародного світу, державами за сприяння ООН та низки міжнародних неурядових організацій вже друге десятиліття, без відчутних результатів, ведеться пошук оптимальної моделі регулювання приватної військової та охоронної діяльності. За цей час міжнародне співтовариство виробило два підходи до регулювання приватної віськової та охоронної діяльності: міжнародно-правовий та «м'яко-правовий».

Актуальність теми дослідження визначена потребою у розробці теоретичної моделі міжнародно-правового регулювання приватної військової та охоронної діяльності на користь побудови справедливого міжнародного правопорядку, заснованого на загальновизнаних принципах та нормах міжнародного права.

Аналіз досліджень і публікацій. У зарубіжній науковій доктрині міжнародного права у рамках проблематики приватної військової та охоронної діяльності відомі: Lindsey Cameron [3], Kristine Huskey [6], Simon Chesterman [7-8], Hannah Tonkin [9], Hin-Yan Liu [10].

В рамках дослідження інтегративного підходу, з метою всебічного аналізу проблематики приватної військової та охоронної діяльності предметом вивчення були обрані праці видатних вчених різних галузей, пов'язаних з приватною військовою та охоронною діяльністю (міжнародні відносини, міжнародна безпека, військова наука, політологія, економіка, тощо), особлива увага в яких приділяється питанням міжнародно-правового регулювання приватної військової та охоронної діяльності. Серед досліджень, які багато в чому дали науці міжнародного права базові знання про приватну військову та охоронну діяльність, необхідно відзначити роботи вітчизняних авторів: Горовенко В., Тютюнник В. [11], Кириченко С. [12], Ковальський О. [13], Кохан Г. [14], Івасечко О., Бондар Д. [15], Санжаревський О., Байда Н., Стемпіцький А. [16] а також зарубіжних авторів Berenike Prem [17], David Shearer [18], Peter Warren Singer [19-21], Deborah Denise Avant [22], Christopher Kinsey [23], Andrew Mumford [24], Sarah Percy [25].

Метою даного дослідження є розробка та формування доктринальних положень теоретичної моделі міжнародно-правового регулювання приватної військової та охоронної діяльності.

Виклад основного матеріалу. Протягом минулих років у приватній військовій та охоронній діяльності на міжнародній арені намітилися нові суттєві тенденції. У зв'язку з цим зберігається потреба у подальших наукових дослідженнях, щодо приватної військової та охорронної діяльності, уточнення уявлень про міжнародно-правовий статус співробітників які провадять таку діяльність та визначення перспектив їх міжнародно-правового регулювання в нових умовах.

Створення норм міжнародного права – це процес, який пов'язаний з безліччю змінних, обумовлених особливостями погоджувальної природи міжнародного права. Якщо законотворчий процес створення норм в національному праві суворо регламентований на певні етапи і обмежений точними часовими рамками, вироблення міжнародно-правових норм – це тривалий процес, який складається з різноманітних етапів.

Міжнародно-правове регулювання приватної військової та охоронної діяльності перебуває лише на стадії свого становлення та оформлення. Відсутність у національно-правовій практиці держав та науковій доктрині загальноприйнятих підходів до визначення правової природи приватної військової та охоронної діяльності створила комплекс міжгалузевих прогалин та колізій у міжнародному праві. Одними з ключових є: питання, які відносяться до міжнародно-правового статусу співробітників ПВОК; міжнародної відповідальності держав за дії ПВОК; приватизації суверенних державних функцій, тощо. Проблематика ПВОК має взаємозалежний характер: «Невизначеність статусу ПВОК породжує невизначеність відповідальності». Окрім того, відсутність спеціального міжнародно-правового регуляторного механізму для ПВОК з урахуванням значної залученості даних недержавних суб'єктів до системи міжнародної безпеки, участі ПВОК у збройних конфліктах, забезпечення безпеки діяльності дипломатичних місій, міжнародних організацій та транснаціональних компаній ставить цю проблематику до основних міжнародних викликів.

Будь-яке складне явище міжнародного життя, міжнародна безпека неоднорідна і складається з багатьох різних елементів нормативного та суб'єктного складу, які утворюють особливу систему. «Міжнародна безпека на сучасному етапі є найбільш актуальною галуззю міжнародного публічного права». Як елементи системи міжнародної безпеки можна розглядати:

1) заборона на війну у міжнародних відносинах;

2) провідну роль та широкі повноваження Ради Безпеки ООН у галузі міжнародного миру та безпеки.

У рамках дослідження термін «система міжнародної безпеки» використовується також і в розширеному розумінні, яке включає всю сукупність елементів, що підтримують у певних галузях стабільність діяльності міжнародного співтовариства. На сьогоднішній день ПВОК стали ключовими недержавними суб'єктами – елементом системи міжнародної безпеки, який забезпечує функціонування гуманітарних та дипломатичних місій, морського судноплавства, як на глобальному, так і на регіональному рівні. Від існування ПВОК опосередковано залежить міжнародна економічна система, щодо функціонування природно-добувної промисловості.

На тлі зростання міжнародної конфронтації та підвищення інтенсивності регіональних конфліктів ПВК тільки посилили динаміку свого розвитку. Робоча група з питання про використання найманців (далі – РГВН) у 2008 році визначила вартість усіх контрактів ПВОК, яка складала майже 100 млрд. доларів США на рік [1; 27]. У 2021 році цей показник складав майже 241,7 млрд. доларів США і за прогнозами аналітичної компанії Vantage Market Research [2] до 2028 року світова галузь ПВОК буде складати майже 366,8 млрд. доларів США.

Більше того, поява «нових сфер воєнних дій, стирання межі між військовими та невоєнними засобами міждержавного протистояння…» тільки стимулюють розвиток приватної військової та охоронної діяльності, створюючи нові форми та галузі діяльності, наприклад у сфері високих технологій та кібербезпеки. Все це ще більше ускладнює мінливу природу приватної військової та охоронної діяльності в умовах триваючого два десятиліття процесу формування моделі їх міжнародно-правового регулювання.

У рамках дослідження під «моделлю» ми розуміємо «прогнозований варіант оптимального правового регулювання майбутніх явищ і процесів, що визначає цілі та засоби формування нового правового стану і дозволяє зробити розрахунки пов'язаних із цим реальних результатів. Правова модель відображає рівень чинного правопорядку та його розвитку з урахуванням тенденцій, етапів та показників економічного, соціального та політичного розвитку, а також взаємодії з нормами зовнішнього середовища. Модель складається із комплексу елементів, пов'язаних між собою.

За час міжнародне співтовариство виробило кілька моделей можливого регулювання: міжнародно-правового, і «м'яко-правового» характеру. Відсутність консенсусу між державами з основних питань регулювання, а також складний, багатосторонній склад учасників переговорного процесу, що включає окрім держав, міжнародні міжурядові та неурядові організації, а також різні види недержавних суб'єктів, не дозволяє реалізувати жоден з існуючих проектів регуляторних моделей. У той же час, ці обставини не дають можливості включити спеціальну норму про приватну військову та охоронну діяльність до положень чинних міжнародних договорів.

Аналізуючи праці з права війни, як сучасні науковці, так і античні, Гуго Гроцій вказував на їхню важливу прогалину: «Те, чого переважно не вистачало всім їм, а саме – історичного висвітлення питань...» [28]. Це зауваження «батька науки міжнародного права» справедливо віднести і до сучасних праць міжнародно-правової доктрини [28].

Прагнучи сконцентрувати всю увагу до вивчення вузькоспеціального питання теорії, вчені найчастіше підходять формально чи взагалі жертвують вивченням історичного контексту і передумов його появи. Проте право не існує у відриві від подій людської історії. Навпаки, воно закріплює факти життя народів та держав у вигляді законів та міжнародних договорів, відбиваючи сучасну реальність.

На прикладі міжнародного права, важливо виділити чотири етапи становлення, розкриття та розуміння сутнісної природи права: «Розуміння природи міжнародної відповідальності, як і будь-якого іншого соціального феномена, багато в чому залежить від розуміння його історії, яка нерозривно пов'язана з історією міжнародного права в цілому. Кожне явище є єдністю минулого, сьогодення та майбутнього. Спроби ігнорувати історію неминуче призведуть до нерозуміння сутності явища та помилок у його використанні. Неправильне тлумачення минулого тягне за собою нерозуміння сьогодення і помилкову оцінку майбутнього» [29]. Застосування наукового інстру-

ментарію правового моделювання і прогнозування у процесі дослідження формування міжнародно-правового регулювання приватної військової та охоронної діяльності вимагає простежити еволюцію правових підходів в контексті розвитку та становлення ПВОК.

В процесі розробки періодизації етапів формування міжнародно-правового регулювання приватної військової та охоронної діяльності було виявлено, що приватна військова та охоронна діяльність, як явище, має стійкий зв'язок з історичними прикладами надання приватних військових послуг та з національними традиціями окремих країн. Надання військових послуг почалося за часів людської цивілізації разом із першими міждержавними збройними конфліктами і в цьому сенсі ПВОК не є «винахідником» XX чи XXI століть. Реалізація міжнародних державних та великих комерційних інтересів завжди спиралася на військову силу. Однак часто держави не мали необхідних для цього людських ресурсів і компетенцій, що створило попит на найману військову силу і приватні військові послуги. У зв'язку з цим найманство навіть називають «другою найдавнішою професією у світі» [22]. Це справедливо віднести не тільки до найманих озброєних воїнів, а й до кваліфікованого військового персоналу, приватним особам, що йдуть за армією. Це лікарі, маркітанти, картографи, перекладачі, ковалі, провідники тощо. Маркітанти, яких називали на Русі харчівниками – приватні особи, які забезпечують військо провіантом і предметами першої необхідності, мали важливе значення підтримки бойового духу військ, і утримання солдатів від мародерства і дезертирства у пошуках прожитку. Сучасна приватна військова та охоронна діяльність за багатьма своїми функціями відповідають саме цим категоріям осіб, які обслуговують армію, без яких вона не змогла б виконувати бойових завдань.

У той же час поява сучасних ПВОК припала лише на середину – кінець XX століття, тоді ж почала формуватися міжнародно-правова реакція на процеси, що відбуваються. З метою дослідження було проведено періодизацію на чотири хронологічні етапи із зазначенням ключових подій, що вплинули на появу ПВОК та формування міжнародно-правового регулювання їх діяльності:

– *Перший етап.* 1950-1980 роки: Деколонізація Африки. Поява та розвиток сучасного найманства, як опосередкованого силового інструменту західних держав у холодній війні. Визначення міжнародно-правового статусу найманця у статті 47 Додаткового протоколу I до Женевських конвенцій 1949 року. Прийняття антинайманських конвенцій [30] криміналізують та встановлюють заборону на наймання. Поява перших ПВОК, таких як «Watchguard International», яку в 1967 створив Девід Стірлінг [31].

– *Другий етап.* Кінець 1980-х – 1990-і роки: Розпуск Організації Варшавського договору (ОВД). Розпад СРСР. Закінчення холодної війни. Зростання числа регіональних конфліктів. Поява сучасних ПВОК, як нового недержавного суб'єкта збройних конфліктів, насамперед це південноафриканська компанія «Executive Outcomes» і британська «Sandline International». Початок формування національного законодавства про ПВОК (ПАР 1998). Проведення перших доктринальних досліджень, присвячених питанню регулювання приватної військової та охоронної діяльності.

– *Третій етап*. 2000-ті роки: 11 вересня 2001 року – початок глобальної війни США з тероризмом. Війна в Афганістані. Іракська війна. Становлення ПВОК на чолі з компаніями США. Початок епохи ПВОК, таких як «Blackwater». Перші масові злочини американських ПВОК. Розробка проекту Конвенції ООН про ПВОК та Прийняття Документу Монтре: формування моделей міжнародно-правового та міжнародного «м'яко-правового» регулювання діяльності ПВОК [45].

– *Четвертий етап*. 2010-ті роки – сьогодні: Зміна передових регіонів присутності ПВОК. Виведення основного контингенту військ США та союзників з Іраку та відхід США з Афганістану. Еволюція сфери діяльності та нові види послуг ПВОК: кібербезпека [1], прикордонний та міграційний контроль [1] тощо. Підвищення міжнародної ролі ПВОК не західного походження. Зростання міжнародного ринку ПВОК в умовах пошуку оптимальної моделі їх міжнародно-правового регулювання. Розвиток моделі міжнародного «м'яко-правового» регулювання діяльності ПВОК.

Модель міжнародно-правового регулювання приватної військової та охоронної діяльності представлена «Проєктом можливої Конвенції про приватні військові та охоронні компанії» [1] 2010 року (далі – Проєкт Конвенції). Ця модель є результатом роботи Робочої групи з питання про використання найманців, яка здійснює свій мандат, як механізм спеціальної процедури Ради ООН з прав людини [27]. Необхідно відзначити виконану за короткий термін (2008-2010 рр.), інтенсивну та професійну роботу над Проєктом Конвенції, яку здійснила РГВН [27]. За цей час було проведено кілька етапів підготовки тексту, включаючи регіональні обговорення варіантів

Проєкту Конвенції та його елементів. Заслуговує на позитивну оцінку підхід розробників до відкритості процесу розробки Проєкту Конвенції.

Наприклад, крім консультацій з державами, первісний варіант Проєкту Конвенції з метою отримання коментарів та рекомендацій був розісланий представникам академічних та експертних спільнот різних країн, а також правозахисним та гуманітарним організаціям, всього близько 250 адресатів, отримавши у відповідь понад 400 коментарів. Більшість учасників цього процесу підтримала Проєкт Конвенції, зазначивши, що головну роль у регулюванні та контролі приватної військової та охоронної діяльності має відігравати ООН. Окрім того, було наголошено на необхідності універсального підходу в Проєкті Конвенції та відображення в ньому всіх міжнародно-правових зобов'язань держав, не фокусуючись лише на міжнародному гуманітарному праві та правах людини. Експерти – учасники обговорень Проєкту Конвенції відзначили з цього питання, що це «дозволило б визнати діапазон видів діяльності, що постійно розширюється, здійснюваної ПВОК у дедалі більш різноманітних ситуаціях у світі» [1]. Однак не всі держави позитивно поставилися до цієї ініціативи, що видно з результатів голосування, щодо Резолюції 10/11 Ради ООН з прав людини на підтримку розробки Проєкту Конвенції [32].

Стаття 2 Проєкту Конвенції запроваджує понятійний апарат, що дає визначення ПВОК, військових послуг, охоронних послуг, суто державних функцій, визначень ліцензійного механізму, що вводиться Проєктом Конвенції, а також категорії держав залежно від їх взаємовідносин з ПВОК:

– держави-контрагенти, тобто наймачі ПВОК;
– держави проведення операцій, де діють ПВОК;
– вітчизняні держави, де зареєстровано чи знаходиться головний офіс ПВОК;
– треті держави, громадяни яких є співробітниками ПВОК.

Під приватною військовою та охоронною діяльністю Проєкт Конвенції розуміє «корпоративну освіту, що надає на компенсаційній основі військові та/або охоронні послуги, які забезпечують фізичні та/або юридичні особи» [1].

Робоча група з питання про використання найманців визначила [1; 27] метою прийняття Проєкту Конвенції не заборону приватної військової та охоронної діяльності, а вироблення мінімального набору стандартів у сфері міжнародно-правового регулювання приватної військової та охоронної діяльності, а також виділила три причини, що стали підставою для створення Проєкту Конвенції:

1) прогалину відповідальності ПВОК за скоєні злочини, щодо прав людини, а також негативна практика їх судового переслідування за це;

2) специфіка послуг ПВОК, які виходять за межі звичайних видів комерційної діяльності, не дозволяє вважати достатнім їх саморегулювання;

3) складність співвідношення співробітників ПВОК зі статусом найманців.

Багато дослідників [26], проводячи прямий зв'язок приватної військової та охоронної діяльності з найманством, розглядають таку діяльність, як його нову форму. Отже, дають приватній військовій та охоронній діяльності відповідну правову кваліфікацію та єдину історичну періодизацію. Однак не можемо підтримати цю дослідницьку позицію. Безумовно, спільність кваліфікуючих ознак вказує на наявність історичного зв'язку між приватною військовою та охоронною діяльністю та наймуванням, проте не можливо провести міжнародно-правове розмежування їхніх статусів, виділивши конкретні критерії.

Науковці, які займаються дослідженням найманства і приватної військової та охоронної діяльності, австралійська вчена Сара Персі вказує, що «найманці були звичайними учасниками міжнародних відносин аж до середини кінця 19 століття» [25]. Більше того, як зазначив спеціальний доповідач [1] Комісії з прав людини ООН Енріке Берналес Бальєстерос, у зазначений часовий період «у разі захоплення найманців з ними поводилися, як із військовополоненими» [33].

Свій сучасний розвиток найманство знайшло в середині XX століття, коли почався процес деколонізації Африки, і континент став театром глобального протистояння в холодній війні. Позбувшись колоніального гніту, молоді африканські держави були підтримані у своєму прагненні до незалежності соціалістичними державами на чолі з СРСР. Однак цьому активно протистояли західні держави та капіталістичні кола. Для цього західні спецслужби використовували проксі-загони найманців, на чолі яких стояли відомі Боб Денар [34], Майк Хоар [35] і багато інших відомих командирів найманців, які були, як правило, з числа колишніх військовослужбовців колоніальних військ.

Значним переломним моментом став судовий процес 1976 року над найманцями в Луанді (Ангола). На лаві підсудних постало 13 осіб – троє американців та 10 англійців, які брали участь у бойових діях на боці антиурядових сил. Судовий процес, перший у своєму роді, викликав широкий міжнародний резонанс. З метою дотримання гласності Уряд Анголи створив міжнародну комісію спостерігачів за судовим процесом [36]. Вироком суду всіх підсудних було визнано винними, четверо засуджено до страти через розстріл, інших засуджено на тривалі терміни. Численні факти порушення прав людини, територіальної цілісності та втручання у внутрішні справи держав викликало засудження міжнародного співтовариства та стало початком формування міжнародно-правової заборони наймання.

В результаті невдоволення і запиту на антинайманські норми, що накопичились у міжнародного співтовариства, у 1977 році був прийнятий Додатковий протокол І до Женевських конвенцій 1949 року, який містить Статтю 47, що дає визначення та кваліфікуючі ознаки найманця (далі – Стаття 47). Незважаючи на позбавлення найманців права на статус комбатанта та військовополоненого, Стаття 47 не криміналізує найманство та обмежена дією лише в рамках міжнародних збройних конфліктів. Звернемо також увагу, що Стаття 47 повністю присвячена лише безпосереднім виконавцям найманських дій, тобто. найманцям. У ній немає згадок, щодо осіб, які займаються організацією найманства, а також замовників такої діяльності: «1. Найманець не має права на статус комбатанта чи військовополоненого. 2. Найманець - це будь-яка особа, яка:

– спеціально завербована на місці або за кордоном для того, щоб боротися у збройному конфлікті;

– фактично бере безпосередню участь у військових діях;

– бере участь у військових діях, керуючись, головним чином, бажанням отримати особисту вигоду, і якому насправді обіцяно стороною або за дорученням сторони, яка перебуває в конфлікті, матеріальна винагорода, що істотно перевищує винагороду, обіцяну або виплачувану комбатантам такого ж рангу та функцій, що входять до особового складу збройних сил цієї сторони;

– не є ні громадянином сторони, яка перебуває у конфлікті, ні особою, яка постійно проживає на території, контрольованою стороною, яка перебуває у конфлікті;

– не входить до особового складу збройних сил сторони, яка перебуває у конфлікті;

– не надіслано державою, яка не є стороною, яка перебуває в конфлікті, для виконання офіційних обов'язків як особа, що входить до складу її збройних сил» [39].

Детальний опис кваліфікуючих ознак найманця на практиці не заповнив міжнародно-правову прогалину, яка існує. Визнання особи найманцем можливе лише за умови наявності у його діях всіх шести описаних ознак одночасно. Якщо хоча б одна з ознак відсутня або належним чином не доведена, особа не може бути визнана найманцем. У відповідь на цю обставину англійський історик, дослідник військової справи Джеффрі Бест красномовно відреагував: «Будь-який найманець, який не здатний виключити себе з цього визначення, заслуговує на розстріл – разом зі своїм адвокатом!» [44].

Держава-наймач загону найманців може де-юре включити його до складу власних збройних сил і таким чином ще одна ознака найманства буде недійсною. Саме у зв'язку з цією обставиною військовослужбовці Французького іноземного легіону (далі – ФІЛ) не є найманцями, оскільки ФІЛ – це частина Збройних сил Франції. Структура даного підрозділу, система військових звань, розмір платні його особового складу, форма одягу та відзнаки ФІЛ відповідають загальновійськовим та нормативним стандартам французької армії. Крім того, офіцерський склад та командування ФІЛ – громадяни Франції.

У 1977 році прийнята Конвенція про ліквідацію найманства в Африці [37], але її дія обмежена африканським континентом. Вона повторює ті самі ознаки найманця зі Статті 47, проте вже криміналізує не лише найманство, а і його організацію. Відповідальність по лінії командування закріплена, як обтяжуюча обставина (ст. 2). Конвенція про ліквідацію найманства в Африці закріплює також відповідальність держав за використання найманців (ст. 6), обов'язок держав встановити екстериторіальну юрисдикцію, щодо переслідування наймання (ст. 8) та обов'язок співпрацювати один з одним, включаючи механізм видачі найманців (ст. 9). Зазначимо також судові гарантії (ст. 11), які забезпечені особам, які обвинувачуються у найманстві.

За даними Африканського союзу, із 55 африканських держав цю конвенцію підписали 36 держав [38]. Необхідно підкреслити хибну думку, що склалася, про відсутність у найманців будь-яких закріплених прав. Можливо, ця позиція ґрунтується на факті позбавлення найманців статусу

військовополонених у силу статті 47. Однак згідно зі статтею 75 Першого додаткового протоколу 1977 року до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, щодо захисту жертв міжнародних збройних конфліктів, особам, які перебувають «у владі сторони, що беруть участь у конфлікті, і не користуються більш сприятливим зверненням відповідно до Конвенції»[39], гарантується [40] гуманне звернення та повагу особистості людини незалежно від віросповідання, політичних поглядів, статі, раси тощо.

У 1979 році Генеральна Асамблея ООН створила Спеціальний комітет з розробки «Міжнародної конвенції про боротьбу з вербуванням, використанням, фінансуванням та навчанням найманців» [41] (Конвенція ООН про наймання). Але через відсутність єдності між державами, переслідування власних інтересів і у зв'язку з «відмінностями в думках щодо того, як слід трактувати найманство і фактори, що покладено в його основу, залежно від характеру і типу конфлікту, в якому беруть участь найманці» [33], вироблення конвенції зайняло 10 років і була прийнята лише 4 грудня 1989 року та набула чинності ще через 12 років, у 2001 році. Однак до цього моменту найманці вже не були такою загрозою міжнародному миру та безпеці, як це було в середині XX століття. Жоден із постійних членів Ради Безпеки ООН не підписав цю конвенцію.

Конвенція ООН про найманство значно розширює поняття та ознаки найманця, називаючи цю діяльність «огидною» [41]. Крім того, проводиться зв'язок між найманцями та торговцями наркотиків. Як склад найманської діяльності окремо виділено підрив територіальної цілісності та конституційного ладу держав (ст. 1). До осіб, які використовують та організовують найманську діяльність, а також займаються навчанням найманців, рівнозначно застосовується стаття про найманство (ст. 2).

Відзначаючи важливу роль Конвенції ООН про найманство, водночас необхідно визнати вкрай обмежений характер дії міжнародно-правового інструменту. Сталося це через дві причини:

1) неактуальність – найманство, як масове явище та загроза міжнародному миру та безпеці припинило своє існування у 70-80-х роках XX століття;

2) незатребуваність в державах – учасницях Конвенції ООН про найманство є лише 37 держави [42].

Незважаючи на створений в інформаційному просторі наративів міцного зв'язку між найманцем та співробітником ПВОК, розмежування їх статусу в рамках міжнародного гуманітарного права провести можливо. У своєму дослідженні ми приходимо до висновку, щодо неврегульованості міжнародно-правового статусу співробітників ПВОК, зазначаючи про «відсутність правової можливості надавати таким особам захисту відповідно до норм міжнародного гуманітарного права». У співробітника ПВОК міжнародно-правовий статус хоч і відсутній, як такий, проте становище його легальне, тоді як статус найманця криміналізовано.

Співробітник ПВОК, який дотримується міжнародного гуманітарного права, може перебувати в зоні збройного конфлікту, або як цивільна особа, або як комбатант, за умови включення його до складу збройних сил держави сторони конфлікту або як особа, яка йде за збройними силами, але безпосередньо не входять до їх складу. Зазначимо також і власну думку: «У разі, якщо співробітник ПВОК починає брати безпосередню участь у бойових діях, він втрачає захист міжнародного права, як цивільну особу і розглядається як найманець». Водночас безпосередня участь у бойових діях не є єдино визначальним чинником.

Стаття 9 Проєкту Конвенції запроваджує заборону на передачу ПВОК суто державних функцій, до яких відноситься «безпосередня участь у військових діях, ведення війни та/або бойових операцій…» [1], однозначної заборони на це щодо співробітників ПВОК у існуючих нормах міжнародного гуманітарного права немає [43].

Проєкт Конвенції не містить статей ні про статус співробітника ПВОК, ні про наймання і робить лише відсилання в Преамбулі на антинайманські конвенції. Ці обставини визначали експерти під час обговорення попередніх варіантів Проекту Конвенції, однак у підсумковому тексті Проекту Конвенції відповідні положення все ж таки включені не були. Необхідно відзначити той факт, що положення Проєкту Конвенції, у разі їх прийняття, застосовувалися б до всіх ситуацій, не тільки в умовах збройного конфлікту, а і по відношенню до держав та міжнародних міжурядових організацій (ст. 3). Таким чином, розробники відобразили власний досвід ООН використання ПВОК. Так, за звітний період з 2013 по 2014 роки ООН витратила на послуги ПВОК 40 914 000 дол. США [1].

На сьогоднішній день одним з головних доктринальних висновків, пов'язаних з регулюванням приватної військової та охоронної діяльності, є теза про те, що в сучасних умовах держава втрачає

монополію на застосування збройної сили, яку називають ще «приватизацією насильства», причиною чого є кількісне зростання числа ПВОК, як недержавних акторів, залучених до конфліктів у тому числі через делегування державами їм своїх функцій у сфері безпеки. Проте вважаємо, що ця теза суперечить самій природі державного суверенітету та її значення задля забезпечення міжнародного правопорядку. Приватна військова та охоронна діяльність, як недержавний суб'єкт є новою, опосередкованою формою силового втручання та зовнішньополітичним інструментом держав, насамперед США та низки їх військово-політичних союзників. Саме державно-правові традиції США – держави, яка багато в чому створила сучасний образ ПВОК, визначили риси, що кваліфікують особливості природи приватної військової та охоронної діяльності, а також проблеми правової невизначеності, закладені в них [6].

Реалізація бойових і спеціальних операцій США та НАТО в рамках глобальної війни США з тероризмом, розпочатої після 11 вересня 2001 року, війни в Афганістані та Іраку, стали можливими лише при використанні ПВОК не просто, як обслуговуючого цивільного персоналу, а повноцінної військової компоненти збройних сил.

Міжнародна відповідальність у контексті регулювання приватної військової та охоронної діяльності, поряд із визначенням міжнародно-правового статусу співробітників ПВОК, є першочерговим питанням міжнародно-правового регулювання ПВОК. РГВН вказує на «розмитість кордонів між відповідальністю ПВОК та відповідальністю держав» [1; 27]. У зв'язку з важливістю цієї проблеми питанням відповідальності Проєкт Конвенції приділяє кілька статей. Стаття 4 Проєкту Конвенції встановлює відповідальність держав, а також і міжнародні міжурядові організації, щодо діяльності ПВОК, зареєстрованих або діючих на його території: за їх діяльність, підготовку в галузі міжнародного права тощо. Крім того, держави зобов'язуються створити в системі національного законодавства норми про контрольно-дозвільний механізм та ліцензування приватної військової та охоронної діяльності, контроль за обігом зброї.

Зауважимо, що на сьогоднішній день у зв'язку з діяльністю ПВОК випадків притягнення до міжнародної відповідальності держав, міжнародних організацій, ПВОК та їх співробітників не зазначено. Усі доктринальні припущення і конструкції, можуть спиратися тільки на теоретичні положення та аналогії.

З практики міжнародних судових установ можна зробити припущення, що у разі гіпотетичного міжнародного процесу встановлення відповідальності держави за протиправні дії ПВОК відбуватиметься у кожному конкретному випадку по-різному, залежно від держави, яка бере участь у розгляді.

Питання притягнення до відповідальності співробітників ПВОК аналіз існуючої практики показує, що на початковій стадії, коли інформаційний шум та увага міжнародного співтовариства прикуті до скоєних злочинів, правоохоронна та судова системи ефективно показують невідворотність покарання.

Висновки. Таким чином, Проєкт Конвенції є детально опрацьованим документом, що торкнувся практично всіх основних питань, пов'язаних з регулюванням приватної військової та охоронної діяльності. Це є безумовним досягненням та важливою подією у регулюванні приватної військової та охоронної діяльності, його розробникам вдалося за короткий період підготувати текст та провести багатосторонні консультації, які показали високу зацікавленість міжнародних акторів у подібному документі. Проєкт Конвенції пропонує міжнародному співтоваристві модель міжнародно-правового регулювання приватниої військової та охоронної діяльності.

Становлення моделі міжнародно-правового регулювання приватної військової та охоронної діяльності було непростим. Проте за минулі роки було пройдено шлях від готового Проєкту Конвенції до дискусійного документу, який складався з восьми пунктів, і назад до Проєкту Документу, зміст якого за підтримки великої групи держав-прихильників розвитку міжнародно-правового регулювання приватної військової та охоронної діяльності дозволяють прогнозувати подальші перспективи.

Оптимальним виходом із ситуації з невизначеністю міжнародно-правового регулювання приватної військової та охоронної діяльності є використання комбінованого підходу до регулювання приватної військової та охоронної діяльності діяльності, що поєднує переваги сформованих моделей і позицій. Приватна військова та охоронна діяльність торкається комплексу різногалузевих, дискусійних питань міжнародного права. Відповідно теоретична модель міжнародно-правового регулювання приватної військової та охоронної діяльності виходить із пріоритету використання

договірних механізмів, що доповнюються рекомендаційними актами та модельним законодавством. Необхідним елементом теоретичної моделі міжнародно-правового регулювання приватної військової та охоронної діяльності є принципи визначення юрисдикції держав та заборона наділення ПВОК та їх співробітників юрисдикційним імунітетом.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Доповідь Робочої групи щодо використання найманців як засобу порушення прав людини та протидії здійсненню права народів на самовизначення. A/HRC/7/7. С. 13. URL: https://undocs.org/Home/Mobile?FinalSymbol=A%2FHRC%2F7%2F7&Language=E&DeviceType=Desktop&LangReque sted=False.
2. Private Military Security Services Market Size worth USD 366.8 Billion by 2028. With stunning 7.2% CAGR, Says Vantage Market Research // GlobeNewswire. URL: https://www.globenewswire.com/en/news-release/2022/06/22/2466892/0/en/Private-Military-Security-Services-Market-Size-worth-USD-366-8-Billion-by-2028-With-stunning-7-2-CAGR-Says-Vantage-Market-Research.html.
3. Cameron, L., Chetail, V. Privatizing War: Private Military and Security Companies Under Public International Law. Cambridge: Cambridge University Press, 2013. ISBN 9781107032408.
4. Мандат міжурядової робочої групи відкритого складу з розробки змісту міжнародної нормативної бази регулювання, моніторингу та контролю діяльності приватних військових та охоронних компаній. Резолюція Ради з прав людини 28 вересня 2017 року. A/HRC/RES/36/11. URL: https://ap.ohchr.org/documents/dpage_e.aspx?si=A/HRC/RES/36/11.
5. Щорічні тематичні доповіді Робочої групи ООН щодо використання найманців як засобу порушення прав людини та протидії здійсненню права народів на самовизначення. URL: https://www.ohchr.org/ru/special-procedures/wg-mercenaries/annual-thematic-reports.
6. Huskey, K.A. & Sullivan, S.M. The American Way: The American Way: Private Military Contractors Private Military Contractors & U.S. Law After 9/11 & U.S. Law After 9/11. The University of Texas School of Law. PRIV-WAR. URL: https://priv-war.eui.eu/wp-content/uploads/sites/40/2008/12/nr-02-08-united-states.pdf.
7. Chesterman, S. Lawyers, Guns, and Money: The Governance of Business Activities in Conflict Zones // *Chicago Journal of International Law*. 2010. Vol. 11. No. 1. Article 11. URL: https://chicagounbound.uchicago.edu/cjil/vol11/iss1/11.
8. Chesterman, Simon, and Lehnardt, Chia (eds), From Mercenaries to Market: The Rise and Regulation of Private Military Companies (Oxford, 2007; online edn, Oxford Academic, 1 Jan. 2009), https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199228485.001.000.
9. Tonkin, H. State Control over Private Military and Security Companies in Armed Conflict. Cambridge: Cambridge University Press, 2011. doi:10.1017/CB09780511993367.
10. Hin-Yan Liu. Cybersecurity and Cyberwarfare as Emerging Gaps in Private Military and Security Company Regulation: Thoughts for the UN Working Group.
11. Горовенко В. & Тютюнник В. (2013). Приватні воєнні компанії: міжнародний досвід і можливі шляхи його реалізації в Україні. *Наука і оборона*, № 3. С. 32–39.
12. Кириченко С. (2021). Роль приватних військових компаній у воєнних конфліктах. *Збірник наукових праць Центру воєнно-стратегічних досліджень НУОУ імені Івана Черняховського*, № 1 (71). С. 12–17.
13. Ковальський О. (2019). Залучення приватних військових та охоронних компаній: проблеми міжнародно-правового регулювання. Тенденції реформу-вання правової системи України і країн світу: правові, психологічні та соціокультурні аспекти: матеріали Міжнародної наукової конференції (м. Тернопіль, 5-6 листопада). Тернопіль. С. 108–111.
14. Кохан Г. (2020). Правові питання діяльності приватних військових компаній: міжнародний аспект. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського, серія: юридичні науки.* Том 31 (70). Ч. 3. № 2. С. 190–201.
15. Івасечко О. & Бондар Д. (2023). Міжнародний досвід діяльності приватних військових компаній у збройних конфліктах. *Регіональні студії*, № 32. С. 103–107.
16. Санжаревський О., Байда Н., Стемпіцький А. (2021). Приватні військові компанії: міжнародний досвід та перспективи для України. *Слов'янський світ і Україна*. С. 414-421.

17. Prem, B. The regulation of private military and security companies: Analyzing power in multi-stakeholder initiatives. *Contemporary Security Policy.* 2021. Vol. 42. No. 3. P. 345–370. DOI: 10.1080/13523260.2021.1897225.
18. David Shearer. Private Armies and Military Intervention. Routledge 2013. First published February 1998 by Oxford University Press for The International Institute for Strategic Studies.
19. Singer, P.W. Corporate Warriors: The Rise of the Privatized Military Industry. 2003 by Cornell University. Updated edition 2008.
20. Singer, P.W. Corporate Warriors: The Rise of the Privatized Military Industry and Its Ramifications for International Security. *International Security*. 2001. Vol. 26. No. 3. P. 186–220. URL: http://www.jstor.org/stable/3092094.
21. Singer, P.W. Outsourcing War. *Foreign Affairs*. 2005. Vol. 84. No. 2. P. 119–132. DOI: 10.2307/20034280.
22. Avant, D. (2012). Mercenaries. The Wiley-Blackwell Encyclopedia of Globalization. DOI: 10.1002/9780470670590.wbeog383.
23. Kinsey, Ch. Corporate Soldiers and International Security: The Rise of Private Military Companies. ISBN 9780415457767 212 Pages Published August 31, 2006 by Routledge.
24. Mumford, A. Proxy Warfare. Oxford: Polity Press, 2013. ISBN: 978-0-74567092-8.
25. Percy, S. Mercenaries: Strong Norm, Weak Law. *International Organization*. 2007. Vol. 61. No. 2. P. 367–397. DOI: 10.1017/S0020818307070130.
26. Percy, S. Mercenaries: The History of a Norm in International Relations, New York, 2007. doi:10.1111/j.1747-7093.2008.00152_3.x P.90; From Mercenaries to Market: The Rise and Regulation of Private Military Companies (Oxford, 2007; online edn, Oxford Academic, 1 Jan. 2009), https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199228485.001.0001.
27. Савка О.І. Регулювання приватної військової та охоронної діяльності: порівняльний аналіз політики міжнародних організацій і світових держав. *Аналітично-порівняльне правознавство – електронне наукове фахове видання юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет».* № 03, 2025. Частина 3. С. 361–367.
28. Панафідін І.О. Природно-правова концепція справедливої війни Гуго Гроці. Сталий розвиток промисловості та суспільства / редкол.: Ю.Г. Вілкул, М.І. Ступнік, З.П. Бакум та ін. Кривий Ріг, 2013. Т. 2. С. 143-144.
29. Відповідальність міжнародно-правова / Юридична енциклопедія: [у 6 т.]/ ред. кол.: Ю.С. Шемшученко (відп. ред.) [та ін.]. К.: Українська енциклопедія ім. М.П. Бажана, 1998-2004. ISBN 966-749-200-1.
30. OAE Convention for the Elimination of Mercenarism in Africa. URL: http://www.au.int/en/sites/default/files/Convention_En_Elimination_of_Mercenariism_in_Africa_Libreville_03July1977_52.pdf.
31. The Oxford Companion to World War II, Oxford University Press, 2001 paperback edition, ISBN0198604467, «Special Air Service» URL: https://www.oxfordreference.com/display/10.1093/acref/9780198604464.001.0001/acref-9780198604464.
32. Рада з прав людини. Десята сесія. Резолюція 10/11. Використання найманців як порушення прав людини і протидії здійсненню права народів на самовизначення URL: https://ap.ohchr.org/documents/R/HRC/resolutions/A_HRC_RES_10_11.pdf.
33. Доповідь Спеціального доповідача Комісії з прав людини щодо використання найманців як засобу порушення прав людини та протидії здійсненню права народів на самовизначення. A/43/632. E/CN.4/I988/I4 03.10.1988 p. C. 6. URL: https://digitallibrary.un.org/ record/47765?ln.
34. Боб Денар – «Король найманців». Bob Denard. URL: https://www.youtube.com/watch?v=wRSe4aDo4Q8.
35. Майк Хоар. «Мед». Mike Hoare. URL: https://www.youtube.com/ watch?v=8TvANS6_Vaw.
36. Lockwood, G.H. Report on the Trial of Mercenaries: Luanda, Angola – June, 1976, 1977 7-3. *Manitoba Law Journal*. 1977. Vol. 7. No. 3. P. 183–202.
37. Organisation of African Unity's Convention on the Elimination of Mercenarism in Africa. URL: https://au.int/sites/default/files/treaties/37287-treaty-0009_-_oau_convention_ for_the_elimination_of_mercenarism_in_africa_e.pdf.
38. List of countries which have signed, ratified/acceded to the OAU Convention for the elimination of mercenarism in Africa. URL: https://au.int/sites/default/files/treaties/37287-sl-oau_convention_for_the_elimination_of_mercenarism_in_africa_1.pdf.

39. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I), від 8 червня 1977 року. Стаття 75; Стаття 47. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199#Text.
40. Нільс Мельцер. Міжнародне гуманітарне право. Загальний курс. Українська версія підготовлена Делегацією МКЧХ в Україні Україна, м. Київ. 2020. 398 с. URL: https://www.asser.nl/media/795044/icrc-comprehensive-introduction-to-ihl-ukr.pdf.
41. Міжнародна конвенція про боротьбу з вербуванням, використанням, фінансуванням та навчанням найманців. Прийнято резолюцією 44/34 Генеральної Асамблеї від 4 грудня 1989 року. Документ 995_103, чинний, поточна редакція Ратифікація від 14.07.1993, підстава – 3381-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_103#Text.
42. International Convention Against the Recruitment, Use, Financing and Training of Mercenaries. Status as at: 16-08-2023 URL: https://treaties.un.org/Pages/ ViewDetails.aspx?src=IND&mtdsg_no=XVIII-6&chapter=18&clang=_en.
43. Камерон Л. Приватні військові компанії: їх статус міжнародного гуманітарного права та вплив МГП на регулювання їх діяльності. URL: https://international-review.icrc.org/sites/default/files/reviews-pdf/2020-11/519.pdf.
44. Best, G. Humanity in Warfare: the Modern History of the International Law of Armed Confl icts, 1980, p. 328. Цит. по Shearer, D. Private Armies and Military Intervention. P.27.
45. Montreux Document, Part I, Obligation 2, ст. 11. URL: https://www.montreuxdocument.org/pdf/Legislative-Guidance-Toolkit_uk.pdf.

УДК 341.231.14+341.3
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.4.32

ДІТИ І МОЛОДЬ У ФОКУСІ МІЖНАРОДНОЇ УНІВЕРСАЛЬНОЇ СИСТЕМИ ЗАПОБІГАННЯ ТА ВИРІШЕННЯ КОНФЛІКТІВ

Сироїд Т.Л.,
доктор юридичних наук, професор,
завідувачка кафедри міжнародного і
європейського права
Харківського національного університету
імені В.Н. Каразіна

Сироїд Т.Л. Діти і молодь у фокусі міжнародної універсальної системи запобігання та вирішення конфліктів.

У статті досліджено проблематику статусу дітей та молоді в умовах збройних конфліктів. Розкрито положення базових міжнародних угод, що стосуються захисту означеної категорії осіб, прийнятих під егідою ООН; зосереджено увагу на знакових резолюціях Ради Безпеки ООН, присвяченим питанню молоді, миру і безпеки. Акцентовано на діяльності миротворчих місій ООН, спрямованій на врахуванні принципів молоді в їх роботі, такі як реформа сектору безпеки, залучення громад, роззброєння, демобілізація та реінтеграція, зменшення насильства в громадах та права людини; підтримання урядів у вирішенні проблем, що перешкоджають змістовній участі молоді, та сприяння співпраці з молодіжними організаціями, щоб переконати владу допускати молодих людей до участі в місцевому врегулюванні конфліктів та підтримці міжнародного миру. Наведено позитивні практики діяльності миротворчих операцій щодо підтримання дітей та молоді (Південний Судан (UNMISS), Косово (UNMIK), Кіпр (UNFICYP)). Зосереджено увагу на ролі Спеціального представника Генерального секретаря з питань дітей та збройних конфліктів, який здійснює активну діяльність у сфері захисту дітей у конфліктах, докладаючи зусиль щодо нарощування підтримки кампанії «Нуль до вісімнадцяти», метою якої є досягнення загальної ратифікації Факультативного протоколу до Конвенції про права дитини щодо участі дітей у збройних конфліктах. Підкреслено, що важливим аспектом його роботи є систематична взаємодія з державами-членами. Задля цього він активно співпрацює з Генеральною Асамблеєю, Радою Безпеки, регіональними організаціями; здійснює двосторонні контакти і польові візити, щоб заручитися політичною волею міжнародної спільноти для ефективного захисту дітей та молоді, які постраждали від війни; тісно взаємодіє з агентствами та програмами ООН для розробки і впровадження порядку денного щодо дітей та збройних конфліктів. Охарактеризовано діяльність Міжнародного дитячого фонду (ЮНІСЕФ), який розробляє проєкти, що сприяють звільненню, реабілітації та реінтеграції дітей-солдатів; закликає конфліктуючі сторони дотримуватися своїх зобов'язань згідно з міжнародним правом щодо негайного припинення порушень прав дітей та нападів на цивільну інфраструктуру, включаючи школи і лікарні. Зроблено відповідні висновки і рекомендації.

Ключові слова: безпека, захист, збройні конфлікти, міжнародне гуманітарне право, неповнолітні, права людини, правовий статус.

Syroid T.L. Children and youth in the focus of the international universal system of conflict prevention and resolution.

The article explores the issue of the status of children and youth in the context of armed conflicts. It analyzes the provisions of fundamental international treaties related to the protection of this category of persons, adopted under the auspices of the UN; special attention is given to key UN Security Council resolutions addressing youth, peace, and security. The article emphasizes the role of UN peacekeeping missions in integrating youth-focused principles into their operations, such as security sector reform, community engagement, disarmament, demobilization and reintegration, reducing community violence,

and promoting human rights. It also highlights support for governments in addressing barriers to meaningful youth participation and fostering cooperation with youth organizations to encourage authorities to involve young people in local conflict resolution and international peacebuilding efforts. Positive practices of peacekeeping operations supporting children and youth are highlighted (e.g., South Sudan (UNMISS), Kosovo (UNMIK), Cyprus (UNFICYP)). The article underscores the role of the Special Representative of the UN Secretary-General for Children and Armed Conflict, who actively works to protect children affected by conflicts, particularly through the "Zero under Eighteen" campaign, which advocates for universal ratification of the Optional Protocol to the Convention on the Rights of the Child on the involvement of children in armed conflict. A significant aspect of this work is systematic engagement with UN member states, involving close cooperation with the General Assembly, the Security Council, and regional organizations; bilateral contacts and field visits are conducted to secure political will from the international community for the effective protection of children and youth affected by war. The Special Representative also works closely with UN agencies and programs to develop and implement the agenda on children and armed conflict. The activities of the United Nations Children's Fund (UNICEF) are also described, including projects promoting the release, rehabilitation, and reintegration of child soldiers, and calls on conflict parties to fulfill their international obligations to immediately cease violations of children's rights and attacks on civilian infrastructure, including schools and hospitals. Relevant conclusions and recommendations are provided.

Key words: security, protection, armed conflicts, international humanitarian law, minors, human rights, legal status.

Постановка проблеми. Діти не розпочинають війни, але вони платять за них найвищу ціну [1]. Діти та молодь несуть на собі основний тягар конфліктів, кількість дітей, які стали жертвами серйозних порушень у 2023 році, досягла тривожного рівня, підтвердженого у 32 990 випадках [2]. Дівчаток та хлопчиків вбивають, калічать, залишають сиротами, викрадають, позбавляють освіти та медичного обслуговування, вони зазнають сексуального насильства й отримують глибокі емоційні та фізичні шрами. Діти та молодь особливо вразливі до вербування. Сотні тисяч пов'язані з державними та недержавними збройними групами. Їхня участь у конфліктах має серйозні наслідки для їхнього фізичного та емоційного благополуччя. Значне поширення жертв серед цивільного населення, включаючи дітей та молодь, у сучасних конфліктах є відображенням мінливого характеру конфлікту, в якому наявне посилене використання саморобних вибухових пристроїв та нових технологій, ведення бойових дій все частіше в міських або густонаселених районах та розмивання межі між цивільним населенням і комбатантами. У деяких країнах дітей та молодь також використовують як терористів-смертників, а школи систематично атакують, що ставить під загрозу життя дітей та перешкоджає їм ходити до школи. Діти та молодь також страждають від інших наслідків конфлікту, таких як бідність, безробіття, погане управління та розпад сімей і громад [3]. Означене свідчить про актуальність обраної теми дослідження, її значимість для захисту дітей та молоді в умовах конфлікту і постконфліктній відбудові миру.

Мета дослідження полягає у розкритті місця і ролі дітей та молоді в універсальній міжнародній системі запобігання та вирішення конфліктів.

Стан опрацювання проблематики. Слід зазначити, що в науці міжнародного права загальним питанням правової регламентації захисту дітей та молоді, порушенням їх прав в окремих сферах правовідносин (трудовій, кримінально-правовій, соціальній тощо) та деяким формам прояву насильства щодо цієї категорії осіб присвячено роботи, як вітчизняних, так і зарубіжних авторів, серед яких: С. Карвацька, Т. Короткий, Л. Невара, Є. Реньов, Л. Фоміна, П. Фомін, Н. Хендель, Джеральдін Ван Бюрен (Geraldine Van Bueren), Коку Маріус Менса (Cocou Marius Mensah), Шерілін К Бакстер (Sherilyn C. Baxter) та ін. Разом із тим, означена тематика потребує подальшого дослідження з урахуванням сучасних реалій.

Виклад основного матеріалу. З часів Всесвітнього саміту з питань дітей 1990 року Організація Об'єднаних Націй (далі – ООН) дедалі більше прагне привернути міжнародну увагу до тяжкого становища дітей, які постраждали від збройних конфліктів. Разом із тим, забезпечення захисту дітей є невід'ємною складовою міжнародного гуманітарного права (далі – МГП), застосовного у період збройних конфліктів. У разі збройного конфлікту міжнародного чи неміжнародного характеру діти користуються спільним захистом, що надається цивільним особам, які не беруть участі у бойових діях. Цивільним особам гарантується гуманне поводження в умовах ведення бойових

дій. Враховуючи особливу вразливість дітей, Конвенція про поводження з військовополоненими 1949 р. [4], Конвенція про захист цивільного населення під час війни 1949 р. [5] та Додаткові протоколи 1977 р. до них – Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I) [6], Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв збройних конфліктів неміжнародного характеру (Протокол II) [7], встановлюють низку правил, що надають їм спеціальний захист. Діти, які беруть безпосередню участь у бойових діях, не позбавляються цього спеціального захисту. Зокрема, Додаткові протоколи накладають обмеження на вербування дітей та їх участь у бойових діях.

Базовий договір – Конвенція про права дитини 1989 р. [8] містить положення про застосовність МГП та покладає на держави-учасниці зобов'язання щодо: вжиття всіх можливих заходів для забезпечення того, щоб особи, які не досягли 15-річного віку, не брали безпосередньої участі у воєнних діях; утримуватися від призову будь-якої особи, яка не досягла 15-річного віку, на службу до збройних сил. При вербуванні з числа осіб, які досягли 15-річного віку, але яким ще не виповнилося 18 років, віддавати перевагу особам більш старшого віку; вживати всіх можливих заходів з метою забезпечення захисту дітей, яких торкається збройний конфлікт, та догляду за ними (ст. 38). Конвенція не містить застереження щодо обмеження прав під час бойових дій.

Факультативний протокол до Конвенції про права дитини щодо участі дітей у збройних конфліктах 2000 р. [9] посилює захист дітей, які беруть участь у збройному конфлікті та покладає на держави-учасниці зобов'язання: вживати всіх можливих заходів для забезпечення того, щоб особи, які не досягли 18-річного віку, не підлягали обов'язковому призову до їхніх збройних сил (ст. 1); підвищити мінімальний вік добровільного призову з тим, щоб він був вищим за 15 років. Ця вимога не відноситься до військових навчальних закладів (ст. 3); під час ратифікації цього Протоколу або приєднання до нього здавати на зберігання заяви, що мають обов'язковий характер, у яких вказується мінімальний вік, у якому вони допускають добровільний призив (ст. 3(2)). Збройні групи, відмінні від збройних сил держави, за жодних обставин не повинні вербувати (ні примусовим, ні добровільним порядком) або використовувати у військових діях осіб, які не досягли 18-річного віку. На держави-учасниці покладається обов'язок вжити всіх можливих заходів з метою попередження, заборони та криміналізації такої практики (ст. 4).

Статут Міжнародного кримінального суду 1998 р. невід'ємною складовою воєнних злочинів визнає набір або вербування дітей віком до п'ятнадцяти років до складу національних збройних сил або використання їх для активної участі в бойових діях (стаття 8 (2(b)(xxvi), або до складу збройних сил чи інших збройних груп під час збройних конфліктів неміжнародного характеру (стаття 8 (2(e) (vii)) [10].

Стратегічним документом ООН стала Всесвітня програма дій для молоді (WPAY) 1995 року [11]. Програма забезпечує політичну основу та практичні рекомендації для національних дій та міжнародної підтримки для покращення становища молоді в усьому світі. Вона охоплює п'ятнадцять пріоритетних напрямків для молоді та містить пропозиції щодо дій у кожному з цих напрямків. Одним з пріоритетів Програми є забезпечення прав і надання допомоги молоді в умовах збройних конфліктів.

Справедливості ради, слід вказати, що приверненню уваги саме до становища дітей у збройних конфліктах, послугувала доповідь «Вплив збройних конфліктів на дітей» (1996 р.) [12] Граси Машел – експерта, призначеного Генеральним секретарем. Експертка описувала жорстокість, якої зазнали мільйони дітей, що потрапили в зону конфліктів, і демонструвала центральне місце цього питання в міжнародному порядку денному з прав людини, розвитку, миру та безпеки. Це був заклик до термінових дій. Вона визначила дітей як основних жертв збройних конфліктів і включила низку рекомендацій, зокрема щодо призначення Спеціального представника з питань дітей та збройних конфліктів. Ця новаторська доповідь привернула увагу всього світу та призвела до прийняття резолюції Генеральної Асамблеї ООН 51/77 [13], яка започаткувала посаду Спеціального представника Генерального секретаря з питань дітей та збройних конфліктів (далі – Спеціальний представник).

На основній ролі молоді у розвитку мирних, справедливих та інклюзивних суспільств акцентовано Цілями сталого розвитку (Ціль 16). Осмислене залучення молоді до життя суспільства є ключовою умовою виконання зобов'язання «не залишати нікого позаду», яке лежить в основі Порядку денного в галузі сталого розвитку на період до 2030 року та його цілей сталого розвитку (ЦУР) [14].

П'ятирічний стратегічний план дій щодо мирних процесів за участю молоді «Пошук спільної основи» [15], запущений у 2022 році Глобальною конференцією високого рівня з мирних процесів за участю молоді у співпраці з різними зацікавленими сторонами, включаючи молодих миротворців, групи підтримки посередництва міжнародних, регіональних та субрегіональних організацій, а також досвідчених фахівців-практиків у галузі мирного процесу, є основою для спільної роботи урядів, недержавних політичних суб'єктів, регіональних і міжнародних організацій, громадянського суспільства та молоді з метою переходу від норм, що враховують інтереси молоді, до практики, що враховує інтереси молоді, до 2026 року, за участю молоді, з урахуванням потреб і реалій молодих людей та за підтримки відповідних політичних рамок, організаційних структур і ресурсів для підтримки цих зусиль. Стратегічна основа побудована на таких взаємопов'язаних напрямках: інституціоналізація та політика, зміцнення потенціалу, рішення в галузі знань, а також спільноти практики та партнерства.

Активну діяльність у сфері захисту дітей у конфліктах здійснює Спеціальний представник з питань дітей та збройних конфліктів. З метою підвищення мінімального віку – вісімнадцять років, для набору молоді до сил безпеки, він продовжує нарощувати підтримку кампанії «Нуль до вісімнадцяти», метою якої є досягнення загальної ратифікації Факультативного протоколу до Конвенції про права дитини щодо участі дітей у збройних конфліктах 2000 р. Згідно зі звітом Спеціального представника (SRSG CAAC) [16], кількість нападів на школи зросла майже на 60 відсотків, а серед серйозних порушень вербування та використання було другим за поширеністю. Тільки за останні п'ять років ООН підтвердила вербування [17] та використання понад 38 500 дітей у ситуаціях, що охоплюються порядком денним «Діти та збройні конфлікти» (CAAC).

Вважливим аспектом роботи Спеціального представника є систематична взаємодія з державами-членами, задля цього він активно співпрацює з Генеральною Асамблеєю, Радою Безпеки, регіональними організаціями; здійснює двосторонні контакти та польові візити, щоб заручитися політичною волею міжнародної спільноти для ефективного захисту дітей та молоді, які постраждали від війни. Оскільки питання дітей та збройних конфліктів охоплює різні мандати ООН, Спеціальний представник тісно взаємодіє й з іншими агентствами та програмами ООН для розробки і впровадження порядку денного щодо дітей та збройних конфліктів.

Завдяки адвокаційним зусиллям Офісу Спеціального представника та його партнерів, Рада Безпеки систематично займається питанням дітей та збройних конфліктів, яке поступово вноситься до порядку денного міжнародного миру та безпеки. Перш за все, слід зазначити, що для кращого моніторингу, запобігання та припинення нападів на дітей, Рада Безпеки ООН резолюцією 1612 (2005) [18] визначила та засудила шість серйозних порушень: вбивства та каліцтво дітей, їх вербування та використання збройними силами або збройними групами, напади на школи та лікарні, зґвалтування та інші види сексуального насильства, викрадення та відмова в гуманітарному доступі.

У 2015 році Рада Безпеки ООН ухвалила історичну резолюцію 2250 про молодь, мир та безпеку [19], якою вперше офіційно визнала «важливу роль, яку молодь може відігравати у запобіганні та вирішенні конфліктів, а також ключовий аспект сталості, інклюзивності й успіху в миротворчих зусиллях». Резолюція встановлює рамки для взаємодії з молоддю навколо таких напрямків: участь, захист, запобігання, партнерство і роз'єднання та реінтеграція, підкреслюючи роль, яку молоді жінки та чоловіки відіграють у сприянні миру та безпеці. Резолюція також зобов'язала провести перше незалежне дослідження позитивного внеску молоді в мирні процеси та вирішення конфліктів. Дослідження під назвою «Відсутній мир: незалежне дослідження прогресу в галузі молоді, миру та безпеки» [20] визнає зв'язок між Порядком денним сталого розвитку на період до 2030 року та молоддю, миром і безпекою.

Залучення молодих жінок і чоловіків до процесів прийняття рішень та гуманітарного планування зміцнює національний, місцевий та громадський потенціал для стійких постконфліктних суспільств. Як наслідок, ООН наголошує на важливості створення політики для молоді, яка може сприяти зусиллям з розбудови миру, соціальному й економічному розвитку, можливостям працевлаштування та конструктивній політичній участі. Крім того, пріоритетність програм, що враховують потреби молоді, сприяє довготривалому та сталому миру.

Резолюцією 2419 (2018 р.) [21] Рада Безпеки закликала до змістовного та повного залучення молоді до переговорів і виконання мирних угод, а також включення молоді у процеси прийняття рішень. У 2020 році резолюція 2535 Ради Безпеки ООН встановила відповідні кроки для впрова-

дження Порядку денного «Молодь, мир і безпека» (YPS) в умовах миротворчих операцій ООН. Того ж року Рада Безпеки резолюцією 2553 [22] визнала зв'язок між реформою сектору безпеки та питаннями «Молодь, мир і безпека», визнаючи, що молодь повинна бути залучена до миротворчих зусиль з метою реформування секторів безпеки.

Два роки по тому, у доповіді Генерального секретаря про молодь і мир [23] зазначалося, що інклюзивні партнерства з молодими миротворцями є життєво важливими для міжнародної безпеки та повинні бути пріоритетними для всіх партнерів ООН. У доповіді додавалося, що молоді необхідно дозволити стати стратегічними партнерами на всіх етапах миротворчих зусиль.

У Резолюції 2764 (2024 р.) [24] Ради Безпеки підкреслила необхідність сталого потенціалу захисту дітей в конфліктних та постконфліктних умовах, надсилаючи важливий сигнал у час посилення переходу до або з миротворчих операцій ООН. Вона також закликала до посилення потенціалу захисту дітей в регіональних та субрегіональних операціях з підтримки миру та підтвердила важливу роль Спеціального представника у виконанні його мандату, особливо у сприянні кращій співпраці та діалогу між партнерами ООН. Документом також наголошено на ролі, яку вся ООН може відігравати в захисті дітей у збройних конфліктах, та важливості передачі основних завдань захисту дітей команді ООН у країні під час перехідних періодів.

Миротворчі операції ООН підтримують молодь у районах, що постраждали від конфліктів. Миротворчі мандати заохочують персонал ООН залучати молодь до процесів прийняття рішень, підтримувати участь молодих жінок у запобіганні та вирішенні конфліктів, а також будувати довіру. Польові місії ООН також прагнуть сприяти створенню інклюзивного, безпечного, сприятливого та гендерно-чутливого середовища, в якому молодь визнається агентом змін у боротьбі з тероризмом та насильницьким екстремізмом. Отже, метою молодіжних координаторів та інших співробітників ООН є створення комплексних та інклюзивних підходів до запобігання конфліктам, забезпечення захисту цієї демографічної групи та допомога молоді у запобіганні насильству і сприянні толерантності та міжкультурному діалогу. Це досягається шляхом співпраці з організаціями громадянського суспільства, розробки програм реінтеграції молоді в громади та запобігання її вербуванню до збройних груп, а також шляхом надання молоді платформ для обговорення питань безпеки та розробки рішень для сталого миру.

Миротворчі операції враховують принципи молоді (YPS) у своїй роботі, такі як реформа сектору безпеки, залучення громад, роззброєння, демобілізація та реінтеграція, зменшення насильства в громадах та права людини, серед інших сфер. Місії ООН також підтримують уряди у вирішенні проблем, що перешкоджають змістовній участі молоді, та сприяють співпраці з молодіжними організаціями, щоб переконати владу допускати молодих людей до участі в місцевому врегулюванні конфліктів та підтримці міжнародного миру. Зокрема, у межах миротворчої діяльності у Південному Судані (UNMISS) [25] у 2018 році було створено перший виправний центр для неповнолітніх у Джубі (Південний Судан). Служба юстиції та виправних установ (JCS) у співпраці з партнерськими організаціями, такими як Міжнародний комітет Червоного Хреста (МКЧХ), підтримала реконструкцію та відкриття виправних центрів для неповнолітніх, забезпечивши більш сприятливе середовище для реінтеграції молоді у суспільство та запобігаючи її вербуванню до насильницьких груп. У межах миротворчої операції в Косово (UNMIK) проєкт Служби юстиції та виправних установ UNMIK допоміг зменшити кількість нерозглянутих справ у Суді першої інстанції Мітровиці завдяки можливостям стажування для молодих юристів із різних громад. Проєкт сприяв скороченню понад 3500 нерозглянутих справ і дозволив молодим юристам отримати практичний досвід у питаннях правової допомоги [26]. У травні 2020 року миротворча операція на Кіпрі (UNFICYP) започаткували програму «Молоді чемпіони за мир і довкілля». Завдяки цій програмі 20 молодих людей з усього острова взяли участь у складній навчальній програмі й отримали підтримку від місії у запуску власних екологічних кампаній на острові. Метою програми було розширення прав і можливостей молоді та розбудова миру, враховуючи екологічні проблеми, з якими стикається не лише острів, а й регіон. Програма надала учасникам можливість познайомитися зі своїми однолітками, які живуть по інший бік барикад, та сприяти співпраці і взаєморозумінню між ними [27].

Міжнародний дитячий фонд (ЮНІСЕФ) є ключовим оперативним партнером, розробляючи проєкти, що сприяють звільненню, реабілітації та реінтеграції дітей-солдатів [28]. ЮНІСЕФ сприяв прийняттю Паризьких принципів та зобов'язань щодо дітей, пов'язаних зі збройними силами або збройними групами, які переслідують такі цілі: запобігання незаконному вербуванню та ви-

користанню дітей збройними силами або збройними групами; забезпечення звільнення дітей, які пов'язані зі збройними силами або збройними групами; підтримка реінтеграції дітей; підтримка та забезпечення перспективних практик для захисту хлопчиків і дівчаток від вербування та використання. Паризькі принципи – це сукупність політичних зобов'язань, і, схвалюючи їх, держави-члени погоджуються підтримувати та впроваджувати Паризькі принципи, вживати заходів для запобігання вербуванню та використанню дітей, а також підтримувати звільнення, реінтеграцію та повернення всіх дітей, які були завербовані та використані збройними силами або збройними групами. Зобов'язання нагадують, підтверджують та підтримують виконання чинного міжнародного права, що регулює захист дітей від вербування або використання у збройних конфліктах. Вони головним чином доповнюють існуючі правові та політичні інструменти та механізми [29].

У 2022 році ЮНІСЕФ, сумісно з Організацією «Врятуй дітей» (Save the Children) та Францією, випустили новий посібник для посилення зусиль щодо припинення вербування та використання дітей у конфліктах [30].

ЮНІСЕФ систематично закликає конфліктуючі сторони дотримуватися міжнародних зобов'язань щодо негайного припинення порушень прав дітей та нападів на цивільну інфраструктуру, включаючи школи та лікарні. Закликає держави, які мають вплив на сторони конфлікту, використовувати цей вплив для захисту дітей. В усіх цих країнах ЮНІСЕФ співпрацює з партнерами, щоб забезпечити найбільш вразливих дітей послугами охорони здоров'я, харчування, освіти та захисту дітей.

У Програмі змін для захисту дітей у збройних конфліктах [31] ЮНІСЕФ закликає світ: 1. Захищати права дітей у конфліктах. 2. Притягувати до відповідальності винних у порушеннях прав дітей. 3. Забезпечувати безпеку дітей та їхніх громад і підтримувати відновлення після пережитого війною. 4. Працювати над досягненням інклюзивного та міцного миру. Це звернення до воюючих сторін та тих, хто їх підтримує, виконувати свої зобов'язання перед дітьми. Це заклик до урядів, Ради Безпеки ООН та інших організацій притягнути до відповідальності винних у злочинах проти дітей. А також це заклик до людей в усьому світі вимагати можливих змін.

Координатор з питань молоді прагне підвищити обізнаність про глобальне становище молоді, а також сприяти її правам і прагненням. Координатор також працює над розширенням участі молоді в процесі прийняття рішень як засобу досягнення миру та розвитку [32].

Висновки. Існуючі проблеми дітей та молоді в умовах збройних конфліктів зумовлюють необхідність об'єднання зусиль світового співтовариства у цілому. Вони перебувають у полі зору Генеральної Асамблеї, Ради Безпеки, Генерального секретаря, спеціалізованих структур, спеціально уповноважених осіб, які докладають зусиль щодо розробки правової основи захисту цієї категорії осіб, а також надання практичної допомоги. ООН сприяла формуванню інституту міжнародного захисту прав дітей та молоді під час збройних конфліктів, який являє собою систему взаємоузгоджених дій держав і міжнародних міжурядових та неурядових організацій, спрямованих на розробку і забезпечення прав цієї категорії осіб з метою формування повноцінної та гармонійно розвинутої особистості, якій відводиться важлива роль у постконфліктній відбудові миру.

Неухильне дотримання конфліктуючими сторонами норм міжнародного гуманітарного права є запорукою зменшення негативного впливу наслідків війни на молоде покоління. Важливими є запровадження заходів щодо реабілітації та реінтеграції дітей і молоді, які раніше були пов'язані з озброєними групами, щоб розірвати цикли насильства та знайти нове існування після життя, сповненого конфліктів та страждань.

Визнаючи, що молоді покоління зрештою успадкують реальність життя, наслідки та реалізацію мирних угод, важливим є залучення їх до мирних процесів як учасників. Різноманітні голоси молоді відіграють ключову роль у піднятті багатогранних та взаємопов'язаних питань, які необхідно вирішити для побудови сталого миру. Перед учасниками, залученими до мирних процесів, постає першочергове завдання – вийти за межі сприйняття молодих людей як простих бенефіціарів цих процесів та визнати їх необхідними партнерами і співпровідниками, які відіграють важливу роль у запобіганні конфліктам, миробудуванні й відновленні справедливих та інклюзивних громад.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Children under attack. URL: https://www.unicef.org/children-under-attack (дата звернення 02.06.2025).

2. Children and armed conflict. Report of the Secretary-General. A/78/842-S/2024/384. URL: https://docs.un.org/en/S/2024/384 (дата звернення 02.06.2025).
3. Youth and Armed Conflict. URL: https://www.un.org/e (дата звернення 08.06.2025).
4. Geneva Convention relative to the Treatment of Prisoners of War. URL: https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/geneva-convention-relative-treatment-prisoners-war (дата звернення 20.05.2025).
5. Geneva Convention relative to the Protection of Civilian Persons in Time of War. URL: https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/geneva-convention-relative-protection-civilian-persons-time-war (дата звернення 20.05.2025).
6. Protocol Additional to the Geneva Conventions of 12 August 1949, and relating to the Protection of Victims of International Armed Conflicts (Protocol 1). URL: https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/protocol-additional-geneva-conventions-12-august-1949-and (дата звернення 12.05.2025).
7. Protocol Additional to the Geneva Conventions of 12 August 1949, and Relating to the Protection of Victims of Non-International Armed Conflicts (Protocol II). URL: https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/protocol-additional-geneva-conventions-12-august-1949-and-0 (дата звернення 02.06.2025).
8. Convention on the Rights of the Child. URL: https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/convention-rights-child (дата звернення 02.06.2025).
9. Optional Protocol to the Convention on the Rights of the Child on the involvement of children in armed conflict. URL: https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/ instruments/optional-protocol-convention-rights-child-involvement-children (дата звернення 12.06.2025).
10. Rome Statute of the International Criminal Court. URL: https://www.icc-cpi.int/sites/default/files/2024-05/Rome-Statute-eng.pdf (дата звернення 02.05.2026).
11. World Programme of Action for Youth. URL: https://www.un.org/esa/ socdev/unyin/documents/wpay2010.pdf (дата звернення 05.06.2025).
12. Impact of Armed Conflict on Children. Report of the expert of the Secretary-General, Ms. Graça Machel, submitted pursuant to General Assembly resolution 48/157. URL: https://docs.un.org/en/A/51/306 (дата звернення 11.05.2025).
13. 51/77. The rights of the child. URL: https://docs.un.org/en/A/RES/51/77 (дата звернення 12.05.2025).
14. 70/1. Transforming our world: the 2030 Agenda for Sustainable Development. URL: https://docs.un.org/en/A/RES/70/1 (дата звернення 01.06.2025).
15. Youth Affairs. URL: https://www.un.org/youthaffairs/en (дата звернення 09.06.2025).
16. Children and armed conflict Report of the Special Representative of the Secretary-General for Children and Armed Conflict. A/HRC/58/18. URL: https://docs.un.org/en/A/HRC/58/18 (дата звернення 12.05.2025).
17. Children and armed conflict. Report of the Secretary-General. A/78/842-S/2024/384. URL: https://docs.un.org/en/S/2024/384 (дата звернення 20.05.2025).
18. Resolution 1612 (2005). URL: http://unscr.com/en/resolutions/doc/1612 (дата звернення 20.05.2025).
19. Resolution 2250 (2015). URL: https://docs.un.org/en/S/RES/2250(2015) (дата звернення 09.06.2025).
20. Letter dated 23 February 2018 from the independent lead author of the progress study on youth and peace and security mandated by the Security Council in its resolution 2250 (2015) addressed tothe Secretary-General. URL: https://www.unfpa.org/sites/default/files/resource-pdf/Progress_Study_on_Youth_Peace_Security_A-72-761_S-2018-86_ENGLISH.pdf (дата звернення 09.06.2025).
21. Resolution 2419 (2018). URL: https://docs.un.org/en/S/RES/2419(2018) (дата звернення 08.06.2025).
22. Resolution 2553 (2020). URL: http://unscr.com/en/resolutions/doc/2553 (дата звернення 05.06.2025).
23. Youth and peace and security. Report of the Secretary-General. URL: https://documents.un.org/doc/undoc/gen/n22/289/84/pdf/n2228984.pdf?OpenElement (дата звернення 07.06.2025).
24. Resolution 2764 (2024). URL: https://docs.un.org/en/s/res/2764(2024) (дата звернення 08.06.2025).

25. Protecting civilians, monitoring human rights & supporting implementation of cessation of hostilities agreement. URL: https://peacekeeping.un.org/en/mission/unmiss (дата звернення 01.06.2025).
26. Promoting security, stability and respect for human rights in Kosovo. URL: https://peacekeeping.un.org/en/mission/unmik (дата звернення 01.06.2025).
27. UNFICYP Youth Champions. URL: https://unficyp.unmissions.org/unficyp-youth-champions (дата звернення 09.06.2025).
28. Children under attack. URL: https://www.unicef.org/children-under-attack (дата звернення 08.06.2025).
29. Paris Principles and Commitments on Children Associated with ArmedForces or Armed Groups. URL: https://www.unicef.org/media/113631/file/UNI-Paris-Principles-and-Commitments-FAQ-21.pdf (дата звернення 08.06.2025).
30. Paris Principles Operational Handbook. 2022. URL: https://www.unicef.org/media/132331/file/Paris%20Principles%20.pdf (дата звернення 05.06.2025).
31. UNICEF's change agenda for protecting children in armed conflict. URL: https://www.unicef.org/children-under-attack/change-agenda (дата звернення 16.05.2025).
32. Youth. URL: https://social.desa.un.org/issues/youth (дата звернення 02.06.2025).

УДК 343.543:341.3(477)(045)
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.4.33

СЕКСУАЛЬНЕ НАСИЛЬСТВО ПІД ЧАС ЗБРОЙНИХ КОНФЛІКТІВ: МІЖНАРОДНО-ПРАВОВІ МЕХАНІЗМИ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

Степанчук К.С.,
студентка факультету права та міжнародних відносин
Державного університету «Київський авіаційний інститут»
ORCID: 0009-0008-6670-9895

Максимович Р.О.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри міжнародного та європейського права
Державного університету «Київський авіаційний інститут»
ORCID: 0000-0003-1812-6624

Степанчук К.С., Максимович Р.О. Сексуальне насильство під час збройних конфліктів: міжнародно-правові механізми відповідальності.

У статті здійснено комплексний аналіз міжнародно-правових підходів до проблеми сексуального насильства, що вчиняється під час збройних конфліктів, як одного з найбільш тяжких порушень міжнародного гуманітарного права. Розглянуто сучасне розуміння сексуального насильства як прояву системної дискримінації, що посилюється в умовах конфліктного середовища. Автори акцентують увагу на тому, що сексуальне насильство у війні не є випадковим явищем, а застосовується як цілеспрямований інструмент ведення війни або політичного тиску. Досліджено ключові міжнародно-правові джерела, які містять норми, що прямо або опосередковано забороняють сексуальне насильство в умовах збройного конфлікту, включаючи Женевські конвенції, Додаткові протоколи, Римський статут Міжнародного кримінального суду, резолюції Ради Безпеки ООН та інші акти.

Окрему увагу приділено кваліфікації сексуального насильства як воєнного злочину, злочину проти людяності або геноциду в залежності від контексту його вчинення. Автори аналізують нормативні засади командної відповідальності та принципу невідворотності покарання у світлі сучасної практики міжнародних трибуналів та діяльності Міжнародного кримінального суду. Також висвітлено український досвід документування фактів сексуального насильства в умовах війни, зокрема в контексті широкомасштабної збройної агресії російської федерації. Визначено основні труднощі щодо збору доказів, захисту потерпілих, подолання стигматизації та забезпечення правосуддя.

Отримані результати свідчать про те, що ефективна протидія сексуальному насильству в умовах збройного конфлікту вимагає не лише вдосконалення правових механізмів, але й активізації міжнародної співпраці, посилення інституційної спроможності та впровадження гендерно чутливої юстиції. Автори наголошують на необхідності інтеграції міжнародних стандартів у національні правові системи, створення міждисциплінарних команд з розслідування таких злочинів, а також подолання культури безкарності. У статті запропоновано правові та інституційні орієнтири для підвищення ефективності відповідальності за сексуальне насильство в контексті сучасних воєнних конфліктів, що є передумовою утвердження гуманності як основи міжнародного правопорядку.

Ключові слова: сексуальне насильство, збройний конфлікт, міжнародне гуманітарне право, людська гідність, міжнародні правові акти.

Stepanchuk K.S., Maksymovych R.O. Sexual violence during armed conflicts: international legal mechanisms of accountability.

The article presents a comprehensive analysis of international legal approaches to the issue of sexual violence committed during armed conflicts, considering it one of the most serious violations of

international humanitarian law. It examines the contemporary understanding of sexual violence as a manifestation of systemic discrimination, which is exacerbated in conflict environments. The authors emphasize that sexual violence in war is not a random occurrence, but rather a deliberate instrument of warfare or political coercion. The article explores key international legal sources containing provisions that directly or indirectly prohibit sexual violence in the context of armed conflict, including the Geneva Conventions, Additional Protocols, the Rome Statute of the International Criminal Court, UN Security Council resolutions, and other instruments.

Special attention is given to the classification of sexual violence as a war crime, a crime against humanity, or genocide, depending on the context of its commission. The authors analyze the normative foundations of command responsibility and the principle of inevitability of punishment in light of modern practice of international tribunals and the work of the International Criminal Court. The article also highlights Ukraine's experience in documenting acts of sexual violence during wartime, particularly in the context of the large-scale armed aggression by the russian federation. It identifies major challenges in evidence collection, victim protection, overcoming stigma, and ensuring justice.

The findings indicate that effective counteraction to sexual violence in armed conflict requires not only the improvement of legal mechanisms but also the strengthening of international cooperation, institutional capacity, and the implementation of gender-sensitive justice. The authors stress the necessity of integrating international standards into national legal systems, creating interdisciplinary investigative teams, and overcoming the culture of impunity. The article offers legal and institutional guidelines to enhance accountability for sexual violence in the context of modern armed conflicts, which is a prerequisite for affirming humanity as a foundation of the international legal order.

Key words: sexual violence, armed conflict, international humanitarian law, human dignity, international legal instruments.

Постановка проблеми. Проблема ефективного реагування на сексуальне насильство під час збройних конфліктів полягає у відсутності узгодженої міжнародної та національної практики щодо документування, кваліфікації та притягнення винних до відповідальності. Незважаючи на загальне визнання заборони таких дій, їх масовість і системність свідчать про глибоку кризу правозастосування. Відсутність належної імплементації норм міжнародного гуманітарного права у внутрішні правові системи, а також розрив між міжнародними стандартами та національними механізмами ускладнюють ефективне розслідування. Тому важливо дослідити правові основи, які сприяють узгодженню міжнародних і внутрішніх підходів, забезпечуючи дієвість механізмів відповідальності за сексуальні злочини в умовах збройного конфлікту.

Стан опрацювання проблематики. Аналіз останніх досліджень і публікацій щодо проблеми сексуального насильства під час збройних конфліктів підтверджує, що це явище залишається однією з найгостріших загроз для прав людини та міжнародного правопорядку. Багато досліджень знайшли своє відображення в наукових працях таких вчених: І. Бердніка, І. Колотухи, Є. Мінакової, Н. Морознюк, Е. Скиби, О. Смаглюк та ін.

Метою дослідження є аналіз природи сексуального насильства в умовах збройного конфлікту та вивчення міжнародно-правових механізмів притягнення до відповідальності, з акцентом на гуманітарно-правовий і кримінально-правовий аспекти. Це дозволить визначити ключові фактори, що впливають на ефективність запобігання, розслідування та переслідування сексуальних злочинів у конфліктних і постконфліктних ситуаціях. **Завданням** є визначення теоретичних і нормативних засад відповідальності, аналіз міжнародних правових актів, дослідження командної відповідальності, оцінка національного та міжнародного досвіду, а також виявлення перешкод у забезпеченні прав постраждалих.

Виклад основного матеріалу. Один із засадничих чинників формування стабільного правопорядку в демократичному суспільстві, що ґрунтується на принципах гармонійної взаємодії індивіда, держави та міжнародної спільноти, становить безумовне визнання та утвердження гідності людини як найвищої соціально-правової цінності [1, с. 133]. Забезпечення захисту основоположних прав людини вимагає не лише їх формального закріплення у національному законодавстві та міжнародно-правових актах, а й ефективної реалізації відповідних механізмів правозастосування. Особливої актуальності ця проблема набуває в умовах збройних конфліктів, коли такі невід'ємні права, як право на життя, фізичну недоторканність та моральну цілісність, системно порушуються.

В умовах воєнних дій сексуальне насильство постає не лише як прояв фізичного насилля, а й як інструмент руйнування соціальної структури, посягання на людську гідність і спосіб впливу на найбільш вразливі категорії населення. Сучасна практика ведення війни, незалежно від географії чи масштабів конфлікту, свідчить, що сексуальне насильство є не випадковим супутнім явищем, а умисною, системною тактикою ведення бойових дій, що вимагає чіткої міжнародно-правової кваліфікації та дієвих механізмів реагування з боку міжнародної спільноти.

Міжнародно-правове закріплення поняття «сексуальне насильство, пов'язане зі збройним конфліктом» відбулося наприкінці XX – на початку XXI століття, що зумовило новий підхід до трактування цього явища в системі міжнародного права [2, с. 117]. Поворотним моментом у цьому процесі стало ухвалення Резолюції 1960 Ради Безпеки ООН 2010 року, в якій уперше було визначено правовий зміст терміну, що охоплює як поодинокі, так і масові чи систематичні прояви сексуального насильства, зокрема зґвалтування, сексуальне рабство, примусову вагітність і проституцію, які можуть використовуватися як інструмент військової тактики, репресій або залякування.

Ключову роль у міжнародно-правовому регулюванні заборони сексуального насильства в умовах збройних конфліктів відіграє Женевська конвенція про захист цивільного населення під час війни 1949 року, стаття 27 якої регламентує обов'язок поважати особистість, честь, гідність, моральні й релігійні переконання цивільних осіб, а також безумовно забороняє сексуальне насильство, примушування до проституції та інші форми принизливого поводження [3]. Подальшу деталізацію зазначених положень забезпечують статті 75–77 Додаткового протоколу I до Женевських конвенцій 1949 року, що встановлюють спеціальні гарантії захисту жінок та дітей як особливо вразливих груп у ситуаціях збройного конфлікту.

До системи міжнародно-правових джерел, що становлять нормативну основу протидії сексуальному насильству під час збройних конфліктів, належать не лише обов'язкові до виконання договори, а й акти рекомендаційного та програмного характеру, зокрема Пекінська декларація та Платформа дій (1995), Загальна рекомендація № 30 Комітету CEDAW, а також Римський статут Міжнародного кримінального суду, який передбачає кримінальну відповідальність за сексуальні злочини у якості воєнних злочинів [4, с. 32]. Сукупність цих міжнародних документів відіграє важливу роль у формуванні норм звичаєвого міжнародного права, у межах якого сексуальне насильство, пов'язане з конфліктом, дедалі чіткіше визнається не побічним наслідком війни, а серйозним порушенням фундаментальних засад міжнародного правопорядку.

Крім того, важливим кроком у зміцненні міжнародно-правового реагування на сексуальне насильство в умовах збройних конфліктів стало ухвалення Резолюції Ради Безпеки ООН № 2467 (2019), що акцентує увагу на необхідності криміналізації таких діянь, недопущенні амністії щодо осіб, які вчинили сексуальні злочини, а також притягненні до відповідальності командного складу. У цій Резолюції сексуальне насильство виокремлено як особливу категорію тяжких злочинів, що виникають у ситуаціях інституційного колапсу, правового вакууму та масового ігнорування міжнародних правових стандартів. Крім того, документ наголошує на особливій потребі захисту жінок, які зазнають непропорційно більшого впливу такого насильства, що має бути враховано при розробленні та реалізації стратегій попередження злочинів, реагування на них і забезпечення відповідальності винних осіб [5, с. 240].

Відповідно до положень Римського статуту Міжнародного кримінального суду, такі злочини, як зґвалтування, сексуальне рабство, примусова вагітність і примусова стерилізація, визнаються злочинами проти людяності, якщо вони вчиняються у рамках широкомасштабного або систематичного нападу на цивільне населення за участю чи з відома органів державної влади або збройних формувань. У подібних випадках сексуальне насильство перестає бути лише індивідуальною трагедією та стає інструментом політичного контролю, фізичного винищення й духовного поневолення.

Не менш важливим є й морально-етичний вимір цієї проблематики. Попри намагання деяких акторів міжнародних відносин виправдати такі діяння культурними особливостями, історичними чинниками або міркуваннями військової необхідності, фундаментальні права людини є універсальними, імперативними та не можуть підлягати будь-яким компромісам [6, с. 54]. Жодна релігійна доктрина, правова система чи етична традиція не здатні виправдати сексуальне насильство, яке суперечить основоположним принципам поваги до людської гідності.

Суттєву еволюцію у міжнародно-правовій кваліфікації сексуального насильства, яке набуло статусу невід'ємної складової сучасного міжнародного правосуддя засвідчила практика розслі-

дування та судового розгляду воєнних злочинів у збройних конфліктах кінця XX – початку XXI століття. Особливе значення у цьому контексті мала діяльність Міжнародного трибуналу щодо Руанди (ICTR) та Міжнародного трибуналу щодо колишньої Югославії (ICTY), що встановили важливі прецеденти, визнавши сексуальне насильство не лише формою тортур, а й злочином проти людяності, а за певних обставин – складовою злочину геноциду. Таким чином, навіть за відсутності вичерпного переліку заборонених сексуальних актів у міжнародному гуманітарному праві, судова практика надала можливість конкретизувати зміст правових норм через визначення їх головних цілей – захист людської гідності та запобігання жорстокому поводженню.

Не менш вагомим аспектом є принцип індивідуальної кримінальної відповідальності за порушення норм міжнародного гуманітарного права. Цей принцип був закріплений ще в Статуті Нюрнберзького трибуналу і знайшов подальший розвиток у сучасних міжнародно-правових актах, зокрема у Статуті Міжнародного кримінального суду. У випадках сексуального насильства, що кваліфікується як воєнний злочин, злочин проти людяності або складова злочину геноциду, відповідальність несуть не лише безпосередні виконавці злочинних дій, а й командири чи керівництво, які санкціонували такі злочини або не вжили належних заходів для їх запобігання [7, с. 364]. Командна відповідальність, нормативно визначена у статті 28 Римського статуту, виступає одним із ключових правових засобів боротьби з безкарністю, особливо в ситуаціях системного або масового вчинення подібних злочинів.

Механізми забезпечення дотримання міжнародного гуманітарного права охоплюють як універсальні, так і спеціалізовані інституції, уповноважені на притягнення до відповідальності за міжнародні злочини. До них належать Міжнародний кримінальний суд, ad hoc трибунали, змішані юрисдикції, а також національні суди, які діють на підставі принципу універсальної юрисдикції [8, с. 36]. Ці органи мають компетенцію переслідувати осіб, винних у вчиненні сексуального насильства в умовах збройного конфлікту. Важливим елементом функціонування цієї системи є координація між державами, міжнародними структурами та неурядовими організаціями, що забезпечують документування порушень, моніторинг та підтримку процесу збору доказів.

Складність реалізації міжнародно-правової відповідальності за сексуальне насильство полягає не лише у наявності відповідних норм, а й у практичному забезпеченні принципу невідворотності покарання. Брак доказової бази, стигматизація жертв, загрози свідкам, а також обмежений доступ до правосуддя залишаються суттєвими перешкодами для ефективного правозастосування. У цьому зв'язку пріоритетним є інституційне зміцнення механізмів розслідування, підвищення фахової спроможності персоналу та забезпечення процесуальних прав потерпілих. Міжнародне співтовариство має забезпечити не лише декларативну, а й реальну дієвість заборони сексуального насильства під час збройних конфліктів.

У цьому контексті особливої актуальності набуває аналіз практики сексуального насильства, що супроводжує збройну агресію російської федерації проти України як грубе порушення імперативних норм міжнародного права. Сексуальне насильство, вчинене під час цієї агресії, становить одну з найбільш тяжких форм порушення міжнародно-правових зобов'язань, що має системний характер і свідчить про використання гендерного терору як складової воєнної тактики [9, с. 333]. Численні випадки насильства над жінками, чоловіками та дітьми, зафіксовані, зокрема, у Бучі, Ізюмі, Тростянці, Херсоні, а також у ряді населених пунктів Чернігівської, Харківської, Сумської та Херсонської областей, засвідчують не поодинокий характер таких діянь, а їх систематичність, що дозволяє розглядати їх у межах правової кваліфікації як злочинів проти людяності.

Механізми документування зазначених порушень активно реалізуються як на національному, так і на міжнародному рівні. Офіс Генерального прокурора України, у взаємодії з міжнародними організаціями – ООН, ОБСЄ, Міжнародним комітетом Червоного Хреста, а також Міжнародним кримінальним судом, забезпечує збір доказів сексуального насильства в умовах збройного конфлікту. У цьому контексті розроблено спеціалізовані методики опитування потерпілих, створено міжвідомчі робочі групи, проводяться судово-медичні експертизи та забезпечується правова, психологічна і медична підтримка жертв [10, с. 226]. Такий підхід свідчить про поступове інституціоналізоване впровадження міжнародних стандартів ефективного розслідування сексуальних злочинів, з дотриманням принципів недопущення повторної травматизації, захисту особистої гідності та забезпечення справедливого правосуддя.

Одним із ключових викликів для ефективного реагування на злочини сексуального насильства є гендерна асиметрія, що супроводжує їх вчинення. Попри те, що чоловіки також можуть

ставати жертвами таких діянь, жінки зазнають сексуального насильства непропорційно частіше, що відображає структурну гендерну нерівність, яка посилюється в умовах збройного конфлікту [11, с. 374]. Застосування сексуального насильства як методу руйнування ідентичності, розриву соціальних зв'язків, нав'язування почуття провини та сорому є цілеспрямованим інструментом підриву внутрішнього опору населення. Психологічні дослідження підтверджують довготривалі наслідки для потерпілих, зокрема депресивні розлади, соматичні прояви, деструкція соціальної ідентичності, що, своєю чергою, ускладнює процес фіксації злочину, дачі свідчень і подальшої реабілітації.

Сексуальне насильство у збройному конфлікті, як правило, не обмежується ізольованим діянням, а супроводжується іншими актами жорстокого поводження: тривалим незаконним позбавленням волі, фізичним і психологічним тиском, катуваннями, погрозами щодо членів родини. Такі обставини створюють підстави для комплексної правової кваліфікації вчиненого як воєнного злочину, злочину проти людяності та порушення міжнародних договорів, зокрема Конвенції ООН проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання (1984) [12, с. 42]. У подібних випадках правовий аналіз має виходити за межі окремих епізодів і охоплювати наявність політичного наміру або командної політики, що вказує на системний характер злочинних практик.

Реалізація ефективної політики запобігання та притягнення до відповідальності за сексуальне насильство в умовах конфлікту передбачає тісну міждисциплінарну взаємодію між органами правосуддя, медичними установами, соціальними службами, правозахисними інституціями та міжнародними партнерами. Комплексний підхід до захисту постраждалих включає не лише кримінальне переслідування, а й гарантування доступу до медичної допомоги, психологічної підтримки, юридичної консультації, процедур відшкодування шкоди [13, с. 459]. Ефективність таких заходів обумовлена наявністю довіри до системи правосуддя, забезпеченням конфіденційності, чутливістю до гендерних особливостей постраждалих, а також їх інституційною залученістю до процесу реалізації правосуддя, зокрема участю жінок у відповідних механізмах прийняття рішень.

Водночас особливість сучасного збройного конфлікту в Україні полягає у поєднанні сексуального насильства з інформаційно-психологічними інструментами впливу. Зафіксовані випадки поширення фото- і відеоматеріалів сексуального характеру, залякувань через цифрові канали комунікації (месенджери, соціальні мережі), свідчать про перехід від класичної тактики до гібридної форми насильства, що поєднує фізичне приниження з психологічною дестабілізацією спільнот. Такі дії потребують комплексної правової оцінки не лише у рамках міжнародного гуманітарного права, а й через призму міжнародного інформаційного права, права на приватність та захист людської гідності. Вони також актуалізують необхідність удосконалення механізмів збору, верифікації та збереження цифрових доказів для їх подальшого використання в національному та міжнародному кримінальному провадженні.

Висновки. Таким чином, проблема сексуального насильства в умовах збройного конфлікту виступає як багатоаспектне явище, яке виходить за межі звичайного кримінального правопорушення і потребує комплексного осмислення в рамках міжнародного гуманітарного права та прав людини. В умовах змінюваних форм збройних конфліктів і еволюції методів агресії, сексуальне насильство набуває особливого характеру, перетворюючись на цілеспрямовану зброю, яка використовується для досягнення стратегічних, демографічних або ідеологічних цілей.

Це явище більше не можна розглядати як поодинокі інциденти, а слід оцінювати як частину системної і глибоко вкоріненої практики, яка не лише порушує основи міжнародної безпеки та правопорядку, а й підриває людську гідність. З огляду на це, ефективність відповідальності не повинна обмежуватися лише покаранням безпосередніх виконавців, але й повинна включати в себе механізми запобігання, належного розслідування, правової кваліфікації і відшкодування шкоди, засновані на принципах невідворотності, гендерної чутливості та поваги до потерпілих.

Для подолання безкарності за сексуальне насильство в умовах конфлікту важливо не лише вдосконалення міжнародно-правових норм, а й наявність політичної волі, судової незалежності та здатності національних правових систем адаптуватися до глобальних стандартів. Цей процес потребує тісної взаємодії між міжнародними інституціями, правозахисними організаціями та державами, які знаходяться в стані конфлікту або постконфліктної відбудови. Важливою умовою ефективної боротьби з безкарністю є створення стійких механізмів правосуддя, що дозволяють не

лише притягувати винних до відповідальності, а й забезпечувати повне відшкодування постраждалим від сексуального насильства. Це повинно стати маркером справжньої гуманності міжнародної спільноти та підтвердженням того, що міжнародне право здатне реагувати на найтяжчі порушення прав людини навіть у найскладніших ситуаціях.

Зрештою, сексуальне насильство у контексті збройних конфліктів є не тільки злочином проти тіла, а й злочином проти глобального правопорядку, що ставить під загрозу можливість сталого миру. Лише повна і безумовна юридична відповідальність за такі злочини може забезпечити належний рівень правової безпеки, необхідної для відновлення миру, гідності та справедливості в постконфліктних суспільствах. Відсутність ефективного правосуддя сприяє не лише поширенню безкарності, але й заохочує повторення подібних злочинів у майбутньому, що є неприязним до цінностей прав людини і порушує основи міжнародного правопорядку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Скиба Е.К. Сексуальне насильство під час збройних конфліктів. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ.* 2022. № 2. С. 133–139. URL: https://er.dduvs.edu.ua/bitstream/123456789/11645/1/18.pdf.
2. Rufanova V., Babanin S. Strengthening international law against sexual violence in armed conflicts: insights from the Russian-Ukrainian War. *Pakistan Journal of Criminology*. 2024. № 1. P. 111–125.
3. Конвенція про захист цивільного населення під час війни: від 12 серпня 1949 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text.
4. Samad K. A. Responsibility of sexual violence under international law. *Journal of Social Sciences Review*. 2023. № 3. P. 29–41.
5. Колотуха І. О. Насилля щодо жінок під час збройного конфлікту – воєнний злочин чи геноцид. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Право.* 2023. № 76. С. 240–243.
6. Бальжик І.А. Захист прав людини під час сучасної війни. *Європейські орієнтири розвитку України в умовах війни та глобальних викликів XXI століття: синергія наукових, освітніх та технологічних рішень*. 2023. С. 54–57.
7. Котяш І.Л. Відповідальність за сексуальне насильство в умовах воєнного стану. *Проблеми кваліфікації та розслідування кримінальних правопорушень в умовах воєнного стану.* 2022. С. 362–364.
8. Schulz P., Kreft A. Accountability for conflict-related sexual violence. *Oxford Research Encyclopedia of International Studies*. 2022. № 1. P. 29–41.
9. Морознюк Н.С., Собко Г.А. Сексуальне насильство як прояв агресії, вчиненої військовослужбовцями російської федерації. *Кримінологічні дослідження: збірник наукових праць. Міжнародні злочини російської федерації на території України.* 2023. № 13. С. 332–346.
10. Смаглюк О.В. Протидія сексуальному насильству під час збройного конфлікту: правовий та соціальний аспект. *Інформаційна взаємодія «Суспільство-Людина Природа»: традиції та інновації.* 2024. С. 225–227.
11. Берднік І.В. До питання кваліфікації сексуального насильства в умовах міжнародного збройного конфлікту. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2022. № 6. С. 373–378.
12. Мінакова Є.В., Шубна Д.В. Сексуальне насильство у збройних конфліктах. Порушення прав людини. *Вплив війни на правоохоронну, соціальну та демографічну сфери: стан та перспективи.* 2023. С. 42-43. URL: https://er.dduvs.edu.ua/bitstream/ 123456789/14562/1/17.pdf.
13. Кобзєва І.М., Тіхонов В.А. Проблема ґендерно зумовленого насильства під час воєнного конфлікту. *Multidisciplinary academic research, innovation and results.* 2022. С. 458–462.

УДК 341.171
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.4.34

ПОНЯТТЯ ПРИНЦИПУ СУБСИДІАРНОСТІ В ПРАВІ ЄС

Стецiв Р.С.,
аспірант кафедри європейського права
Львівського національного університету
імені Івана Франка
e-mail: romastetsiv@gmail.com

Стецiв Р.С. Поняття принципу субсидіарності в праві ЄС.

У статті розглядається принцип субсидіарності як один із ключових правових і політичних принципів функціонування Європейського Союзу (далі – ЄС). Досліджується походження цієї концепції, яка має свої корені у християнській соціальній доктрині, зокрема у католицькому соціальному вченні. Тут субсидіарність визначалась як принцип, що регулює розподіл відповідальності між індивідом, громадою та державою. У правовій системі ЄС субсидіарність виступає механізмом для визначення оптимального співвідношення повноважень між наднаціональними інституціями Союзу та державами-членами, забезпечуючи баланс між інтеграцією та збереженням суверенітету.

У статті розглядається нормативна база, яка закріплює принцип субсидіарності, такі як Єдиний європейський акт, Маастрихтський та Амстердамський договори, Протокол № 2 про принципи субсидіарності та пропорційності й Лісабонський договір. Окрема увага приділяється різниці між поняттями негативної та позитивної субсидіарності, а також способам інтерпретації цього принципу в теорії права ЄС.

Було приділено увагу ролі Суду ЄС у розвитку практики застосування субсидіарності, аналізуючи ключові судові рішення, що ілюструють складнощі застосування цього принципу в умовах розширення компетенцій Союзу. Зазначається, що хоча Суд ЄС зазвичай застосовує стриманий підхід щодо контролю за дотриманням субсидіарності, закріплення її як юридично обов'язкового принципу сприяє формуванню інституційного діалогу між державами-членами та органами Союзу.

Особлива увага приділяється перспективам використання принципу субсидіарності у процесі правової інтеграції України в ЄС. У статті стверджується, що ефективне впровадження цього принципу може стати важливим інструментом гармонізації українського законодавства з європейським правом, водночас забезпечуючи збереження національної правової специфіки.

Ключові слова: субсидіарність, Європейський Союз, компетенція, розподіл повноважень, інтеграція, Суд ЄС, правова автономія, негативна субсидіарність, позитивна субсидіарність, Лісабонський договір.

Stetsiv R.S. The concept of the principle of subsidiarity in EU law.

The article examines the principle of subsidiarity as one of the key legal and political principles of the functioning of the European Union. The origin of this concept, which has its roots in Christian social doctrine, in particular in Catholic social teaching, is investigated. Here, subsidiarity was defined as a principle regulating the distribution of responsibility between the individual, the community and the state. In the EU legal system, subsidiarity acts as a mechanism for determining the optimal ratio of powers between the supranational institutions of the Union and the Member States, ensuring a balance between integration and the preservation of sovereignty.

The article examines the regulatory framework that enshrines the principle of subsidiarity, including the Single European Act, the Maastricht and Amsterdam Treaties, Protocol No. 2 on the principles of subsidiarity and proportionality and the Lisbon Treaty. Special attention is paid to the difference between the concepts of negative and positive subsidiarity, as well as the ways of interpreting this principle in the theory of EU law.

Attention was paid to the role of the Court of Justice of the EU in the development of the practice of applying subsidiarity, analyzing key court decisions that illustrate the difficulties of applying this principle in the context of the expansion of the Union's competences. It is noted that although the Court of Justice of the EU usually applies a restrained approach to monitoring compliance with subsidiarity, its consolidation as a legally binding principle contributes to the formation of institutional dialogue between Member States and Union bodies.

Particular attention is paid to the prospects for using the principle of subsidiarity in the process of legal integration of Ukraine into the EU. The article argues that the effective implementation of this principle can become an important tool for harmonizing Ukrainian legislation with European law, while ensuring the preservation of national legal specificity.

Key words: subsidiarity, European Union, competence, division of powers, integration, Court of Justice of the EU, legal autonomy, negative subsidiarity, positive subsidiarity, Lisbon Treaty.

Постановка проблеми. Європейська інтеграція на всіх етапах свого розвитку супроводжувалася значним рівнем правового регулювання, що прямо впливає на ефективність законодавства Європейського Союзу та процес його формування. Амбіція України стати повноправним членом європейської спільноти вимагає адаптації національного законодавства до загальновизнаних європейських стандартів.

Таким чином, з початком переговорів про вступ України у ЄС, як ніколи є актуальним питання функціонування Союзу загалом, так і зокрема питання розподілу повноважень. Одним з ключових принципів, який безпосередньо стосується цього питання, є принцип субсидіарності.

Метою статті є дослідження сутності поняття «принцип субсидіарності», крізь призму загальноісторичного розвитку цього принципу, імплементацію субсидіарності в право ЄС та судову практику використання цього принципу судом справедливості ЄС.

Стан опрацювання проблематики. Окремих аспектів цього питання у своїх роботах досліджували: проф. К. Смірнова, проф. О. Трагнюк., проф. М. Микієвич, проф. І. Яков'юк, але комплексно проблема субсидіарності не досліджувалася. Проблематика субсидіарності привернула увагу багатьох закордонних дослідників у галузі міжнародного та європейського права. Зокрема, Жан-Клод Піріс, який протягом тривалого часу працював юридичним радником Ради Європейського Союзу, здійснив детальний аналіз цього принципу, звертаючи увагу на його практичне застосування та правові виклики. Крім того, Теодорос Тридімас підкреслював, що субсидіарність має ознаки політичного рішення, аніж юридичного принципу, що створює труднощі у судовій практиці Європейського суду. Роботи таких дослідників, як Пол Крейг і Грені Де Бурка, також висвітлюють складність тлумачення та застосування цього принципу в різних галузях права ЄС.

Виклад основного матеріалу. Поняття «субсидіарність» вперше було визначене Альтузієм в тому значенні, яке використовується сьогодні [1, с. 15]. Він використовує латинський термін «subsidia» для опису даного принципу у своїй роботі: « ...жодна людина не є самодостатньою, і тому людина не може жити комфортно, будучи ізольованою від суспільства. Людям потрібна допомога або підтримка інших, і тому вони створюють, розвивають і зберігають асоціації, такі як сім'я, колегіум (наприклад, гільдія/корпорація), місто, провінція і держава [2, с. 12].

Джон Лок зауважував, що державна влада має бути обмежена тими випадками, коли люди не можуть самостійно розв'язувати свої проблеми [3, с. 83–92].

У XVIII столітті Монтеск'є зазначав, що функції держави повинні бути вторинними та допоміжними. Вільгельм фон Гумбольдт також надав одне з таких ліберальних тлумачень у XIX столітті. У своїх аргументах щодо ролі держави він наполягав на тому, що держава не повинна втручатися, якщо люди мають засоби для досягнення своїх цілей. Відповідно до рамок, описаних у розділі І, ідея Гумбольдта підпадає під «негативну субсидіарність», оскільки вона намагається обмежити діяльність вищої організації [3, с. 70].

У 1861 році Дж.С. Мілль стверджував: «Лише незначну частину державних справ країни можна ефективно вирішити або безпечно спробувати вирішити центральними органами влади» [4, с. 226].

Як бачимо з вище наведеного, у той час поширеною була концепція «негативної субсидіарності» – обов'язок держави утриматися від втручання. Це простежується й у XIX столітті коли ідеєю принципу субсидіарності зацікавилася Католицька Церква, і згодом вона зайняли центральне місце в обговореннях щодо субсидіарності. Папа Лев XIII видав Енцикліку «Rerum Novarum»

у 1891 році, яка офіційно залучила Церкву до соціальних реформ і визнала, що держава повинна відігравати роль у соціальній сфері, хоча й з певними обмеженнями [5].

Папа прагнув обмежити сферу втручання держави в суспільну діяльність, особливо в діяльність сім'ї. Ці ідеї можна інтерпретувати як зародкову форму негативного поняття субсидіарності, оскільки вони відображають обмеження діяльності вищої організації. Однак початковою точкою відліку і пріоритетом Лева XIII було питання обов'язку держави захищати гідність працівників. Принцип субсидіарності був закріплений як центральний принцип соціальної теорії Католицької Церкви Папою Пієм XI 15 травня 1931 року. У Частині 5 своєї енцикліки «Quadragesimo Anno», під назвою «Реконструкція соціального порядку». Він виступав за соціальну ієрархію, яка починається з індивіда і просувається вгору до громади, організацій і корпорацій, і врешті, до держави. Папа рекомендував вживати заходів на індивідуальному або нижчому рівні, де це можливо, вважаючи це за краще, ніж діяти на вищому рівні, наприклад, на рівні громади або корпорації: «... цей важливий принцип, який не може бути відкинутий або змінений, залишається незмінним і непохитним у соціальній філософії: так само як є великим злом забирати в індивідів те, що вони можуть досягти власною ініціативою і працею, і передавати це громаді, так само несправедливим і великим злом є надавати більшим і вищим асоціаціям те, що можуть зробити менші й підлеглі організації. Адже кожна соціальна діяльність повинна за своєю природою допомагати членам соціального тіла, а не руйнувати та поглинати їх» [6, с. 184–186].

Як можна бачити з вище наведеного уривка, Папа дає визначення негативної субсидіарності. Основним наміром Церкви було обмежити втручання держави, а не підкреслити її обов'язки. Відповідно до цієї формули, вищій організації не можна доручати завдання, які можуть виконати менші суб'єкти, так само як громада не може забрати в індивіда те, що він або вона може виконати самостійно.

Проте, в енцикліці прослідковуються й ознаки «позитивної субсидіарності» – обов'язку держави втрутитися. У «Quadragesimo Anno» Пій XI повністю погоджувався з Левом XIII у тому, що держава має зобов'язання у сфері соціальних реформ, і закликав державу реалізувати те, що було проголошено в «Rerum Novarum». Його занепокоєння соціальними питаннями найкраще виражається в його критиці капіталістичного лібералізму. «Вільна конкуренція, утримувана в чітких і належних межах, а ще більше економічна диктатура, повинні ефективно контролюватися публічною владою... Публічні інституції самих народів, крім того, повинні змусити все людське суспільство відповідати потребам загального блага, тобто нормі соціальної справедливості» [6].

Отже, як можна побачити поняття субсидіарності можна розглядати як типове для західної політичної думки яке глибоко вкоренилося в її суспільстві, і хоча розумно вважати Альтузіуса як першого прихильника субсидіарності, саме Католицька Церква визначила класичну формулу субсидіарності й зайнялася систематизацією даного принципу.

Щодо субсидіарності безпосередньо в праві ЄС, то про імплементацію принципу субсидіарності у правову систему ЄС почали говорити ще в 50-х роках XX ст., але вперше розпочалася серйозна дискусія з 70-х років завдяки Ральфу Дарендорфу – тодішньому комісару ЄС від Вільних демократів Західної Німеччини.

Він у липні 1971 року, бувши незадоволений надмірною бюрократизацією та погіршенню якості реальної політики ЄС, написав й опублікував дві статті в газеті «Die Zeit» під псевдонімом «Віланд Європа». В статтях він виступив проти чимраз більшому розриву між наднаціональною риторикою Європи та погіршенням якості політики Співтовариства. Найбільшим фактором, який, за його словами, змусив його стати прихильником принципу субсидіарності, була Спільна сільськогосподарська політика (САР). Насправді такі малозначущі питання, як розмір яловичини чи маркування сиру, були в центрі уваги, але в євро-риториці САР розглядалася як трамплін до створення Європейського валютного союзу на той час. Дарендорф використовував субсидіарність таким чином: «Не все в Європі прекрасно лише тому, що воно є європейським. Європейська Європа також є набагато більш диференційованою, різнобарвною, багатогранною Європою. Це Європа, в якій ті питання, які можна доцільно вирішувати спільно, дійсно вирішуються та регулюються спільно. Перехід від Першої до Другої Європи вимагає відходу від догми гармонізації до принципу субсидіарності» [7, с. 82].

Він вважав, що надмірний «уніформізм» та манія «гармонізації» є небезпечною для співтовариства й треба перейти до підходу заснованому на співпраці між суверенними європейськими державами або на спільному здійсненні суверенітету. При цьому Європа повинна обмежувати

своє втручання лише тими випадками, коли національний або регіональний рівень влади не може належним чином розв'язати конкретні проблеми чи ситуації, тим самим зберігаючи різноманітність.

Як бачимо, принцип субсидіарності був введений у європейський контекст Дарендорфом. Його використання мало виразно ліберальний характер і тому було «негативним» у сенсі, що основною метою було обмежити непотрібне втручання ЄС. Однак також варто пам'ятати, що, роблячи це, він намагався відкрити шлях для нової європейської співпраці.

У період з 1970 по 1976 роки європейські глави держав і урядів намагалися знайти новий імпульс для розвитку Європейського співтовариства. У 1972 році на Паризькому саміті під головуванням Жоржа Помпіду було піднято радше нечітку концепцію «Європейського Союзу», щоб уникнути паралічу ЄС через доктринальні суперечки. Цю концепцію було прийнято, а завдання її визначення залишилося відкритим [8, с. 75-76].

Тому лідери звернулися до Лео Тіндеманса, тодішнього прем'єр-міністра Бельгії, з проханням подати звіт про Європейський Союз до кінця 1975 року. Водночас вони вимагали від інституцій Співтовариства подати свої думки з цього приводу до середини 1975 року. Таким чином, Комісія ЄС почала готувати свій внесок у Звіт Тіндеманса.

Що стосується змісту Звіту, то у ньому було зроблено поділ між виключними, конкуруючими та потенційними компетенціями Європейського Союзу, що є типовим для федералістської моделі і пізніше включено до проєкту Договору про заснування Європейського Союзу, прийнятого Європейським парламентом у 1984 році.

Більш важливо, що цей звіт вперше офіційно використав принцип субсидіарності (principe de subsidiarité) в офіційному документі Європейського Співтовариства. Стаття 12 звіту зазначає: «Як і існуючі Співтовариства, Європейський Союз не створить централізовану наддержаву. Відповідно до принципу субсидіарності, Союз буде відповідати лише за ті питання, з якими держави-члени більше не можуть ефективно справлятися. Якщо Союзу потрібно буде надати компетенції в областях, не зазначених у Конституційному Акті, його необхідно буде змінити через процедуру, що, ймовірно, вимагатиме ратифікації всіма державами-членами» [9].

Таким чином, компетенція Союзу обмежується тими повноваженнями, які йому передані, а сфери його діяльності чітко визначаються у Конституційному Акті. Інші питання залишаються у віданні держав-членів. Водночас застосування принципу субсидіарності обмежується необхідністю забезпечення Союзом достатньо широких повноважень для збереження своєї єдності. Це положення розглядає принцип субсидіарності як інструмент протидії створенню «централізованої наддержави». Ця ідея стає ще більш очевидною у світлі статті 6, де йдеться про «чимраз більший спротив централізації влади» як «ключовий аспект сучасних суспільних процесів». Члени робочої групи й Комісії розуміли, що новий Союз із розширеними повноваженнями може стати об'єктом критики на фоні загальної тенденції до децентралізації. Тому вони наголошували, що «передача повноважень на європейський рівень не повинна суперечити прагненню до більшої децентралізації» [10].

Однак Тіндеманс не зміг повністю дотриматися Звіту Комісії. Після сотень консультацій з урядами та представниками громадської думки, Тіндеманс зізнався, що його «вразила суперечність» між міжурядовим скептицизмом і певним ентузіазмом щодо дій Спільноти. Тому він «свідомо відмовився складати звіт, який би претендував на те, щоб стати принаймні частково Конституцією для майбутнього Європейського Союзу».

Отже, Звіт Тіндеманса прийняв «скромний підхід». Наприклад, федералістське розмежування між виключними, конкуруючими та потенційними повноваженнями зникло, хоча сам Тіндеманс «особисто був переконаний» у необхідності європейського федералізму. Принцип субсидіарності не був записаний у Звіт і навіть не обговорювався під час його підготовки. Особисто переконаний у субсидіарності, Тіндеманс знав про цей принцип, але «час (для включення принципу) ще не настав». Навіть з таким скромним підходом, його звіт міг лише викликати прохання до Комісії ЄС та Ради Міністрів про звіт щодо прогресу в досягненні створення Європейського Союзу, не визначаючи, що означає сам Союз. Пізніше Тіндеманс визнав це для себе «більш ніж розчаруванням» [11].

Проте цей звіт Тіндеманса, який вважався «по суті федеральним за характером», містив деякі елементи субсидіарності. Наприклад, щодо соціальної політики Союзу звіт зазначає: «Розподіл благ через оподаткування, соціальне забезпечення та державні інвестиційні проєкти залишати-

меться, по суті, відповідальністю держав, які можуть враховувати традиції та факти, що відрізняються від однієї країни до іншої». Використовуючи слово «доповнювати» замість субсидіарності та обмежуючи роль Союзу конкретними сферами, цей підхід висловлює ту ж філософію, що й субсидіарність. Аналогічна ідея прослідковується у делегуванні виконавчої влади: «Практика делегування має стосуватися насамперед Ради. Через зростання спільних завдань Рада, якщо вона має бути ефективною, повинна зосередитися на своїй ролі ухвалення рішень» [12, с. 24–33].

Лише після ретельного обговорення різних підходів до трактування субсидіарності, часто пов'язаних із негативним його розумінням, цей принцип був включений до статей Єдиного Європейського акту (Люксембург, 17 лютого 1986 р.; Гаага, 28 лютого 1986 р.), що стосуються охорони навколишнього середовища. Зокрема, пункт 4 статті 25 зазначає: «Співтовариство вживає заходів в галузі охорони навколишнього середовища тою мірою, в якій ці цілі можуть бути ефективніше досягнуті на рівні Співтовариства, ніж на рівні окремих держав-членів. Без шкоди для дій самого Співтовариства, держави-члени фінансують та здійснюють інші заходи» [13]. Це скромне, але значуще посилання стало першим включенням принципу субсидіарності у фіксованій формі до міжурядових документів ЄС.

Обговорення, прийняття та ратифікація Маастрихтського договору стали важливим етапом у розвитку культури субсидіарності в Європі. На цьому етапі, поряд із негативним трактуванням субсидіарності, почала впевнено формуватися позитивна інтерпретація цього принципу. Хоча позитивне значення субсидіарності в контексті європейської інтеграції згадувалося і раніше, однак до 1990 року негативна концепція субсидіарності залишалася основною.

Труднощі, що виникли під час ратифікації Маастрихтського договору, зокрема в Данії, Франції та Великій Британії, викликали нову хвилю обговорення принципу субсидіарності. Для одних країн-учасниць цей принцип розглядався як інструмент зменшення наднаціонального впливу, тоді як для інших – як засіб його посилення. Попри різні підходи, субсидіарність стала одним із небагатьох пунктів переговорів про політичний Союз, який отримав підтримку всіх делегацій. Ідеї були офіційно закріплені у «Протоколі про застосування принципів субсидіарності й пропорційності» (далі – Протокол), прийнятому як додаток до Амстердамського договору 1997 року. Протокол закріпив принцип субсидіарності як конституційний принцип права ЄС, розширив зміст статті 3b Договору про Європейський Союз шляхом додавання критеріїв застосування принципів субсидіарності й пропорційності. Його метою було забезпечення прозорості, визначення умов реалізації принципів, а також досягнення їхнього ефективного застосування усіма інституціями ЄС.

У Протоколі наголошується, що принцип субсидіарності застосовується лише до сфер, де Спільнота не володіє виключною компетенцією. «Субсидіарність – є динамічною концепцією, яка має враховувати цілі, встановлені Договором. Вона передбачає можливість розширення діяльності Співтовариства в межах його компетенції, коли цього вимагають обставини, і, навпаки, обмеження або навіть припинення такої діяльності, якщо вона більше не є доцільною» [14].

Дискусії щодо застосування принципу субсидіарності тривали під час обговорення Проєкту Конституції ЄС та Лісабонського договору від 13 грудня 2007 року, який став альтернативою Європейській Конституції після провалу її ратифікації. У статті 3b Лісабонського договору формулювання принципу субсидіарності загалом повторює положення, зазначені у статті 3b Договору про Європейський Союз, але містить одне важливе уточнення: воно поширюється не лише на відносини між державним і наддержавним рівнями, а й на регіональний та місцевий рівні. Це уточнення є особливо значущим для федеративних та регіоналізованих країн, де субнаціональні рівні влади володіють реальною політичною владою та конституційною автономією [15].

Щодо практики застосування принципу субсидіарності Судом справедливості ЄС (далі - Суд), то він діє доволі обережно, зазначаючи, що субсидіарність стосується того, яким чином Співтовариство здійснює свої повноваження, а не того, які саме повноваження йому належать. Однак Суд ЄС неодноразово скасовував акти, прийняті інституціями ЄС саме через неналежне дотримання принципу субсидіарності. Зокрема, у справі C-376/98 «Німеччина проти Європейського Парламенту та Ради ЄС» Суд скасував директиву щодо реклами тютюнових виробів, постановивши, що вона виходить за межі повноважень ЄС і порушує принцип субсидіарності, оскільки регулювання ринку тютюну є специфічною галуззю, яка краще вирішується на національному рівні [16].

Висновки. Підсумовуючи, можна виснувати, що протягом тривалого часу субсидіарність розглядалася суто через призму свого негативного розуміння, а саме як обов'язок в утриманні від втручання в справи нижчих рівнів. Але в кінці XX століття ідеї позитивної субсидіарності почали

загалом розглядатися, а потім негативно-позитивне визначення компетенції було закріплене в установчих договорах.

З установчих договорів та судової практики суду справедливості ЄС випливає, що субсидіарність є пролітикоправовою динамічною концепцією й виражається невичерпним його визначенням в нормативно-правових актах союзу. Зроблено це для забезпечення його ефективного застосування у зв'язку із непостійними обсягами компетенцій ЄС та держав-учасників.

Таким чином, враховуючи вище викладене, можна дати таке визначення субсидіарності: принцип субсидіарності в праві ЄС – це правовий і політичний принцип, за яким Європейський Союз втручається лише в тих випадках, коли цілі передбачуваної дії не можуть бути досягнуті належним чином державами-членами або нижчими рівнями влади держав-членів. Іншими словами, повноваження та завдання мають здійснюватися на тому рівні, де їхнє виконання є найбільш ефективним і доцільним, з урахуванням масштабу чи наслідків. Якщо ж заходи національного або регіонального рівня можуть впоратися із завданням ефективніше, ніж загальносоюзні заходи, повноваження залишаються за державами-членами, задля збалансування необхідності колективних дій на рівні Союзу з повагою до національної та регіональної автономії.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Laski H.J., Friedrich C.J. Politica Methodice Digesta of Johannes Althusius. *Harvard Law Review*. 1933. Vol. 46. № 3. P. 540.
2. Althusius J. Politics.: Translated with an introd. by Frederick S. Carney. Pref. by Carl J. Friedrich. London : Eyre & Spottiswoode, 1965. 232 p.
3. Millon-Delsol C. L'État subsidiaire. Paris: Presses Universitaires de France. 1992. 243 p.
4. Mill J.S. Considerations on representative government. New York: Harper & Brothers, 1862. 283 p.
5. Kirwan J., Pope Leo XIII. Rerum Novarum: Encyclical Letter of Pope Leo XIII on the Condition of the Working Classes. Catholic Truth Society, 1983. 66 p.
6. Pius XI. Quadragesimo Anno. 1931. Encyclica // Anderson R. Between Two Wars: The Story of Pope Pius. 1978.
7. European integration: Selected readings (Penguin education). Penguin, 1972. 490 p.
8. Burgess M. Federalism and european union: political ideas, influences, and strategies in the european community 1972-1986. Taylor & Francis Group, 2006. 240 p.
9. Willame J.-C. Le rapport Tindemans sur l'Union européenne. *Courrier hebdomadaire du CRISP.* 1977. Vol. 764, № 18. P. 1.
10. European Communities. Report on European Union. COM (75) 400 final, 25 June 1975 // Bulletin of the European Communities, Supplement 5/75. Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities, 1975. – 40 p.
11. Tindemans L. The Future of Europe: Speech at the Foreign Affairs Club, London, December 1976. London, 1976. 15 p.
12. Tindemans L. European union: report to the european council. Brussels : Ministry of Foreign Affairs, External Trade and Cooperation in Development, 1976. 122 p.
13. Єдиний європейський акт: Акт Європейського економічного співтовариства від 17.02.1986. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_028#Text/
14. Протокол про застосування принципів субсидіарності та пропорційності: Протокол; Європейський Союз від 2 жовтня 1997 р. // База даних "Законодавство України" / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/994_641/
15. Treaty of Lisbon amending the Treaty on European Union and the Treaty establishing the European Community (2007/C 306/01) // *Official Journal of the European Union*. 2007. C. 306. Vol. 50. 17 December.
16. Usher J.A. Case C-376/98, Germany v. European Parliament and Council (Tobacco Advertising). *Common Market Law Review.* 2001. Vol. 38, Issue 6. P. 1520–1543. URL:https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=CELEX:61998CJ0376.

УДК 341.231.14
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.4.35

ОРГАНИ ТА ІНСТИТУЦІЇ ОРГАНІЗАЦІЇ ОБ'ЄДНАНИХ НАЦІЙ У СФЕРІ ЗАХИСТУ ВІД ДИСКРИМІНАЦІЇ

Фомін П.В.,
доктор філософії, доцент
кафедри міжнародного і європейського права
юридичного факультету
Харківського національного університету
імені В.Н. Каразіна
ORCID: 0000-0002-1951-9860
e-mail: fomin@karazin.ua

Фомін П.В. Органи та інституції Організації Об'єднаних Націй у сфері захисту від дискримінації.

У статті охарактеризовано інституційний механізм Організації Об'єднаних Націй у сфері захисту від дискримінації. Вказано, що договірні органи Організації Об'єднаних Націй (Комітет з прав людини, Комітет з економічних, соціальних і культурних прав, Комітет з ліквідації расової дискримінації, Комітет з ліквідації дискримінації щодо жінок тощо) здійснюють моніторинг за виконанням державами-учасницями відповідного договору та розглядають скарги про порушення прав, гарантованих цими договорами, зокрема й щодо дискримінації. Зазначено, що Управління Верховного комісара ООН з прав людини сприяє роботі спеціальних процедур, які реалізують тематичні і країнові мандати та проводить правові дослідження і надає адміністративні послуги для договірних органів. Вказано, що Рада з прав людини розглядає випадки порушень прав людини, включаючи дискримінацію, через універсальний періодичний огляд, спеціальні процедури та розслідування. Зазначено щодо Групи експертів з прав людини щодо Нікарагуа заснованої резолюцією Ради з прав людини, уповноважену проводити ретельні та незалежні розслідування всіх передбачуваних порушень і утисків прав людини, скоєних у Нікарагуа з квітня 2018 року, включно з можливими ґендерними аспектами таких порушень та утисків. Охарактеризовано повноваження Міжнародного незалежного експертного механізму з просування расової справедливості та рівності в контексті діяльності правоохоронних органів. Акцентовано увагу на повноваженнях і методах роботи низки спеціальних процедур, як-от: Спеціальний доповідач з питань сучасних форм расизму, расової дискримінації, ксенофобії та пов'язаної з ними нетерпимості, Робоча група експертів з питань осіб африканського походження, Незалежний експерт з питань захисту від насильства та дискримінації за ознакою сексуальної орієнтації та гендерної ідентичності, Робоча група з питань дискримінації жінок і дівчат. Висвітлено діяльність спеціальних процедур у сфері захисту від дискримінації (здійснення ознайомчих візитів до країн, надання коментарів до національного законодавства, підготовка тематичних доповідей тощо). Зроблено відповідні висновки.

Ключові слова: ґендер, захист, нерівність, нетерпимість, міжнародні організації, права людини, спеціальні процедури, расизм.

Fomin P.V. United Nations bodies and institutions in the field of protection against discrimination.

In the article it is described the institutional mechanism of the United Nations in the field of protection against discrimination. It is indicated that the United Nations treaty bodies (the Human Rights Committee, the Committee on Economic, Social and Cultural Rights, the Committee on the Elimination of Racial Discrimination, the Committee on the Elimination of Discrimination against Women, etc.) monitor the implementation of the relevant treaties by State parties. They also consider complaints about violations of the rights guaranteed by these treaties, including discrimination. It is noted that the Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights facilitates the work of special procedures that

implement thematic and country mandates, conduct legal research and provide administrative services to treaty bodies. It is indicated that the Human Rights Council considers cases of human rights violations, including discrimination, through universal periodic reviews, special procedures and investigations. The author refers to the Group of Human Rights Experts on Nicaragua, which was established by a Human Rights Council resolution and is mandated to conduct thorough and independent investigations into all alleged human rights violations and abuses committed in Nicaragua since April 2018, including possible gender-related aspects of such violations and abuses. The powers of the International Independent Expert Mechanism to Advance Racial Justice and Equality in the context of Law Enforcement are characterised. Attention is focused on the powers and working methods of special procedures, such as: The Special Rapporteur on contemporary forms of racism, racial discrimination, xenophobia and related intolerance, the Working Group of Experts on People of African Descent, the Independent Expert on protection against violence and discrimination based on sexual orientation and gender identity, and the Working Group on discrimination against women and girls. The activities of the special procedures in the field of discrimination protection are highlighted (conducting fact-finding visits to countries, providing commentary on national legislation, preparing thematic reports, etc.). Relevant conclusions are drawn.

Key words: gender, protection, inequality, intolerance, international organisations, human rights, special procedures, racism.

Постановка проблеми. Загальною декларацією прав людини 1948 р. гарантується, що всі люди народжуються вільними і рівними у своїй гідності та правах (ст. 1) та мають право на рівний захист від якої б то не було дискримінації, що порушує цю Декларацію, і від якого б то не було підбурювання до такої дискримінації (ст. 7). З огляду на це, в межах Організації Об'єднаних Націй (далі – ООН) була створена розгалужена та комплексна система структур, органів та спеціально уповноважених осіб, діяльність яких спрямована на захист від будь-яких проявів дискримінації. Однак, незважаючи на значні досягнення та постійні зусилля, перед організацією постає низка проблем і викликів, що суттєво впливають на реальну ефективність та оперативність у боротьбі з дискримінацією по всьому світу, як-от: вибіркове застосування або ігнорування рекомендацій, недостатня імплементація міжнародних стандартів у цій сфері тощо. Означене вимагає здійснення низки заходів щодо зміцнення інституційного механізму ООН з тим щоб ефективніше забезпечувати реальну рівність та захист від дискримінації для всіх.

Мета дослідження – охарактеризувати повноваження та напрямки роботи органів, спеціально уповноважених осіб Організації Об'єднаних Націй у сфері захисту від дискримінації.

Стан опрацювання проблематики. Питання щодо протидії різноманітним проявам дискримінації, права на недискримінацію на міжнародному та національному рівнях, практики міжнародних правозахисних органів розглядалися такими дослідниками: М. Буроменський, Н. Дрьоміна-Волок, С. Карвацька, Т. Сироїд, М. Челліні (Marco Cellini), Д. Моклі (Daniel Moeckli), С. Бессон (Samantha Besson), Е. Клебер (Eleonor Kleber) та ін. Проте, досліджуване питання потребує подальшого детального аналізу, оскільки боротьба з дискримінацією залишається надважливим завданням як міжнародної спільноти в цілому, так і держав зокрема.

Виклад основного матеріалу. У межах ООН функціонує низка органів та структур, діяльність яких спрямована на боротьбу з дискримінацією в її різних проявах. Зокрема, договірні органи ООН – Комітети, до складу яких входять незалежні експерти, створені відповідно до міжнародних договорів з прав людини (Комітет з прав людини, Комітет з економічних, соціальних і культурних прав, Комітет з ліквідації расової дискримінації, Комітет з ліквідації дискримінації щодо жінок тощо), здійснюють моніторинг за виконанням державами-учасницями відповідного договору та розглядають скарги про порушення прав, гарантованих цими договорами.

Управління Верховного комісара ООН з прав людини (далі – Управління, УВКПЛ) є провідною структурою ООН у галузі прав людини, що має унікальний мандат заохочувати і захищати всі права людини всіх людей. УВКПЛ сприяє роботі незалежних експертів, відомих як спеціальні процедури, які реалізують тематичні і країнові мандати, під час їхніх візитів до країн, у випадках, коли вони отримують і розглядають скарги, що надходять від осіб, чиї права були порушені, і коли звертаються до держав від імені жертв правопорушень. Також Управління проводить правові дослідження і надає адміністративні послуги для основних договірних органів у сфері прав людини [1].

Рада ООН з прав людини (далі – Рада, РПЛ) є міжурядовим органом у системі ООН, що відповідає за просування і захист усіх прав людини в усьому світі. Рада замінила Комісію ООН з прав людини і розглядає випадки порушень прав людини, включаючи дискримінацію, через універсальний періодичний огляд, спеціальні процедури та розслідування.

Так, приміром, РПЛ резолюцією від 31 березня 2022 р. 49/3. «Заохочення та захист прав людини в Нікарагуа» постановила заснувати групу по Нікарагуа у складі трьох експертів з прав людини, уповноважену провести ретельні та незалежні розслідування всіх передбачуваних порушень і утисків прав людини, скоєних у Нікарагуа з квітня 2018 року, включно з можливими ґендерними аспектами таких порушень та утисків, а також їхніми структурними корінними причинами; встановити факти та обставини, пов'язані з передбачуваними порушеннями та утисками, виявити винних; надати рекомендації з метою поліпшення становища в галузі прав людини, надати орієнтири щодо забезпечення доступу до правосуддя і притягнення винних до відповідальності, залежно від обставин, і забезпечити застосування підходу, орієнтованого на захист інтересів жертв, зокрема шляхом розгляду впливу множинних та інтерсекційних форм дискримінації (п. 14) [2].

У прийнятому в 2023 році Звіті (A/HRC/52/63) Група експертів з прав людини щодо Нікарагуа дійшла висновку, що виявлені порушення і зловживання становлять систематичний і загальний напад на цивільне населення за допомогою дискримінаційної політики, яка включає в себе порушення прав людини і злочини за міжнародним правом, і що вони не тільки призвели до руйнування громадянського і демократичного простору в Нікарагуа, а й дають підстави стверджувати, що були скоєні злочини проти людяності [3].

Також, після презентації доповіді Верховного комісара ООН щодо расової справедливості та рівності, в якій було представлено порядок денний з чотирьох пунктів, спрямований на припинення системного расизму і порушень прав людини з боку правоохоронних органів щодо африканців та осіб африканського походження [4], РПЛ заснувала Міжнародний незалежний експертний механізм з просування расової справедливості та рівності в контексті діяльності правоохоронних органів (п. 10, A/HRC/RES/47/21). Міжнародний незалежний експертний механізм просуває расову справедливість і рівність у контексті правоохоронної діяльності в усіх частинах світу, зокрема, шляхом відвідування країн, здійснення всебічної інформаційно-роз'яснювальної діяльності та проведення консультацій з державами, особами та громадами, яких це безпосередньо стосується, та іншими заінтересованими сторонами. Повноваження Механізму охоплюють: вивчення системного расизму, зокрема структурного та інституційного, з яким стикаються африканці та особи африканського походження, щодо надмірного застосування сили й інших порушень міжнародного права прав людини працівниками правоохоронних органів; вивчення корінних причин системного расизму в правоохоронних органах і системі кримінального правосуддя, надмірного застосування сили, расового профілювання тощо; винесення рекомендацій щодо того, яким чином можна привести внутрішні правові режими, що регулюють застосування сили працівниками правоохоронних органів, у відповідність до міжнародних стандартів у сфері прав людини; вивчення взаємозв'язку між рухами та окремими особами, які дотримуються ідеології переваги однієї раси над іншою, у правоохоронних органах та системі кримінального правосуддя; винесення рекомендацій щодо боротьби із системним расизмом у правоохоронних органах та системі кримінального правосуддя тощо (п. 11, A/HRC/RES/47/21) [5].

Варто також зазначити щодо діяльності спеціальних процедур, які призначаються Радою з прав людини для моніторингу, звітування та консультування з конкретних тематичних питань прав людини або ситуацій у певних країнах. Багато з них безпосередньо займаються питаннями дискримінації, наприклад, Спеціальний доповідач з питань сучасних форм расизму, расової дискримінації, ксенофобії та пов'язаної з ними нетерпимості, Робоча група експертів з питань осіб африканського походження, Незалежний експерт з питань захисту від насильства та дискримінації за ознакою сексуальної орієнтації та гендерної ідентичності, Робоча група з питань дискримінації жінок і дівчат.

Так, мандат Спеціального доповідача з питань сучасних форм расизму був створений у 1993 році Комісією з прав людини (резолюція 1993/20). У 1994 році мандат був більш точно визначений резолюцією 1994/64 та востаннє продовжений ще на три роки резолюцією 52/36 Ради з прав людини, ухваленою 4 квітня 2023 року [6].

Спеціальний доповідач уповноважений розглядати питання расизму, расової дискримінації, ксенофобії та пов'язаної з ними нетерпимості щодо африканців та осіб африканського походжен-

ня, арабів і мусульман, азіатів та осіб азійського походження, мігрантів і негромадян, осіб, які належать до корінних народів і меншин, а також щодо всіх інших жертв, згаданих у Дурбанській декларації та Програмі дій.

При виконанні свого мандату Спеціальний доповідач наділений повноваженнями надсилати державам термінові заклики та повідомлення про передбачувані порушення щодо сучасних форм расизму, дискримінації за ознакою раси, ксенофобії та пов'язаної з ними нетерпимості до відповідної держави, щоб спонукати національні органи влади провести необхідні розслідування всіх інцидентів або окремих випадків, про які було повідомлено, здійснювати візити до країн з метою встановлення фактів [7].

Спеціальний доповідач подає щорічні тематичні доповіді, які документують висновки з конкретних тем і містять вказівки та рекомендації для держав-членів ООН, організацій громадянського суспільства та інших зацікавлених сторін. Спецдоповідач також подає щорічні доповіді на теми, пов'язані з проблематикою героїзації нацизму, неонацизму та інших практик, які сприяють розпалюванню сучасних форм расизму, расової дискримінації, ксенофобії та пов'язаної з ними нетерпимості [8]. У цих доповідях спецдоповідач узагальнює інформацію, надану державами щодо заходів, вжитих ними для боротьби з героїзацією нацизму, неонацизму та іншими видами практики, які сприяють ескалації сучасних форм расизму, расової дискримінації, ксенофобії та пов'язаної з ними нетерпимості (A/79/195, A/HRC/56/67); узагальнює ключові тенденції прославлення нацизму та пов'язаного з ним расизму, ксенофобії та нетерпимості (A/77/512); досліджує ідеології, що стоять за проявом антисемітизму, який перетинається з ідеологіями, які також призвели до збільшення антиазіатського расизму, ісламофобії та нападів на негромадян у зв'язку з походженням та поширенням COVID-19 (A/75/329) тощо.

Також у 2002 році, резолюцією 2002/68 Комісії з прав людини, була створена Робоча група експертів з питань осіб африканського походження, мандат якої надалі був неодноразово подовжений резолюціями РПЛ [9]. Коло повноважень Робочої групи передбачає: вивчення проблем расової дискримінації, з якими стикаються особи африканського походження; надання рекомендацій щодо розробки, впровадження та застосування ефективних заходів для ліквідації расового профілювання осіб африканського походження; внесення пропозицій щодо ліквідації расової дискримінації щодо африканців та осіб африканського походження в усіх частинах світу; розробку коротко-, середньо- та довгострокових пропозицій щодо ліквідації расової дискримінації осіб африканського походження тощо [10].

Надалі у 2016 році резолюцією 32/2 Рада з прав людини постановила призначити на трирічний термін Незалежного експерта з питань захисту від насильства та дискримінації за ознакою сексуальної орієнтації та гендерної ідентичності (далі – Незалежний експерт, Незалежний експерт із сексуальної орієнтації та гендерної ідентичності) (продовжено резолюціями 41/18, 50/10) з мандатом: оцінювати реалізацію існуючих міжнародних договорів про права людини щодо шляхів подолання насильства та дискримінації стосовно осіб через їхню сексуальну орієнтацію чи ґендерну ідентичність, виявляючи як оптимальні види практики, так і прогалини; підвищувати поінформованість про насильство та дискримінацію стосовно осіб на підставі їх сексуальної орієнтації або гендерної ідентичності, а також виявляти та усувати корінні причини насильства та дискримінації; підтримувати діалог і консультуватися з державами та іншими відповідними заінтересованими сторонами, включаючи установи, програми та фонди ООН, регіональні правозахисні механізми, національні правозахисні установи, організації; проводити роботу у співпраці з державами з метою сприяння здійсненню заходів, що сприяють захисту всіх осіб від насильства та дискримінації за ознакою сексуальної орієнтації і гендерної ідентичності; боротися з множинними, взаємопов'язаними та особливо тяжкими формами насильства і дискримінації, з якими стикаються особи через їхню сексуальну орієнтацію та гендерну ідентичність тощо (п. 3) [11].

Виконуючи свої повноваження, незалежний експерт: передає державам термінові звернення та листи із заявами щодо випадків насильства та дискримінації осіб на основі їх сексуальної орієнтації чи гендерної ідентичності; здійснює ознайомчі візити до країн; та подає тематичні доповіді Раді з прав людини і Генеральній Асамблеї про діяльність за мандатом, тенденції та методи роботи [12].

Незалежний експерт також регулярно надає коментарі щодо відповідності нормативних та політичних змін міжнародним стандартам захисту від насильства та дискримінації за ознаками сексуальної орієнтації і гендерної ідентичності.

Зокрема, у вересні 2024 року Незалежний експерт спільно з іншими спеціальними доповідачами, звернувся до Уряду Грузії щодо законопроєкту під назвою «Закон Грузії про сімейні цінності та захист неповнолітніх», прийнятого парламентом Грузії у другому читанні 4 вересня 2024 року. Головний висновок розгляду законопроєкту спеціальними процедурами полягає в тому, що він суперечить національним і міжнародним правовим зобов'язанням Грузії щодо прав людини не дискримінувати захист прав людини за будь-яким статусом. Якщо його не переглянути, законопроєкт передбачатиме вибіркове обмеження багатьох основних прав людини на основі заборонених ознак дискримінації. Крім того, законопроєкту бракує юридичної ясності та точності в його написанні, що, в разі прийняття та впровадження, неминуче призведе до численних порушень прав людини. На переконання Спецдоповідачів, якщо законопроєкт буде прийнятий у його нинішньому вигляді, він становитиме найбільше обмеження прав людини лесбіянок, геїв, бісексуалів, транссексуалів та інших гендерно різноманітних (ЛГБТ) осіб у Грузії за останні 20 років з моменту, коли уряд почав приєднуватися до основних договорів ООН про права людини [13].

У жовтні 2024 р. Незалежний експерт з питань захисту від насильства та дискримінації на основі сексуальної орієнтації та гендерної ідентичності спільно зі Спеціальним доповідачем з питань становища правозахисників звернулися до уряду Боснії і Герцеговини із коментарем щодо законопроєкту під назвою «Закон про внесення змін до Кримінального кодексу Республіки Сербської», який було оцінено з точки зору міжнародних стандартів прав людини і принципів верховенства права, та відповідно надано висновки та міркування.

Спецдоповідачі вказали на те, що законопроєкт суперечить національним і міжнародним юридичним зобов'язанням Боснії та Герцеговини в галузі прав людини. Передбачувана мета законопроєкту полягає у вилученні терміну «гендерна ідентичність» із Кримінального кодексу Республіки Сербської. На їхню думку, запропоновані поправки скасують існуючий захист прав людини для конкретних осіб, у тому числі тих, хто є об'єктами злочинів на ґрунті ненависті, підбурювання до насильства та ненависті або інших форм відмови в правах людини на основі гендерної ідентичності. Якби «гендерну ідентичність» було вилучено з кримінального кодексу, це дало б небезпечний сигнал про те, що державний захист від злочинів, скоєних на цій основі, скасовується. Це означатиме, що влада більше не стурбована насильством і ненавистю, спрямованими проти цілої категорії осіб, яких держава зобов'язана захищати. Доповідачі також виказали стурбованість, що це потенційно може вплинути на правозахисників та організації громадянського суспільства, які займаються просуванням і захистом прав та рівності осіб з різною гендерною ідентичністю [14].

Також, реалізуючи свій мандат щодо здійснення ознайомчих візитів до країн, зокрема України (30 квітня – 10 травня 2019 року), Незалежний експерт оприлюднив підсумковий звіт про його результати, в якому надав оцінку імплементації існуючих національних та міжнародних стандартів прав людини щодо боротьби з насильством та дискримінацією за ознаками сексуальної орієнтації і гендерної ідентичності та надав панорамний огляд ситуації з правами людини лесбіянок, геїв, бісексуальних, трансгендерних та гендерно неоднорідних осіб в Україні.

Незалежний експерт визначив позитивні кроки та існуючі виклики, і сформулював рекомендації щодо посилення захисту людей від злочинів на ґрунті ненависті, а також щодо обмеження та остаточного викорінення дискримінації за ознаками сексуальної орієнтації і гендерної ідентичності. Рекомендації стосувалися таких сфер як: законодавча, інституційна та політична база, стигматизація і мова ненависті, злочини на ґрунті ненависті, охорона здоров'я, освіта, працевлаштування, сімейне життя [15].

У 2010 році РПЛ заснувала Робочу групу з питання дискримінації щодо жінок у законодавстві та на практиці у складі п'яти незалежних експертів, на основі принципу збалансованого географічного представництва (резолюція 15/23). Завдання Робочої групи полягають у тому, щоб: розвивати діалог з державами, відповідними органами ООН, національними правозахисними установами, експертами з різних правових систем та організаціями громадянського суспільства для виявлення, заохочення й обміну думками щодо передової практики, пов'язаної зі скасуванням законів, що дискримінують жінок; надавати рекомендації щодо вдосконалення законодавства з метою сприяння виконанню цілей розвитку, сформульованих у Декларації тисячоліття тощо [16].

Після поновлення в червні 2019 року резолюцією 41/6 назву мандату було змінено з Робочої групи з питань дискримінації щодо жінок у законодавстві та на практиці на Робочу групу з

питань дискримінації жінок і дівчат. Мандат було продовжено в червні 2022 року резолюцією 50/18 [17].

Робоча група виконує свій мандат відповідно до резолюцій Ради з прав людини та у дусі конструктивного діалогу з державами-членами, зацікавленими сторонами громадянського суспільства, організаціями ООН, а також національними, регіональними та міжнародними механізмами у галузі прав людини.

Робоча група повною мірою використовує загальний набір інструментів, доступних для мандатів спеціальних процедур, такі як повідомлення, тематичні доповіді та візити до країн. Також Робоча група проводить інтерактивний діалог у Раді з прав людини під час червневої сесії з тем та доповідей про свої візити до країн, і та бере участь у роботі Комісії з становища жінок у березні кожного року.

Крім того, Робоча група здійснює інші ініціативи, включаючи публічні заяви, короткі матеріали amicus, позиційні документи, участь у заходах та внесок у роботу інших учасників механізму ООН з прав людини чи організацій ООН [17].

Так, наприклад, Робоча група в межах свого мандату, зверталася до різних судових органів, як-от: Міжамериканський суд з прав людини (справа Beatriz y Otros проти Сальвадору (2023)), Amicus Curiae до Європейського суду з прав людини щодо Польщі (листопад 2021 р.), Amicus curiae подано до Верховного суду США (вересень 2021 р.), заява amicus до Федерального високого суду Нігерії (лютий 2020 р.), заява amicus до Конституційного суду Республіки Корея (березень 2019 р.) [18].

У березні 2025 року Робоча група у взаємодії з іншими спеціальними процедурами РПЛ звернулася з листом до Бразилії щодо законопроєкту (Projeto de Lei) 1904/2024, який передбачає внесення змін до Кримінального кодексу з метою криміналізації переривання вагітності на терміні понад 22 тижні, зокрема у випадках вагітності внаслідок зґвалтування, а також щодо прийнятності Пропозиції про внесення змін до Конституції (PEC) 164/2012, що має на меті внести зміни до статті 5 Федеральної Конституції, встановивши, що право на життя повинно бути гарантоване з моменту зачаття. У зв'язку з цим Спецдоповідачі закликали державу переглянути вказані документи і відхилити будь-яку пропозицію, яка може обмежити доступ до сексуальних і репродуктивних прав для жінок і дівчат [19].

Висновки. У структурі Організації Об'єднаних Націй функціонує низка органів, інституцій та спеціально уповноважених осіб, до повноважень яких належить протидія дискримінації в її різноманітних проявах. Діяльність договірних органів ООН (Комітетів) спрямована на здійснення моніторингу виконання державами їхніх зобов'язань відповідно до міжнародних договорів, зокрема й у сфері захисту від дискримінації. Управління Верховного комісара ООН з прав людини забезпечує підтримку правозахисних механізмів у цій сфері через сприяння роботі спеціальних процедур, проведення правових досліджень і надання адміністративних послуг для договірних органів. Важливу роль у цій сфері відіграє Рада ООН з прав людини, яка наділена повноваженнями ініціювати розслідування ймовірних порушень прав людини. Більшість органів, уповноважених Радою з прав людини, були створені для розслідування передбачуваних порушень у конкретних країнах. Разом з тим, один з них – Міжнародний незалежний експертний механізм з просування расової справедливості та рівності в контексті діяльності правоохоронних органів – має тематичний характер. Ефективним інструментом Ради з прав людини є інститут спеціальних процедур (Спеціальний доповідач з питань сучасних форм расизму, расової дискримінації, ксенофобії та пов'язаної з ними нетерпимості, Робоча група експертів з питань осіб африканського походження, Незалежний експерт з питань захисту від насильства та дискримінації за ознакою сексуальної орієнтації та гендерної ідентичності, Робоча група з питань дискримінації жінок і дівчат. Висвітлено діяльність спеціальних процедур у сфері захисту від дискримінації тощо) – незалежних експертів та робочих груп із тематичними мандатами, форми роботи яких включають: здійснення ознайомчих візитів до країн, надання коментарів до національного законодавства, підготовка тематичних доповідей тощо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. OHCHR: What we do: an overview. URL: https://www.ohchr.org/en/about-us/what-we-do (дата звернення: 05.06.2025).

2. Resolution adopted by the Human Rights Council on 31 March 2022 49/3. Promotion and protection of human rights in Nicaragua. URL: https://docs.un.org/en/A/HRC/RES/49/3 (дата звернення: 05.06.2025).
3. Report of the Group of Human Rights Experts on Nicaragua, A/HRC/52/63. URL: https://docs.un.org/en/A/HRC/52/63 (дата звернення: 05.06.2025).
4. Expert Mechanism to Advance Racial Justice and Equality in Law Enforcement. URL: https://www.ohchr.org/en/hrc-subsidiaries/expert-mechanism-racial-justice-law-enforcement (дата звернення: 05.06.2025).
5. Resolution adopted by the Human Rights Council on 13 July 2021 47/21. Promotion and protection of the human rights and fundamental freedoms of Africans and of people of African descent against excessive use of force and other human rights violations by law enforcement officers through transformative change for racial justice and equality. URL: https://docs.un.org/en/A/HRC/RES/47/21 (дата звернення: 05.06.2025).
6. Special Rapporteur on contemporary forms of racism, racial discrimination, xenophobia and related intolerance. URL: https://www.ohchr.org/en/special-procedures/sr-racism (дата звернення: 05.06.2025).
7. OHCHR: About the mandate Special Rapporteur on contemporary forms of racism. URL: https://www.ohchr.org/en/special-procedures/sr-racism/about-mandate (дата звернення: 05.06.2025).
8. OHCHR: Annual thematic reports Special Rapporteur on contemporary forms of racism. URL: https://www.ohchr.org/en/special-procedures/sr-racism/annual-thematic-reports (дата звернення: 05.06.2025).
9. Working Group of Experts on People of African Descent: About the mandate. URL: https://www.ohchr.org/en/special-procedures/wg-african-descent (дата звернення: 05.06.2025).
10. OHCHR: Mandate Working Group of Experts on People of African Descent. URL: https://www.ohchr.org/en/special-procedures/wg-african-descent/mandate (дата звернення: 05.06.2025).
11. Resolution adopted by the Human Rights Council on 30 June 2016 32/2. Protection against violence and discrimination based on sexual orientation and gender identity. URL: https://docs.un.org/en/A/HRC/RES/32/2 (дата звернення: 05.06.2025).
12. About the mandate Independent Expert on sexual orientation and gender identity. URL: https://www.ohchr.org/en/special-procedures/ie-sexual-orientation-and-gender-identity/about-mandate (дата звернення: 05.06.2025).
13. Mandates of the Special Rapporteur on the right to education; the Special Rapporteur on the promotion and protection of the right to freedom of opinion and expression; the Special Rapporteur on the rights to freedom of peaceful assembly and of association; the Special Rapporteur on the right of everyone to the enjoyment of the highest attainable standard of physical and mental health; the Special Rapporteur on the right to privacy and the Independent Expert on protection against violence and discrimination based on sexual orientation and gender identity, Ref.: OL GEO 3/2024. URL: https://spcommreports.ohchr.org/TMResultsBase/DownLoadPublicCommunicationFile?gId=29365 (дата звернення: 05.06.2025).
14. Mandates of the Independent Expert on protection against violence and discrimination based on sexual orientation and gender identity and the Special Rapporteur on the situation of human rights defenders, Ref.: OL BIH 1/2024. URL: https://spcommreports.ohchr.org/ TMResultsBase/DownLoadPublicCommunicationFile?gId=29473 (дата звернення: 05.06.2025).
15. Visit to Ukraine. Report of the Independent Expert on protection against violence and discrimination based on sexual orientation and gender identity, A/HRC/44/53/Add.1. URL: https://docs.un.org/en/A/HRC/44/53/Add.1 (дата звернення: 05.06.2025).
16. Resolution adopted by the Human Rights Council 15/23 Elimination of discrimination against women. URL: https://docs.un.org/en/A/HRC/RES/15/23 (дата звернення: 05.06.2025).
17. About the mandate Working Group on discrimination against women and girls. URL: https://www.ohchr.org/en/special-procedures/wg-women-and-girls/about-mandate (дата звернення: 05.06.2025).
18. Submissions to courts Working Group on discrimination against women and girls. URL: https://www.ohchr.org/en/special-procedures/wg-women-and-girls/submissions-courts (дата звернення: 05.06.2025).

19. Mandates of the Working Group on discrimination against women and girls; the Special Rapporteur in the field of cultural rights; the Special Rapporteur on extrajudicial, summary or arbitrary executions and the Special Rapporteur on contemporary forms of racism, racial discrimination, xenophobia and related intolerance, Ref.: OL BRA 2/2025. URL: https://spcommreports.ohchr.org/TMResultsBase/DownLoadPublicCommunicationFile?gId=29751 (дата звернення: 05.06.2025).

УДК 341.231.14
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.4.36

ПРАВО НА ОДЯГ У ПРАКТИЦІ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ

Фоміна Л.О.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри міжнародного і європейського права
юридичного факультету
Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна
ORCID: 0000-0002-8756-4006
e-mail: l.fomina@karazin.ua

Фоміна Л.О. Право на одяг у практиці Європейського суду з прав людини.
Стаття присвячена дослідженню питання щодо окремих аспектів забезпечення права на одяг у практиці Європейського суду з прав людини. Вказано, що право на достатній життєвий рівень, складовою якого є право на одяг, не закріплене прямо в Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. та її протоколах. Разом з тим, Європейський суд з прав людини у своїй практиці розширив тлумачення існуючих положень Конвенції таким чином, що окремі аспекти, пов'язані з одягом, можуть опосередковано захищатися в контексті інших прав і свобод людини, таких як заборона катувань (ст. 3), право на повагу до приватного і сімейного життя (ст. 8), свобода думки, совісті та релігії (ст. 9), заборона дискримінації (ст. 14) тощо. Зазначено, що в контексті справ щодо ймовірних порушень державою прав, гарантованих статтею 9 (свобода думки, совісті та релігії) Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. практику Європейського суду з прав людини можна умовно поділити такі категорії: щодо носіння релігійних символів та предметів одягу приватними особами, носіння релігійних символів та предметів одягу на робочому місці та в освітніх закладах; носіння релігійних символів та предметів одягу працівниками приватного сектору. Вказано, що носіння релігійного символу або предмета одягу в громадських місцях є дією, захищеною статтею 9 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р., проте це право не є абсолютним і має бути збалансоване з законними інтересами інших осіб. Відповідно, широта свободи розсуду, що залишається державі-відповідачу, залежить від контексту, в якому носиться релігійний символ або предмет одягу. Зазначено, що в справах, які стосуються носіння релігійних символів та предметів одягу на робочому місці, Європейський суд з прав людини дотримується позиції, що держава може вимагати від працівників державних органів утримувалися від носіння помітних релігійних символів та одягу, щоб гарантувати нейтральність державних послуг та рівне ставлення до всіх клієнтів. Охарактеризовано практику Європейського суду з прав людини у цій сфері. Зроблено відповідні висновки.

Ключові слова: достатній життєвий рівень, захист, межа розсуду, прецедентне право, права людини, свобода релігії, суд.

Fomina L.O. The right to clothing in the practice of the European Court of Human Rights.
The article is devoted to the analysis of some aspects of the right to clothing in the case law of the European Court of Human Rights. It is noted that the right to an adequate standard of living, which includes the right to clothing, is not explicitly enshrined in the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms of 1950 and its Protocols. At the same time, the European Court of Human Rights in its case law has expanded the interpretation of the existing provisions of the Convention in such a way that certain aspects related to clothing can be indirectly protected in the context of other human rights and freedoms, such as the prohibition of torture (Article 3), the right to respect for private and family life (Article 8), freedom of thought, conscience and religion (Article 9), prohibition of discrimination (Article 14), etc. It is noted that in the context of cases involving alleged violations by the State of the rights guaranteed by Article 9 (freedom of thought, conscience and religion) of the 1950 Convention, the ECHR case-law can be conditionally divided into the following categories: wearing

religious symbols and articles of clothing by individuals, wearing religious symbols and articles of clothing in the workplace and in educational institutions; wearing religious symbols and articles of clothing by private sector employees. It is stated that the wearing of a religious symbol or article of clothing in public places is an action protected by Article 9 of the 1950 Convention, but this right is not absolute and must be balanced with the legitimate interests of others. Accordingly, the breadth of discretion left to the respondent State depends on the context in which the religious symbol or article of clothing is worn. It is noted that in cases involving the wearing of religious symbols and articles of clothing in the workplace, the European Court of Human Rights holds the position that the State may require employees of public authorities to refrain from wearing conspicuous religious symbols and clothing in order to guarantee the neutrality of public services and equal treatment of all clients. The author describes the case law of the European Court of Human Rights in this area. Relevant conclusions were drawn.

Key words: adequate standard of living, protection, margin of appreciation, case law, human rights, freedom of religion, court.

Постановка проблеми. Проблема захисту права на одяг, передусім, зумовлена незрозумілістю та нечіткістю його нормативного змісту та відповідно зобов'язань, які покладаються на держави. На відміну від чітко визначених громадянських і політичних прав та деяких соціально-економічних прав, закріплених у міжнародних договорах, право на одяг рідко розглядається як самостійне, автономне право. Разом з тим, означене право тісно взаємопов'язане з низкою інших прав і свобод людини, гарантованих міжнародними актами в галузі прав людини на універсальному і регіональному рівнях, як-от: заборона катування, право на повагу до приватного і сімейного життя, свобода думки, совісті та релігії, заборона дискримінації, право на участь у культурному житті тощо. З огляду на вказане категорія «одяг» може виступати центральним елементом у реалізації інших прав, оскільки відсутність належного одягу, особливо в суворих кліматичних умовах, може призвести до страждань, переохолодження чи перегріву, що прирівнюється до нелюдського поводження; його відсутність або недостатність може порушувати особистий простір і викликати сором. Крім того для багатьох культур і релігій одяг має глибоке символічне значення та є невід'ємною частиною культурної ідентичності і традицій. У зв'язку з цим, обмеження або заборона носіння певного одягу або його елементів може бути порушенням прав і свобод людини.

Мета дослідження – охарактеризувати практику Європейського суду з прав людини щодо захисту права на одяг крізь призму прав і свобод, гарантованих Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р.

Стан опрацювання проблематики. Варто зазначити, що питання стосовно тлумачення нормативного змісту прав і свобод людини, гарантованих міжнародними договорами в галузі прав людини, міжнародних і національних механізмів їх захисту досліджувалися в роботах таких науковців як: Т. Анакіна, М. Бурменський, В. Гутник, С. Карвацька, М. Медведєва, Л. Невара, С. Перепьолкін, Є. Реньов, Т. Сироїд та ін. Окремі аспекти, присвячені забезпеченню права на одяг як складової права на достатній життєвий рівень були висвітлені в наукових працях таких учених як: Люк Д. Грем, А. Латіно С. Джеймс, А. Фейзбахш, А.М. Віргінія та ін. Проте, це питання потребує подальшого ґрунтовного дослідження.

Виклад основного матеріалу. Право на достатній життєвий рівень, складовою якого є право на одяг, не закріплене прямо в Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. (далі – ЄКПЛ, Конвенція 1950 р.) та її протоколах. На відміну від Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права 1966 р., який у статті 11(1) прямо визнає право кожного на достатній життєвий рівень, що включає достатнє харчування, одяг та житло, ЄКПЛ зосереджується переважно на громадянських і політичних правах. Разом з тим, Європейський суд з прав людини (далі – ЄСПЛ, Суд) у своїй практиці розширив тлумачення існуючих положень Конвенції таким чином, що окремі аспекти, пов'язані з одягом, можуть опосередковано захищатися в контексті інших прав і свобод людини, таких як заборона катувань (ст. 3), право на повагу до приватного і сімейного життя (ст. 8), свобода думки, совісті та релігії (ст. 9), заборона дискримінації (ст. 14) тощо.

Так зокрема, справа «J.B. та інші проти Мальти» стосувалася, серед іншого, умов тримання під вартою неповнолітніх мігрантів. Заявники стверджували, що будучи неповнолітніми, прибули на Мальту в листопаді 2022 року, де утримувалися в Центрі первинного прийому «Хал Фар» (Китай-

ський дім) разом з дорослими в кімнатах площею від 3 до 5 кв. м. без опалення та відповідного зимового одягу. Заявники скаржилися на те, що майже два місяці (з 18 листопада 2022 року до приблизно 13 січня 2023 року) їх тримали в Центрі в нелюдських та таких, що принижують гідність, умовах, що погіршувалися вразливістю заявників, пов'язаною, зокрема, з їхнім молодим віком. Усупереч твердженням Уряду, заявники стверджували, що їм не було надано жодного додаткового одягу на зиму, а також жодних ігор чи книг [1].

ЄСПЛ встановив у даній справі порушення статті 3 Конвенції 1950 р., враховуючи загальну тривалість тримання під вартою, матеріальні умови в Центрі первинного прийому та його непристосованість для розміщення дітей, а також вразливість неповнолітніх заявників та вплив тримання під вартою на психологічний стан неповнолітніх. Хоча сама по собі відсутність теплого одягу не є прямим порушенням статті 3, цей фактор, разом з іншими умовами (як-от спільне утримання з дорослими, брак доступу до прогулянок, обмеженість санітарних засобів та питної води), сприяв висновку Суду про нелюдське та таке, що принижує гідність, поводження [1].

Також питання щодо одягу тісно пов'язане із реалізацією права на свободу віросповідання, на підтвердження чого свідчить численна практика ЄСПЛ.

У контексті справ щодо ймовірних порушень державою права, гарантованого статтею 9 Конвенції 1950 р. практику ЄСПЛ можна умовно поділити такі категорії: щодо носіння релігійних символів та предметів одягу приватними особами; носіння релігійних символів та предметів одягу на робочому місці та в освітніх закладах; носіння релігійних символів та предметів одягу працівниками приватного сектору.

Так, низка справ розглянутих ЄСПЛ стосувалася питання щодо обмеження носіння релігійних символів та предметів одягу приватними особами в громадських місцях, судах, аеропортах тощо.

Зокрема, у справі «S.A.S. проти Франції» (№ 43835/11) громадянка Франції скаржилася на те, що їй більше не дозволяється носити паранджу в громадських місцях після набуття чинності 11 квітня 2011 року закону, що забороняє приховування обличчя в громадських місцях. У своїх заявах вона зазначила, що носила паранджу і нікаб відповідно до своєї релігійної віри, культури та особистих переконань, а її метою було відчувати внутрішній мир із самою собою. Суд постановив відсутність порушення статті 8 (право на повагу до приватного і сімейного життя) і статті 9 (право на повагу до свободи думки, совісті і релігії) Конвенції 1950 р. Зокрема, ЄСПЛ зазначив, що хоча оскаржувана заборона в основному торкнулася певних мусульманських жінок, він, тим не менш, зазначив, що не існує жодних обмежень свободи носити в громадських місцях будь-який предмет одягу, який не має ефекту приховування обличчя, і що заборона прямо не ґрунтується на релігійному підтексті одягу, про який йдеться, а виключно на тому, що він приховує обличчя. Таким чином, на думку Суду, оскаржувана заборона може розглядатися як пропорційна переслідуваній меті, а саме збереженню умов «спільного життя» [2].

В іншій справі «Phull проти Франції» заявник, посилаючись на статтю 9 Конвенції 1950 р. скаржився, зокрема, на втручання в його право на свободу віросповідання з боку адміністрації аеропорту, яка зобов'язала його зняти тюрбан у межах перевірки на безпеку пасажирів, які входили до зали вильоту. Він стверджував, що у співробітників служби безпеки не було жодної необхідності змушувати його зняти тюрбан, тим більше, що він не відмовлявся пройти через сканер або бути перевіреним ручним детектором. Суд встановив, що перевірки в аеропортах були необхідними в інтересах громадської безпеки в розумінні пункту 2 статті 9 Конвенції, і що механізми їх здійснення в цій справі підпадали під межі розсуду держави-відповідача. Відповідно ЄСПЛ постановив, що скарга за статтею 9 Конвенції була явно необґрунтованою, і оголосив заяву неприйнятною [3].

Подібним чином, за обставинам справи «El Morsli проти Франції» заявниці, громадянці Марокко, одруженій з французом, було відмовлено у видачі в'їзної візи до Франції, оскільки вона відмовилася зняти хустку для перевірки особи чоловічим персоналом Генерального консульства Франції в Марракеші. Суд визнав заяву неприйнятною (явно необґрунтованою), постановивши, зокрема, що перевірка особи як частина заходів безпеки в генеральному консульстві слугувала законній меті громадської безпеки і що зобов'язання заявниці зняти хустку було дуже обмеженим у часі [4; 5].

Разом з тим, у справах «Hamidović проти Боснії і Герцеговини» та «Lachiri проти Бельгії» ЄСПЛ постановив, що мало місце порушення статті 9 (свобода віросповідання) Конвенції 1950 р. Зокрема, заявник по справі «Hamidović проти Боснії і Герцеговини», свідок у кримінальному процесі, був виключений із зали суду та оштрафований за відмову зняти тюбетейку. Він скаржився

на те, що покарання за неповагу до суду було непропорційним. ЄСПЛ установив відсутність обставин, які вказували б на те, що заявник поводився нешанобливо під час судового розгляду. Тому покарання його за неповагу до суду лише на тій підставі, що він відмовився зняти тюбетейку, релігійний символ, не було необхідним у демократичному суспільстві і порушило його фундаментальне право сповідувати свою релігію. Суд, зокрема, підкреслив, що дану справу слід відрізняти від інших справ, які стосуються носіння релігійних символів та одягу на робочому місці, зокрема, державними службовцями. На державних службовців, на відміну від приватних осіб, таких як заявник, може бути покладений обов'язок розсудливості, нейтральності і неупередженості, включаючи обов'язок не носити релігійні символи та одяг під час виконання офіційних повноважень [6].

Справа «Lachiri проти Бельгії» також стосувалася виключення заявниці із зали суду через її відмову зняти хіджаб. Суд установив, що виключення заявниці, яка не представляла державу, із зали судового засідання становило обмеження на здійснення її права сповідувати свою релігію. Відповідно, ЄСПЛ дійшов висновку, що необхідність обмеження, про яке йдеться, не була встановлена і що порушення права заявниці на свободу сповідувати свою релігію не було виправданим у демократичному суспільстві [7].

Таким чином, носіння релігійного символу або предмета одягу в громадських місцях є дією, захищеною статтею 9 Конвенції 1950 р. особа, яка визначає релігію одним з центральних принципів свого життя, повинна мати можливість демонструвати свою віру і передавати її іншим, зокрема, шляхом носіння релігійних символів і предметів одягу, а демократичне суспільство має толерантно ставитися і підтримувати плюралізм і різноманітність в релігійній сфері. Разом з тим, це право не є абсолютним і має бути збалансоване з законними інтересами інших фізичних та юридичних осіб. Відповідно, широта свободи розсуду, що залишається державі-відповідачу, залежить від контексту, в якому носиться релігійний символ або предмет одягу [8].

У справах щодо носіння релігійних символів та предметів одягу на робочому місці, Суд, здебільшого, дотримується позиції, що держава може вимагати від працівників державних органів утримувалися від носіння помітних релігійних символів та одягу, щоб гарантувати нейтральність державних послуг та рівне ставлення до всіх клієнтів.

Так, предметом розгляду у справі «Ebrahimian проти Франції» було рішення про відмову у поновленні трудового договору соціального працівника лікарні через її відмову припинити носіння мусульманської хустки, що на думку, заявниці, порушило її право на свободу сповідувати свою релігію. У цій справі ЄСПЛ дійшов висновку про відсутність порушення з боку держави та зазначив, що носіння хустки було розцінене владою як демонстративний прояв релігії, що є несумісним із вимогою нейтральності, яка покладається на державних службовців при виконанні їхніх функцій. Заявниці було наказано дотримуватися принципу світськості у розумінні статті 1 Конституції Франції та вимоги нейтральності, що випливає з цього принципу. Необхідність захисту прав і свобод інших – тобто повага до релігії кожного – становила основу відповідного рішення [9].

Що стосується носіння релігійних символів і предметів одягу працівниками в приватному секторі, як приклад можна навести справу «Eweida та інші проти Сполученого Королівства», в якій, зокрема, заявники пані Евейда та пані Чаплін скаржилися на накладені на них обмеження з боку їхніх роботодавців на відкрите носіння ними натільних хрестиків на шиї [10; 11, с. 426-427].

У цій справі ЄСПЛ постановив, що мало місце порушення статті 9 Конвенції стосовно першої заявниці, та відсутність порушення – щодо другої заявниці. Суд не вважав, що відсутність чіткого захисту в законодавстві Великої Британії щодо регулювання носіння релігійного одягу та символів на робочому місці сама по собі означає порушення права сповідувати релігію, оскільки ці питання могли розглядатися та розглядалися національними судами в контексті позовів про дискримінацію, поданих заявниками. У справі першої заявниці Суд постановив, що на одній чаші ваг знаходилося бажання заявниці сповідувати свої релігійні переконання. З іншого боку, було бажання роботодавця створити певний корпоративний імідж. Хоча ця мета, безсумнівно, була законною, національні суди надали їй занадто великої ваги. Що стосується другої заявниці, важливість того, щоб вона мала можливість свідчити про свою християнську віру, носячи свій хрест на видимому місці на роботі, мала велике значення. Однак причина, через яку її прохали зняти хрест, а саме захист здоров'я та безпеки в лікарняній палаті, була за своєю суттю більш значущою, ніж та, що стосувалася першої заявниці, і керівництво лікарні мало всі можливості приймати рішення щодо клінічної безпеки [10; 11, с. 432-433].

Отже, за певних обставин установа може законно обмережувати носіння певних елементів одягу, зокрема запроваджувати дрес-код для своїх працівників з метою захисту певного комерційного іміджу або захисту прав та інтересів інших осіб, навіть якщо таке впровадження іноді може призвести до обмежень на носіння релігійних символів. Зокрема, лікарня (приватна чи державна) може обмежувати носіння релігійних символів або одягу, якщо це виправдано міркуваннями здоров'я та гігієни [8].

Висновки. Отже, можемо констатувати, що практика ЄСПЛ демонструє, що, хоча «право на одяг» не є автономним правом у Конвенції 1950 р., його захист інтегрований у ширші положення Конвенції (ст. 3, ст. 8, ст. 9 тощо). Суд балансує між індивідуальними правами та державними інтересами, надаючи державам певну «межу розсуду», особливо в питаннях, що стосуються громадського порядку, безпеки та збереження соціальної взаємодії. Разом з тим, як демонструє низка справ ЄСПЛ, зокрема Hamidović проти Боснії і Герцеговини, Lachiri проти Бельгії тощо, ця межа не є необмеженою. Відповідно, якщо обмеження не є пропорційними і не базуються на реальній загрозі для громадського порядку чи прав інших осіб, Суд може визнати порушення відповідних прав, гарантованих Конвенцією.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Case of J.B. and Others v. Malta (Application no. 1766/23): Judgment of 22.10.2024. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22appno%22:[%221766/23%22],%22itemid%22:[%22001-237438%22]} (дата звернення: 03.06.2025).
2. Справа «S.A.S. проти Франції» (Заява № 43835/11): рішення від 1 липня 2014 р. URL: https://hudoc.echr.coe.int/ukr#{%22itemid%22:[%22001-150987%22]} (дата звернення: 03.06.2025).
3. Case of Phull v. France (Application no. 35753/03): Judgment of 11.01.2005. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22languageisocode%22:[%22ENG%22],%22appno%22:[%235753/03%22],%22documentcollectionid2%22:[%22ADMISSIBILITY%22],%22itemid%22:[%22001-77018%22]} (дата звернення: 03.06.2025).
4. Case of El Morsli v. France (Application no. 15585/06): Judgment of 04/03/2008. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22languageisocode%22:[%22ENG%22],%22appno%22:[%2215585/06%22],%22documentcollectionid2%22:[%22ADMISSIBILITY%22],%22itemid%22:[%22001-117860-%22]} (дата звернення: 03.06.2025).
5. ECHR Factsheet – Religious symbols and clothing. URL: https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/fs_religious_symbols_eng.
6. Case of Hamidović v. Bosnia and Herzegovina (Application no. 57792/15): Judgment of 5.12.2017. URL: https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:[%22001-179219%22]} (дата звернення: 03.06.2025).
7. Case of Lachiri v. Belgium (Application no. 3413/09): Judgment of 18.09.2018. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-186461%22]} (дата звернення: 03.06.2025).
8. ECHR-KS: Key Theme – Article 9 – Wearing of religious symbols in public areas. Last updated: 28.02.2025. URL: https://ks.echr.coe.int/documents/d/echr-ks/wearing-of-religious-symbols-in-public-areas (дата звернення: 03.06.2025).
9. Case of Ebrahimian v. France (application no. 64846/11): Judgment of 26.11.2015. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng-press#%7B%22itemid%22:%5B%22003-5236474-6495425%22%5D%7D (дата звернення: 03.06.2025).
10. Case of Eweida and Others v. the United Kingdom (applications no. 48420/10, 59842/10, 51671/10 and 36516/10): Judgment of 15.01.2013. URL: https://hudoc.echr.coe.int/ fre#{%22itemid%22:[%22001-115881%22]} (дата звернення: 03.06.2025).
11. Міжнародне публічне право. Міжнародний захист прав людини: посіб. для підгот. до зовн. незалеж. оцінювання / Т.Л. Сироїд, О.А. Гавриленко, Л.О. Фоміна; за заг. ред. Т.Л. Сироїд. 3-тє вид., перероб. і допов. Харків: Право, 2020. 494 с.

УДК 341.[412+342.724] : 323.15
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.4.37

МІЖНАРОДНІ ТА ВНУТРІШНЬОДЕРЖАВНІ ПРАВОВІ ПРОБЛЕМИ ЗАХИСТУ МЕНШИН

Шамсан Р.Т.,
доктор юридичних наук,
член Української Асоціації Міжнародного Права
ORCID: 0009-0006-0206-9636
e-mail: reyadtaha@yahoo.com

Шамсан Р.Т. Міжнародні та внутрішньодержавні правові проблеми захисту меншин.
Захист меншин є одним із головних і найважливіших питань усієї світової спільноти. Через низку причин, у тому числі внаслідок історичних подій чи певних ситуацій, кожна людина може виявитися представником меншини. Часто меншини стикаються з численними формами дискримінації, яка стає причиною маргіналізації, насильства та ізоляції. Прагнення цих соціальних груп, які не належать до домінуючої частини населення зберегти свої культурні, релігійні чи етнічні особливості, виникло одночасно з виникненням національних держав. Проблеми меншин, від визначення поняття до встановлення прав їх індивіда та створення механізмів захисту і реалізації цих прав, відносяться до фундаментальних, важливих та гострих проблем прав людини, які мають не лише правову, політичну, а й важливу гуманітарну природу, які міжнародне співтовариство намагається вирішити протягом багатьох років. У цій статті аналізуються всі ці аспекти, викладається суть проблеми, наголошується, що питання захисту меншин спочатку прийняло релігійний та політичний вимір у результаті руйнівних війн у Європі між католиками та протестантами. Потім воно швидко придбало етнічний, національний та мовний вимір, а також юридичні та правові політичні рамки з ухваленням низки міжнародних угод про права меншин та їх захист, особливо після створення Ліги Націй та ООН. У статті пояснюються головні причини відсутності єдиного загальновизнаного визначення поняття меншини, і вказується, що в документах ООН найчастіше використовується підрозділ меншин на національні, етнічні, релігійні, культурні та мовні групи, які в юридичному розумінні є рівнозначними явищами і ведуть до утворення понять одного правового порядку. У статті з'ясовується, що без необхідних заходів та гарантій держав - захист самобутності меншин неможливий. Стаття також описує внутрішньодержавне законодавство України у галузі захисту прав меншин та висвітлює деякі науково обґрунтовані пропозиції. Теоретичні узагальнення та висновки цієї статті можуть бути корисними при розробці законодавства про меншини, у навчальному процесі з «Міжнародне право прав людини та конституційне право» та при підвищенні кваліфікації державних службовців.
Ключові слова: права меншин, права людини, міжнародне та внутрішньодержавне право.

Shamsan R.T. International and national legal issues of minority protection.
Protection of minorities is one of the main and most important issues of the entire world community. For a number of reasons, including as a result of historical events or certain situations, each person may be a representative of a minority. Minorities often face multiple forms of discrimination, which causes marginalization, violence and isolation. The desire of these social groups that do not belong to the dominant part of the population to preserve their cultural, religious or ethnic characteristics arose simultaneously with the emergence of nation states. The problems of minorities, from the definition of the concept to the establishment of the rights of their individual and the creation of mechanisms for the protection and implementation of these rights, are fundamental, important and pressing problems of human rights, which have not only a legal, political, but also an important humanitarian nature, which the international community has been trying to resolve for many years. This article analyzes all these aspects, outlines the essence of the problem, and notes that the issue of protecting minorities initially took on a religious and political dimension as a result of the devastating wars in Europe between

Catholics and Protestants. Then it quickly acquired an ethnic, national and linguistic dimension, as well as a legal and legal political framework with the adoption of a number of international agreements on minority rights and their protection, especially after the establishment of the League of Nations and the UN. The article explains the main reasons for the lack of a single, generally accepted definition of the concept of a minority, and points out that UN documents most often use the division of minorities into national, ethnic, religious, cultural and linguistic groups, which in the legal sense are equivalent phenomena and lead to the formation of concepts of the same legal order. The article finds out that without the necessary measures and guarantees of states, the protection of the identity of minorities is impossible. The article also describes the domestic legislation of Ukraine in the field of minority rights protection and some scientifically based proposals. The theoretical generalizations and conclusions of this article may be useful in the development of legislation on minorities, in the educational process on «International Human Rights Law and Constitutional Law» and in improving the qualifications of civil servants.

Key words: minority rights, human rights, international and national law.

Мета дослідження: спробувати з'ясувати проблему меншин у всіх їх вимірах, визначити міжнародно-правовий статус меншин і виділити права меншин як таких від прав інших вразливих соціальних груп.

Постановка проблеми. Права меншин - одна з актуальних проблем сучасності. Зростання її значення, як у міжнародному, і на внутрішньодержавному рівнях залежить від того, що проблеми меншин виникають у багатьох державах і, зазвичай носять одночасно внутрішньодержавний і міждержавний характер. Крім того, проблема міжнаціональних відносин не тільки породжує ксенофобію - неприязнь до інших народів, а й украй різке посилення етнічної, расової чи релігійної напруженості. Це загрожує економічній, соціальній та політичній стабільності держав, їхній територіальній цілісності, що в сукупності негативно відображується на відносинах між державами, і веде до загрози міжнародного миру та безпеки, особливо в сучасних умовах, коли світ став взаємозалежним у всіх відносинах більш ніж будь-коли. У той же час, повага до прав меншин і забезпечення їхньої участі в житті суспільства є важливим компонентом розвитку держав, а також важливим фактором у міжнародному співробітництві.

Захист прав меншин став особливо життєво важливим для тих держав, перед якими стоять вирішення значних політичних та правових завдань щодо забезпечення прав і свобод людини, створення демократичних правових держав, зміцнення безпеки, захисту геополітичних і геоекономічних інтересів та інтеграції у світову спільноту на рівноправних умовах.

Питання меншин є дуже актуальним і для України, на території якої за переписом 2001 року проживає 10,9 млн. (22,2% від загальної кількості населення) представників 130-х національностей. Тому забезпечення прав меншин є однією із основ національної єдності та громадянської згоди в українському суспільстві. Крім того, багато мільйонів громадян України проживають за межами країни.

Сьогодні в Україні триває процес удосконалення законодавства, спрямованого на покращення становища національних меншин. Для України реформування законодавства про національні меншини України є однією з умов надання Україні статусу кандидата на вступ до ЄС. Поряд із цим, для України вироблення власної концепції національної політики має не лише теоретичне, а й практичне значення.

Методологія дослідження ґрунтується на міжнародно-правовому, порівняльно-правовому, історичному, формально-логічному, системно-структурному, соціологічному методах.

Стан оправцювання проблематики. Наукова новизна теми статті полягає в тому, що система захисту прав меншин у міжнародному праві постійно розвивається та вдосконалюється, а це потребує відповідних наукових досліджень. Більше того, міжнародно-правове регулювання статусу меншин залишається переважно рамковим. Серйозною проблемою як для міжнародного, так і для національного права залишається невирішене до кінця питання про співвідношення колективних прав меншин та індивідуальних прав осіб, що належать меншинам, не вироблено єдиної концепції захисту меншин, не виділено універсальні міжнародні стандарти щодо практики держав у взаємовідносинах з меншинами та міжнародно-правові засоби забезпечення цих прав. До того ж питання про зв'язки держави походження з етнічними, культурними, релігійними або мовними меншинами, що проживають на території інших держав, стало набувати актуальності особливо

після Копенгагенської конференції з людського виміру НБСЄ в 1990 р. Це питання в юридичній науці все ще не отримало достатньої розробки. У міжнародному праві також немає жодних підстав для визнання особливих прав держави походження щодо захисту родинних меншин на території інших держав. І до теперішнього часу проблема визначення поняття «меншина» продовжує залишатися дискусійною не тільки в політичній, а й у науковій сфері.

У світовій юридичній науці незважаючи на давність проблеми меншин, інтерес до них став виявлятися лише з початку 20 століття. Це було пов'язано насамперед із невдалими спробами великих держав досягти максимальної безпеки на європейських просторах за допомогою утворення етнічно гомогенних держав, які супроводжувалися масовими депортаціями, які не перетворили їхні політичні режими на більш демократичні, а міждержавні відносини не стали стабільнішими та стійкішими. Найбільш активно дана проблематика розроблялася після Наради безпеки та співробітництва в Європі (1975 р.), коли міжнародне співтовариство усвідомило необхідність поваги та захисту самобутності меншин як фактора підтримки миру та стабільності. Підвищений інтерес спостерігається після прийняття Документа Копенгагенської зустрічі Конференції з людського виміру 1990 року та прийняття Декларації ООН «Про права осіб, що належать до національних або етнічних, релігійних та мовних меншин» 1992 року, а також у зв'язку з розпадом Югославії та внутрішніми конфліктами в інших етнонаціональних державах наприкінці минулого століття.

У юридичній науці України загальні теоретичні питання меншин та їх різновидів недостатньо досліджені, є лише невелика кількість наукових досліджень, присвячених тим чи іншим аспектам конституційно-правового статусу національних меншин. Проблеми меншин переважно обговорювалися з філософської, соціологічної, етнографічної політологічної точок зору, такими авторами як М. Вівчарик, В. Котигоренко, Л. Лойко, М. Михальченко, Г. Перепелиця, С. Римаренко, Ф. Рудич, М. Степіко, М. Шуль. Проблема захисту прав національних меншин в українському законодавстві досліджувалась головним чином у роботах М. Вівчарик, В. Котигоренко, Л. Лойко, М. Михальченко, П. Надольний, О. Нельга, Г. Перепелиця, С. Римаренко, Ф. Рудич, Л. Рябошапко.

Однак, незважаючи на відносно пізній період наукових досліджень, у міжнародній практиці проблемам меншин приділялася постійна увага з давніх часів [1]. Вже в середньовіччя вони стають предметом європейської політики, результатом чого було укладання низки міжнародних договорів. Однією з перших таких міждержавних угод був Вестфальський мирний договір 1648 року, яким німецький імператор під тиском Франції та Швеції зобов'язався надати свободу віросповідання усім жителям Німеччини.

Наступні етапи спроби захисту меншин було здійснено вже у XVI ст., коли було укладено польсько-шведський Олівський договір (1660 р.), який гарантував права римських католиків у Лівонії, франко-голландський Рисвікський договір (1697 р.) тощо. Проте на той час проблема меншин і тим більше їхнього захисту в міжнародно-правовому плані ще не стояла. Скоріше йшлося про статус окремих груп підданих однієї чи обох держав договіру, тобто про обсяг цивільних прав. Міжнародні договори на той час стосувалися переважно релігійних меншин і обумовлювали декларацію про свободу віросповідання, причому з упором необхідність виявляти толерантність, а не висувати права» [2, с. 7].

У ході історичного розвитку виразно проявляється тенденція поряд із захистом релігійних меншин у міжнародних угодах закріплювати політичні та громадянські права національних меншин. Такою міжнародною угодою став Генеральний Акт Віденського конгресу 1815 року.

Наприкінці XIX ст. і на початку XX століття у світі почало формуватися усвідомлення того, що в різних державах проживає значна кількість груп людей з властивими їм мовними, релігійними, етнічними особливостями, які прагнуть їх зберегти, і тому потребують спеціального юридичного захисту. Це було особливо пов'язане з розпадом чотирьох багатонаціональних імперій (російської, австро-угорської, німецької, османської), що сприяло появі низки нових держав, а встановлені між ними кордони не відповідали етнічному географічному простору. Отже, перед новоствореними державами постала проблема національних меншин, яка перетворилася на один із головних дестабілізувальних факторів як усередині країн, так і в міждержавних відносинах. З метою регулювання цього питання було створено механізм захисту меншин під егідою Ліги націй у вигляді сукупності міжнародних актів, які торкалися положень меншин, які проживали на території новостворених або переможених держав, але не мали універсального характеру. Ці акти мали спільні положення щодо розуміння меншини як громадян лише даної держави та гарантії

юридичної рівності меншин з іншими громадянами держави та збереження і захист колективних прав меншин у державах їх проживання, де вони є громадянами даної держави.

З другої половини XX століття питанню юридичного захисту прав меншин стали приділяти увагу в рамках ООН, і на регіональному рівні, насамперед, у Європі та в окремих державах.

У Статуті ООН закладено основи співробітництва держав у різних галузях, включаючи запобігання дискримінації та захисту меншин. У преамбулі до Статуту ООН наголошується на «рівності прав великих і малих націй».

При розробці Статуту ООН багато держав-учасниць висловлювалися на користь розгляду проблем захисту меншин у контексті гарантій та захисту прав осіб, що належать до меншин, тобто у контексті загальних проблем захисту прав людини. У статті 27 Пакту про громадянські та політичні права підкреслюється: «У тих країнах, де існують етнічні, релігійні та мовні меншини, особам, що належать до таких меншин, не може бути відмовлено спільно з іншими членами тієї ж групи користуватися своєю культурою, сповідувати свою релігію та виконувати її обряди, а також користуватися рідною мовою».

У 1992 році було прийнято «Декларацію ООН про права меншин» (перший і єдиний документ ООН, повністю присвячений особливим правам меншин), у статті 1 якої йдеться про меншини як про самобутні національні або етнічні, культурні, релігійні та мовні групи, і передбачено обов'язок держав охороняти їхнє існування.

Правове становище меншин у міжнародному праві визначається також у інших міжнародних договорах з прав людини, де торкаються питання щодо національних, етнічних, расових чи релігійних груп, а у деяких обговорюються особливі права осіб, які належать до меншин. До таких договорів відносяться: «Конвенція про попередження злочину геноциду і покарання за нього» (ст. 2), «Конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації» 1965 р., (ст. 2 і 4), «Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права» (ст. 27), «Конвенція про права дитини» 1989 р. (ст. 30), «Конвенція ЮНЕСКО про боротьбу з дискримінацією в галузі освіти» 1960 р., (ст. 5), «Декларація ЮНЕСКО про расу та расові передсуди» 1978 р.

Також важливе значення мають такі конвенції як «Декларація про ліквідацію всіх форм нетерпимості та дискримінації на основі релігії чи переконань» 1981 р., «Декларація про право на розвиток» 1986 р., «Віденська декларація та Програма дій» 1993 р.

Серед міжнародних правових актів регіонального характеру необхідно відзначити європейську «Конвенцію про захист прав людини та основних свобод» 1950 р., «Заключний акт наради з безпеки та співробітництва в Європі» 1975 р., «Підсумковий документ Віденської зустрічі 1986 року представників держав – учасниць НБСЄ» 1989 р., «Паризьку хартію для нової Європи» 1990 р., «Європейську хартію регіональних мов або мов меншин» 1992 р., «Рамкову конвенцію про захист національних меншин» 1995 р., «Американську конвенцію про права людини» 1969 р., «Африканську хартію прав людини та народів» 1981 р.

Виклад основного матеріалу. Проблема міжнародно-правового захисту меншин, які проживають фактично у всіх державах світу, викликає практичний інтерес усіх держав і всього міжнародного співтовариства. Меншини нерідко піддаються дискримінації, маргіналізовані соціальними, економічними, політичними та культурними проектами, і не мають доступу до політичної влади, а також часто виявляються позбавлені можливості висловлювати свою ідентичність [3]. Власне, головна проблема, з якою стикаються різні меншини, це питання їх інтеграції у суспільство, в якому вони проживають, а також нерівності між представниками меншини та іншою частиною суспільства, а це ставить їх у стан постійних страждань, що призводить до виникнення інших проблем, таких як проблема дискримінації та нетерпимості. Нерівність між представниками меншин і членами більшості збільшує ступінь сегрегації та дискримінації, внаслідок чого це переходить із соціальної до політичної сфери. Коли меншини усвідомлюють економічну/соціальну нерівність, відчувають несправедливість та ізоляцію, а при примусовій асиміляції зазнають втрати ідентичності. Через нерівність справедливості вони вдаються до актів насильства, що дестабілізує політичну стабільність [4, с. 12-23]. Насправді порушення прав меншин нерідко призводять до появи сепаратистських настроїв, прагнення до відділення. У преамбулі Конвенції Ради Європи «Про захист національних меншин», яка була прийнята 1 лютого 1995 року і набула чинності 1 лютого 1998 року, йдеться про те, що «Потрясіння, що мали місце в європейській історії, продемонстрували, що захист національних меншин необхідний для стабільності, демократичної безпеки та миру». Саме тому розвиток багатонаціональних держав, забезпечення їхньої націо-

нальної безпеки та збереження територіальної цілісності стає можливим лише в умовах міжнаціонального миру та громадянської згоди. А захист прав індивідів, що належать до національних, культурних, релігійних та мовних меншин, сприяють політичній та соціальній стабільності держав, у яких вони проживають.

Однак, незважаючи на світове значення регулювання цієї проблеми, ще не сформульовано узгодженого на міжнародному рівні визначення того, які групи є меншинами. Немає єдиного підходу до визначення поняття «меншина» і у законодавчих актах держав, що стосуються цієї проблеми. Головна проблема тут полягає в тому, що дуже важко поєднати в одному всеохоплювальному визначенні ознаки всіх меншин світу, які потребують особливого захисту. Питання меншин і теми, що стикаються з ними, складні. У Резолюції 17С (III), 1948 року Генеральна Асамблея ООН заявила, що «важко прийняти одноманітне вирішення цього складного і вимагаючого обережного до себе ставлення питання, яке у кожній державі, де воно виникає, має свої особливі аспекти» [5]. У той же час, Комісія ООН з прав людини (нині РПЛ – Рада ООН з прав людини) вважала, що пошук універсального визначення терміна «меншина» не є першорядним завданням.

У доктрині міжнародного права було зроблено спроби науково-правового осмислення змісту поняття «меншина» упродовж тривалого часу [6; 7; 8; 9; 10]. На думку більшості вчених, визначення меншини має включати об'єктивні фактори (такі як мова, раса та релігія) та суб'єктивні фактори (такі як почуття, чи визнання індивідами своєї приналежності до меншини). Проте виробити загальноузгоджене визначення серед учених досі не вдалося через:

– різноманітності реальних груп, до яких додається цей термін;

– обставини, що призвели до появи меншин у різних державах;

– ситуації, в яких живуть меншини;

– відсутність стабільності в умовах меншин;

– зміну їх положення від однієї держави до іншої, з географічних, економічних, політичних та соціальних міркувань;

– різноманітність позицій урядів, політиків, представників груп, які визначаються як «меншини» і т.д.

Більше того, незважаючи на те, що значна кількість багатонаціональних, поліетнічних держав індивідуально визнають деякі групи меншин на підставі певних релігійних, мовних, культурних, етнічних та національних характеристик, є чимало держав, які взагалі не погоджуються застосовувати поняття «меншина» до своїх громадян.

Стосовно офіційних документів під терміном «меншина», як він використовується в системі Організації Об'єднаних Націй, зазвичай розуміються національні чи етнічні, релігійні та мовні меншини [11]. У рамках Підкомісії ООН із запобігання дискримінації та захисту меншин вироблено характеристики національних меншин, що підпадають під міжнародний захист. Це такі національні групи, які не займають «панівного» або «домінуючого» положення, члени яких є громадянами цієї країни, мають національні, етнічні, мовні відмінності від характеристик основної частини населення і виявляють почуття солідарності з метою збереження цих відмінностей [12].

Щодо конкретних універсальних стандартів права меншин, то вони закріплені в рамках міжнародних прав людини, які є загальними і повинні застосовуватися однаково до всіх, хто б не входив до категорії прав людини [13]. Отже, всередині держави проблема меншин завжди безпосередньо пов'язана із питаннями захисту прав людини.

Внаслідок цього представники меншин мають усі права людини на рівних умовах з іншими членами суспільства, без дискримінації. Групи меншин та їхні окремі представники також мають додаткові права людини, безпосередньо пов'язані з їхнім статусом меншини, включаючи право на збереження та користування своєю культурою, релігією та мовою.У цьому випадку не слід відокремлювати права меншин від прав людини, оскільки це призведе до подвійних стандартів, коли міжнародне співтовариство неоднаково реагує на факти одиничного та масового порушення прав людини. Тим не менш і на думку багатьох юристів, рівність у цих правах де Юре не веде до рівності де Факто в становищі меншини та більшості. Оскільки, коли меншість існує в інонаціональному та інокультурному оточенні, може скластися ситуація, що створює загрозу реалізації прав осіб, що належать до меншини. Меншини вразливі, їм доведеться зіткнутися з небезпекою того, що більшість може маніпулювати політичною владою і використовуватиме державні механізми для придушення релігійних та культурних інституцій, що зрештою змусить їх відмовитися від своєї ідентичності.Тому права меншин повинні забезпечуватися додатковими гарантіями не

лише на міжнародному рівні, а й у рамках окремої держави, дозволяючи меншинам зберігати та розвивати свою самобутність, ідентичність, особливості та традиції, якщо вони прагнуть цього.

У зв'язку з цим у статті 3(2) «Рамкової конвенції» зазначено, що права меншин здійснюються «індивідуально, а також спільно з іншими особами». Справа в тому, що ряд прав мають сенс лише при їх здійсненні спільно. Тому права меншин мають індивідуальний, соціальний та колективний виміри [14, с. 121].

Таким чином, особливі права меншин - це необхідні заходи для захисту меншин в умовах нерівного становища для того, щоб наблизити їх до становища більшості населення держави, а не як додаткові привілеї, які ставлять меншини на більш вигідне становище порівняно з рештою населення. До того ж, питання про колективні права меншин зазвичай розглядають у рамках норм міжнародного права про права народів, у рамках концепції «третього покоління» прав людини, яка стверджує, що індивідуальні права осіб, які належать меншинам, можуть здійснюватися лише колективно самими меншинами. Колективні права меншин у міжнародному праві спрямовані на збереження умов існування та розвитку меншини як групи. На думку Карела Васака (перший генсек Міжнародного інституту прав людини у Страсбурзі), засновника теорії «третього покоління прав людини», головні особливості колективних прав полягають у наступному:

- по-перше, їх реалізація потребує спільних дій не лише індивідів через їхню солідарність, а й держави, міжнародне співтовариство тощо;

- по-друге, окремо взята людина бере участь у реалізації цих прав не просто як індивід, а через приналежність до етнічної спільності.

Особливі права меншин, передбачені міжнародним правом людини досить великі і різноманітні, тому поділяються у міжнародних документах та юридичної науці дві групи:

1) права, які можуть бути забезпечені у межах загального режиму захисту правами людини;

2) права, що вимагають особливих гарантій, що застосовуються лише тоді, коли це необхідно для забезпечення етнічної, культурної, релігійної та мовної ідентичності меншини.

До колективних прав меншин зазвичай включаються:

– право на існування, у тому числі право на фізичне існування та право на повагу до своєї культурної самобутності, включаючи свободу від примусової асиміляції;

– заборона дискримінації осіб, представників національних та інших меншин;

– право на збереження та розвиток культурної самобутності і т.д.

У зв'язку з цим необхідно наголосити, що хоча в практиці ООН не прийнято проводити різницю між народом (незалежно від його чисельності) та меншиною, яка проживає на території держави, але право на самовизначення визнаються за народом, а не за меншиною [15].

Щодо національних меншин у міжнародному праві можна відзначити появу нового принципу, пов'язаного з правом меншин на внутрішнє самовизначення та автономію, що не ставить під загрозу суверенітет держави [16, с.473-474].

Тому в тих випадках, коли йдеться про ефективну участь, самоврядування та автономію, їх статус не пов'язується із правом народів на самовизначення. Крім того, самовизначення з точки зору багатьох авторів відноситься тільки до народів, що знаходяться під колоніальним або подібним до нього (іноземним) зовнішнім пануванням [17, с. 15–17; 18, с. 91–98]. Хоча на думку інших, воно поширюється і на народи, які живуть у незалежній, суверенній державі [19, с. 878]. Тобто, меншини як такі не визнаються суб'єктами міжнародного права, тоді як індивіди незалежно від їх приналежності до меншин - визнаються суб'єктами міжнародного права. Через це держава має право не допустити самоізоляцію меншин (сепаратистські тенденції) та побудову паралельних конкуруючих товариств на своїй території.

Через ці складні обставини пов'язані з проблемами меншин і через те, що немає загальновизнаного визначення поняття меншини, виникає необхідність відрізняти меншини як такі, від інших соціальних спільнот або вразливих груп, оскільки останні, хоча й потребують захисту, але мають інші спеціальні права. Виділення критеріїв меншин на думку багатьох фахівців необхідно по-перше, для встановлення, що являє собою та чи інша група населення, чи є вона народом, етносом, національною, релігійною, мовною, етнічною, расовою, культурною, політичною групою, корінним або нечисленним народом, біженцями, іноземцями, апатридами, які не є громадянами держави проживання. І по-друге – для правильного визначення їх правового статусу. Такі критерії, незважаючи на те, що деякі з них спричиняють суперечки, вже вироблені в міжнародній практиці.

Як основні критерії меншин Комісія ООН з прав людини (нині РПЛ) та більшість вчених зазвичай вказують на такі критерії або ознаки, які в своїй сукупності охоплюють всі різновиди меншин:

1. Кількісний критерій. Меншини, в кількісному відношенні безумовно, поступаються решті населення, тобто титульної нації. Однак можуть зустрітися ситуації, коли жодна із груп не становить більшості. Існують також випадки, коли більшість є настільки розосередженою, що вона виявляється нездатною відстоювати свої права в конкретному регіоні країни. Деякі групи можуть бути меншістю з погляду всього населення країни в цілому, однак бути більшістю в певних частинах країни і проводити там дискримінаційну політику. Хоча кількісна характеристика меншини не є визначальною для цього поняття, але вона має значення для реалізації прав меншини. Тобто меншинами повинні бути визнані всі групи, відмінні за своїми характеристиками, які не займають домінуючого положення незалежно від їх чисельності.

2. Не домінуюче становище. На думку ряду експертів, захист меншин виправданий лише тоді, коли вони не займають домінуючого становища, оскільки існують панівні меншини, які не потребують захисту. Більше того, іноді панівні меншини порушують принципи рівності та недискримінації (наприклад, у випадку з білою меншиною у Південній Африці).

3. Географічне положення. Цей критерій відноситься до території, який меншина займає у просторі держави, в якій вона проживає У цьому контексті меншини поділяються так:

а) Концентрована меншина: це меншина, члени якої сконцентровані у певних районах на території держави, що надає цим частинам особливого характеру у зв'язку з особливостями цієї етнічної, мовної, релігійної чи іншої меншини.

б) Розповсюджені меншини: це меншини, присутні на території держави в різних місцях та кількостях.

в) Розсіяні меншини. Це меншини, розосереджені за низкою віддалених чи сусідніх країн. Таке може відбуватися з різних причин, наприклад - курдська меншина, яка була розсіяна Лозаннським договором та іншими міжнародними угодами, що послідкували за Першою світовою війною, та вірменська меншина, яка була розсіяна в результаті репресивної політики в імперії Османа.

4. Критерій відмінності. Меншини мають стійкі етнічні, релігійні або мовні характеристики, які відрізняють їх від більшості населення в державі. Однак експертами спеціальної комісії ООН щодо етнічних, релігійних чи мовних характеристик було висловлено думку, що слід брати до уваги й деякі інші характеристики, крім перерахованих вище, наприклад, культурні зв'язки, які можуть не ставитися до етнічних, релігійних чи мовних. У цьому можна навести приклад ромів. Були висловлені зауваження щодо національних меншин як особливих груп, відмінних від етнічних, релігійних чи мовних меншин.

У той самий час, перелічені риси можуть бути характерні й у груп, які є типовими для країни меншинами – біженці, робітники-мігранти та інші особи, які є громадянами країни проживання. Але ці категорії осіб захищені від дискримінації іншими нормами міжнародного права. Вони мають також додаткові спеціальні права, які зафіксовані, зокрема, у Міжнародній конвенції про захист прав усіх трудящих-мігрантів та членів їх сімей та ін.

5. Критерій самоідентифікації. Найважливішими особливостями цього критерію є те, що його автори спиралися на нього для визначення меншини через внутрішню психологічну основу, яка проявляється через відчуття представниками меншині необхідності своєї екзистенційної близькості та зв'язку. Зазвичай вони висловлюють свою самобутність двома способами. Перший – група всіма силами прагне зберегти свої характерні риси. Таке почуття солідарності зазвичай проявляється в часи конфліктів і криз, коли інтереси цієї групи наражаються на будь-яку загрозу, оскільки певна група не може вважатися меншиною і отримувати міжнародний захист тільки тому, що вона має національні, етнічні, мовні чи релігійні особливості, що відрізняють її від решти суспільства зберегти своє існування та конфіденційність. Другий спосіб самоідентифікації пов'язаний з ухваленням рішення про належність чи неналежність до меншини. У цьому випадку деякі особи можуть віддати перевагу асиміляції більшістю населення. Це їхнє право і ніхто – ні меншість, ні більшість – не повинен перешкоджати їм у цьому.

6. Критерій особливості: Цей критерій відноситься до походження меншин, їх складу та формування їх компонентів, або їх загальної самоідентичності, яка характеризується фізичними зв'язками, такими як:

– єдність походження та родоводу,

– соціальні та культурні характеристики, такі як мова, релігія та культура.

Виходячи з цього меншості класифікуються наступним чином:

а) Расова меншина, представники якої вважають, що вони мають загальне походження і пов'язані один з одним єдністю успадкованих фізичних характеристик (таких як форму обличчя, колір шкіри, форму черепа, очі, волосся та інше), що надає цій меншині певний ступінь диференціації перед більшістю та іншими групами суспільства, в якому вона живе. Однак незважаючи на династичні диференціації «Всі люди належать до того самого виду і мають загальне біологічне походження. Вони народжуються рівними в гідності та правах, і всі вони становлять невід'ємну частину людства» [20, стаття 1].

б) Етнічна меншина: це група, яка має певні загальні культурні характеристики, такі як релігія або мова, яка виражає соціальну ідентичність, що виявляється в певних культурних практиках і переконаннях, вірі в загальне походження і почуття, а також у почутті приналежності до групи, яка підтверджує їх. У цій групі немає значення, чи є кровні родичі чи ні. Сам термін «етнос» походить від грецького слова «етно», що означає націю, народ чи расу. Цей термін використовувався в середні віки в Європі стосовно тих, хто не був християнином чи євреєм. В даний час цей термін став використовуватися в соціальних науках, включаючи міжнародне право, для позначення будь-якої людської групи, члени якої поділяють будь-які культурні та соціальні компоненти, такі як звичаї, традиції, релігію, мову та інші фізичні компоненти, пов'язані єдністю походження та фізичних особливостей. Враховуючи, що раса як біологічний термін створює враження, що соціальні та культурні відмінності є вродженими та незмінними, а термін «етнічна група» вказує на те, що ці відмінності не успадковуються, а скоріше набуваються, термін «етнічна група» був прийнятий як всеосяжний термін, ніж «раса». Підкомітет із запобігання дискримінації та захисту меншин на своїй третій сесії в 1950 році замінив термін «раса» терміном «етнічна приналежність», враховуючи, що цей термін є ширшим і відноситься до всіх культурних, біологічних та історичних характеристик, у той час як перший термін заснований на загальному походженні. У 1952 року ЮНЕСКО скасувала термін «раса» і замінила його терміном «етнічна група» [21, с. 65].

в) Національна меншина: це меншина, члени якої мають почуття загальної самобутності, єдність історії, мови, цивілізації, спільних інтересів та інших характеристик, які відрізняють їх від домінуючої нації та інших національностей у суспільстві, в якому вони живуть. Це часто відбувається з різних причин: або коли поділяють одну державу між кількома державами, або коли відокремлюють частини території однієї держави та приєднують їх до інших держав.

У цьому контексті слід зазначити, що в більшості критеріїв, прийнятих для класифікації меншин, спостерігається плутанина між поняттями національної меншини, етнічної меншини та расової меншини. Хоча ці поняття принципово відрізняються один від одного, оскільки расова меншина переконана в єдності походження і фізичних характеристик, в той час як етнічна меншина заснована на культурних і соціальних характеристиках на додаток до фізичних характеристик. Тоді як національна меншина заснована на реалістичних компонентах, таких як: єдність історії, мови та спільного походження.

г) Релігійна меншина: це меншина, яка сповідує релігію, відмінну від релігій домінуючої групи.

д) Мовна меншина: це меншина, члени якої розмовляють однією мовою, яка об'єднує їх духовно і культурно і відрізняє їхню відмінність від інших членів суспільства. Ця меншина прагне зберегти свою мову і вимагає її включення як локальної мови поряд з офіційною мовою.

У зв'язку з цим, необхідно зазначити, що «проблеми, що стосуються різних різновидів меншин, в принципі подібні», інакше кажучи, групи, що мають відмінні етнічні, релігійні та мовні характеристики, можуть утворювати етнічні, релігійні та мовні меншини. Це виключає те, що з однієї з спільностей може зустрічатися сукупність всіх чи деяких характеристик. Такий підхід застосовано в документі Копенгагенської наради з людського виміру НБСЄ 1990 р., у розділі IV якої згадуються переважно національні меншини, тоді як насправді йдеться про різні меншини.

Цей підхід, на думку більшості вчених, абсолютно виправданий. Для міжнародного права має бути байдуже, чи є меншість етнічною чи релігійною, оскільки якими б меншини не були, вони потребують рівного статусу та ефективного захисту. Це підтверджується тим, що у міжнародно-правових актах терміни «етнічні», «релігійні», «мовні» меншини завжди фігурують разом і без будь-яких відмінностей у правовому статусі.

е) Корінні народи. Так само як і у випадку з меншинами, на міжнародному рівні не вироблено загальноприйнятого визначення для корінних народів, міжнародно-правовий статус яких часто

зіставляють зі статусом меншин, тоді як на відміну від меншин вони визнаються першими мешканцями певної території, на якій вони проживають з давніх часів. Корінні народи поєднують спільні потреби та проблеми, у них своя культура, мова, традиції, та інші особливості. Специфіка корінного народу полягає в тому, що за своєю суттю та термінологією, що вживається в ООН, він є народом, але застосовувані до нього норми, подібні за своєю спрямованістю до норм, що стосуються меншин. Національні меншини на відміну від корінних народів володіють власною державою, але живуть в іншій, як правило, суміжній державі [9, с. 29; 10]. А корінні народи не мають взагалі державності. Відповідно до Закону України «Про корінні народи України» - корінний народ України, являє собою етнічну меншість у складі її населення і не має власної держави за межами України.

На думку експертів ООН, корінні народи мають право на адаптацію, а меншини – на інтеграцію.

У 2000 році Асбьорн Ейде та Еріка-Ірині Даес, голови відповідно Робочої групи ООН з меншин і Робочої групи з корінного населення, пояснили своє розуміння різної аргументації, що лежить в основі цих двох понять [22;23]. Як вони стверджують, є три основні відмінності між меншинами та корінними народами:

1) меншини прагнуть інституційної інтеграції, тоді як корінні народи хочуть зберегти певний ступінь інституційної відокремленості;

2) меншини прагнуть здійснювати індивідуальні права, а корінні народи - колективні, права своєї спільності;

3) меншини прагнуть гарантій проти дискримінації, а корінні народи – до самоврядування.

Ці твердження, що виходять від високопосадовців ООН, підтверджують, в основному, інтеграційний підхід у Декларації про права меншин та адаптивний підхід у Декларації про права корінних народів.

Таким чином термін «меншина» використовується як загальне визначення не тільки для позначення вразливих етнічних, расових, культурних та мовних меншин, але також для корінних народів, не дивлячись на їхню відмінність. Можлива причина через відсутність міжнародно-узгодженого визначення груп, до яких належать меншини чи корінні народи.

7. Критерій громадянства. Необхідність такого критерію пояснюється тим, що лише у разі взаємозв'язку зі своїми громадянами держава може легітимно ефективно захищати права як окремих осіб, так і групи, яку ці особи становлять у тому числі осіб без громадянства та осіб якіпостійно проживають на території певної держави.

Більшість вчених, які займаються розробкою поняття меншини, поділяють точку зору, викладену Підкомісією ООН із запобігання дискримінації та захисту національних меншин, згідно з якою статус меншини визнається лише за громадянами цієї держави, і емігранти не входять до цього поняття [24]. Цей підхід пояснюється насамперед тим, що на такі категорії осіб, як мігранти, особи, які постійно проживають на території певної держави, особи без громадянства, апатриди, біженці, можуть поширювати дію інші міжнародні договори, що регулюють становище цих осіб.

У випадку з іноземними громадянами, «поки особа зберігає свій статус іноземця, вона зберігає право користуватися дипломатичним захистом, передбаченим звичайним міжнародним правом для осіб, які перебувають в іншій країні, ніж своя, а також будь-якими спеціальними правами, які можуть бути подані йому договорами або іншою спеціальною угодою» [25, с. 111]. А також міжнародними правами людини.

У зв'язку з цим необхідно наголосити, що в практиці західних демократичних держав існує загальна тенденція відхилення права старих (корінних) традиційних меншин від прав нових іммігрантських меншин. Це розмежування «зустрічається у законах та в політиці майже кожної європейської держави» [26, с. 43].

Аналогічна ситуація в Північної Америці [27, с. 39–86].

Безперечно, як зазначає Перрі Келлер, ці широкі категорії – «старі» та «нові» меншини — неоднорідні самі по собі. Огляд цих відмінностей у тому вигляді, в якому вони проводяться в північній Європі дивиться у [28, с. 1].

8. Критерій дискримінації. Критерій дискримінації є основним не тільки для міжнародного захисту, але й для визначення самих меншин, які потребують захисту. На думку деяких експертів, цей підхід виправданий тим, що меншини, які не піддаються дискримінації, не підпадуть під

міжнародний захист, бо потреба такого захисту відсутня. Однак цей критерій відноситься до всіх соціальних груп, які потребують захисту, незалежно чи входили вони до категорії меншин чи ні.

Відповідно, всі перелічені критерії можна вважати достатніми для визначення правового статусу меншини. У цьому сенсі всі держави міжнародного співтовариства зобов'язані гарантувати і забезпечувати рівність перед законом та рівний захист особам, що належать до всіх різновидів меншин. Але щодо захисту колективних прав меншин від держав потрібно приділяти особливу увагу таким питанням, як:

– визнання існування меншин;

– вжиття заходів, спрямованих на забезпечення гарантій їх прав на недискримінацію та рівність;

– сприяння полікультурній та міжкультурній освіті;

– сприяння їх участі у всіх сферах суспільного життя держави на рівних підставах з представниками всього населення, зберігаючи в той же час свою самобутність, особливості та традиції;

– врахування їхніх інтересів у процесах загального розвитку.

Для розвитку та досягнення стабільності на думку багатьох учених, перед державою є два шляхи вирішення цієї проблеми: «інтеграція» або «адаптація». У першому випадку всі громадяни інтегруються без будь-якої дискримінації до загальнодержавних інститутів, а у другому різноманітність закріплюється за допомогою створення для меншин спеціальних інститутів [29, с. 41–88]. Вони обидва відкидають примусову асиміляцію.

Відповідно до «Люблянські рекомендації щодо інтеграції різноманітних товариств листопад 2012 р.», інтеграція меншин у тому чи іншому суспільстві може бути досягнута за умови участі осіб, які належать до меншин у суспільно-політичному житті держави. Це передбачає надання меншинам механізмів ефективної участі на всіх рівнях управління з урахуванням поваги законодавства держави, на території якої вони проживають.

Політика інтеграції повинна включати заходи, що сприяють міжобщинному діалогу та взаємодії, що ґрунтуються на толерантності та взаємній повазі, враховувати інтереси всіх членів суспільства та узгоджуватися з їхніми правами, включаючи права осіб, що належать до меншин. На додаток до володіння правами, всі члени товариства поділяють зобов'язання виконувати закони та відповідальні за внесок у розвиток та інтеграцію суспільства [30].

Більше того, в етнонаціональній політиці демократичної держави має бути чітко окреслена зацікавленість держави у задоволенні законних прагнень національних, етнічних, релігійних та мовних груп не лише з метою захисту та підтримки культурної різноманітності, а й як засіб зміцнення стабільності в суспільстві.

Україна як багатонаціональна держава з перших років своєї незалежності визнала основні права меншин, передбачені міжнародним правом. Проблеми, пов'язані зі станом національних меншин, стали також предметом двостороннього співробітництва між Україною та деякими країнами, такими як Угорщина, Білорусь, Молдова, Румунія, Німеччина та ін., що є найбільш ефективною та перспективною формою співпраці між державами походження та проживання.

На законодавчому рівні, Верховна Рада разом з «Декларацією про державний суверенітет», «Актом проголошення незалежності», «Декларацією прав національностей» 25 червня 1992 р., Законом «Про корінні народи України», ухвалила в 2023 р. закон «Про національні меншини в Україні» в новій редакції замість старого закону від 1992 р., з метою забезпечення гарантій прав національних меншин на вільний розвиток. Закон від 21 вересня 2023 р. визначає національну меншину (співтовариство) України як постійну групу громадян України, які не є етнічними українцями і традиційно мешкають на території в межах міжнародно визнаних кордонів України, об'єднані загальними етнічними, культурними, історичними, мовними і/або релігійними ознаками, усвідомлюють свою приналежність до неї, проявляють прагнення зберігати і розвивати свою мовну, культурну, релігійну самобутність.

Права громадян України, представників усіх меншин та гарантії цих прав зафіксовані також у Конституції України, законах України «Про освіту», «Про друковані засоби масової інформації», «Про об'єднання громадян», «Про свободу совісті та релігійні організації», «Про громадянство», «Про культуру», а також у міжнародних документах, ратифікованих Верховною Радою та Європейською хартією регіональних мов або мов меншин та ін.

Стаття 24 Конституції України гарантує рівність прав та свобод усіх громадян незалежно від раси, кольору шкіри, етнічного походження. Відповідно до ст. 9. п. 1. Закону України «Про націо-

нальні меншини в Україні» громадяни України, які належать до національних меншин, на рівних підставах мають право обиратися або призначатися на будь-які посади до органів законодавчої, виконавчої, судової влади, органів місцевого самоврядування, армії, підприємств та організацій.

Крім визнання прав меншин, у законодавстві України містяться численні зобов'язання щодо їх захисту. Відповідно до Конституції України (ч. 2 ст. 24) не може бути привілеїв або обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання за мовними чи іншими ознаками.

Відповідно до Декларації прав національностей України від 01.11.1991 (ст. 1) дискримінація за національними ознаками забороняється та карається законом. Закон України «Про національні меншини в Україні» у ст. 4 гарантує права на рівний правовий захист та забороняє дискримінацію.

У статті 6.2. Законом України «Про національні меншини в Україні» встановлено, що громадяни України мають право вільно обирати та відновлювати національність. Примус у будь-якій формі відмовитися від своєї національності не допускається.

Відповідно до п. 2 ст. 3 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» будь-які обмеження прав громадян України на участь у місцевому самоврядуванні залежно від їхньої раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, терміну проживання на відповідній території, за мовними чи іншими ознаками забороняються.

Законом України «Про об'єднання громадян» (ст. 4) передбачено, що вони не підлягають легалізації, а діяльність легалізованих об'єднань громадян забороняється в судовому порядку, якщо метою є розпалювання національної та релігійної ворожнечі, обмеження загальновизнаних прав людини. У разі вчинення таких дій, за поданням органу, який здійснює легалізацію, або прокурора, рішенням суду об'єднання громадян, яке вчинило такі дії, примусово розпускається (ст. 32 Закону України «Про об'єднання громадян»). Аналогічний стан міститься у п. 3 ст. 67 КК України.

Конституцією України (ст. 37) забороняються освіта та діяльність політичних партій, а також громадських організацій, програмні цілі чи дії яких спрямовані на розпалювання міжетнічної, расової та релігійної ворожнечі.

Стаття 3 Закону України «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні» забороняє використання друкованих ЗМІ з метою розпалювання расової, національної та релігійної ворожнечі.

Відповідно до ст. 5 п. 4 Закону України «Про національні меншини в Україні», громадяни, що належать до національних меншин, вільні у виборі обсягу та форм здійснення прав, наданих ним чинним законодавством. Вони можуть реалізовувати їх особисто, а також через відповідні державні органи та створені громадські об'єднання.

Недискримінація та рівність перед законом, як два основні принципи міжнародного права людини закріплено також у ст. 161 КК України, у ст. 5 Цивільного процесуального кодексу, ст. 16 Кримінально-процесуального кодексу.

Відповідно до ст. 4 п. 2 Закону України «Про національні меншини в Україні», будь-яке пряме чи непряме обмеження прав та свобод громадянина за національною ознакою забороняється та карається законом.

Вирішення проблем міжнаціональних відносин покладено на Міністерство культури України, а саме Департамент у справах релігій та національностей.

Однак, незважаючи на численні національні нормативні акти та ратифікування міжнародних конвенції та договорів, спрямованих на захист меншин, забезпечення їм можливості реалізовувати всі права на основі рівноправності та недискримінації, законодавство в Україні в цій галузі залишається все ж таки недопрацьованим та носить декларативний характер. Правові акти досить часто не дотримуються на практиці [31, с. 35–40], оскільки соціально-правовий механізм забезпечення права і свободи людини не зовсім сформований досі. Успіхи у захисті прав людини найчастіше виявляються як особисті зусилля індивідів, а не як систематична діяльність держави та її органів, правозахисних груп, громадських об'єднань тощо, а це пов'язано з деякими обставинами. Зазначимо лише головні з них. Так, згідно з деякими українськими вченими, Закон України «Про національні меншини в Україні» від 25 червня 1992 р. тривалий час був позбавлений можливості реалізувати своє соціальне призначення насамперед через обсяг – у ньому відсутні багато положень, які в принципі мають бути в законодавчому акті. Термінологія закону не відповідала базовим конституційним поняттям (Конституція набула чинності через 4 роки після ухвалення цього закону)[32, с. 70–73; 33, с. 9–40]. І незважаючи на деякі зміни в законі, у 2023 р. Закон «Про

національні меншини в Україні» все ж таки потребує вдосконалення. І це буде можливе лише після завершення стану війни.

Поряд із цим:

– У законодавстві України існують деякі протиріччя, прогалини та майже відсутня уніфікація міжнародних та національних норм. Також немає визначення найважливіших понять пов'язаних із захистом меншин, таких як:

– пряме чи опосередковане обмеження прав;

– прямі чи опосередковані привілеї, дії расистського характеру чи засновані на ненависті;

– дії, що принижують національну честь та гідність (див. напр. ч. 1 ст. 161 КК України).

– Правопорушення стосовно меншин не виділено в окрему категорію, що не дозволяє враховувати їх специфіку при розгляді конкретних справ та визначенні покарання. Не зазначено, які дії щодо меншин підпадають під визначення дискримінації, кримінального злочину чи адміністративної право-провини.

Незважаючи на вузьке коло порушень, що потрапляють під сферу дії Кримінального кодексу України, у статті 161 КК України про захист від дискримінаційних дій для представників меншин, маються на увазі лише громадяни України, а особи, які тимчасово перебувають на території України та іноземні громадяни мають посвідку на постійне проживання, а також особи без громадянства, які не є громадянами України – не охороняються українським законодавством від дискримінації. Це є невідповідністю з Міжнародної конвенції про захист прав усіх трудящих-мігрантів та членів їх сімей, Конвенції про статус апатридів, Конвенції про статус біженців та Декларації про права людини щодо осіб, які не є громадянами країни, де вони проживають.

Не менше значення має й удосконалення механізму імплементації норм міжнародного права у галузі прав людини; посилення санкцій за дискримінаційні дії всіх видів щодо меншин; запровадження кримінальної відповідальності за протиправні дії, які не відображено в КК України. Відповідно до міжнародних зобов'язань, України необхідно внести зміни до законодавства, яке регулює діяльність громадських організацій, зокрема ст. 20 Закону України «Про об'єднання громадян», щоби правозахисні організації могли представляти в суді інтереси інших осіб, а не лише громадян своєї країни. Важливо прийняти правові норми, що гарантують виконання приписів Уповноваженого Верховною Радою з прав людини, а також підвищувати правову культуру з прав людини як у суспільстві, так і у правоохоронців, працівників ЗМІ та журналістів.

Загалом, згідно з Василем Лемаком та Олександром Лемаком, законодавство України регулюючи питання меншин - гостро потребує вдосконалення, виходячи з міжнародних зобов'язань та потреби у взаємності, з урахуванням наявності законів про національні меншини в державах, де присутні українські громади [32, с. 9].

Що стосовно етнонаціональної політики, то на думку Лесі Корнат, в Україні відсутня послідовна та чітко скоординована етнонаціональна політика, спрямована на створення максимальних можливостей для задоволення потреб усіх суб'єктів етнонаціональних відносин [34]. Тому у законодавстві України відповідно до Моца О.О. необхідно ухвалити національні програми та закони про державну національну політику в Україні (або про державну політику України в галузі захисту прав меншин), про державну політику співвітчизників закордоном, мовами, про-національно-культурну автономію в Україні, а також посилити їх фінансовими та іншими матеріальними гарантіями [35, с. 23].

При формуванні такої політики необхідно визнати поліетнічність і полікультурність українського суспільства, прийняти за основу такі принципи, як громадянська єдність, загальна політика інтеграції країни в соціальному, етнічному, регіональному, правовому рівнях; вироблення чіткої державної політики протидії проявам дискримінації, боротьби з поширенням ідей ксенофобії, антисемітизму тощо. Потрібна зважена мовна політика, що дозволяє меншинам використовувати свої рідні мови, як у кримінальному та адміністративному, так і в цивільному судовому процесі (у разі, якщо не володіють українською мовою), та всебічного правового забезпечення статусу української мови, з урахуванням змісту заяви Венеціанської комісії (ВК) щодо того, щоб мовна проблема не стала джерелом міжетнічної напруги в Україні. На думку Венеціанської комісії, Закон про державну мову передбачає позитивні заходи щодо заохочення використання української мови як державної, але не гарантує баланс між зміцненням української та захистом мов нацменшин.

Необхідно також створити спеціальний механізм, відповідальний питання загального національного розвитку, міжнаціонального благополуччя, взаємодії етносів. У його обговоренні та

формуванні повинні безпосередньо брати участь національні громадські об'єднання - справжні представники громадянського суспільства, а не створені ззовні (незалежні демократичні та масові, а не нечисленні чи особисто-індивідуальні формальні організації, що прагнуть особистих вигод). Такий розгляд стосується й етнонаціональної політики. Важливе значення має і підвищення правової культури та правової свідомості прав людини як у громадян, так і у співробітників державних органів та посадових осіб.

Висновки. В результаті проведеного дослідження, можна підсумувати:

- Методи визначення правового статусу національних меншин, прийняті ООН, ОБСЄ та Радою Європи, багато в чому схожі. В основі кожного з них лежать індивідуальні та коллективні права меншин, а також гарантії та зобов'язання держав, спрямовані на забезпечення поваги та захисту цих прав та свобод. Міжнародні акти про захист меншин встановлюють юридичні зобов'язання держав без диференціації меншин на різні категорії.
- Повага до прав меншин є ключовою умовою підтримання миру та стабільності всередині держав та між ними. Принципи рівності та недискримінації, що забезпечуються додатковими юридичними гарантіями, є основою ефективного вирішення проблеми захисту меншин.
- Меншини багатонаціональних держав є невід'ємною частиною суспільства. Отже, збереження та розвиток культур меншин є важливою складовою загальнонаціонального культурного розвитку.
- Права меншин є невід'ємною складовою прав людини, отже вони є універсальними і не пов'язані з домінуючим чи недомінуючим становищем меншини в державі. Недомінуючий стан меншини завжди передбачає потенційну можливість утиску їхніх прав, які мають бути достатньо захищені незалежно від їх чисельності - меншості чи більшості. Домінування однієї частини населення зазвичай виявляється у державному та суспільному житті держави. Забезпечення прав меншин є важливим показником дотримання прав людини.
- У будь-якому суспільстві належне врегулювання міжетнічних проблем відповідає інтересам не лише меншини, а й самої держави та соціальної групи, яка становить більшість.
- Ефективний захист прав меншин вимагає, щоб вони і юридично, і фактично перебували в тому ж положенні, що й більшість населення, але така рівність може бути досягнута лише за допомогою додаткових заходів захисту державами.
- Сучасне міжнародне право не визнає правосуб'єктності меншин у міжнародних відносинах, хоча індивіди у багатьох випадках є суб'єктами міжнародного права. Держави зобов'язані гарантувати всім громадянам рівні можливості для участі в економічному, соціальному, культурному та політичному житті суспільства. Захист прав меншин та забезпечення їхньої участі в управлінні державного та суспільного життя сприяє їх інтеграції в суспільстві.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Minority Rights: International Standardsand Guidelines for their Implementation, UN Office of the High Commissioner for Human Rights (OHCHR), New York and Geneva, 2010, 48 p.
2. Lemer N., Group Rights and Discrimination in International Law. Series International studies in human rights; v. 77. Martinus Nijhoff Publishers, 2003, 196 p.
3. UNHCR Logo Minorities and indigenous peoples. Last updated: 30 January 2024. URL: https://emergency.unhcr.org/protection/persons-risk/minorities-and-indigenous-peoples.
4. «Guidance note of the secretary General on racial discrimination and protection of minorities» – United Nations, November 2014, pp. 12–23.
5. UN Doc E/CN.4/Sub.2/1992/37, July 1, 1992.
6. Gerber, Minderheitenprobleme. Berlin, 1927. N.Itoj.w., 62 p.
7. UN Doc E/CN.4/Sub.2/1985/31, May 14, 1985.
8. Tomuschat, Christian. "Protection of Minorities under Article 27 of the International Covenant on Civil and Political Rights" in Satish Chandra, ed, Minorities in National and International Laws, New Delhi, Deep & Deep Publications, 1985, 376 p.
9. Turk D., Norms and institutions within the UN system relevant to minority issues. *Conference paper № 5*. – Colombo, 6–10 November, 1988, pp. 1–29.
10. Veiter, T.H. Commentary on the concept of national minorities. Revue des droits de l'homme (Paris)Vol. VII .1974, pp. 273–290.

11. Сенюшкіна Т. Права національних меншин та етнічні конфлікти, *Вісник Української Академії державного управління*, 2003. – № 1, с. 120–129.
12. Права меншин: міжнародні стандарти та посібник з їх дотримання (HR/PUB/10/3) // E/CN.4/Sub.2/384/Rev.1, пункт 568.
13. Рамкова конвенція про захист національних меншин. Страсбург, 1 лютого 1995 року.
14. Reaume Denise G. The Group Right to Linguistic Security: Whose Rights, What Duties, in Judith Baker,(ed) .Group Rights, University of Toronto Press, 1994, pp. 118–141.
15. The International Court of Justice Advisory Opinion on Western Sahara of 16 October 1975, 59 p.
16. Modeen T. The International Protection of National Minorities in Europe, Abo Akademi, 1969, 182 p.
17. James Fawcett Intervention to Protect Minorities | Minorities: A Question of Human Rights First edition 1984, Reprinted 1986, pp. 69–78.
18. R.S.Bhalla, "The Right of Self-Determination in International Law", in W. Twining (ed.) Issues of Self-Determination , Aberdeen University Press, 1989, pp. 91–101.
19. Thornberry P. Self-Determination, Minorities, Human Rights: A Review of International Instruments International and Comparative Law Quarterly.Cambridge University Press: 1989, vol.38-Issue 4 – October, pp. 867–889.
20. Декларація про расу та расові забобони. (Прийнята Генеральною конференцією ООН з питань освіти, науки та культури на її двадцятій сесії 27 листопада 1978 року).
21. Connor Walker, A nation is nation, is a state, is an ethnic group, Press: Oxford university, 1994, 392 p.
22. U.N. Economic and Social Council [ECOSOC], Commission on Human Rights, Sub-Commission on the Promotion and Protection of Human Rights. Working Paper on the Relationship and Distinction between the Rights of Persons Belonging to Minorities and those of Indigenous Peoples.
23. UN Doc E/CN.4/Sub.2/2000/l0, July 19, 2000.
24. UN Doc E/CN.4/Sub.2/384/Rev.1., September 2, 1979.
25. Study on the rights of persons belonging to ethnic, religious and linguistic minorities / by Francesco Capotorti, Special Rapporteur of the Sub-Commission on Prevention of Discrimination and Protection of Minorities. Geneva : UN, 1979. vii, 114 p.
26. Keller P., Rethinking Ethnic And Cultural Rights in Europe, *Oxford Journal of Legal Studies.* Vol. 18. 1998. No. 1, pp. 29–59.
27. Kym-licka W. Ethnocultural Diversity in a Liberal State: Making Sense of the Canadian Model(s) // Belonging?: Diversity, Recognition and Shared Citizenship in Canada / Ed. by K. Banting, Th. Courch-ene, L. Seidle. Montreal: Institute for Research on Public Policy, 2007, pp. 39–86.
28. Lauri Antero Hannikainen, Nordic Journal of International Law. Volume 66, issue number 1, pp. 1–71.
29. Mc Garry J., O'Leary B., Simeon R. Integration or Accommodation? The Enduring Debate in Conflict Regulation, Constitutional Design For Divided Societies: Integration or Accommodation?, Ed. by S. Choudhry. Oxford; New York: Oxford University Press, 2008, pp. 41–88.
30. *Люблянські рекомендації щодо інтеграції різноманітних товариств листопад* 2012 р., 71 с.
31. Підковенко Т.О. Права національних меншин і громадян УНР за часів Української Центральної Ради , *Університетські наукові записки*. – 2006. № 2 (18), с. 35–40.
32. Лемак В., Лемак О., Законодавство про національні меншини в Україні: питання вдосконалення, *ВІСНИК 73 Центральної виборчої комісії* № 1 (28) 2014 р., с. 70–73.
33. Котигоренко В.О., Панчук М.І.,Проблеми термінології законодавства, що регулює етнонаціональні відносини в Україні, *Український соціум*, 2020, № 1 (72), с. 9–46.
34. Корнат Леся, Етнонаціональна політика України: проблеми та перспективи реалізації, *Вісник Львівського університету*. Серія філос.-політолог. студії. 2021. Випуск 38, с. 177–184.
35. Моца А.А. Роль громадянськогосуспільства у формуванні державної етнонаціональної політики єдності в Україні: правові засади, *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія: Право. 2022. Вип. 68, с. 19–24.

РОЗДІЛ 12. ФІЛОСОФІЯ ПРАВА

УДК 2-742:165.12-027.542
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.4.38

УКРАЇНСЬКА НАЦІОНАЛЬНА ІДЕНТИЧНІСТЬ І ПРАВОВА КУЛЬТУРА

Трубчанінов К. С.,
аспірант,
Національний університет
«Києво-Могилянська академія»
ORCID: 0009-0004-4113-7668
e-mail: kostiantyn.trubchaninov@ukma.edu.ua

Трубчанінов К.С. Українська національна ідентичність і правова культура.
Запровадження законодавчого регулювання суспільних відносин у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності обумовлює актуальність наукових досліджень політико-державницьких і правових аспектів української національної ідентичності. Так, для виконання основного завдання цього напряму державної політики України з усунення впливу держави-агресора в інформаційній, освітній і культурній сферах потрібно дослідити вплив російської (московської, російсько-імперської, радянської) правової культури на формування сучасної української національної ідентичності, яка ґрунтується на європейських правових цінностях верховенства права та прав і свобод людини.

За результатами дослідження встановлено, що історичний досвід понад трьохсотрічного перебування українських етнічних земель переважно під владою Московського царства, Російської імперії та Радянського Союзу згубно вплинув на розвиток української національної правової культури, зокрема кристалізував в українській правовій ментальності правовий нігілізм, який проявляється і досі у змістах вищої юридичної освіти та правової підготовки неюридичних кадрів публічної служби (наприклад, військовослужбовців Збройних Сил України й інших утворених відповідно до законів України військових формувань, а також правоохоронних органів спеціального призначення), юридичній практиці тощо.

Зроблено висновок, що збереження державної незалежності, відновлення державного суверенітету та територіальної цілісності України у межах міжнародно визнаних кордонів потребує усунення впливу правової культури російської державності у різних ітераціях на національну правову систему України. З цією метою запропоновано впровадити низку заходів з підвищення загального рівня правової культури українства (наприклад, заміщення засобами правопросвітництва у суспільній правосвідомості, професійній правосвідомості правництва, компетентній правосвідомості публічних службовців пережитків російської ґенези на цінності, закладені в основу правової державності України).

Ключові слова: українська національна ідентичність, право, держава, верховенство права, права людини, правова культура, правова ментальність, правосвідомість, правові цінності, правовий нігілізм.

Trubchaninov K.S. Ukrainian national identity and legal culture.
The introduction of legislative regulation in the sphere of strengthening Ukrainian national and civic identity determines the topicality of scholarly research into the political, state and legal aspects of Ukrainian national identity. Thus, to fulfill one of the main tasks of Ukraine's state policy in this area of eliminating the influence of the aggressor state in informational, educational, and cultural spheres of Ukraine, it is necessary to investigate the influence of Russian legal culture on the formation of contemporary Ukrainian national identity, which is grounded on the European values such as rule of law and respect for human dignity and human rights and freedoms.

The results of the research demonstrate that the historical experience of over three-hundred years of Ukrainian ethnic territories being governed by the Tsardom of Moscow, the Russian Empire and the Soviet Union have had negative effects on development of Ukrainian national legal culture. Especially legal nihilism has been crystallized in Ukrainian legal mentality, which is still manifested in the content of higher legal education and legal training of public officials (e. g., military servicemen of the Armed Forces of Ukraine, National Guard of Ukraine, State Border Guard Service of Ukraine, Security Service of Ukraine etc.), and legal practice.

It is concluded that preserving state independence, restoring state sovereignty and territorial integrity of Ukraine within internationally recognized borders requires eliminating the influence of the legal culture of Russian statehood in various forms on the national legal system of Ukraine. To this end, it is suggested to implement measures to increase the overall level of legal culture of contemporary Ukrainian society (e. g., identify the remnants of Russian genesis in societal legal consciousness, professional legal consciousness of lawyers and competent legal consciousness of public officials and replace them by means of legal education with European values, which lay in foundations of Ukraine's legal order, improve efficiency of human rights' protection).

Key words: Ukrainian national identity, law, state, rule of law, human rights, legal culture, legal mentality, legal consciousness, legal values, legal nihilism.

Постановка проблеми. 1 січня 2023 року набрав чинності Закон України «Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності» (Закон № 2834-IX), у статті 4(1) якого визначено мету: «досягнення єдності в українському суспільстві шляхом подолання суперечностей соціокультурного, мовного, регіонального характеру на основі європейського та євроатлантичного курсу, забезпечення дотримання конституційних гарантій прав і свобод людини і громадянина» [1]. В умовах агресії Російської Федерації (РФ) проти України ухвалення закону з такою метою видається закономірним, адже війна на виснаження як загострює протиріччя, наявні всередині будь-якого суспільства на момент початку збройного конфлікту, так і породжує нові, від здатності держави сприяти розв'язанню яких залежить, наскільки протиборчим сторонам вдасться досягти поставлених цілей. Звісно, протиріччя, наявні всередині саме українського суспільства, не обмежуються лише згаданими у процитованій нормі, проте саме згадані протиріччя слугують виправданням політики, спрямованої на порушення територіальної цілісності та (або) ліквідацію державної незалежності України, яку РФ проводить із 1991 року. З огляду на ці обставини, дослідження праводержавницьких аспектів української національної ідентичності стає актуальним напрямом правничих досліджень.

Зокрема слід оцінити характер і ступінь впливу на формування сучасної української національної правокультурної ідентичності історичного досвіду понад трьохсотлітнього перебування українських етнічних земель під владою Росії (Московського царства, Російської імперії, Радянського Союзу і т. д. і т. п.).

Мета дослідження – з'ясувати, як саме правові культури різних ітерацій російської держави вплинули на ґенезу української національної ідентичності.

Стан опрацювання проблематики характеризується різноманіттям наукових спеціальностей, представники яких проводили правничі дослідження проблем ідентичності, типів правосвідомості, закладених в основу методології цих досліджень, досліджуваних видів ідентичності, дослідницьких завдань та ін. Так, конституціоналісти Ю.Г. Барабаш, Г.В. Берченко, О.М. Бориславська, Т.З. Герасимів, В.В. Давидюк, Г.В. Довгань, І.В. Звоздецька, В.Б. Ковальчук, В.П. Колісник, Л.І. Летнянчин, Є.О. Львова, О.Ю. Никорак, М.В. Савчин, С.Г. Серьогіна, Т.М. Слінько, Є.В. Ткаченко, О.В. Щербанюк вивчали конституційну ідентичність, тоді як теоретики та філософи права О.М. Биков, Л.Я. Гудим, І.М. Жаровська, М.І. Козюбра, О.В. Парута, А.С. Романова – деякі інші види ідентичностей. Але ґенеза української національної ідентичності так і залишається малодослідженою у загальнотеоретичному праводержавознавстві.

Ґенеза української національної ідентичності пов'язана з правом через поняття правової культури, правової ментальності (правового менталітету), правосвідомості та ін., які, зокрема й в аспекті понятійного співвідношення, досліджували: правової культури – О.С. Дьоміна, В.В. Завальнюк, В.О. Качур, Н.Ю. Коваленко, О.М. Литвинов, Ю.П. Лобода, В.С. Ломака, Л.О. Макаренко, О.М. Макеєва, О.В. Минькович-Слободяник, Н.М. Оніщенко, Е.В. Позняк, А.А. Савченко, Р.А. Сербин, С.М. Скуріхін, М.В. Суходоля, Р.Я. Шай, І.В. Яковюк; правосвідомості – Н.І. Бровко,

М.А. Бурдоносова, С.О. Гладкий, Д.О. Єрмоленко, С.Г. Ковальова, Т.В. Міхайліна, М.В. Пампура, О.Є. Проць, М.Є. Черкас; правової ментальності (правового менталітету) – В.А. Довганич, А.О. Іванов, В.С. Кобко-Одарій, І.М. Коваль, Є.Д. Копельців-Левицька, В.А. Павловська-Кравчук, Є.О. Харитонов, О.І. Харитонова та інші правники.

Виклад основного матеріалу. Статтею 4(2)(4) Закону № 2834-IX одним із завдань державної політики в ідентичнісній сфері визначено: «усунення впливу держави-агресора (держави-окупанта) в інформаційній, освітній, культурній сферах України» [1]. Застосування системного способу юридичного тлумачення щодо норм Закону № 2834-IX дозволяє виснувати, що виконання цього завдання передбачає вжиття певних заходів і тими суб'єктами, яких не наділено жодними владними повноваженнями, зокрема проведення вченими наукових досліджень, результати яких стануть підґрунтям для формування та реалізації адекватної викликам сучасності (війні, геноциду української нації та ін.) державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності.

Особливо це стосується праводержавознавців, адже на відміну від інших напрямів соціогуманітарних досліджень правничі дослідження переслідують мету одержання практично значимих результатів у вигляді пропозицій щодо удосконалення механізму правового регулювання досліджуваних правовідносин. І навіть якщо такі пропозиції не впроваджуються у національне законодавство та (або) нормозастосовну практику уповноваженими суб'єктами публічної влади, ідеї правництва щодо справедливого розв'язання гостро соціальних проблем стають частиною правової доктрини, надбання правової культури суспільства, впливають як на правосвідомість, так і на юридично значущу поведінку людини.

В українському контексті це означає, що поширення ідей російської ґенези (навіть якщо такі й не містять жодного антиукраїнського змісту) шкодитиме національній правовій системі України. Важливо, що йдеться навіть не так про послуговування у правничих дослідженнях напрацюваннями колег із РФ, як про підходи у юридичній практиці, витоки яких сягають століть бездержавності, коли у правовій ментальності українського етносу кристалізувався правовий нігілізм.

Так, професор М.І. Козюбра (1937–2025) писав, що: «Суттєвий відбиток на формуванні правонігілістичної ментальності багатьох українців наклало також тривале перебування переважної частини України у складі "тюрми народів" – Російської імперії, а потім <…> тоталітарного Радянського Союзу, в якому <…> до права і закону ставилися доволі утилітарно чи навіть скептично» [2, с. 214].

І хоча витоки правового нігілізму в українській правовій ментальності професор пов'язував переважно зі східнохристиянським, православним впливом на розвиток української національної правової культури (зокрема, в епоху Русі) та порівняною слабкістю ліберальної, юснатуралістської традицій в українській правничій думці, саме в період бездержавності філософія права в Україні стагнує [2, с. 77–93]. Брак філософсько-правового осмислення болів українства минулого породив в тогочасному українському правничому дискурсі вакуум, заповнений чужорідними наративами, на основі яких почасти й дотепер формуються зміст юридичної освіти та правової підготовки неюридичних кадрів публічної служби. Вкупі з певними рисами української правової ментальності, сформованими під впливом входження української етнічної території до складу іноземних держав (як-от непотизмом, радикальним індивідуалізмом, зневагою до держави і законів) [3, с. 17], правові цінності, привнесені з інших правових культур (зокрема тієї правової культури, сучасний ареал якої знаходиться у межах державних кордонів РФ і Республіки Білорусь, і домінування якої в Україні не завершилося навіть після відновлення державної незалежності) та глибоко закладені у процесі набуття юридичних знань у правосвідомість юристів і публічних службовців, створюють ризик неефективності правового регулювання. Зазначимо, що ми, як і М.І. Козюбра [2, с. 408-409], розрізняємо правові та правозабезпечені цінності.

За такого підходу під власне правовими цінностями розуміють: «сукупність соціально-правових явищ, положень, юридичних абстракцій і техніко-юридичних засобів, способів і механізмів[,] <…> завдяки яким здійснюється правове регулювання[:] <…> нормативні й індивідуальні юридичні акти, юридичні норми і принципи права, правові інститути і юридичні процедури, юридичні конструкції[,] <…> правові аксіоми і правові презумпції, преюдиції та юридичні фікції тощо» [2, с. 409-410]. Для цілей цього дослідження значення розрізнення правових і правозабезпечених цінностей полягає у тому, що як носій правових цінностей правової культури, насадженої у минулому поневолювачами, може одночасно обстоювати правозабезпечені цінності автохтонної спільноти, так і носій правових цінностей визволеної нації – інтереси колишніх гнобителів.

Загроза неефективності правового регулювання, пов'язана з іноземними правокультурними впливами на правосвідомість українського суспільства, проявляється у потенційних конфліктах правових і правозабезпечених цінностей, що можуть виникати у правосвідомості людини при ухваленні рішень щодо вибору певних варіантів юридично значущої поведінки в умовах воєнного стану.

Наприклад, щодо ролі конституційних цінностей у механізмі забезпечення реалізації Конституції України В.М. Венгер вказує, що: «основним [аргументом] має бути переважання інструментів доброчесної, свідомої, етичної, моральної поведінки суб'єктів правовідносин, коли конституційні цінності та принципи спрямовують діяльність усіх суб'єктів у національній правовій системі» [4, с. 26]. Проте система конституційних цінностей охоплює і правові, і правозабезпечені цінності. Так, до базових конституційних цінностей Ю.Б. Ключковський відніс три цінності, захищені статтею 157(1) Конституції України, а саме: незалежність і територіальну цілісність України, права і свободи людини та громадянина [5, с. 101]. З цих цінностей до власне правових належить лише одна (права і свободи людини та громадянина), тоді як інші дві (незалежність і територіальна цілісність України) – до правозабезпечених (а якщо конкретно, то політичних [2, с. 408]), цінностей. Як правозабезпечені класифікуються й інші конституційні цінності: європейська та євроатлантична інтеграція України, унітарний державний устрій, народовладдя, українська мова (підкреслимо, що як правозабезпечену цінність ми класифікуємо саме українську мову як ознаку, яка вирізняє українську націю, тоді як правовий статус української мови як єдиної державної мови в Україні, який Конституційний Суд України визнав засадничою конституційною цінністю [6], слід класифікувати окремо як цінність правову, а не правозабезпечену) тощо.

Тобто з перспективи конституціоналістики у юридично значущій поведінці людина має керуватися водночас і правовими, і правозабезпеченими цінностями. Проте під час війни, коли, як зазначає О.В. Цельєв, загострюються закладені на рівні сутнісних основ суперечності між правом і державою (інакше кажучи, суперечності між справедливістю та владою) [7, с. 96-97], ці цінності дисонують, і людина мусить обирати, яким цінностям надати перевагу у конкретній ситуації.

Гостроти цьому конфлікту додає і те, що як правові, так і правозабезпечені цінності становлять основу сучасної української національної ідентичності. Так, на підтвердження цієї тези свідчить як виражена у меті, визначеній статтею 4(1) Закону № 2834-IX, переконаність законодавця у можливості згуртувати довкола правозабезпечених цінностей європейської і євроатлантичної інтеграції, а також правових цінностей прав і свобод людини українське суспільство, так і згадка серед переліку ознак української нації, наведеному у нормативному визначенні терміну «українська національна ідентичність», вміщеному у статті 1(1)(17) цього Закону, комплексу духовно-культурних цінностей, у якості прикладів яких наведено лише українську мову та народні традиції [1], та до яких вочевидь також відносяться й інші конституційні цінності, зокрема і принцип верховенства права як метапринцип національної правової системи України, на якому ми акцентуємо з двох причин. По-перше, конституційне закріплення цього принципу засвідчує, що правові культури іноземних держав, під владою яких у різні історичні періоди знаходилися окремі частини сучасної державної території України (наприклад, держав-правопопередниць держав-членів Європейського Союзу й Організації Північноатлантичного договору, з якими межує Україна: Республіки Польща, Словацької Республіки, Угорщини, Румунії), не впливали виключно негативно, а тому шлях до забезпечення ефективності правового регулювання, як вказував М.І. Козюбра, лежить не так через пошуки української «автохтонної традиційної правової культури», як через утвердження європейських правових цінностей [8, с. 4–6]. По-друге, війна позначається на стані дотримання верховенства права, зокрема в аспектах законності, юридичної визначеності та пропорційності [7, с. 98, 102], що знижує волю Українського народу до спротиву агресії РФ.

Так, у воєнний час українське суспільство вкрай болісно реагує на випадки ймовірних порушень прав людини, допущених органами військового управління при проведенні призову резервістів і військовозобов'язаних на військову службу під час мобілізації, на особливий період, проходженні громадянами України військової служби тощо, деякі з яких демонструють негативні наслідки впливу пережитків ворожої правової культури на правосвідомість публічних службовців.

Щоб уникнути спекуляцій, на підтвердження сказаного наведемо приклад судового рішення, яке набрало законної сили, в адміністративній справі про визнання протиправним і скасування наказу начальника територіального центру комплектування та соціальної підтримки (ТЦК та СП) про призов позивача на військову службу під час мобілізації, зобов'язання військової частини

звільнити позивача від проходження військової служби та стягнення з ТЦК та СП відшкодування моральної шкоди, завданої позивачу, ухваленого після винесення постанови Верховного Суду від 5 лютого 2025 року у справі № 160/2592/23 [9].

Так, у справі № 160/2592/23 військовослужбовець Збройних Сил України (ЗСУ) майже за рік по тому, як був призваний, подав до суду позов, у якому просив визнати дії ТЦК та СП щодо призову на військову службу під час мобілізації протиправними та зобов'язати військову частину ухвалити рішення про звільнення з військової служби. Позовні вимоги обґрунтовувалися тим, що при проведенні призову не було проведено медичного огляду позивача, чим порушувалася процедура, встановлена законодавством. Суд першої інстанції позовні вимоги задовольнив, тоді як суд апеляційної інстанції апеляційну скаргу військової частини на рішення суду першої інстанції залишив без задоволення, а саме рішення – без змін. Зрештою, суд касаційної інстанції частково задовольнив касаційну скаргу військової частини, оскаржувані судові рішення в частині зобов'язання скаржника звільнити позивача з військової служби – скасував і ухвалив нове рішення, яким у задоволенні позову в цій частині – відмовив. Мотивував це рішення Верховний Суд, зокрема і тим, що: «процедура призову військовозобов'язаного на військову службу під час мобілізації є незворотною, <…> а визнання процедури призову протиправною не спричинює відновлення попереднього становища особи, призваної на військову службу» [9].

І якщо в контексті саме цієї справи таке рішення виглядає справедливим, то подібне рішення у контексті справи № 520/22722/24, у якій позивача, якому було надано відстрочку від призову на військову службу під час мобілізації, спершу було незаконно «затримано» та доставлено до ТЦК та СП, а після – мобілізовано, і у якій суд послався на цей висновок Верховного Суду – ні [10].

Звісно, судових рішень, які набрали законної сили, і у яких зафіксовано факти порушень ТЦК та СП права на належну правову процедуру щодо осіб, призваних на військову службу, у Єдиному державному реєстрі судових рішень оприлюднено більше, проте огляд судової практики в адміністративних справах, у яких оскаржуються дії й індивідуальні акти органів військового управління, виходитиме за межі цього дослідження. Наведений приклад демонструє вплив пережитків російської (російсько-імперської, радянської) правової культури на правосвідомість і юридично значущу поведінку військовослужбовців, а відтак і на стан захисту прав і свобод людини в Україні в умовах воєнного стану.

На нашу думку, особистісне та професійне становлення у зрадянщеному правокультурному середовищі (зокрема, під час навчання у військових вищих навчальних закладах із морально застарілими програмами правової підготовки) призвело до формування у багатьох військовослужбовців правосвідомості, у якій правозабезпечені цінності, у захисті яких і полягає завдання військової служби (наприклад, суверенітет, територіальна цілісність і недоторканість держави, державна безпека, непорушність державного кордону), ніяк не збалансовуються правовими цінностями. Так, С.М. Скуріхін встановив на основі результатів конкретно-соціологічного дослідження правової культури офіцерського складу ЗСУ, що загальний рівень правової культури українського офіцерства занизький: 27% респондентів мають низький рівень правової культури; 68% – середній; і лише 5% – високий. Серед офіцерів із середнім рівнем правової культури виявився поширеним (~30%) правовий акциденталізм (або, інакше кажучи, схильність до конформістської поведінки). Окрім занизького загального рівня, правову культуру військовослужбовців офіцерського складу ЗСУ характеризують також: погане знання законодавства; протиставлення закону та справедливості; брак поваги до закону; відчуття безсилля перед сваволею вищого командування; ухвалення рішень переважно на основі наказів старших начальників та (або) власних уявлень про справедливість, але аж ніяк не норм чинного законодавства; толерантність до корупції; байдуже ставлення до вчинюваних правопорушень і намагань винуватців уникнути юридичної відповідальності тощо [11, с. 283–286].

На жаль, ці спостереження не лише залишаються актуальними й сьогодні, але із певними застереженнями характеризують сучасний стан правової культури й інших категорій військовослужбовців Сил оборони України. Проте в Україні як державі, проголошеній правовою, ситуацію, коли публічні службовці, наділені повноваженнями у разі потреби застосовувати насильство, мають низький рівень правової культури і керуються у службовій діяльності принципами іншими, аніж принципи верховенства права, поваги до людської гідності, прав і свобод людини, ми вважаємо категорично неприйнятною, особливо в умовах війни проти ворога, якого М.І. Козюбра характеризував не інакше як «антипод права» [2, с. 214].

Висновки. Відстояти державність, відновити державний суверенітет і територіальну цілісність України у міжнародно визнаних кордонах неможливо як без забезпечення потреб ЗСУ та інших військових формувань, переведених на організацію та штати воєнного часу, у комплектуванні особовим складом, так і без забезпечення захисту конституційних прав і свобод громадян України від порушень суб'єктами публічної влади, які знижують волю Українського народу до спротиву агресії РФ. Подолання цього протиріччя потребує участі правників у виконанні основного завдання державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності з усунення впливу держави-агресора в інформаційній, освітній, культурній сферах України. У сфері правової культури це протиріччя набуває характеру конфлікту у правосвідомості людини правових і правозабезпечених цінностей, для запобігання якому варто: забезпечити дотримання прав і свобод людини суб'єктами публічної влади навіть в умовах воєнного стану; викорінити із української суспільної правосвідомості пережитки російської правової культури; утвердити за допомогою правопросвіти у компетентній правосвідомості неюридичних кадрів публічної служби (зокрема, військовослужбовців) європейські цінності верховенства права та прав людини.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності: Закон України від 13.12.2022 № 2834-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2834-20#Text (дата звернення: 02.05.2025).
2. Козюбра М.І. Практична філософія права: монографія. Київ: «Дух і Літера», 2024. 496 с.
3. Іванов А.О. Українська правова ментальність: підходи до визначення. Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки. 2023. Том 12. С. 13–22.
4. Венгер В.М. Пряма дія Конституції та конституційних норм: теоретичний аспект. Застосування судами Конституції України: доктрина і практика. Київ: ВАІТЕ, 2022. С. 20–38.
5. Ключковський Ю.Б. Референдум у системі державного режиму представницької демократії. *Право України.* 2019. № 10. С. 95–112.
6. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 51 народного депутата України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної» від 14.07.2021 № 1-р/2021 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v001p710-21#Text (дата звернення: 18.05.2025).
7. Цельєв О.В. Суперечності між державою і правом та верховенство права в умовах воєнного стану (на прикладі місцевого самоврядування). Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки. 2024. Том 14. С. 96–105.
8. Козюбра М.І. Дихотомія букви і духу права: виникнення проблеми, її аспекти та напрями вирішення. Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки. 2008. Том 77. С. 3–8.
9. Постанова Верховного Суду від 05.02.2025. Справа № 160/2592/23. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/124951202 (дата звернення: 19.05.2025).
10. Постанова Другого апеляційного адміністративного суду від 02.04.2025. Справа № 520/22722/24. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/126305415 (дата звернення: 19.06.2025).
11. Скуріхін С.М. Рівні правової культури офіцерського складу Збройних Сил України (за результатами конкретно-соціологічного дослідження). *Актуальні проблеми держави і права*. 2012. Випуск 67. С. 280–287.

УДК 342.7
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.4.39

МОДЕРНІ ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ КЛАСИФІКАЦІЇ МОВ І МОВНИХ ПРАВ У ЗАРУБІЖНОМУ ДИСКУРСІ: ДОСВІД ДЛЯ УКРАЇНИ

Туряниця В.В.,
кандидатка юридичних наук, доцентка,
доцентка кафедри теорії та історії держави і права
юридичного факультету
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
ORCID: 0009-0000-9791-3428

Туряниця В.В. Модерні філософсько-правові засади класифікації мов і мовних прав у зарубіжному дискурсі: досвід для України.

Науковиця проаналізувала класифікацію мов вченими зарубіжжя – філософами, правниками, мовознавцями в галузі мовних прав, як проблеми актуальної, що часто спричиняє конфлікти в суспільстві, державі та на міждержавному рівні, а також є причиною воєн.

Дослідниця даної проблеми акцентує: мова, мовні права, їх статус та реалізація були і залишаються надзвичайно актуальними в наш політико турбулентний час з його непередбачуваними глобалізаційними процесами та трансформаціями в системі координат національного і міжнародного права на принципах демократії та верховенства права.

Правознавиця зауважує, що мова – це тонка субстанція найделікатніша і болюча проблема буття людини. Статус мови призводить не тільки до мовно-політичних і правових конфліктів, а й до війн – громадянських та міжнародних. Підтвердженням є повномасштабна війна проти України, розпочата Російською Федерацією.

Авторка наголошує про необхідність застосування міжнародного досвіду у вирішенні даної проблеми в полінаціональних, посттоталітарних державах на засадах права, зокрема, класифікації статусу мов і мовних прав, що випливають на основі модерних філософсько-правових засад у зарубіжному дискурсі.

Зосередивши свою увагу на класифікації, статусі мов і відповідно до них мовних прав, дослідниця робить висновок про необхідність усвідомлення і вироблення нового розуміння даного феномену, можливості уникнення конфліктів при переформатуванні поглядів держав в інтересах суспільств, держав і міждержавних відносин з урахуванням стану і перманентності видозмін у світі, науково-теоретичного набутку висновків і рекомендацій філософсько-правової думки сучасності, практичної реалізації на рівні національного законодавства з урахуванням базового міжнародного права з метою його подальшого вдосконалення. Це і є тими теоретико-методологічними і практичними засадами необхідності вирішення загально-людської проблеми з метою подальшого уникнення конфліктів і воєн та спільним усвідомленням важливості даної проблеми.

Зробивши аналіз даної проблеми, окресливши та охарактеризувавши позиції вчених зарубіжжя, дослідниця робить висновки щодо практичного використання досвіду та теоретико-методологічних напрацювань в Україні та пострадянських країнах, що стали на шлях демократії та правового розвитку.

Ключові слова: мова, класифікація, статус, мовні права, критерії, філософсько-правові засади, вдосконалення, досвід, практична реалізація.

Turyanytsya V.V. Modern philosophical and legal principles of the classification of languages and language rights in foreign discourse: experience for Ukraine.

The scholar analyzed the classification of languages by foreign scholars - philosophers, lawyers, linguists in the field of language rights - as a topical issue that often causes conflicts in society, the state and at the interstate level, and is also the cause of wars.

The researcher of this problem emphasizes that language, language rights, their status and implementation have been and remain extremely relevant in our politically turbulent times with its unpredictable globalization processes and transformations in the coordinate system of national and international law based on the principles of democracy and the rule of law.

The jurist notes that language is a delicate substance, the most delicate and painful problem of human existence. The status of language leads not only to linguistic, political, and legal conflicts, but also to civil and international wars. The full-scale war against Ukraine waged by the Russian Federation is a proof of this.

The author emphasizes the need to apply international experience in solving this problem in multinational, post-totalitarian states on the basis of law, in particular, the classification of the status of languages and language rights arising from modern philosophical and legal principles in foreign discourse.

Focusing on the classification, status of languages and, accordingly, language rights, the researcher concludes that it is necessary to realize and develop a new understanding of this phenomenon, the possibility of avoiding conflicts when reformatting the views of States in the interests of societies, States and interstate relations, taking into account the state and permanence of changes in the world, scientific and theoretical acquisition of conclusions and recommendations of philosophical and legal thought of our time, practical implementation at the level of national legislation, taking into account the basic international law. These are the theoretical, methodological and practical foundations of the need to address the universal human problem with a view to further avoiding conflicts and wars and a common awareness of the importance of this problem.

Having analyzed this problem, outlined and characterized the positions of foreign scholars, the researcher draws conclusions regarding the practical use of experience and theoretical and methodological developments in Ukraine and post-Soviet countries which have embarked on the path of democracy and legal development.

Key words: language, classification, status, language rights, criteria, philosophical and legal principles, improvement, experience, practical implementation.

Актуальність теми, постановка проблеми дослідження та їх теоретико-практичне значення. Та чи інша мова – надбання певного народу. Вона засвідчує його історію, ментальність і культуру. У той же час це є ідентифікатор приналежності людини до відповідної нації, засіб консолідації групи, суспільства, народу і невід'ємний чинник державотворення.

Мова – загальнолюдське явище. Функціонування мови будь-якого народу, тої чи іншої етнічної групи, національної меншини, спільноти залежить від багатьох факторів. Історії розвитку, свідомості її носіїв, приналежності або спорідненості до певної групи або мовної сім'ї, мовної політики в державі, диференціації мов та національного законодавства. До важливих факторів, як ми вже акцентували, відносяться сьогодні глобалізаційні процеси, спричинені політичною турбулентністю, непередбачуваними змінами та свідомим порушенням демократичних принципів і норм міжнародного права, бездієвістю міжнародного механізму захистку прав і свобод людини і громадянина, нації, держави [1].

Проблема функціонування тої чи іншої мови, її статусу особливо гостро проявляється в полінаціональних державах. Як засвідчує історія розвитку людської цивілізації, проблема мовних прав, як природних фундаментальних, була і залишається актуальною й сьогодні. Адже мова – це і доля народу, історична пам'ять, його мисленева діяльність. Без мови немає народу, немає нації. За словами відомого українського науковця І.Огієнка, мова є душею кожної національності, її найцінніший скарб. Спочатку у людей відбирають рідну мову, а потім зникає і сам народ і нація.

Сьогодні особливої актуальності набуває збереження мов, котрі знаходяться на грані відмирання. Про це засвідчує і наявне міжнародне законодавство, зокрема, «Європейська хартія регіональних або міноритарних мов». Цей правовий документ є відображенням мовної політики на європейському континенті з урахуванням принципів і правових норм, закріплених у «Міжнародному пакті про громадянські і політичні права» Організації Об'єднаних Націй та «Конвенції про захист прав людини і основоположних прав», прийнятою Радою Європи. Метою хартії, як зазначається в преамбулі, було усвідомлення необхідності захисту і підтримки регіональних мов або міноритарних у різних країнах та регіонах Європи, як важливого внеску у розбудову Європи, що ґрунтується на принципах демократії та культурного розмаїття в рамках національного суве-

ренітету та територіальної цілісності, беручи до уваги специфічні умови та історичні традиції в різних регіонах європейських держав [2].

Метою нашого дослідження став аналіз підходів зарубіжними науковцями – філософами, правознавцями та мовознавцями класифікації мов, їх статусу та функціонування на рівні мовного права як природнього фундаментального права людини і громадянина. Адже в комплексі – це є критерієм визначення мовних прав для людини і громадянина, національних меншин, мовних спільнот, корінних народів.

Виклад основного матеріалу. Враховуючи актуальність мовних прав у світі на даному етапі розвитку людства в системі координат національного і міжнародного права та набутого досвіду в часопросторі, як ми зауважували, дослідження науковців як вітчизняних, так і зарубіжних охоплюють великий спектр проблем мовних прав.

Комплексний підхід до аналізу даної проблеми має забезпечити чіткі спільні теоретико-методологічні засади, узагальнені та обґрунтовані рекомендації для втілення їх у практику, що зумовить утворення нового спільного змістового правового простору на рівні держави і наддержавних утворень та стане новою системою у конструкції мовних прав і розширення світогляду, комунікації в новоутворенні [3]. Адже мовні права є невід'ємні, вони є універсальним правом людини і необмежені територіально, що засвідчує право на визнання і гідність людини і громадянина.

В основу класифікації статусу мов, що функціонують у державі беруться критерії, які дають можливість нормативного закріплення та практичної реалізації принципу верховенства права. У цьому плані можна виділити три підходи науковців: формальний, матеріально-правовий та функціональний.

Характерною особливістю першого підходу є закріплення принципу верховенства права в цілому. Другий базується на принципі правової моралі: керується моральними уявленнями про відповідну правову систему, оцінюючи верховенство права з позицій досягнення ідеалу та відповідно його ефективного функціонування. Щодо третього, функціонального, він хоч і подібний до другого за сутністю, але головну увагу зосереджує на ефективності права і правової системи у виконанні своїх функцій і підтверджує дієвість правової доктрини та обґрунтованість теоретико-практичних підходів до вирішення проблеми.

Крім цього, всі підходи в поєднанні засвідчують про наявність правового плюралізму, що сприяє подальшому вдосконаленню мовних прав в правовій системі прав і свобод людини та громадянина з урахуванням зрілості суспільства відповідного типу держави, наявності політичної турбулентності глобалізаційних процесів та зумовлених ними змін, а також з намаганням утворення нової системи світопорядку.

Мова – це суспільне явище і одночасно система функціонування зі своїм правовим статусом, що забезпечує їхнім носіям мовних прав – прав природних фундаментальних. Вона функціонує, розвивається в тісній єдності зі своїми носіями та відображає диференціацію громадян країни та народу в цілому. Підходи до класифікації мов різні. Один із них – правова класифікація статусу мов. Суть її полягає в тому, яке місце в ієрархії мов вона займає, які функції виконує та має офіційний статус у конкретній юрисдикції.

З метою вдосконалення в полінаціональних країнах мовних прав і забезпечення прав її носіям, що є рушійною силою їх розвитку, враховуються внутрішні та зовнішні фактори мовної політики: режим управління та геополітичні зміни у світі, спричинені процесами глобалізації та трансформації. Ці фактори мають значний вплив і на правову класифікацію статусу мов, а саме: місце у ранзі мов і забезпечує їх статус і функціонування в суспільстві та державі.

Зауважимо, що на сьогодні однозначної класифікації правового статусу мов як на рівні національного, так і міжнародного, європейського права немає. В Україні вона базується на чинній Конституції та Законі України «Про забезпечення функціонування української мови як державної». Саме вони визначають статус і застосування української мови як офіційної, державної. Правовий статус інших мов та їх застосування регулюються відповідним законодавством України.

Офіційний рівень правового статусу мови визначається державою. Він може видозмінюватися під впливом різних факторів з метою актуалізації єдності прав і обов'язків, як це випливає з комплексного підходу до прав людини і громадянина взагалі. Особливо це характерно для пострадянського періоду, де іноземні мови, мови національних меншин, груп, мовних спільнот, регіональних, міноритарних та мови корінних народів набувають нові юрисдикції в сучасних політико-турбулентних умовах.

Основоположним критерієм для німецького вченого Г.Клосса при класифікації мов стала позиція держав до мов. У своїх публікаціях 1966–1971 років він звернув увагу на тенденцію нових підходів, що відображало суспільно-історичні умови, стан, настрої щодо сучасного ставлення мов та необхідності внесення змін у мовні права.

На сьогодні ця класифікація є найбільш реальною, сучасною, обґрунтованою, бо відображає світову тенденцію настроїв у постколоніальних республіках, а також усвідомленості на рівні держав необхідності нових підходів до мовних прав із врахуванням політики турбулентності у сьогоднішньому світі.

Саме на цій основі він здійснює класифікацію мов. Вона утворює систему з восьми складових.

На перше місце ставить міжнародну офіційну мову, виділяючи її офіційні різновиди – глобальна міжнародна, регіональна міжнародна та офіційні мови міждержавного договору. Друге місце посідає єдина загальнонаціональна державна, вона загальнодержавна, офіційна (українська в Україні, італійська, французька відповідно в Італії та Франції тощо). Дві загальнонаціональні державні мови, що мають однаковий статус і рівнозначно використовуються як загальнонаціональні державні (прикладом є арабська і французька в Марокко) займають в мовній ієрархії третю позицію).

Четверту позицію Г.Клосс відводить регіональній державній мові. Розкриваючи її суть, він наводить і приклади її функціонування. Це, за його характеристикою, єдина регіональна державна мова, що рівнозначно використовується із загальнонаціональною (загальнодержавною, державною мовою в межах території регіону в федеративній (Швейцарія, Бельгія, Канада) чи регіоналістській (Іспанія, Італія) державі або відносно рівнозначно використовувана у межах території регіону із загальнонаціональною державною мовою в унітарній державі (Франція). Ще одна характерна риса статусу даної мови – це державна мова, яка є одночасно основною і єдиною державною мовою в межах кордонів, що властива деяким кантонам Швейцарії.

До п'ятої ланки в даній класифікації віднесено мови, визнані, охоронювані та підтримувані державою мови народів, котрі історично проживають на території держави, але відмінні від загальнонаціональної або регіональної мови.

Мови (точніше допоміжні мовні системи) осіб із обмеженими комунікативно-лінгвістичними можливостями (тяжким порушенням мовлення, сліпих, глухих і глухонімих) та жестові мови (жестові системи комунікації), тактильні, тощо посіли шосте місце.

На сьомому опинилися мови із спеціально необумовленим статусом: «індиферентні» мови – мови мігрантів та штучні мови – есперанто та інші.

Завершують класифікацію мови, розвиток яких не заохочується або взагалі є мовою ворожнечі (російська в Україні та інших країнах) [4, 5, 6].

Особливу увагу науковців викликали диспути щодо класифікації мов – їх статусу та функціонування у «Європейській хартії регіональних або міноритарних» мов від 5 лстопада 1992 року (оригінальна офіційна назва European Charter for Regionalor Minorite Languages).

Зауважимо, що дана хартія, зокрема її переклад українською, ратифікація, правове трактування та реалізація, особливо на сході України, призвела до невтішних наслідків. Саме зарубіжні дослідники першими підняли болючі аспекти цієї проблеми з позицій права. За своєю метою хартія мала стати документом збереження мов, що знаходяться під загрозою існування, а в українському перекладі виявилася правовою підставою загрози українській мові як мові офіційної державної, стала інструментом політики до розпалювання міжнаціональної ворожнечі, що активно здійснювалися саме на цій основі.

Дослідниця з німецького університету Ю. Бестер-Дільгер виокремила суттєві недоліки правового документу, а саме: довільний переклад назви, інтерпретація наявних положень країнами, що ратифікували хартію. До інших недоліків, що мають важливе значення в правотворчості, віднесла нечіткість викладу суті понять «діалект», «міноритарна мова», «мова мігрантів» та відмінності між ними [7].

М.Мозер, мовознавець Віденського університету відзначив рихлість термінів, наявність відсутності чіткості у їх формулюванні, що стосується також і самої назви офіційного документа. Все це призвело до відповідних трактувань і дій країнами та поділило їх на два табори. Науковець зазначає, що скрупульозний аналіз основних статей дає підстави на висновок: відсутність конкретики в наявних основних поняттях [8].

Хочеться виокремити думку І.Больман, відомої французької дослідниці в галузі статусу мов, їх прав, що одним із важливих факторів спричинення війн у Європі є мова. Вона акцентує увагу

на диференціації груп меншин «справжніх» і «несправжніх», взявши за критерій мовну ознаку. Науковиця обстоює думку: справжні меншини є ті, що не мають за межами їхньої території проживання аналогічних за мовою груп. Сутність несправжніх полягає у їх відірваності від свого природного середовища [9].

Принагідно варто зауважити думку вітчизняного дослідника, директора Інституту мовознавства О.О.Потебні НАН України, Б.Ажнюка з приводу ідеології аналізованого правового документу. Він зазначає, що вона базується на принципі позитивної дискримінації – «affirmative action», посилаючись на ст. 7 ч. 2 хартії: запровадження спеціальних заходів на користь регіональних мов або мов меншин, що мають на меті досягнення рівності між тими, хто використовує ці мови і рештою населення розглядається як акт дискримінації стосовно осіб, які використовують поширеніші мови[10].

Сьогодні необхідно Україні, як багатонаціональній державі в боротьбі за свій суверенітет і збереження держави, проаналізувати недоліки хартії, виявити і усвідомити суть статей, імплементуючи їх в українське законодавство з метою виключення маніпуляцій окремими політиками і громадянами України. Адже мовні війни не зупинилися.

Зрушення в цьому напрямі засвідчують публікації попередніх років та цьогорічні, зокрема С. Савойської, В. Панібудьласка, О. Заболотної, А. Філатова та інших [11, 12].

Висновки. Зроблений аналіз дискурсу класифікації мов, їх суті, функціонування і збереження дає нам підстави зробити відповідні висновки, побажання та рекомендації, виокремити інтегральний теоретико-методологічний, законодавчий напрями на міжнародному, європейському та національному рівнях.

Наявна на сьогодні класифікація мов і їх статус мають характерні риси інноваційності, зумовлені перманентністю розвитку людської цивілізації, вдосконаленням права та його подальшу інтеграцію з філософією, соціологією, політологією, психологією та іншими науками. Все це в комплексі вимагало нових змін як на національному, так і міжнародному рівнях, а також об'єктивної необхідності відображення мовних прав у законодавчих базах цих рівнів.

Нормативно-правове закріплення та практична реалізація висновків наукових досліджень мають бути підпорядковані подальшому розвитку мовних прав із прагненням практичного вирішення потенційних конфліктів, що виникають сьогодні, стати превентивними нормами у їх зародженні.

Які б не були наявні на сьогодні класифікації мов і мовних прав, на наш погляд, в основі державотворчої нації її мова має посідати найвищий статус у суспільстві та державі як мова офіційна, державна, мова загальновживана, бо саме вона є одним із наріжних каменів у фундаменті забезпечення та ідентифікації своєї національності, державного суверенітету, консолідацією держави та її захисту від посягань ворогів.

Саме закріплення її правового статусу на рівні конституції держави, як одного з головних атрибутів, є ознакою правової держави та її подальшого розвитку в умовах сьогодення. До прав та обов'язків людини і громадянина має бути усвідомлене ставлення з врахуванням різного роду умов, явищ, подій, що є каталізатором регулювання мовних відносин у суспільстві, державі, на міжнародному рівні та внесення змін у мовне законодавство.

Український правник із світовим визнанням С.Головатий сьогодні ствердно застерігає: «Мова – це інститут державності» [14]. Саме вона у нинішніх умовах є одним із основоположних критеріїв державної політики в підході до надання відповідного правового статусу мовам та зміні мовних прав.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Туряниця В.В. Глобалізаційні процеси і трансформації та їх вплив на розвиток системи мовних прав. *Глобалізація та трансформація: національний та світовий виміри: кол. моногр.* Харків: СГ НТМ «Новий курс», 2025. 273 с.
2. Європейська хартія регіональних мов або мов меншин 05.11.1992. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_014#Text.
3. Туряниця В.В. До проблеми сутності правової категорії «мовні права» *Нотатки сучасної науки: електронний мультидисциплінарний науковий часопис.* № 23. Харків: СГ НТМ «Новий курс», 2025. 40 с.
4. Kloss H. Types of Multilingual Communities: A Discussion of Ten Variables. *Sociological Inquiry*. 1966. Vol. 36, iss. 2. P. 135–145.

5. Kloss H. Bilingualism and Nationalism. *Journal of Social Issues*. 1967. Vol. 23, № 2. P. 39–47.
6. Kloss H. Language Rights and Immigrant Groups. *International Migration Review.* 1971. Nº 5. P. 250–268.
7. Бестерс-Дільґер Ю. Сильні та слабкі сторони Європейської хартії регіональних або міноритарних мов: західноєвропейський досвід. URL: http://dspace.nbuv.gov.ua/ bitstream/ handle/123456789/27685/09Besters-Dilger.pdf?sequence=1.
8. Мозер М. Ще раз про «Європейську хартію регіональних або міноритарних мов» в Україні. URL:http://www.inmo.org.ua/assets/files/2020/Movne%20zakonodavstvo%20i%20movna%20polityka.pdf.
9. Больман І. Мовні війни в Європі. URL: https://issuu.com/pubkis/docs/movni_vijny.
10. Ажнюк Б. Мовна політика: Європейські критерії і Україна. URL: http://ukr.movoznavstvo.knu.ua/wp-content/uploads/2019/11/49-azhniuk.pdf.
11. Савойска С., Панібудьласка В. Мовно-політичні конфлікти в умовах пострадянської трансформації суспільства (на матеріалах південно-східного регіону України). *Соціально-економічні проблеми і держава*. 2010. Випуск 1 (3). С. 132–133.
12. Заболотна О. «Мови меншин» на службі Кремля: навіщо уряд Шмигаля змінює Хартію та що можна зробити краще. *Європейська правда*. 22 січня 2025.
13. Філіппов А. Як «Мовну Хартію» використали для русифікації і що роблять для виправлення цього. *Європейська правда*. 22 січня 2025.
14. Головатий С. Українська мова – інститут державності. *Право України*. 2016. № 3. С. 11–62.

РОЗДІЛ 13. АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ СУЧАСНОЇ ПРАВОВОЇ НАУКИ

УДК 343.9:343.37(477)
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.4.40

СУТНІСТЬ ТА СОЦІАЛЬНА ЗУМОВЛЕНІСТЬ КРИМІНАЛІЗАЦІЇ НЕЗАКОННОГО ГРАЛЬНОГО БІЗНЕСУ

Білінський І.А.,
аспірант Київського університету права НАН України
ORCID: 0009-0003-5112-0918

Білінський І.А. Сутність та соціальна зумовленість криміналізації незаконного грального бізнесу.

У статті розкрито правову природу криміналізації незаконного грального бізнесу в Україні в контексті сучасних соціально-правових викликів, зокрема в умовах воєнного стану, економічної дестабілізації та зростання соціальної напруги. Обґрунтовано, що гральна діяльність, попри свою економічну привабливість і фіскальний потенціал, має суперечливий характер, оскільки справляє вагомий вплив не лише на економіку, а й на морально-психологічний стан суспільства, провокує зростання злочинності, а також посилює соціальну вразливість окремих категорій громадян.

Встановлено, що, попри легалізацію окремих форм організації азартних ігор та лотерей, кількість правопорушень у цій сфері залишається значною. Це свідчить про недостатність існуючих механізмів державного контролю та обґрунтовує необхідність удосконалення кримінально-правових підходів. Основну увагу приділено аналізу соціальних чинників, що обумовлюють криміналізацію саме незаконного грального бізнесу, зокрема: зростанню лудоманії, втягненню неповнолітніх у азартні ігри, залученню кримінального капіталу, використанню гральних закладів для легалізації злочинних доходів.

Акцентовано увагу на ризиках тінізації навіть легалізованих форм грального діяльності та викривленні ринкових процесів. Доведено, що криміналізація як інструмент правової політики повинна базуватися не лише на формальних юридичних підставах, а й на оцінці соціальної доцільності та потенційної шкоди. Показано, що ефективне правове реагування потребує не заборонних, а збалансованих регуляторних підходів, які враховують економічні, соціальні та культурні особливості конкретної держави. порівняльно-правовий аналіз дозволяє виявити зарубіжні практики, здатні оптимізувати українську кримінально-правову політику, зокрема через інституційну взаємодію між органами контролю, правоохоронними структурами та суб'єктами господарювання, які діють у легальному сегменті грального індустрії. У зв'язку з цим, автором запропоновано низку конкретних кроків для вдосконалення кримінально-правового регулювання, зокрема, визначено принципи пропорційності, цілеспрямованості, превентивності та правової визначеності як ключові в процесі формування збалансованої політики у сфері грального бізнесу.

Ключові слова: криміналізація, азартні ігри, лотерея, кримінальне правопорушення, діяльність, зумовленість, причини, залежність.

Bilinsky I.A. The essence and social conditioning of the criminalization of illegal gambling business in ukraine.

The article explores the legal nature of the criminalization of illicit gambling in Ukraine amid current socio-legal challenges, particularly those caused by wartime conditions, economic instability, and rising social tension. It is argued that despite its economic appeal and fiscal potential, gambling poses significant societal risks—it not only affects the economy but also undermines moral and psychological well-being, fosters crime, and exacerbates the vulnerability of certain population groups.

It is observed that, even though some forms of gambling and lotteries have been legalized, violations in this area remain widespread. This indicates shortcomings in the existing state control mechanisms and

underscores the need to refine criminal-law approaches. The study places special emphasis on analyzing the social factors that drive the criminalization of illicit gambling, including the rise in gambling addiction, the recruitment of minors, the involvement of criminal capital, and the use of gambling establishments for laundering illicit proceeds.

Attention is drawn to the risks posed by the shadow economy, even within legalized forms of gambling, and the distortion of market processes. The study demonstrates that criminalization as a tool of legal policy must rest not only on formal legal grounds but also on assessments of social expediency and potential harm. It shows that effective legal responses require balanced regulatory approaches, rather than blanket bans, which take into account the economic, social, and cultural characteristics of each state.

A comparative-legal analysis reveals international practices that could improve Ukraine's criminal-law policy through institutional cooperation among regulatory bodies, law enforcement agencies, and licensed industry operators. In this context, the author proposes a series of specific measures to enhance criminal-law regulation, identifying the principles of proportionality, purposefulness, prevention, and legal certainty as fundamental to developing a balanced policy in the gambling sector.

Key words: criminalization, gambling, lottery, criminal offense, activity, conditioning, causes, addiction.

Постановка проблеми. Актуальність дослідження зумовлена зростаючим рівнем суспільної загрози, що виникає внаслідок існування і поширення нелегального грального бізнесу в Україні, зокрема в умовах воєнного стану, загального соціально-економічного напруження та суттєвого послаблення інституційного контролю. Незважаючи на здійснену легалізацію окремих форм азартних ігор, лотерей, ця сфера залишається вразливою до порушень закону, що виявляється у тінізації діяльності, ухиленні від сплати податків, залученні організованої злочинності, відмиванні коштів і поширенні ігрової залежності серед населення. Особливої небезпеки набуває факт збереження стійкого попиту на незаконні форми грального діяльності, який сприяє формуванню підпільної інфраструктури, що не лише завдає шкоди державному бюджету, а й чинить деструктивний вплив на морально-психологічне здоров'я громадян та стабільність соціальних інститутів. За таких обставин особливої ваги набуває дослідження сутності та соціальної зумовленості криміналізації саме незаконного грального бізнесу як інструмента ефективного правового реагування на виклики, що загрожують публічній безпеці, правопорядку та інтересам суспільства.

Аналіз останніх публікацій. Проблематика криміналізації грального бізнесу, а також правових аспектів його організації й проведення в Україні неодноразово ставала предметом наукових досліджень у юридичній літературі. Значний внесок у висвітлення цих питань зробили такі науковці, як П.П. Андрушко, А.А. Вознюк, Є.Ю. Драчевський, О.З. Гладун, О.О. Дудоров, К.П. Задоя, Г.М. Зеленов, Д.В. Каменський, В.П. Коваленко, О.К. Марін, М.І. Мельник, Р.О. Мовчан, В.О. Навроцький, Р.О. Пиняга, А.С. Політова, С.В. Рябчук, А.В. Савченко, З.М. Топорецька, В.С. Філютович-Герасименко, М.І. Хавронюк та інші.

У результаті цих досліджень було сформульовано засадничі положення щодо кримінально-правового захисту господарської діяльності та закладено підґрунтя для подальшої наукової розробки теми. Проте варто зауважити, що більшість вказаних робіт створювалися на основі правової дійсності, яка вже зазнала істотних змін у зв'язку з реформуванням законодавства про азартні ігри, трансформацією грального ринку та новими викликами, пов'язаними з воєнним станом. Тим паче, що значна частина наукових праць майже не охоплює питань соціальної зумовленості криміналізації саме незаконного грального бізнесу, а також не враховує новітні тенденції в тінізації легалізованих форм грального діяльності, поширенні залежності, втягненні в азартні ігри соціально вразливих та інших категорій населення. У зв'язку з цим актуальним постає потреба в поглибленому аналізі сучасного етапу правового регулювання та обґрунтуванні криміналізаційних підходів з урахуванням соціального контексту.

Мета статті – з'ясування сутності та соціальної зумовленості криміналізації грального бізнесу в Україні.

Виклад основного матеріалу. Передусім, на початку дослідження слід відзначити, що сьогодні в кримінально-правовій науці відсутнє уніфіковане визначення терміну «криміналізація». У загальному розумінні це є реакцією держави на виникнення загрози, що потенційно порушує нормальне функціонування суспільства. Як зауважує В.К. Матвійчук, перелік чинників, що визнача-

ють потребу в криміналізації, повинен доповнюватися окремими критеріями, які узгоджуються з її сутністю. Зокрема, йдеться про такі положення: 1) діяння, що підлягає криміналізації, повинне мати чітке формулювання в законодавстві; 2) викликати суспільне обурення; 3) не користуватися підтримкою або виправданням з боку більшості населення; 4) забезпечувати ефективне врегулювання соціальних конфліктів; 5) мати суспільну необхідність як правова заборона [6, с. 91].

У правозастосовній практиці нерідко зустрічаються ситуації, коли певні дії, що раніше не заборонялися, згодом визнаються законодавцем такими, що потребують кримінально-правової заборони. На слушну думку А.М. Шульги, зміни кримінального законодавства зумовлюються низкою чинників, серед яких: а) зростання рівня суспільної небезпеки конкретних діянь у певному історичному контексті; б) актуальна необхідність подолання наявних прогалин у нормативно-правовому регулюванні; в) соціальні трансформації, що створюють потребу в кримінально-правовому захисті нових цінностей [10].

У розрізі обраної тематики варто звернути увагу на те, що протягом всього часу дії КК України, ст. 203-2 неодноразово піддавалася різним змінам і доповненням. При цьому зміни стосувались навіть назви статті яка довгий час іменувалась – «Зайняття гральним бізнесом» [5]. Із прийняттям Закону України «Про державне регулювання діяльності щодо організації та проведення азартних ігор» (2020 р.) було скасовано запроваджену заборону щодо організації, проведення та надання можливості доступу до азартних ігор, а також знято низку обмежень і санкцій до суб'єктів господарювання, які здійснюють таку діяльність з метою одержання прибутку, що, своєю чергою, обумовило внесення одночасних змін і до ст. 203-2 КК України, в оновленій редакції якої вже вказується не на «зайняття гральним бізнесом», а на «незаконну діяльність з організації або проведення азартних ігор, лотерей» [9]. З цього приводу Н.Н. Капітаненко зазначала, що нагальна потреба у системному врегулюванні сфери азартних ігор спеціальним законом в Україні існувала давно, адже повністю заборони гральний бізнес практично неможливо. З одного боку вказана необхідність обумовлена потребою виведення із тіні та легалізації діяльності, пов'язаної із веденням азартних ігор, а з іншого – необхідністю захисту населення від шкідливого впливу азартних ігор і обмеження доступу до них широких верств населення [4, с. 33–37].

Продовжуючи виклад основного матеріалу, доцільно зосередити увагу на тому, що правова природа криміналізації незаконного грального бізнесу в Україні має комплексний характер, що проявляється у поєднанні кримінально-правових, соціальних, економічних та морально-психологічних причин, умов та факторів. З позиції кримінального права, протиправність дій, пов'язаних із нелегальною організацією або проведенням азартних ігор, обумовлюється не лише порушенням установлених державою процедур допуску до цього виду господарської діяльності, але й високим рівнем суспільної небезпеки таких правопорушень. Дійсно, вони можуть спричиняти масштабні фінансові втрати державного бюджету, стимулювати розвиток тіньових економічних структур, сприяти відмиванню коштів, одержаних злочинним шляхом. Крім того, гральна діяльність суттєво впливає на морально-психологічну сферу: поширення лудоманії, руйнівний вплив на сімейні стосунки, втягнення в азартні ігри неповнолітніх осіб, а також створення передумов для міжособистісних конфліктів і злочинів, вчинених на ґрунті грального залежності.

Криміналізація у цій сфері виступає відповіддю на сучасні соціально-правові виклики, коли легалізована форма діяльності не повністю викорінює тіньові схеми, а навпаки – може маскувати під собою незаконні схеми та певні інструменти маніпуляцій. З урахуванням цього, правове регулювання грального бізнесу в умовах воєнного стану та загальної нестабільності потребує переосмислення не лише з точки зору законодавчих підстав, а й з урахуванням соціальної зумовленості, яка визначає напрями кримінально-правового впливу та рівень втручання держави у відповідні процеси.

У цьому контексті важливим є чітке розмежування між легальним і незаконним сегментами грального індустрії. Легалізація, за наявності дієвого контролю, може слугувати інструментом систематизації ринку, наповнення бюджету та зниження соціальної напруги. Проте, слабкість інституційного контролю, нестача належної аналітики та превентивних механізмів, а також фактичне існування подвійних стандартів у застосуванні норм сприяють зростанню тінізації цієї сфери.

А.Є. Овчаренко, підсумовуючи власну позицію щодо функціонування грального бізнесу, висловив низку аргументів на його підтримку: 1) у більшості країн Європи гральна індустрія є легалізованою та виконує важливу функцію наповнення бюджету, що зумовлює необхідність її законодавчого врегулювання; 2) впровадження мораторіїв не забезпечує ефективного регулюван-

ня у цій сфері, особливо з огляду на легкий доступ до азартних розваг в інтернет-просторі та в юрисдикціях сусідніх держав; 3) лише через належне правове регулювання і створення умов для функціонування легального ринку азартних ігор можна забезпечити захист уразливих категорій населення від гральної залежності, забезпечивши при цьому державний контроль і здорову конкуренцію; 4) повна заборона азартних ігор сприяє посиленню корупційних ризиків у діяльності правоохоронних структур і нелегальних операторів; 5) криміналізація гральної діяльності без ефективної альтернативи неминуче веде до відпливу капіталу до країн, де відповідна індустрія дозволена законом [8, с. 736].

Втім, в сучасних умовах, одна лише формальна наявність ліцензійного регулювання не забезпечує гарантій протидії зловживанням, що може проявлятися в маскуванні нелегальних платформ під офіційні структури, маніпуляціях із дозволеними формами ігор та використанні прогалин у законодавстві. Усе це ускладнює реалізацію цілей кримінальної політики у сфері протидії гральній злочинності. У зв'язку з чим, на нашу думку, криміналізація незаконного грального бізнесу повинна розглядатися не як винятковий захід, а як один із елементів комплексної системи правового реагування, яка поєднує в собі нормативне регулювання, інституційну відповідальність, антикорупційні механізми та соціальну профілактику. Лише за таких умов можливо досягти реального зниження криміногенних ризиків і підвищення рівня безпеки суспільства.

При цьому, як вже було зазначено, соціальна природа загроз, що породжуються нелегальним гральним бізнесом, вимагає оцінки не лише з точки зору порушення економічного порядку, а й крізь призму деструктивного впливу на людський капітал. Поширення ігрової залежності серед соціально вразливих категорій населення – молоді, безробітних, осіб з низьким рівнем фінансової грамотності – спричиняє ланцюгову реакцію соціальної деструкції: зростання побутового насильства, зниження працездатності, руйнація сімейних зв'язків, девіантна поведінка [7, с. 38–40].

Додаткову складність становить використання грального бізнесу як інструменту для «відмивання» кримінальних доходів і фінансування інших форм злочинної діяльності, зокрема тероризму, наркоторгівлі, торгівлі людьми чи нелегальної міграції [1]. У таких випадках гральні заклади, що діють поза межами правового регулювання, стають елементом розгалуженої інфраструктури організованої злочинності, що значно підвищує ступінь суспільної небезпеки. З огляду на це, соціальні чинники виступають не лише передумовою для запровадження кримінально-правових заборон, а й критерієм для їхньої ефективної реалізації. Це потребує переосмислення пріоритетів державної політики у сфері грального бізнесу в напрямі запровадження збалансованих механізмів контролю, моніторингу та превентивного впливу, зорієнтованих як на інституційний, так і на соціокультурний рівень.

Врахування соціальних передумов криміналізації вимагає формування багатовимірного правового підходу, що інтегрує превентивні, аналітичні та корегувальні елементи [2]. Зважаючи на недосконаліть контролю та посилення ризиків у розпал воєнного стану, рекомендується впровадити систему соціально-правового моніторингу гральної діяльності. Це передбачає регулярний аналіз статистичних показників – від рівня захворюваності на лудоманію й випадків порушень із залученням неповнолітніх до числа легалізованих суб'єктів, котрі використовують простір ігрової індустрії з кримінальною метою. Варто додати, що, криміналізація має бути забезпечена чіткими соціокультурними інструментами: просвітницькими кампаніями, програмами підтримки сімей, зокрема тих, хто зазнає наслідків ігроманії, а також ініціативами щодо професійної реабілітації колишніх порушників. Такий підхід дозволяє мінімізувати уразливість до повторних правопорушень і посилити дію кримінального реагування.

Не менш важливим є запровадження режиму міжгалузевої взаємодії між правоохоронними органами, місцевою владою, соціальними службами та неурядовим сектором [3, с. 126]. Завдяки цьому можна буде забезпечити синергію кримінального тиску з превентивними і соціально-попереджувальними діями. Наприклад, ініціативи щодо обміну інформацією, координації рейдів і локальних кампаній дозволять своєчасно викривати нелегальні майданчики ще до набуття ними значної масштабності.

У результаті, підхід до криміналізації незаконного грального бізнесу має поєднувати правову і соціальну складових, тобто включати механізми адміністративного впливу, правозастосувальної суворості та превентивного соціального захисту. Така комплексна конструкція правового реагування дозволяє не лише нейтралізувати поточні порушення, а й отримати довгостроковий пози-

тивний вплив на суспільні процеси, знижуючи загрозу криміналізації грального сфери та забезпечуючи сталий розвиток галузі в Україні. У цьому контексті особливої уваги потребує осмислення напрямів трансформації кримінально-правової політики щодо незаконного грального бізнесу. Насамперед, йдеться про необхідність підвищення правової визначеності диспозиції ст. 203-2 КК України, аби уникнути широких трактувань, що можуть як ускладнювати кваліфікацію, так і сприяти формуванню неоднакової судової практики. Варто розглянути можливість запровадження диференційованої відповідальності залежно від масштабів правопорушення, кількості залучених осіб (зокрема, у разі діяльності злочинної організації), а також фактичної шкоди, завданої суспільству.

Окремим завданням є інкорпорація превентивного підходу до кримінальної політики – шляхом поєднання санкційного режиму з інструментами раннього виявлення та локалізації нелегальних структур. Це може передбачати, зокрема, кримінально-правове стимулювання викривачів незаконної діяльності, спрощення механізмів фіксації кримінальних правопорушень за допомогою цифрових доказів та розвиток міжвідомчих інформаційних платформ. До того ж, посилення ефективності кримінально-правової реакції неможливе без тісного зв'язку з адміністративним регулюванням і податковим контролем. Зазначене дозволяє створити певну нішу, у якій суб'єкти, що прагнуть уникнути ліцензування чи ухилитися від податків, швидко переходять у поле зору правоохоронних органів. Також має бути удосконалена методика реагування на вказані правопорушення, зокрема із залученням спеціалістів із фінансового моніторингу та інформаційно-технологічної безпеки.

Таким чином, сьогодні необхідна модернізація кримінально-правової політики у сфері грального бізнесу, а її стратегічною метою має стати не лише покарання правопорушників, а й створення таких умов, за яких незаконна гральна діяльність втратить свою привабливість як джерело доходу. Відтак, формування збалансованої кримінально-правової політики щодо протидії незаконному гральному бізнесу вимагає виокремлення чітких принципів та критеріїв, які можуть стати орієнтирами у подальшій нормотворчій діяльності та правозастосовній практиці. Насамперед ідеться про принцип цілеспрямованості, що вимагає орієнтації заходів протидії саме на ті форми діяльності, які мають високий ступінь суспільної небезпеки та сприяють криміногенним процесам. Не менш важливим є принцип пропорційності, який передбачає узгодженість між рівнем караності та фактичною шкодою, заподіяною діянням. Також доцільно виокремити принцип превентивності, який фокусується на запобіганні правопорушенням ще на стадії їх формування, зокрема через системні просвітницькі заходи, моніторинг ризиків та соціально-правову профілактику. Крім того, принцип диференціації дозволяє враховувати специфіку різних форм гральної діяльності та різну ступінь участі правопорушників у злочинних схемах. Він забезпечує гнучкість правового реагування й мінімізує ризик надмірної криміналізації. У поєднанні з принципом адаптивності, який вимагає динамічного перегляду правових механізмів у відповідь на зміни в суспільних процесах, зазначені підходи створюють підґрунтя для формування ефективної та збалансованої політики у сфері грального бізнесу. У свою чергу, критерії ефективного правового регулювання мають базуватися на врахуванні соціального контексту, гнучкості механізмів правозастосування та здатності до оперативного реагування на трансформацію форм правопорушень у гральній сфері. Особливу увагу слід приділяти оцінці латентності кримінальних правопорушень а також взаємодії державних і недержавних інституцій у сфері контролю.

Висновки. Криміналізація незаконного грального бізнесу в Україні є обґрунтованим заходом, зумовленим соціальними викликами сучасності. Незважаючи на часткову легалізацію окремих форм діяльності з організації або проведення азартних ігор, лотерей, значне розповсюдження нелегальних або напівлегальних схем свідчить про наявність системних загроз економічному, соціальному та моральному благополуччю суспільства. Основними соціальними причини криміналізації є: поширення ігрової залежності, втягнення неповнолітніх, тісна взаємопов'язаність з організованою злочинністю та відмивання злочинних доходів тощо. Одночасно зусилля держави з легалізації грального сфери не завжди супроводжуються ефективним контролем в умовах воєнного стану, економічної нестабільності та нестачі ресурсів відповідні заходи мають як позитивні цілі, так і приховані ризики. Проте, криміналізація незаконної діяльність з організації або проведення азартних ігор, лотерей відповідає не лише юридичним, а й соціальним критеріям ефективності. Вона дозволяє зберегти баланс між інтересами бізнесу, свободою економічної ініціативи та захи-

стом суспільних інтересів. У зв'язку з чим, запропоновані підходи до вдосконалення кримінально-правової політики в цій сфері – з урахуванням визначених принципів, критеріїв реагування та превентивних заходів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Білик Г.В., Бондаренко О.С. Легалізація грального бізнесу як спосіб легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом. *Реформування правової системи в контексті євроінтеграційних процесів*: Матеріали IV Міжн. наук.-практ. конф. (м. Суми, 21–22 трав. 2020). Суми: СумДУ, 2020. Ч. 2. С. 288–292.
2. Гладун О.З. Протидія зайняттю гральним бізнесом в Україні. *Вісник Національної академії прокуратури України*. Київ, 2014. № 3. С. 78–84.
3. Драчевський Є.Ю. Кримінально-правова охорона господарських відносин у сфері організації і проведення азартних ігор і лотерей: дис. … докт. філософ. – 081. Вінниця, 2021. 226 с.
4. Капітаненко Н.П. Азартні ігри як суспільне явище: історико-правовий аспект. *Держава та регіони*. Серія: право. 2013. № 3. С. 33–37.
5. Кримінальний кодекс України від 5 квіт. 2001 р. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2341-14.
6. Матвійчук В.К. Проблеми криміналізації та декриміналізації діянь, що посягають на навколишнє середовище. *Бюлетень Міністерства юстиції України.* 2006. № 3 (53). С. 89–94.
7. Начиняний Д.С. Кримінальна відповідальність за порушення порядку проведення азартних ігор та лотерей в Україні: дис. докт. філософ. 081 – Право. Львів, 2025. 225 с.
8. Овчаренко А.Є. Легалізація грального бізнесу на теренах України. *Молодий вчений*. 2018. № 4. С. 734–748.
9. Про державне регулювання діяльності щодо організації та проведення азартних ігор: Закон України від 14 лип. 2020 р. № 768-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/768-20#Text.
10. Шульга А.М. Кримінально-правова охорона водойм від забруднення або псування: автореф. дис. … канд. юрид. наук: 12.00.08. Харків, 2004. 20 с.

УДК 342.734:378.14](477)
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.4.41

КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВИЙ СТАТУС СТУДЕНТА ЯК СУБ'ЄКТА ОСВІТНЬОГО ПРАВА: МІЖ ПУБЛІЧНО-ПРАВОВИМ І ПРИВАТНО-ПРАВОВИМ РЕГУЛЮВАННЯМ

Діхтярук А.Б.,
кандидат юридичних наук,
Волинський інститут ім В. Липинського
ORCID: 0000-0002-5769-4395
e-mail: fftt023@gmail.com

Діхтярук А.Б. Конституційно-правовий статус студента як суб'єкта освітнього права: між публічно-правовим і приватно-правовим регулюванням.

У науковій статті здійснено комплексний конституційно-правовий аналіз статусу студента як суб'єкта освітнього права. Визначено, що правовий статус студента має дуалістичну природу, оскільки поєднує елементи публічно-правового регулювання з ознаками приватноправових договірних зобов'язань.

Аргументовано, сучасне освітнє право має розглядати студента не лише як отримувача освітньої послуги, а як рівноправного партнера, залученого до формування змісту освітньої програми, її оцінювання та контролю якості. Такий підхід вимагає оновлення нормативних механізмів, що регулюють права та обов'язки студентів, у напрямі чіткого визначення інституційних гарантій, процедурної справедливості та правової визначеності у взаємодії студента з адміністрацією закладу вищої освіти.

У статті структуровано правовий статус студента за трьома вимірами: нормативно-правовим, соціокультурним та інституційним. Зокрема, нормативно-правовий вимір охоплює закріплені на рівні законів та підзаконних актів права і обов'язки студента. Соціокультурний вимір виявляється через участь студента у формуванні академічного середовища, а інституційний – через механізми участі в управлінні університетом і студентському самоврядуванні.

Резюмовано, публічно-правова площина реалізації освітніх прав забезпечується через імперативи Конституції України, профільне законодавство та внутрішньоуніверситетські регламенти, які формують правовий статус студента, визначаючи його права, обов'язки, гарантії участі в управлінні освітнім процесом, а також механізми захисту у випадках порушення прав.

У підсумку, правовий статус студента розглядається як динамічна правова конструкція, що вимагає постійної трансформації та адаптації до змін у сфері вищої освіти. Наголошено на потребі посилення реальних механізмів гарантування та захисту освітніх прав студентів, підвищення ефективності судового та внутрішнього контролю, забезпечення прозорості публічного управління та договірних відносин, а також закріплення правової визначеності у взаємодії між студентом і закладом вищої освіти як рівноправними учасниками освітнього процесу.

Ключові слова: освіта, вища освіта, конституційно-правове регулювання права на вищу освіту, освітній процес, здобувачі освіти, правовий статус студента.

Dikhtiaruk A.B. Constitutional and legal status of a student as a subject of educational law: between public and private legal regulation.

The scientific article provides a comprehensive constitutional and legal analysis of the status of a student as a subject of educational law. It is established that the legal status of a student has a dual nature, as it combines elements of public-law regulation with features of private-law contractual obligations.

It is argued that modern educational law should perceive the student not merely as a recipient of educational services, but as an equal partner engaged in shaping the content of educational programs, their evaluation, and quality assurance. This approach necessitates an update of the regulatory mechanisms governing students' rights and obligations towards a clear definition of institutional

guarantees, procedural fairness, and legal certainty in interactions between the student and the higher education institution's administration.

The article structures the student's legal status along three dimensions: normative-legal, sociocultural, and institutional. The normative-legal dimension encompasses the rights and duties enshrined in laws and subordinate acts. The sociocultural dimension is manifested through the student's engagement in shaping the academic environment, while the institutional dimension is reflected in mechanisms for student participation in university governance and student self-government.

In summary, the public-law dimension of the realization of educational rights is ensured through the imperatives of the Constitution of Ukraine, sectoral legislation, and internal university regulations, which shape the student's legal status by defining their rights, duties, guarantees of participation in the management of the educational process, and mechanisms for redress in case of rights violations.

Ultimately, the legal status of the student is viewed as a dynamic legal construct that requires ongoing transformation and adaptation to changes in the sphere of higher education. Emphasis is placed on the need to strengthen the actual mechanisms for guaranteeing and protecting students' educational rights, enhance the effectiveness of judicial and internal control, ensure transparency in public administration and contractual relations, and enshrine legal certainty in the interaction between the student and the higher education institution as equal participants in the educational process.

Key words: education, higher education, constitutional and legal regulation of the right to higher education, educational process, learners, student's legal status.

Постановка проблеми. У контексті глибинних трансформацій вищої освіти, зумовлених одночасним впливом воєнного стану, цифровізації та інтеграційних процесів у напрямку європейського простору вищої освіти, питання правового статусу студента як суб'єкта освітнього права набуває особливої значущості. Попри те, що право на вищу освіту проголошене Конституцією України як фундаментальна соціально-культурна гарантія (ст. 53), нормативне конституювання студентських прав, обов'язків та засобів їх захисту не забезпечує належної цілісності, системності та ефективності.

Особливу складність становить дуалістична природа правового статусу студента, який одночасно реалізує публічно-правові гарантії та перебуває у договірних відносинах із закладом вищої освіти, що підпорядковуються приватноправовій логіці. Такий гібрид публічно-приватного правового регулювання спричиняє численні колізії щодо обсягу повноважень сторін, процедур ухвалення управлінських рішень у сфері освіти, меж академічної свободи та гарантій захисту порушених прав.

Таким чином, існує об'єктивна потреба в комплексному конституційно-правовому аналізі статусу студента як суб'єкта освітнього права з урахуванням його положення між публічною владою та автономною академічною спільнотою. Наведене, відтак зумовлює необхідність доктринального переосмислення підходів до його інституційного закріплення та вдосконалення нормативної моделі правового регулювання з позицій правової визначеності, гарантійності та ефективності.

Стан опрацювання. Правовий статус студента як суб'єкта освітнього процесу досліджувався низкою авторів, серед яких: В.Ю. Арешонков, М.П. Баб'юк, Д.М. Бєлов, Ю.М. Бисага, Н.М. Духаніна, І.О. Голоденко, М.В. Громовчук, Н.М. Зільник, Г.В. Лесик, І.І. Ланьо, Я.В. Лазур, Н.І. Петрецька, О.М. Спірін, О.С. Яра, Г.О. Яковлєва та ін.

Метою статті є здійснення комплексного теоретико-правового аналізу конституційно-правового статусу студентів як суб'єктів освітнього процесу.

Виклад основного матеріалу. Право на вищу освіту належить до фундаментальних соціальних прав людини та громадянина, закріплених на конституційному рівні. У сучасних умовах розвитку суспільства, зокрема під впливом воєнного стану, цифровізації та нормативної трансформації, актуалізується потреба в оновленому баченні механізмів його реалізації. Особливої уваги в цьому контексті потребує правовий статус студента як безпосереднього суб'єкта освітнього процесу, права і свободи якого мають бути належним чином визначені, гарантовані й захищені.

Освітній процес у сфері вищої освіти постає як складна за структурою і змістом форма цілеспрямованої, організованої та інтелектуально-творчої діяльності, що відбувається в межах академічного середовища з метою відтворення, трансляції, критичного переосмислення та генерації нових знань. Він інтегрує навчальний, науково-дослідний, інноваційний та виховний складники, забезпечуючи не лише підготовку фахівця у формально-кваліфікаційному значенні, а й форму-

вання автономної мислячої особистості, здатної до професійного саморозвитку, соціальної відповідальності та участі в інтелектуальному та культурному оновленні суспільства. У даному контексті освітній процес виступає не тільки інструментом реалізації права на вищу освіту, а й ключовим механізмом відтворення національного інтелектуального потенціалу та зміцнення демократичної правової держави.

Як випливає зі змісту статті 47 Закону України «Про вищу освіту», освітній процес у сфері вищої освіти і науки являє собою цілеспрямовану інтелектуально-творчу діяльність, що реалізується в закладах вищої освіти або наукових установах шляхом впровадження системи педагогічних і науково-методичних заходів, орієнтованих на передання, засвоєння, розвиток і практичне застосування знань, умінь, навичок і компетентностей, а також на формування всебічно розвиненої особистості здобувача освіти [1].

Як слушно зазначають Н.М. Духаніна та Г.В. Лесик, глибинне оновлення системи освіти неможливе без цифрової трансформації освітнього процесу, що передбачає повноцінне і системне впровадження потенціалу цифрових технологій. Цифровізація освітньої сфери, у цьому контексті, розглядається як технологічне оновлення матеріально-технічної бази закладів освіти, створення безпечного й функціонального цифрового освітнього середовища, а також як розвиток цифрових компетентностей педагогічного, науково-педагогічного й адміністративного персоналу, здатного ефективно застосовувати цифрові інструменти в організації освітнього процесу [2].

Як влучно в даному контексті зауважує О.М. Спірін, цифровізація освіти й освітнього процесу становить сучасний етап розвитку їх інформатизації, що характеризується інтенсивним технологічним наповненням інформаційно-освітнього середовища. Йдеться про цілеспрямоване впровадження електронно-цифрових пристроїв, технічних засобів, цифрових сервісів і систем, а також налагодження між ними ефективної електронної комунікації. Така взаємодія забезпечує інтеграцію фізичного й цифрового компонентів освітнього простору, формуючи кіберфізичне середовище, у межах якого здійснюється якісно новий рівень організації та реалізації освітніх процесів [3].

Погоджуємося також із науковою позицією В.Ю. Арешонкова, який слушно підкреслює, що перехід до цифрового університету не може зводитися лише до нарощування технічних потужностей або кількісного оновлення цифрових ресурсів. Йдеться, насамперед, про глибинну трансформацію цілей діяльності закладу вищої освіти, переосмислення його стратегічних пріоритетів, модернізацію управлінських підходів, переорієнтацію корпоративної культури та перегляд організаційної структури освітньої установи. В умовах розширення автономії університетів перед ними постають комплексні завдання: визначення індивідуальної моделі цифрового розвитку кожного закладу вищої освіти; модернізація внутрішньої інформаційно-технологічної інфраструктури; системна підготовка, перепідготовка та підвищення кваліфікації викладацького складу для ефективного функціонування в цифровому освітньому середовищі; розроблення інноваційних форм цифрового освітнього контенту; формування повноцінної системи відкритої дистанційної освіти, а також забезпечення безперервної, прозорої та результативної комунікації між усіма учасниками освітнього процесу в умовах мережевої взаємодії [4].

Отже, в умовах глибоких трансформацій освітнього середовища, зумовлених цифровізацією, зміною організаційних моделей закладів вищої освіти та переглядом парадигми навчання, постає необхідність актуалізації правового статусу учасників освітнього процесу. Аналізуючи законодавче визначення категорії здобувачів вищої освіти, доходимо висновку, що законодавець охоплює не лише осіб, які навчаються на бакалаврському чи магістерському рівнях, а й включає ширший спектр суб'єктів, задіяних у формалізованому процесі здобуття академічного чи наукового ступеня. До них належать, зокрема, студенти, аспіранти, докторанти, а також курсанти спеціалізованих мілітаризованих навчальних закладів, які поєднують освітню та службову складову. Попри таку багатошаровість, студент як типова й найбільш чисельна фігура у структурі здобувачів освіти має особливе значення у системі вищої освіти. Саме він втілює безпосередній зміст реалізації права на освіту в його класичному розумінні, а тому аналіз його правового статусу є ключовим для з'ясування співвідношення публічно- та приватно-правових засад освітнього регулювання [1; 5].

Так, в науковій літературі конституційно-правовий статус студента розглядається як формалізований рівень правосуб'єктності, що поєднує публічно-правові гарантії та приватноправові відносини. Зокрема, згідно з монографією Н.І. Петрецької, Ю.М. Бисаги, Д.М. Бєлова, М.В. Громовчук, І.І. Ланьо, Я.В. Лазура, конституційно-правовий статус суб'єктів освітнього процесу включає

й студентів, що є одночасно носіями права на освіту і учасниками освітніх правовідносин, що визначають їх інституційне становище у закладі освіти та державі. Автори підкреслюють, що статус студента не обмежується наданням освітніх послуг, він також передбачає реальне забезпечення юридичних гарантій доступу та контролю за дотриманням освітніх прав [6].

Як слушно зазначає О.С. Яра, правовий статус студентів в українському правовому полі розкривається не лише на рівні законодавства, а й у прикладному вимірі — через платформи на кшталт «WikiLegalAid». Цей ресурс акумулює нормативно-правову інформацію та практичні роз'яснення щодо реалізації студентських прав, що дозволяє структурувати правовий статус за основними категоріями: загальні освітні права (академічна мобільність, безпечне середовище, об'єктивне оцінювання тощо), спеціальні права (участь у науковій діяльності, право на пільги, академічну відпустку, страховий стаж), інформаційно-статусні (електронний студентський квиток) і фінансові (стипендії, кредити на навчання). Окрім цього, студент зобов'язаний дотримуватись принципів академічної доброчесності, освітніх стандартів, етичних норм. У цьому контексті адміністративно-правовий статус студента тлумачиться як система юридично закріплених положень, що ґрунтуються на поєднанні освітньої, виховної та соціальної функцій, реалізованих у межах публічного адміністрування, орієнтованого на студентоцентричний підхід [7].

Г.О. Яковлєва у свою чергу підкреслює, що студенти як ключові учасники вищої освіти мають особливий правовий статус, який сформовано із нормативно закріплених правил та практик реалізації прав у академічному середовищі. Вона звертає увагу на те, що правовий статус студента не обмежується правами, визначеними законами, але й проявляється в його повсякденній взаємодії з закладом, викладачами й адміністрацією, що вимагає інституційної підтримки їхніх прав і обов'язків [8].

Звертаючись до чинного освітнього законодавства, зокрема до положень статті 54 Закону України «Про освіту», слід зазначити, що коло учасників освітнього процесу визначається у широкому й інституційно структурованому сенсі, до якого належать: здобувачі освіти, педагогічні, науково-педагогічні та наукові працівники, батьки здобувачів освіти, фізичні особи, які провадять освітню діяльність, а також інші суб'єкти, передбачені спеціальними законами. Закон також передбачає можливість залучення додаткових учасників до освітнього процесу відповідно до внутрішніх нормативних актів конкретного закладу освіти. Такий підхід засвідчує нормативне закріплення концепції багатосуб'єктної взаємодії в межах освітнього середовища, що забезпечує не лише реалізацію освітніх програм, а й підтримку цілісності, інклюзивності та ефективності самого процесу навчання. У цьому контексті студент як здобувач вищої освіти постає не просто об'єктом навчального впливу, а й активним та повноправним суб'єктом освітнього права, чий правовий статус потребує системного осмислення як у межах конституційно-правового поля, так і з урахуванням міжгалузевих механізмів регулювання [5].

Варто також додати, що статус здобувача освіти в сучасному правовому полі України охоплює комплекс прав і обов'язків, що регламентують участь особи в освітньому процесі, зокрема: право на навчання впродовж життя, академічну мобільність, вільне формування освітньої траєкторії, якісні освітні послуги, справедливе оцінювання, доступ до інфраструктури закладу освіти та інформаційних ресурсів, участь у студентському самоврядуванні, стипендіальне забезпечення, а також захист честі, гідності й безпеки в освітньому середовищі. Закон також гарантує здобувачам освіти належні умови проходження виробничої практики, збереження місця навчання під час військової служби та інші соціальні гарантії. Водночас на них покладаються обов'язки дотримуватися освітньої програми, принципів академічної доброчесності, етичних норм та правил внутрішнього розпорядку. Забороняється залучення студентів до діяльності, не пов'язаної з реалізацією освітньої програми, крім випадків, визначених урядом [5].

Таким чином, розглянуті підходи дозволяють визначити правовий статус студента як багатовимірне явище, що поєднує нормативно-правові, соціокультурні та інституційні характеристики. Кожен з цих аспектів розкриває певний вимір правового статусу, відображаючи його комплексність та глибину. *Нормативно-правовий вимір* визначається як сукупність прав, обов'язків і гарантій студента, закріплених у законах України, міжнародних актах, локальних нормативних документах закладів освіти, охоплюючи академічні, соціальні, економічні та інформаційні права, а також обов'язки із дотримання етичних норм, принципів академічної доброчесності та виконання освітньої програми. *Соціокультурний* виявляється через залучення студента до культурного, наукового, громадського та комунікативного середовища університету, що сприяє формуванню особистості, її світоглядних і ціннісних орієнтирів, розвитку критичного мислення, самостій-

ності, відповідальності й активної громадянської позиції. Статус студента також є своєрідним маркером соціального становища молоді в суспільстві. Насамкінець, *інституційний* – відображає роль студента як суб'єкта в структурі управління закладу вищої освіти та освітнього процесу та включає можливість участі в студентському самоврядуванні, дорадчих органах, формуванні індивідуального навчального плану, а також реалізацію прав у взаємодії з адміністрацією, викладачами, державними структурами. Підкреслює залучення студента до публічного адміністрування в освіті на засадах студентоцентризму.

Важливо додати, у контексті сучасного освітнього права правовий статус студента формується на межі двох правових площин: *публічно-правової та приватно-правової.* З одного боку, Конституція України та профільне законодавство забезпечують публічні гарантії – рівний доступ до освіти, захист від дискримінації за будь-якими ознаками, включно з особливими потребами, а також створення інклюзивного і безпечного освітнього середовища. Державні інституції, заклади вищої освіти та громадські організації реалізують ці гарантії через правила і процедури, сформовані на основі принципів рівності та соціальної справедливості. З іншого боку, приватно-правовий аспект студентського статусу виявляється в укладенні цивільно-правових договорів про надання освітніх послуг. Доказ цьому – договір, що ґрунтується на принципах автономії сторін, консенсуальності та майнової самостійності, як свідчать дослідження І.О. Голоденка, М.П. Баб'юка та інших спеціалістів у сфері приватного права [9; 10].

Слід підкреслити, у розрізі публічно-правового статусу студента необхідно чітко виділити три рівні: конституційну імперативність, інституційні гарантії та судовий контроль. Переважна увага часто зосереджена на змісті норм, однак не менш важливим є засвідчення їхньої реальної застосовності в публічному адмініструванні освіти. Так, як акцентує вже згадувана нами дослідниця О.С. Яра, правовий статус студента як суб'єкта освітнього процесу не зводиться до споживання освітньої послуги, а передбачає активну участь у функціонуванні публічного освітнього простору, що регулюється нормами публічного права. У цьому контексті, згідно з положеннями Конституції України (ст. 53) та спеціального освітнього законодавства, студентові гарантується рівний доступ до вищої освіти, право на недискримінацію, академічна свобода, а також участь у формуванні змісту освітніх програм і в роботі органів студентського самоврядування [7].

В той же час, у системі інституційних гарантій важливе місце посідають внутрішні процедури закладів вищої освіти, зокрема апеляційні комісії, положення про розгляд скарг, механізми внутрішнього контролю якості тощо. Разом із тим, як засвідчує Звіт за результатами аналізу практики акредитації освітніх програм, наявність формалізованих апеляційних процедур у багатьох випадках не забезпечує їхньої фактичної ефективності. Комісії, покликані гарантувати об'єктивність оцінювання та захист прав студентів, часто не мають достатньої незалежності, чіткості процедур або реального впливу на ухвалення рішень. У результаті, студенти залишаються без дієвих інструментів реагування на порушення освітніх прав або необґрунтовані управлінські рішення. Така ситуація засвідчує потребу в посиленні внутрішньої нормативної бази закладу освіти, встановленні обов'язкових мінімальних стандартів процедурної справедливості та підвищенні підзвітності адміністрацій у межах публічного контролю [11].

До того ж, судове оскарження рішень закладу вищої освіти виконує ключову функцію перевірки ефективності інституційних гарантій реалізації студентських прав, виступаючи одночасно як корекційний, так і превентивний інструмент правового захисту. Показовим у цьому контексті є рішення Солом'янського районного суду м. Києва від 01.06.2023 у справі № 760/5387/22, в якому було скасовано наказ Національного авіаційного університету про відрахування студента. Суд обґрунтував своє рішення тим, що адміністрація закладу вищої освіти порушила встановлену процедуру, зокрема не погодила рішення з органом студентського самоврядування та не врахувала рівень академічної успішності особи, що оскаржувала дії адміністрації [12].

Варто також наголосити на тому, що приватноправова складова дозволяє студенту реалізовувати низку прав, які не регулюються безпосередньо публічним законодавством, зокрема: формування індивідуального навчального плану; вільний вибір освітньої траєкторії; ініціювання зміни наукового керівника або викладача; можливість переходу до іншого закладу вищої освіти або академічної мобільності за узгодженням сторін тощо. Як справедливо підкреслює Н.М. Зільник, договір про надання освітніх послуг, укладений між студентом і ЗВО, фіксує не лише обов'язки сторін, а й слугує важливим юридичним механізмом індивідуалізації освітнього процесу, даючи студенту змогу впливати на якість і зміст послуг, що надаються [13].

У підсумку, приватно-правовий статус студента проявляється у його здатності виступати активною стороною договірних зобов'язань, що надає можливість не лише отримувати освіту, а й впливати на її якість, зміст, організацію. Такий підхід розширює межі реалізації освітніх прав і переводить студента з позиції пасивного споживача у площину відповідального співучасника освітнього процесу. Утім, ефективність цієї площини значною мірою залежить від рівня правової культури здобувача освіти, прозорості договірних механізмів та наявності належних процедур контролю за виконанням зобов'язань.

Висновки. Таким чином, правовий статус студента має розглядатися як динамічна правова конструкція, що поєднує нормативно-правові, соціокультурні та інституційні складові. Його визначення не обмежується формальними приписами законодавства, а виявляється в реальній взаємодії з університетським середовищем, у включенні до процедур публічного управління, а також у реалізації договірних прав на індивідуалізацію освітньої траєкторії. У контексті сучасних викликів – збройної агресії, цифрової трансформації та євроінтеграції – цей статус потребує не лише збереження, а й посилення реальних механізмів гарантування та захисту освітніх прав, що мають бути закріплені не лише в нормах права, але й в ефективних практиках освітнього управління.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про вищу освіту: Закон України від 01.07.2014 № 1556-VII. *Офіційний вісник України.* 2014. № 63. Ст. 1728.
2. Духаніна Н.М., Лесик Г.В. Цифровізація освітнього процесу: проблеми та перспективи. The 12th International scientific and practical conference: «Modern directions of scientific research development» (May 18-20, 2022). Chicago, USA. Chicago: BoScience Publisher, 2022. P. 406–409.
3. Спірін О.М. Цифровізація освіти, освітнього процесу. Енциклопедія освіти / Нац. акад. пед. наук України: 2-ге вид., допов. та перероб. Київ: Юрінком Інтер, 2021. С. 1099-1100.
4. Арешонков В.Ю. Цифровізація вищої освіти: виклики та відповіді. *Вісник НАПН України*. 2020. № 2 (2). С. 1–6.
5. Про освіту: Закон України від 05.09.2017 № 2145-VIII. *Офіційний вісник України*. 2017. № 78. Ст. 2392.
6. Конституційно-правовий статус суб'єктів освітнього процесу у вищій школі України: монографія / Н.І. Петрецька, Ю.М. Бисага, Д.М. Бєлов, М.В. Громовчук, І.І. Ланьо, Я.В. Лазур. Ужгород: Видавничий дім «Гельветика», 2016. 244 с.
7. Яра О.С. Адміністративно-правовий статус студентки (студента) − здобувача вищої юридичної освіти в Україні. *Юридична наука*. 2020. № 7 (109). С. 178–186.
8. Яковлєва Г.О. Правовий статус учасників освітнього процесу у вищих навчальних закладах у світлі нового закону України «Про вищу освіту». *Право та інновації.* 2016. № 1 (13). С. 115–121.
9. Голоденко І.О. Договір про надання освітніх послуг у цивільному праві України. *Актуальні проблеми приватного права*: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, присвяченої пам'яті Ю.С. Червоного (до 90-річчя від дня його народження), м. Одеса, 15 грудня 2017 р. / упор. та відп. ред. І.С. Канзафарова, В.М. Зубар. Одеса: Астропринт, 2017. С. 88–94.
10. Баб'юк М.П. Цивільно-правова природа договору про надання вищим навчальним закладом освітніх послуг. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право.* 2016. Вип. 37. Т. 1. С. 101–105.
11. Хутор Т., Климосюк А., Пеценчук А., Ніколаєв Є., Шемелинець І., Рій Г., Грищенко К., Пятушко Р. Ефективна та прозора процедура акредитації освітніх програм правників як необхідна умова якості юридичної освіти. Звіт за результатами аналізу практики акредитації освітніх програм. Інститут законодавчих ідей. 2024. 136 с.
12. Рішення Солом'янського районного суду м. Києва від 01 червня 2023 року у справі № 760/5387/22. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/111443420.
13. Зільник Н.М. Особливості договору про надання освітніх послуг. *Журнал східноєвропейського права.* 2019. № 69. С. 110–116.

УДК 347.44
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.4.42

СПІВВІДНОШЕННЯ ПОПЕРЕДНЬОГО ДОГОВОРУ ТА ПРОТОКОЛУ ПРО НАМІРИ: ЮРИДИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ ТА СУДОВА ПРАКТИКА

Пастернак П.І.,
аспірант Львівського державного університету внутрішніх справ,
ORCID: 0009 0007 1812 9637
e-mail: p.pasternak.1984@gmail.com

Пастернак П.І. Співвідношення попереднього договору та протоколу про наміри: юридичне значення та судова практика.

Вказується, інститут попередніх договорів в сучасній юридичній практиці використовується досить широко, проте в той же час правове регулювання цих правовідносин досить суперечливе, що породжує виникнення суперечок відносно їх укладення, виконання і припинення. Договір є основною підставою виникнення цивільно-правових зобов'язань. Адже, договір це домовленість двох або більше сторін, спрямованих на встановлення, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків.

Відзначено, принцип свободи договору є одним з провідних у зобов'язальних відносинах та є однією з фундаментальних засад цивільно-правового принципу диспозитивності, через який суб'єкти цивільного права набувають і здійснюють свої цивільні права вільно, на свій розсуд. У загальному зміст свободи договору становлять умови (пункти), визначені на розсуд сторін і погоджені ними, та умови, які є обов'язковими відповідно до актів цивільного законодавства. Отже, зміст даного принципу проявляється, зокрема, у свободі особи вільно вступати у договірні відносини; самостійно обирати контрагента; самостійно визначати структуру і вид договірних зобов'язань. Даний принцип існує і на всіх стадіях виникнення, зміни та припинення договору, кожній з яких притаманні свої елементи свободи договору. Поняття договір застосовується у всіх галузях права, зокрема в господарському, трудовому, сімейному, проте особливе місце посідає у цивільному праві України.

Підкреслено, попереднім є договір, сторони якого зобов'язуються протягом певного строку (у певний термін) укласти договір в майбутньому (основний договір) на умовах, встановлених попереднім договором. Отже, це дає можливість зробити висновок, що відсутні будь-які обмеження щодо виду або предмету договору, який можуть зобов'язатися укласти сторони у майбутньому на підставі попереднього договору, тому така домовленість може бути досягнута сторонами щодо будь-яких договорів: про відчуження нерухомого чи рухомого майна, об'єкта незавершеного будівництва, майбутніх об'єктів нерухомості, надання послуг, виконання робіт, надання майна в оренду тощо. При цьому необхідно чітко прописувати, що попередній договір є саме таким, оскільки, договір про наміри (протокол про наміри тощо), якщо в ньому немає волевиявлення сторін щодо надання йому сили попереднього договору, не вважається попереднім договором. Щодо практичної доцільності укладання попереднього договору купівлі-продажу, то це може мати місце коли, наприклад, з будь-яких причин не може бути відразу укладено основний договір.

Ключові слова: попередній договір, протокол про наміри, свобода договору, основний договір, зміст договору, цивільні правовідносини.

Pasternak P.I. The relationship between a preliminary agreement and a protocol of intentions: legal significance and judicial practice.

The institute of preliminary contracts in modern legal practice is used quite widely, but at the same time the legal regulation of these legal relations is quite controversial, which gives rise to disputes regarding their conclusion, execution and termination. A contract is the main basis for the emergence of civil legal obligations. After all, a contract is an agreement between two or more parties aimed at establishing, changing or terminating civil rights and obligations.

The principle of freedom of contract is one of the leading ones in binding relations and is one of the fundamental principles of the civil law principle of dispositivity, through which subjects of civil law acquire and exercise their civil rights freely, at their own discretion.

In general, the content of freedom of contract is made up of conditions (clauses) determined at the discretion of the parties and agreed upon by them, and conditions that are mandatory in accordance with acts of civil law. Thus, the content of this principle is manifested, in particular, in the freedom of a person to freely enter into contractual relations; to independently choose a counterparty; independently determine the structure and type of contractual obligations.

This principle also exists at all stages of the origin, change and termination of the contract, each of which has its own elements of freedom of contract. The concept of a contract is used in all branches of law, in particular in economic, labor, family, but it occupies a special place in the civil law of Ukraine.

A preliminary contract is a contract in which the parties undertake, within a certain period (at a certain time), to conclude a contract in the future (the main contract) on the terms established by the preliminary contract. Therefore, this allows us to conclude that there are no restrictions on the type or subject of the contract that the parties may undertake to conclude in the future on the basis of the preliminary contract, therefore such an agreement can be reached by the parties regarding any contracts: on the alienation of immovable or movable property, an object of unfinished construction, future real estate, the provision of services, the performance of work, the provision of property for rent, etc. At the same time, it is necessary to clearly state that a preliminary contract is just that, since a contract of intent (protocol of intent, etc.), if it does not contain an expression of the parties' will to grant it the force of a preliminary contract, is not considered a preliminary contract.

Regarding the practical feasibility of concluding a preliminary contract of sale, this may occur when, for example, the main contract cannot be concluded immediately for any reason.

Key words: preliminary agreement, protocol of intent, freedom of contract, main agreement, content of the agreement, civil legal relations.

Постановка проблеми. Інститут попередніх договорів в сучасній юридичній практиці використовується широко, однак у той же час правове регулювання даних правовідносин породжує виникнення великої кількості суперечок щодо їх укладання, виконання та припинення. Судова практика, яка аналізується, стосується саме цих питань і, перш за все, форми попереднього договору.

Укладення попередніх договорів передбачається стаття 635 Цивільного кодексу України, а в сфері, на яку поширюється чинність Господарського кодексу, – стаття 182 Господарського кодексу України. До прийняття нового Цивільного і Господарського кодексів правова конструкція попереднього договору прямо законодавством не визнавалась, але і не заборонялась.

Цивільний кодекс залишає на розсуд сторін строк, протягом якого (після укладення попереднього договору) має бути укладений основний договір, але допускає встановлення законом обмеження щодо строку (терміну), в який має бути укладений основний договір на підставі попереднього договору.

Господарський кодекс України встановлює, що суб'єкт господарювання зобов'язується у певний строк, але не пізніше одного року з моменту укладення попереднього договору, укласти основний господарський договір на умовах, передбачених попереднім договором.

Мета дослідження. Метою статті є спроба цілісного, комплексного підходу співвідношення попереднього договору та протоколу про наміри, окреслити зміст та юридичне значення таких видів договорів, також здійснення аналізу судової практики.

Стан опрацювання проблематики. Серед науковців, які займалися дослідженням питання договірних зобов'язань, зокрема цивільно-правових договорів: Луць В.В, Новохатська Я.В., Беляневич О.В., Дзера О.В., Спасибо-Фатєєва І.В. та ін.

У 2016 році опублікована стаття О. Регурецької «Попередній договір та протокол про наміри у підприємницькій діяльності», в якій авторка виокремила ознаки попереднього договору [2].

У 2022 році опублікована стаття С. Вавженчука «Основні та попередні договори». В якій автором сформовано визначення основного договору, за яким він розглядається як домовленість сторін, що спрямована на виникнення у них прав та обов'язків стосовно зміни правового режиму матеріальних та нематеріальних благ; на основі виокремлених ознак попереднього договору сформульовано визначення попереднього договору, за яким він розглядається як немайновий договір, за яким породжується зобов'язання сторін укласти договір у майбутньому [3].

У 2023 році опублікована стаття І. Дзери «Прогалини у правовому регулюванні попереднього договору». В якій автор здійснив порівняльний аналіз попереднього договору із законодавством Польщі, Молдови, Литви. У висновках зазначено, що попередній договір є консенсуальним, двостороннім та безвідплатним договором; чинне законодавство не передбачає можливості відплатності попередніх договорів, тому жодних платежів (гарантійних, забезпечувальних чи авансових) за ними сплачуватись не може [4].

Виклад основного матеріалу. За своєю правовою природою попередній договір не є різновидом будь-якого виду цивільно-правових чи господарських договорів. Зміст і сутність правовідносин, що виникають із попереднього договору, відрізняють його від усіх інших угод. Його головною особливістю є те, що він регулює не майнові (матеріальні), а організаційно-правові відносини сторін. Цивільно-правовий договір – є основною підставою виникнення зобов'язально-правових відносин (зобов'язань), що встановлює певні суб'єктивні права і суб'єктивні обов'язки для сторін, які його уклали.

Як зазначає Новохатська Я.В. «домовленість становить собою єдність суб'єктивного елемента – волі, та об'єктивного елемента – виявлення волі». Вільне волевиявлення учасників договірних відносин є одним із проявів свободи договору як одного із принципів цивільного законодавства [5].

Відповідно до статті 3 Цивільного кодексу України «однією із загальних засад цивільного законодавства України є свобода договору».

Основний договір має бути укладений на умовах, встановлених попереднім договором. При цьому абзац третій частини 1 статті 635 Цивільного кодексу України допускає, щоб не всі істотні умови основного договору були погоджені в попередньому договорі. Обов'язковим є лише встановлення в попередньому договорі порядку погодження істотних умов основного договору, якщо такий порядок не встановлений актами цивільного законодавства.

Попередній договір укладається в формі, що встановлена для основного договору. Із абзацу четвертого частини 1 статті 635 Цивільного кодексу України можна зробити висновок про те, що попередній договір не може бути укладений в усній формі. Але порушення вимоги про форму попереднього договору тягне його недійсність (нікчемність) тільки відповідно до загальних правил. У решті випадків наступають наслідки, якщо правочин, для якого законом встановлена його недійсність у разі недодержання вимоги щодо письмової форми, укладений усно і одна із сторін вчинила дію, а друга сторона підтвердила її вчинення, зокрема шляхом прийняття виконання, такий правочин у разі спору може бути визнаний судом дійсним.

Цивільний кодекс не встановлює будь-яких особливостей укладення попередніх договорів. Це означає, що попередні договори мають укладатись відповідно до загальних правил укладення цивільно-правових договорів. Щодо попередніх господарських договорів встановлено, що до їх укладення не застосовуються загальний порядок укладення господарських договорів. Відносини щодо укладання попередніх договорів у сфері дії Господарського кодексу регулюються Цивільним кодексом України. Тут маються на увазі не особливості укладення господарських договорів, а особливості, що стосуються попередніх договорів, тобто встановлені статтею 182 Господарського кодексу України.

Порушення сторонами своїх зобов'язань, що ґрунтуються на попередньому договорі, може тягти наслідки, передбачені законом або договором. Зокрема, сторона, яка необґрунтовано ухиляється від укладення основного договору на підставі попереднього договору, повинна відшкодувати другій стороні збитки, завдані простроченням укладення основного договору.

Отже, у попередньому договорі сторони мають зафіксувати умови основного договору або визначити порядок їх погодження при укладенні основного договору, за винятком випадків, коли такий порядок встановлений актами цивільного законодавства, у разі недодержання сторонами вимоги закону про нотаріальне посвідчення договору такий договір є нікчемним.

Посвідчення попереднього договору належати до компетенції нотаріусів та консульських установ [6]. Посадові особи органів місцевого самоврядування не має право посвідчувати попередній договір.

Юридична практика визначає, що основний договір укладається в письмовій формі і нотаріально посвідчується, то попередній договір також укладається у письмовій формі і нотаріально посвідчується. Така позиція відображена не тільки у цивільному законодавстві України, але у судовій практиці.

Зокрема у пп. 34; 35 Інформаційного листа Вищого господарського суду України (ВГСУ) № 01-8/211 від 7 квітня 2008 р. «Про деякі питання практики застосування норм Цивільного та Господарського кодексів України» зазначено: згідно з частиною третьою статті 635 Цивільного кодексу України сторона, яка уклала попередній договір, може направити другій стороні пропозицію про укладення основного договору, а згідно з частиною третьою статті 182 Господарського кодексу України – проект договору. Виходячи зі змісту частини другої статті 638 Цивільного кодексу України, якою встановлено, що договір укладається шляхом пропозиції однієї сторони укласти договір (оферти) і прийняття пропозиції (акцепту) другою стороною, поняття «пропозиція про укладення договору» та «проект договору» є рівнозначними.

Договір купівлі-продажу нерухомого майна укладається у письмовій формі і підлягає нотаріальному посвідченню. Аналіз змісту попереднього договору (справа № 17-05/5026/275/2012,07.03.17) дав підстави для висновку, що він містить зобов'язання сторін про укладення у визначений ними час договору купівлі-продажу в майбутньому на умовах, встановлених попереднім договором, також сторони обумовили предмет майбутнього договору купівлі-продажу, його ціну та інші істотні умови основного договору, в тому числі і умову про зобов'язання укласти основний договір. Проте, цей попередній договір не був посвідчений нотаріально. Таким чином підписаний сторонами попередній договір в розумінні стаття 635 Цивільного кодексу України є неукладений, оскільки сторонами не дотримано обов'язкової нотаріальної форми для договорів купівлі - продажу нерухомого майна, укладення якого сторони обумовили в майбутньому. Отже у боржника відсутнє зобов'язання на укладення основного договору купівлі-продажу нежитлового приміщення.

Постанова Верховного Суду України від 21 квітня 2021 року, справа № 607/15301/18, згідно з частиною першою статті 628 Цивільного кодексу України зміст договору становлять умови (пункти), визначені на розсуд сторін і погоджені ними, та умови, які є обов`язковими відповідно до актів цивільного законодавства. Відповідно до статті 635 ЦК України попереднім є договір, сторони якого зобов`язуються протягом певного строку (у певний термін) укласти договір у майбутньому (основний договір) на умовах, встановлених попереднім договором. Попередній договір укладається у формі, встановленій для основного договору, а якщо форма основного договору не встановлена, – у письмовій формі. Сторона, яка необґрунтовано ухиляється від укладення договору, передбаченого попереднім договором, повинна відшкодувати другій стороні збитки, завдані простроченням, якщо інше не встановлено попереднім договором або актами цивільного законодавства. Зобов`язання, встановлене попереднім договором, припиняється, якщо основний договір не укладений протягом строку (у термін), встановленого попереднім договором, або якщо жодна із сторін не направить другій стороні пропозицію про його укладення.

Відповідно до частини першої статті 631 Цивільного кодексу України строком договору є час, протягом якого сторони можуть здійснити свої права і виконати свої обов`язки відповідно до договору. Таким чином, будь-які зміни умов попереднього договору можуть бути погоджені сторонами виключно у межах строку дії договору.

Судовою практикою сформовано неоднаковий підхід щодо питання визнання права власності як правового наслідку порушення попереднього договору щодо укладення договору купівлі-продажу нерухомості, за умовами якого сторони домовились у визначений термін укласти основні договори (купівлі-продажу квартир).

Окремі суди дійшли висновку, що сплата повної вартості квартир, передання майбутнім відчужувачем спірного майна набувачеві, прийняття й фактичне володіння та користування останнім квартирами є підставою для визнання за покупцем права власності (ухвала Вищого спеціалізованого суду України від 25.09.2014 у справі № 6-25337ск14).

Відповідно до вимог статей 635; 657 Цивільного кодексу України, попередній договір купівлі-продажу квартири має бути укладений у письмовій формі з обов'язковим нотаріальним посвідченням, оскільки попередній договір укладається у формі, встановленій для основного договору». І, до речі, у своїх висновках Верховний Суд України послідовний - як відзначається ще в одному його рішенні, від 26.11.2008, «договір купівлі-продажу земельної ділянки у відповідності до вимог статті 657 Цивільного кодексу України має бути укладений у письмовій формі і підлягає нотаріальному посвідченню та державній реєстрації. Відповідно, і попередній договір купівлі-продажу земельної ділянки має бути нотаріально посвідчений».

Цивільний кодекс України не містить положення щодо договору (протоколу) про наміри. У такий спосіб, договір (протокол) про наміри може мати юридичну силу та наслідки правочину, за наявності у його тексті всіх істотних для певного виду договорів умов. Договір повинен характеризується такими основними ознаками: взаємне волевиявлення сторін, тобто повинна виявлятися воля не однієї особи (сторони), а двох і більше; договір спрямований на встановлення, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків, тобто договір спрямований на встановлення відповідних цивільно-правових наслідків. Необхідно також зазначити, що якщо основний договір не укладений протягом року після укладення попереднього, попередній договір і всі зобов'язання по ньому втрачають силу. При цьому слід врахувати, що протокол про наміри не тотожний попереднім договором. Тому в тексті договору варто чітко вказати, що цей договір має силу попереднього договору. В іншому випадку така угода не буде вважатися попереднім договором, а значить, не буде тягти за собою наслідки, які зобов'язують до укладення в майбутньому основного договору.

Висновки. Цивільний кодекс України містить законодавче закріплення тільки конструкції попереднього договору. Схоже правило існує і в підприємницькому середовищі – згідно з попереднім договором, суб'єкт господарювання зобов'язується у певний строк, але не пізніше року з моменту укладення попереднього договору, укласти основний договір на умовах, передбачених попереднім договором. Таким чином, попередній договір породжує у сторін обов'язок укласти відповідний основний договір в майбутньому.

Від даного випадку слід відрізняти підписання сторонами різного роду меморандумів, протоколів про наміри. Згідно з аналогічними нормами Цивільного і Господарського кодексів України, угода сторін про наміри не визнається попереднім договором і не породжує юридичних наслідків. Тобто, практика застосування подібної форми взаємин сторін повинна обмежуватися найпершими етапами переговорного процесу, коли сторони тільки планують вступити в певний вид договірних стосунків і фіксують основні принципи майбутньої взаємодії без узгодження конкретних істотних умов передбачуваного договору. Подібні угоди не мають характеру обов'язкових для сторін, і їх подальше виконання залежить лише від дійсних намірів і реального бажання сторін укласти відповідний договір.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конституція України: Закон України від 28.06.1996. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text.
2. Регурецька О. Попередній договір та протокол про наміри у підприємницькій діяльності. *Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право*. 2016. № 6. С. 52–61.
3. Вавженчук С. Основні та попередні договори. *Публічне право*, № 1 (45) (2022). С. 100–108
4. Дзера І.О. Прогалини у правовому регулюванні попереднього договору. *Юридичний науковий електронний журнал,* № 10/2023. С. 86–91.
5. Новохатська Я.В. Цивільно-правовий договір як регулятор цивільних відносин. Цивільне права і цивільний процес; господарське право. Харків:Нац.юрид.ун-т.ім. Ярослва Мудрого, 2015. С. 88–94.
6. Закон про нотаріат. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 1993, № 39, ст. 383. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3425-12#Text.
7. Цивільний кодекс України №435IV від 16.01.2003 р. URL: 2025https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text.
8. Господарський кодекс України №436IV від 16.01.2003 р. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/card/436-15.
9. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України: у 2 т. К.: Юрінком Інтер, 2013. Т. І .832 с.
10. Лист Вищого господарського суду № 01-8/211 «Про деякі питання практики застосування норм Цивільного та Господарського кодексів України» від 7 квіт. 2008. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/v_211600-08.
11. Постанова Верховного Суду України від 21 квітня 2021 року, справа № 607/15301/18. URL: https://iplex.com.ua/doc.php?regnum=96631604&red=1000035076398a4ba1a3bb75da001a8aa86976&d=5.
12. Скакун Ю.Є. Зміст попереднього договору. *Право України*. 2007. № 5.

13. Договірне право України. К.: Юрінком Інтер, 2008. 896 с.
14. Цивільне право України. Загальна частина: підручник / За ред. О.В. Дзери, Н.С. Кузнєцової, Р.А. Майданика. 4-тє вид., перероб. і допов. К.: Юрінком Інтер, 2017.
15. Договірне право в умовах ринкової економіки: Конспект лекцій. За заг. ред. І.В. Жилінкової, В.І. Борисової. Харків: Нац.юрид.акад. України, 2008.

УДК 347
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.4.43

МІСЦЕ І РОЛЬ ПОЛІЦЕЙСЬКОЇ ОСВІТИ У ЗАБЕЗПЕЧЕННІ РЕАЛІЗАЦІЇ ФУНКЦІОНАЛЬНОГО ПРИЗНАЧЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ НА ОСНОВІ ЗАРУБІЖНОГО ДОСВІДУ

Софина І.,
аспірант Університету економіки і права «КРОК»
ORCID: https://orsid.org/0000-0002-4876-5024

Софина І. Місце і роль поліцейської освіти у забезпеченні реалізації функціонального призначення національної поліції на основі зарубіжного досвіду.

Стаття присвячена визначенню ролі і місця поліцейської освіти у забезпеченні реалізації функціонального призначення Національної поліції, на основі зарубіжного досвіду; а також обґрунтуванню необхідності реформування функціонування, управління та ефективності адміністративного апарату органів Національної поліції України. У статті досліджено основні аспекти міжнародного співробітництва у сфері підготовки працівників Національної поліції. Розкрито питання здійснення підвищення кваліфікації керівників вищої ланки Національної поліції з використанням досвіду країн Європейського Союзу. Визначено важливість інформування керівників органів та підрозділів Національної поліції України щодо сутності та важливості міжнародних норм щодо захисту прав людини та особливостей діяльності різних міжнародних правоохоронних організацій у цих процесах. Досліджено особливості застосування міжнародного співробітництва в удосконаленні системи адміністративно-правового забезпечення професійної підготовки керівного складу Національної поліції України. Наголошено на корисності позиційної ідентичності функціонального призначення Національної поліції України з органами поліції країн Європейського Союзу як ліквідації проблеми розбіжності між європейськими політичними системами, законодавством та освітою, що створює перешкоди для розвитку співпраці. Висвітлено актуальні проблеми міжнародного співробітництва у сфері підготовки керівних кадрів поліції в контексті сучасних реалій адміністративно-правового розвитку. Наведено важливі способи міжнародного співробітництва з метою удосконалення функціонального призначення поліції як включення навчальних закладів України до програм, що реалізуються міжнародними організаціями та координація досліджень з питань правоохоронної діяльності, які проводяться за підтримки міжнародних організацій на території України тощо.

Ключові слова: Національна поліція, міжнародне співробітництво, закордонний досвід, функціональне призначення Національної поліції, євроінтеграційні процеси у діяльності Національної поліції, поліцейська освіта.

Sofina I. The place and role of police education in ensuring the implementation of the functional purpose of the national police based on foreign experience.

The article is devoted to determining the role and place of police education in ensuring the implementation of the functional purpose of the National Police, based on foreign experience; as well as substantiating the need to reform the functioning, management and efficiency of the administrative apparatus of the National Police of Ukraine. The article examines the main aspects of international cooperation in the field of training of National Police employees. The issue of improving the qualifications of senior managers of the National Police using the experience of European Union countries is revealed. The importance of informing the heads of bodies and units of the National Police of Ukraine about the essence and importance of international norms on the protection of human rights and the peculiarities of the activities of various international law enforcement organizations in these processes is determined. The peculiarities of the application of international cooperation in improving the system of administrative and legal support for the professional training of the management of the National Police of Ukraine are investigated. The usefulness of the positional identity of the functional purpose

of the National Police of Ukraine with the police bodies of the European Union countries is emphasized as a means of eliminating the problem of divergence between European political systems, legislation and education, which creates obstacles to the development of cooperation. The current problems of international cooperation in the field of training police managers in the context of modern realities of administrative and legal development are highlighted. Important methods of international cooperation are presented to improve the functional purpose of the police, such as the inclusion of educational institutions of Ukraine in programs implemented by international organizations and the coordination of research on law enforcement activities conducted with the support of international organizations on the territory of Ukraine, etc.

Key words: National Police, international cooperation, foreign experience, functional purpose of the National Police, European integration processes in the activities of the National Police, police education.

Постановка проблеми. Сучасні виклики та загрози вимагають трансформації сектору правоохоронної діяльності зокрема, та трансформації суб'єктного складу Національної поліції як елементів забезпечення реалізації функціонального призначення Національної поліції. Така трансформація полягає у здійсненні низки заходів, що складаються з послідовних кроків, які базуються на оптимальних рішеннях та враховують позитивний досвід та кращі практики провідних країн світу. Трансформація також полягає у необхідності реформування функціонування, управління та ефективності адміністративного апарату органів Національної поліції України.

Упровадження європейських стандартів у систему української поліцейської освіти дозволить не лише підвищити професійний рівень кадрів, а й закласти основу для сталого розвитку сектору громадської безпеки. Важливо, щоб поліцейські навчальні заклади мали автономію, академічну свободу та партнерства з міжнародними організаціями, що дозволить інтегрувати найкращі підходи в українське середовище.

Дослідженням питань здійснення працівниками Національної поліції своїх повноважень, а також визначення ролі працівників поліції у забезпечення реалізації функціонального призначення Національної поліції займались такі науковці як: М. Ануфрієв, О. Бандурка, І. Зозуля, О. Копан, Р. Калюжний, О. Кузьменко, Д Калаянов та інші науковці.

Питання забезпечення професійної компетентності працівників поліції є розкритим у наукових працях вищезазначених правників, однак відкритим залишається питання місця та ролі працівників поліції у забезпечення реалізації функціонального призначення Національної поліції, а отже потребує подальшого дослідження.

Досвід країн Європейського Союзу має позитивні приклади, коли вміле використання євроінтеграційних процесів, особливого навчання, дозволяє адаптувати адміністративно-правовий механізм професійної підготовки керівного складу Національної поліції України.

Виокремлення недосліджених аспектів загальної проблеми зумовлює актуальність статті та необхідність дослідження міжнародного співробітництва у сфері професійної підготовки керівних кадрів у діяльності органів Національної поліції України.

Мета статті полягає у необхідності визначення місця та ролі поліцейської освіти та працівників поліції у забезпеченні реалізації функціонального призначення Національної поліції України на етапі євроінтеграційних процесів України, на основі досвіду зарубіжних країн.

Виклад основного матеріалу. Поліцейська освіта є не лише етапом професійного становлення правоохоронця, а й стратегічним інструментом для побудови ефективної, демократично орієнтованої поліції. У сучасному суспільстві, де правопорядок тісно пов'язаний із правами людини, професіоналізм поліцейського напряму залежить від якості його освітньої підготовки. Зарубіжний досвід доводить, що саме інституційно розвинена система освіти є основою для реалізації основних функцій поліції – забезпечення безпеки, правопорядку та прав людини.

У країнах Європейського Союзу, зокрема у Фінляндії, поліцейська освіта охоплює кількарічний процес навчання в спеціалізованих академіях, який включає як юридичну, так і гуманітарну складову. Випускники таких програм не просто знають закон – вони вміють комунікувати, приймати рішення в кризових ситуаціях і діяти етично. Подібні моделі навчання формують у поліцейських глибоке розуміння свого функціонального обов'язку – служити громаді, а не лише карати за порушення.

Для України особливо актуальною є потреба в осмисленому запозиченні кращих міжнародних практик підготовки поліцейських. В умовах постійних суспільних трансформацій, викликів без-

пеки та прагнення до євроінтеграції, питання ефективного навчання правоохоронців набуває особливої ваги. Мова йде не просто про механічне переймання чужого досвіду, а про його адаптацію до національного контексту, специфіки українського суспільства та правової системи.

Сучасна функціональна роль Національної поліції значно ширша, ніж традиційне розслідування злочинів. Поліція виступає гарантом громадського порядку, активно долучається до профілактики правопорушень, здійснює захист прав і свобод людини, а також формує імідж держави в очах громадян. Успішне виконання цих завдань потребує високого рівня підготовки, етичності, емпатії та професіоналізму з боку кожного поліцейського.

Особливо важливим є те, щоб поліцейська освіта не зводилася до формального процесу засвоєння знань. Вона має стати потужним інструментом виховання, розвитку критичного мислення, комунікативних навичок і правової свідомості. Сучасний поліцейський повинен бути не лише виконавцем наказів, а й самостійним суб'єктом права, здатним діяти в інтересах суспільства та з дотриманням етичних стандартів.

У цьому контексті трансформація системи підготовки кадрів для Національної поліції повинна мати стратегічний характер. Необхідне впровадження новітніх методик навчання, включення до освітніх програм психологічної підготовки, курсів з прав людини, медіації та громадської взаємодії. Лише так можливо сформувати в українських поліцейських не лише професіоналів, а й лідерів довіри, здатних відповідати на виклики часу.

У Сполучених Штатах Америки велика увага приділяється післяакадемічній підготовці та симуляційним тренінгам, що дозволяє майбутнім поліцейським тренувати навички реагування на стресові ситуації. Аналогічна практика застосовується в Канаді, де інструктажі з деескалації конфліктів, гендерної чутливості та роботи з уразливими групами є обов'язковими. Українська система має потенціал для впровадження подібних методик на базі вже створених освітніх закладів МВС.

Особливе значення також має безперервна освіта. У багатьох країнах поліцейські зобов'язані періодично проходити підвищення кваліфікації. Це дає змогу адаптуватися до нових викликів, змін у законодавстві, впровадження цифрових технологій. Для українських реалій така модель означала б не лише підвищення професійного рівня, а й зниження випадків неправомірної поведінки працівників поліції.

Ефективна освіта також сприяє формуванню внутрішньої культури правоохоронця, де на першому місці – гідність людини, а не формальне дотримання інструкцій. У Швеції, наприклад, майбутні поліцейські з перших днів навчання залучаються до програм «community policing», де вчаться працювати у тісному контакті з громадою. Це дозволяє вже з етапу навчання виховувати орієнтацію на партнерські стосунки з населенням.

Сучасна активізація міжнародного співробітництва в різних сферах життя суспільств і держав на принципах інтеграції, кооперації та взаємозбагачення стосується і Національної поліції України, адже сьогодні є гостра потреба у розробці ефективних механізмів протидії злочинності, підвищення професійного рівня керівного складу органів поліції, зокрема шляхом інформування керівників органів та підрозділів Національної поліції України щодо сутності та важливості міжнародних норм щодо захисту прав людини та особливостей діяльності різних міжнародних правоохоронних організацій у цих процесах. Зазначені чинники вимагають створення умов для ефективного розвитку міжнародного співробітництва у сфері підготовки управлінських кадрів [1, с. 373].

Міжнародне співробітництво у сфері професійної підготовки поліцейських полягає у обміні делегаціями, візитах уповноважених осіб для налагодження та забезпечення взаємодії, спрямованої на підвищення ефективності діяльності поліції України.

Підготовка сучасних поліцейських має базуватися на поєднанні теоретичних і дослідницьких занять із набуттям (закріпленням) практичних навичок; міжнародний досвід має постійно аналізуватись, зокрема, з метою застосування активних методів навчання та використання у навчальному процесі сучасних технологій.

Україна наразі знаходиться на шляху євроінтеграційних процесів, тож і функціональне призначення Національної поліції, яке забезпечується, зокрема, працівниками поліції, має відповідати євроінтеграційним вимогам, адже обґрунтовуються:

- зростаючою взаємозалежністю народів, глобалізацією проблем і зростаючою універсалізацією різних соціальних явищ, включаючи правоохоронні органи, поліцейські структури та системи навчання;

- інтернаціоналізацією та інтеграцією кримінального світу, що диктує необхідність консолідації міжнародних правоохоронних органів, взаєморозуміння як позитивного, так і негативного досвіду боротьби з міжнародною та транснаціональною організованою злочинністю [2, с. 218-226];
- необхідністю наближення професійної підготовки кадрів поліцейського менеджменту до єдиних міжнародних стандартів на основі передового досвіду підготовки поліцейських провідних країн [3, с. 133].

У разі відсутності позиційної ідентичності функціонального призначення Національної поліції України з органами поліції країн Європейського Союзу постане проблема розбіжності між європейськими політичними системами, законодавством та освітою, що відповідно створить перешкоди для розвитку співпраці тощо.

Міжнародна підготовка поліцейських в Україні та зарубіжних країнах здійснюється на основі дво- та багатосторонніх договорів різної дії – міждержавних, міжурядових, міжвідомчих.

Цілі, завдання, зміст і форми навчання визначаються з урахуванням таких міжнародних угод, як Загальна декларація прав людини, прийнята Генеральною Асамблеєю ООН 10 грудня 1948 р., Міжнародний пакт про громадянські та політичні права, прийнятий загальною Резолюцією Асамблеї 2200 А (XXI), Конвенція ООН від 16 грудня 1966 р., Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листопада 1950 р., Європейські конвенції про видачу злочинців від 13 грудня 1957 р., Про взаємну правову допомогу та правові відносини у цивільних, сімейних і кримінальних справах від 22 ст. січня 1993 р. тощо.

Під час навчання у вищих навчальних закладах керівні кадри поліції повинні опановувати науку управління та готуватися як майбутні менеджери, акцент на підготовці управлінських кадрів слід приділяти у післядипломній освіті. Міжнародне ж співробітництво навчальних закладів у сфері підготовки працівників поліції як тих, що забезпечують реалізацію функціонального призначення поліції полягає у необхідності: забезпечення участі адміністративного складу органів і підрозділів поліції у миротворчій діяльності; організації, розширення та проведення навчання для менеджменту ЄС; організації відряджень керівного складу навчальних закладів до країн Європейського Союзу; взаємодії навчальних закладів з міжнародними організаціями, зокрема, такими як ООН, Рада Європи тощо.

Міжнародне співробітництво навчальних закладів, що є способом удосконалення функціонального призначення Національної поліції через працівників поліції полягає, зокрема, у необхідності не лише підвищення професійної підготовки поліцейських як, наприклад, майбутніх миротворців, а і у необхідності підготовки працівників до міжнародних посад; опрацювання існуючого національного законодавства у відповідній сфері та надання пропозицій щодо його удосконалення відповідно до європейських чи міжнародних стандартів; створення нових навчально-методичних матеріалів для представників поліції; створення ефективного механізму маркетингу освітніх послуг та забезпечення розширення експорту освітніх послуг закладів освіти України; спільна з Україною організація конференцій, семінарів та круглих столів у країнах Європейського Союзу; створення нових навчальних курсів з передових питань правоохоронної діяльності та боротьби зі злочинністю та організація міжнародних конференцій, семінарів тощо; забезпечення ефективного вивчення та використання досвіду країн Європейського Союзу для вдосконалення підготовки керівного складу поліції; розширення відносин з європейськими партнерами тощо.

Крім цього, важливим способом міжнародного співробітництва з метою удосконалення функціонального призначення поліції вважається також включення навчальних закладів України до програм, що реалізуються цими міжнародними організаціями; координація досліджень з питань правоохоронної діяльності, які проводяться за підтримки міжнародних організацій на території України тощо.

Визначені заходи міжнародного співробітництва у частині посилення ролі і місця працівника поліції у забезпеченні реалізації функціонального призначення Національної поліції потребують подальшого опрацювання, адже зарубіжний досвід показує досить ефективну міжнародну діяльність вже на базі навчальних закладів поліції, що закріплюється спеціальними міжнародними угодами, зокрема, у січні 1995 року було укладено угоду президентом поліцейської академії в Мюнстері (Німеччина), директором Нідерландського навчального центру (LSOP) і директором Національної поліції Сполученого Королівства з підготовки кадрів – Асоціації коледжів – Асоціації європейських Коледжі (AEPC), до складу яких входять поліцейські коледжі (академії) дер-

жав-членів Європейського Союзу (Франція, Німеччина, Італія, Бельгія, Нідерланди, Люксембург, Великобританія, Данія, Ірландія, Греція, Іспанія, Португалія, Швеція, Фінляндія) Німеччина, Австрія). Такі угоди дають можливість співпрацювати у сфері підготовки вищих офіцерів поліції на основі взаємної згоди та обґрунтованості; а також обмінюватися інформацією та підтримувати контакти за відповідними напрямками підготовки поліцейських [4, с. 20–22].

Окрім міжнародних угод, учасниками яких є навчальні заклади, що готують поліцейських у різних країнах світу, визначаються ще асоціації таких навчальних закладів, зокрема, Асоціація європейських поліцейських коледжів забезпечує єдиний принцип контактів для всіх поліцейських навчальних закладів Європи, у результаті чого досягається максимальна співпраця та координація між країнами-членами Асоціації щодо підготовки керівних кадрів поліції, поширюється передовий педагогічний та практичний досвід, а також кращі наукові дослідження, розробляються спільні навчальні програми тощо.

Висновки. Працівники поліції є найпершою ланкою впливу на рівень реалізації і успіх реалізації функціонального призначення Національної поліції, що також підтверджено досвідом зарубіжних країн, які приділяють освіті поліцейських особливе значення.

Міжнародне співробітництво у сфері підготовки як керівних, так і рядових, працівників поліції є важливим аспектом реалізації євроінтеграційних вимог, особливо для України як країни, яка наразі перебуває у правовому режимі воєнного стану.

Тож, незважаючи на всі відмінності та підходи у підготовці поліцейського менеджменту, чітко простежується прагнення до вирівнювання, стандартизації та узгодженості вищої поліцейської освіти в умовах інтеграції та співпраці всіх сфер діяльності, а аналіз підготовки поліцейських засвідчив, що однією з основних тенденцій розвитку систем професійної підготовки керівних кадрів внутрішніх справ є тенденція до їх інтеграції з метою забезпечення на національному та міжнародному рівнях успішної реалізації функціонального призначення Національної поліції.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Сокуренко В.В. Сфера оборони України: адміністративно-правове регулювання [Текст]: монографія / В.В. Сокуренко; Нац. акад. внутр. справ. Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2015. – 540 с.
2. Безпалова О.І. Адміністративно-правовий механізм реалізації правоохоронної функції держави: сутність і структура. Наукові праці Національного університету «Одеська юридичної академія». Одеса: Юридична література. 2014. Т. 15. С. 218–226.
3. Вищий заклад освіти МВС України: науково-практичний посібник / М.І. Ануфрієв, О.М. Бандурка, О.Н. Ярмиш. Х.: Ун-т внутр. справ, 1999. 369 с.
4. Зозуля Є. Підготовку сучасного правоохоронця – на рівень європейських стандартів. *Віче*. 2014. № 4. С. 20–22.

УДК 330.342.146
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.4.44

СОЦІАЛЬНО ВІДПОВІДАЛЬНЕ ГОСПОДАРЮВАННЯ: АНАЛІЗ СУБ'ЄКТНОГО СКЛАДУ

Сошников А.О.,
кандидат юридичних наук, старший дослідник,
старший науковий співробітник,
Державна установа «Інститут економіко–правових
досліджень імені В.К. Мамутова Національної академії наук України»
ORCID 0000-0003-4998-9713,
e-mail: *antonsoshnykov@gmail.com*

Сошников А.О. Соціально відповідальне господарювання: аналіз суб'єктного складу.

Метою статті є виявлення особливостей суб'єктного складу соціально відповідального господарювання та визначення ролі кожного суб'єкта у формуванні та розвитку відповідального бізнес-середовища, зокрема в контексті наслідків російсько-української війни.

Соціально відповідальне господарювання поступово охоплює не лише суб'єктів великого підприємництва, а й представників малого та середнього бізнесу. Слід зауважити, що реалізація відповідних заходів у межах концепції соціальної відповідальності бізнесу має різноманітні форми й особливості, які залежать від ресурсного потенціалу та організаційно-економічних можливостей конкретного підприємства.

Ключову роль у забезпеченні соціально відповідального господарювання відіграють його суб'єкти та учасники. Водночас законодавство України не містить чіткого визначення їх кола, що зумовлює наявність прогалин у правовому регулюванні та ускладнює формування ефективного бізнес-середовища на засадах соціальної відповідальності.

Підкреслено, що соціально відповідальне господарювання охоплює не лише приватні компанії, а й державні та комунальні підприємства, а також компанії, у яких домінуюча частка належить державі або територіальній громаді.

Виокремлено основних учасників соціально відповідального господарювання: працівників, споживачів, територіальні громади та суб'єктів господарювання. Останніх, своєю чергою, доцільно класифікувати на: партнерів (компанії, пов'язаних договірними зобов'язаннями), конкурентів (компанії, що здійснюють конкуруючу діяльність) та інший бізнес.

Зазначено, що, так само як соціально відповідальний бізнес впливає на окремі зацікавлені сторони, так і різні учасники формують та сприяють розвитку соціально відповідального бізнес-середовища.

Визначено ключові групи, що формують суспільний запит і сприяють розвитку соціально відповідального господарювання: суспільство, держава та бізнес.

Аргументовано доцільність визначення головного органу виконавчої влади, відповідального за формування та реалізацію державної політики у сфері соціально відповідального господарювання.

Ключові слова: соціально відповідальна поведінка, сталий розвиток, ESG (екологічні, соціальні, управлінські аспекти), екологічно відповідальний бізнес, альтернативні джерела енергії, стимулювання, відповідальне господарювання, суб'єкти господарювання, екологічність, територіальна громада, органи влади, органи місцевого самоврядування, працівники, споживачі, інвестори, корпоративні фонди.

Soshnykov A.O. Socially Responsible Management: Analysis of the Entity Composition.

The purpose of the article is to identify the peculiarities of the subjective composition of socially responsible business and to define the role of each subject in the formation and development of a responsible business environment, in particular in the context of the consequences of the Russian-Ukrainian war.

Socially responsible business is gradually covering not only large businesses, but also representatives of small and medium-sized businesses. It should be noted that the implementation of relevant measures within the framework of the concept of social responsibility of business has various forms and features that depend on the resource potential and organisational and economic capabilities of a particular enterprise.

The key role in ensuring socially responsible business is played by its subjects and participants. At the same time, Ukrainian legislation does not clearly define their circle, which leads to gaps in legal regulation and complicates the formation of an effective business environment based on social responsibility.

It is emphasised that socially responsible business includes not only private companies, but also state and municipal enterprises, as well as companies in which the State or a territorial community has a dominant share.

The main participants of socially responsible business are identified: employees, consumers, territorial communities and business entities. The latter, in turn, should be classified into: partners (companies bound by contractual obligations), competitors (companies engaged in competing activities) and other business.

It is noted that, just as socially responsible business affects individual stakeholders, so various participants form and contribute to the development of a socially responsible business environment.

The key groups that shape public demand and contribute to the development of socially responsible business are identified: society, the state and business.

The expediency of determining the main executive body responsible for the formation and implementation of the state policy in the field of socially responsible business is argued.

Key words: socially responsible behavior, sustainable development, ESG (Environmental, Social, and Governance), environmentally responsible business, alternative energy sources, incentivization, responsible economic activity, business entities, territorial community, public authorities, local self-government bodies, employees, consumers, investors, corporate foundations.

Постановка проблеми. В останні роки спостерігається позитивна тенденція розвитку соціально відповідального ведення бізнесу, що зумовлено низкою чинників: зростанням суспільного запиту, необхідністю виходу на нові ринки збуту, насамперед у країнах Європейського Союзу, а також кризовими явищами глобального та національного масштабу (зокрема пандемією COVID-19 і повномасштабним вторгненням російської федерації в Україну).

Соціально відповідальне господарювання поступово охоплює не лише суб'єктів великого підприємництва, а й представників малого та середнього бізнесу. Слід зауважити, що реалізація відповідних заходів у межах концепції соціальної відповідальності бізнесу має різноманітні форми й особливості, які залежать від ресурсного потенціалу та організаційно-економічних можливостей конкретного суб'єкта господарювання.

Ключову роль у забезпеченні соціально відповідального господарювання відіграють його суб'єкти та учасники. Водночас чинне законодавство України не містить чіткого визначення їх кола, що зумовлює наявність прогалин у правовому регулюванні та ускладнює формування ефективного бізнес-середовища на засадах соціальної відповідальності.

Стан опрацювання. Соціально відповідальне ведення бізнесу досить активно досліджується як іноземними, так і вітчизняними науковцями, зокрема: О. Грішнова, М. Саприкіна, О. Харчишина, О. Іванова, Ю. Єршова. Значна частина дослідників розглядає суб'єктів та учасників у розрізі тих чи інших господарсько-правових відносин, окремих інститутів та ринків, як-от: О. Гарагонич, Ю. Павлюченко, О. Кулик та ін. Окремі автори у своїх працях окреслюють та характеризують суб'єктів корпоративної соціальної поведінки бізнесу в окремих сферах або галузях (наприклад, у зовнішньоекономічній діяльності).

Водночас у науковій доктрині спостерігаються різні підходи до визначення учасників соціально відповідальної поведінки бізнесу. Своєю чергою, слід відзначити, що відсутні комплексні дослідження, присвячені визначенню основних учасників соціально відповідального господарювання.

Метою дослідження – виявити особливості суб'єктного складу соціально відповідального господарювання та визначити роль кожного суб'єкту у розвитку відповідального бізнес-середовища, зокрема і в контексті наслідків російсько-української війни.

Виклад основного матеріалу. На початку доцільно розглянути загальні підходи до визначення учасників господарських правовідносин як у законодавстві, так і в юридичній доктрині, що дозволить з'ясувати правову природу цих учасників, їхню роль та окреслити основу для подальшого аналізу суб'єктного складу соціально відповідального господарювання. Наразі ще чинний Господарським кодексом України (втрачає чинність 28 серпня 2025 на підставі Закону України «Про особливості регулювання діяльності юридичних осіб окремих організаційно-правових форм у перехідний період та об'єднань юридичних осіб» від 9 січня 2025 року № 4196-IX) визначені учасники відносин у сфері господарювання, до яких відноситься: суб'єкти господарювання, споживачі, органи державної влади та органи місцевого самоврядування, наділені господарською компетенцією, а також громадяни, громадські та інші організації, які виступають засновниками суб'єктів господарювання чи здійснюють щодо них організаційно-господарські повноваження на основі відносин власності [1]. Надалі можна взяти за основу цих учасників у сфері господарювання, як суб'єктів та учасників і соціально відповідального господарювання.

Водночас відзначимо, що все більше дослідників акцентують на потребі зміни підходів до визначення основних учасників господарських відносин. Так, О. Сергійко наголошує, що чинний перелік учасників господарських відносин потребує оновлення, шляхом його доповнення державою, територіальними громадами (оскільки, на думку автора, непослідовним є підхід, коли ці суб'єкти згадуються в інших статтях Господарського кодексу України, а не належать до учасників господарських відносин) та ін. [2]. З цією авторською позицією, в частині визначення додаткових учасників господарських відносин (наприклад, держави, територіальні громади) потрібно погодитись. Також доцільно розглядати цих учасників і в контексті соціально відповідального господарювання.

О. Гарагонич досліджуючи корпоративні відносини, виділяє наступних суб'єктів: корпорації, власники корпоративних прав, суб'єкти, які виконують функції органів корпорації. До останніх відносячи учасників загальних зборів корпорації (власників корпоративних прав та їхніх представників), а також посадових осіб корпорації [3]. Слід констатувати, що названі суб'єкти корпоративних відносин можуть здійснювати вплив і на реалізацію соціально відповідальної поведінки компанії.

Тепер розглянемо доктринальні підходи до визначення суб'єктного складу соціально відповідального господарювання більш детально, що дозволить надалі окреслити специфіку та особливості ролі його учасників у формуванні соціально відповідального бізнес-середовища. Це особливо актуально з огляду на те, що в чинному законодавстві України чітке коло таких учасників наразі не визначене. Хоча в Концепції реалізації державної політики у сфері сприяння розвитку соціально відповідального бізнесу в Україні на період до 2030 року, схваленої розпорядження Кабінету Міністрів України від 24 січня 2020 № 66-р відзначено, що реалізація цієї державної політики має вплив на ключові інтереси громадян України, працівників та суб'єктів господарювання, як зацікавлених сторін [4].

Вчений-економіст О. Грішнова однією з перших в Україні спробувала окреслити загальне коло суб'єктів соціальної відповідальності бізнесу. Так, вона виділяє п'ять основних суб'єктів: відповідальний виробник (тобто підприємство, яке «виробляє якісну, нешкідливу для споживачів продукцію, не завищує ціну на неї, надає про неї правдиву інформацію, діє згідно з нормами екологічного права, турбується про навколишнє середовище, запроваджує новітні технології для запобігання і ліквідації викидів шкідливих відходів» [5]); відповідальний роботодавець (компанія, яка виконує положення трудового законодавства, але запроваджує додаткові соціальні інструменти підтримки, що дозволяє підвищити соціальний добробут працівників); відповідальний учасник соціальних відносин (бізнес, який взяв на себе соціальні зобов'язання підтримувати благополуччя суспільства через підтримку соціально вразливих груп населення та окремих закладів освітнього, культурного та іншого спрямування); відповідальний учасник економічних і політичних відносин (компанія демонструє доброчесність у сплаті податків та інших обов'язкових платежів до бюджетів всіх рівнів, уникає корупційних проявів, забезпечує прозорість власних фінансів); відповідальний соціальний партнер (бізнес вибудовує свої партнерські відносини на принципах доброчесності виконання договірних зобов'язань та професійних стандартів своєї діяльності) [5]. Даний авторський підхід визначення суб'єктів соціальної відповідальності бізнесу є досить цікавим та обґрунтованим. Водночас О. Грішнова пропонує розглядати суб'єктний склад соціально відповідального бізнесу крізь призму ролі конкретної компанії, акцентуючи на виокремленні

ознак, які дають змогу віднести компанію до таких, що дотримуються засад соціально відповідального господарювання. Такий підхід є доволі дискусійним, адже, ймовірно, більш доцільно дотримуватися усталеного поділу на суб'єктів і учасників відповідних правовідносин, що є більш традиційним для правничої доктрини.

Окремі дослідники розглядають суб'єктів соціально відповідального бізнесу крізь призму конкретних видів економічної діяльності чи напрямків. Так, Т. Шевченко, досліджуючи суб'єктів корпоративної соціальної відповідальності у сфері зовнішньоекономічної діяльності, доходить висновку, що фактично суб'єкти зовнішньоекономічної діяльності, визначені Законом України «Про зовнішньоекономічну діяльність» (фізичні особи; юридичні особи, зареєстровані як такі в Україні і які мають постійне місцезнаходження на території України; об'єднання фізичних, юридичних, фізичних і юридичних осіб, які не є юридичними особами; Україна в особі її органів, місцеві органи влади та управління в особі створених ними зовнішньоекономічних організацій, які беруть участь у зовнішньоекономічній діяльності, а також інші держави, які беруть участь у господарській діяльності на території України, діють як юридичні особи та інші), - водночас є і суб'єктами корпоративної соціальної відповідальності у відповідній сфері [6]. Таке авторське бачення є досить дискусійним, а в окремих аспектах – доволі обмеженим, оскільки ототожнення правового статусу суб'єкта зовнішньоекономічної діяльності з його можливою роллю в системі соціально відповідального господарювання не враховує специфіку добровільного характеру останнього, його етичну природу, залежність від внутрішньої політики компанії, а також особливості реалізації засад соціально відповідальної поведінки бізнесу на практиці.

Отже, аналіз різних авторських підходів до визначення суб'єктного складу соціально відповідального господарювання дає підстави зробити висновок про існування суттєвих відмінностей у науковому розумінні цього питання.

Слід констатувати, що основним суб'єктом соціально відповідального господарювання, як і будь-яких господарських правовідносин виступає власне суб'єкт господарювання, тобто господарські організації (юридичні особи, які здійснюють господарську діяльність та зареєстровані) та громадяни України, іноземці та особи без громадянства, які здійснюють господарську діяльність та зареєстровані як підприємці (стаття 55 Господарського кодексу України). Саме суб'єкт господарювання є первинним, ключовим та обов'язковим суб'єктом, без якого реалізація концепції соціального відповідального господарювання є неможливою.

Якщо вчені-економісти здебільшого розглядають саме приватні компанії як основних носіїв корпоративної соціальної відповідальності, слід відзначити, що соціально відповідальне господарювання охоплює також державні та комунальні підприємства, а також компанії, у яких домінуюча частка належить державі або територіальній громаді. Попри можливі обмеження ресурсів у державних та комунальних підприємств, вони також здатні здійснювати суттєвий вплив на місцевий розвиток чи споживачів, адже окремі з них провадять господарську діяльність, що має вагомий соціальний внесок за своєю суттю. На національному рівні найбільш активно позиціонують себе як соціально відповідальні компанії, де єдиним засновником та акціонером яких є держава, можна виділити зокрема: АТ «Укрпошта» [7], АТ «Укрзалізниця» [8], НАК «Нафтогаз України» [9].

Суттєву роль у розвитку бізнесу відіграють виконавчі органи управління підприємством, конкретні посадові особи органів управління підприємства (у наукових дослідженнях у сфері менеджменту зазвичай використовується термін «топменеджмент компанії», що охоплює вищу ланку виконавчого керівництва, відповідальну за реалізацію стратегічних цілей і оперативне управління бізнесом), а також власники бізнесу (учасники, акціонери). Так, саме вищий орган управління товариством, який представлений власниками бізнесу визначає стратегічні вектори та засади побудови бізнес-моделі на принципах соціально відповідального ведення бізнесу, своєю чергою, вже виконавчий орган компанії реалізує відповідний соціальний вектор розвитку бізнесу, через поточні програми корпоративної соціальної відповідальності. Це охоплює як реалізацію власних соціальних проєктів, так і підтримку сторонніх ініціатив [10].

Окремо доцільно окреслити організаційну структуру компаній, які впроваджують практики соціально відповідальної поведінки, адже саме наявність відповідних уповноважених, підрозділів є важливим індикатором системності та інтегрованості соціальної відповідальності в діяльність підприємства. В Україні можна зустріти різні моделі забезпечення соціально відповідальної політики: координація корпоративної соціальної відповідальності покладено на керівника прес-служби (або іншу посадову особу, яка основну діяльність здійснює за іншим напрямком)

або неспеціалізований структурний підрозділ - департамент корпоративних комунікацій [11]; визначено уповноважену особу (наприклад, координатор проєктів корпоративної соціальної відповідальності, в окремих компаніях він також є радником чи помічником генерального директора) [11]; діє окремий спеціалізований структурний підрозділ (наприклад, департамент корпоративної соціальної відповідальності) [11; 12; 13]. Також відзначимо, що в окремих компаніях запроваджені окремі посади менеджера та фахівця з корпоративної соціальної відповідальності [11].

У західних країнах (зокрема у США, державах – членах ЄС та інших) широко застосовується модель, за якої акціонер або учасник компанії створює благодійний фонд. Прикладами таких фондів є: Фонд Рокфеллера (*The Rockefeller Foundation*) [14]; Фундація Форда (*Ford Foundation*) [15]; Фонд Джейкобса (*Jacobs Foundation*) [16]; Фонд Білла і Мелінди Гейтс (*Bill & Melinda Gates Foundation*) [17]; Фонд Говарда Дж. Баффета (*The Howard G. Buffett Foundation*) [18]. Альтернативним підходом є створення корпоративного благодійного фонду безпосередньо компанією (наприклад, Фонд Mastercard (*Mastercard Foundation*) [19]).Саме через такі інституції здійснюється фінансування різноманітних соціальних ініціатив та проєктів, у тому числі програм корпоративної соціальної відповідальності. Здебільшого вирішальний вплив на діяльність таких фондів (зокрема на ухвалення рішень щодо фінансування проєктів та ініціатив) має власник бізнесу або менеджмент компанії.

Як констатувалось у попередніх авторських публікаціях активним суб'єктом соціально відповідального ведення бізнесу в Україні в перспективі стануть саме корпоративні благодійні фонди [10]. Наразі ця практика є розповсюдженою серед тільки окремого великого бізнесу, який здебільшого планує виходити на зовнішні ринки (наприклад, ринки ЄС тощо) або вже активно представлений на них. Так, найбільш відомі благодійні фонди (корпоративної спрямованості), які пов'язані з бізнесом, це – Благодійна організація «Фонд Ріната Ахметова», Благодійна організація «Фонд Віктора Пінчука», Благодійна організація «Благодійний фонд «МХП-Громаді». Очікується, що модель управління корпоративними благодійними фондами буде наступна: загальний вплив власника бізнесу та/або менеджменту компанії (наприклад, визначення пріоритетів діяльності), але виконавчий орган управління благодійного фонду буде самостійно ухвалювати рішення щодо поточної діяльності, реалізації проєктів [10]. Створення окремих інституцій, зокрема і благодійних організацій доцільно розглядати для великих компаній, та абсолютно недоцільно для малих та середніх підприємств, що пов'язано зі значним адмініструванням та організаційними витратами. Чинна редакція Закону України «Про благодійну діяльність та благодійні організації» від 5 липня 2012 № 5073-VI не передбачає особливостей правового статусу чи діяльності корпоративних благодійних фондів. Водночас очевидною є специфіка їх функціонування, зокрема фінансування з одного джерела або з кількох джерел, коли йдеться про групу компаній, об'єднаних спільним кінцевим бенефіціарним власником. У зв'язку з цим доцільним є запровадження додаткових механізмів публічного контролю за використанням коштів корпоративних благодійних фондів, зокрема шляхом обов'язкового оприлюднення у відкритих джерелах деталізованої фінансової звітності та інформації про реалізовані або підтримані проєкти.

Своєю чергою, слід зауважити, що створення корпоративних благодійних фондів не є універсальною моделлю реалізації соціально відповідального господарювання великого бізнесу. Основними бенефіціарами діяльності таких фондів зазвичай виступають громади в регіонах присутності бізнесу (зовнішні зацікавлені сторони). Водночас такі фонди можуть реалізовувати ініціативи та в інших регіонах, зокрема на загальноукраїнському рівні. Їхня діяльність може бути спрямована як на підтримку соціально вразливих категорій населення, так і на допомогу працівникам компанії.

Однак делегування реалізації соціально відповідальної поведінки виключно корпоративним благодійним фондам є недостатнім. Важливим є створення або збереження в структурі компанії спеціалізованих внутрішніх підрозділів з питань корпоративної соціальної відповідальності. Основними завданнями таких підрозділів є загальне позиціювання компанії як соціально відповідального суб'єкта, розробка політик відповідального ведення бізнесу, а також впровадження програм, орієнтованих на працівників.

Водночас малому та середньому бізнесу невиправдано створювати окремі спеціалізовані підрозділи, в окремих випадках може йти мова про уповноважену особу (наприклад, координатора), в такій моделі заходи для зовнішніх зацікавлених сторін можна делегувати стороннім благодійним організаціям або громадським об'єднанням.

Відзначимо, що працівники компанії виступають ключовою внутрішньою цільовою групою соціальної відповідальності бізнесу. В Концепції реалізації державної політики у сфері сприяння розвитку соціально відповідального бізнесу в Україні на період до 2030 року приділяється також значна увага саме працівникам. Одним з завдань Національної стратегії у сфері прав людини, затвердженої Указом Президента України від 24 березня 2021 № 119/2021 проголошено забезпечення ефективної реалізації права працівників на безпечні та здорові умови праці та удосконалення гарантій забезпечення права на оплату праці; забезпечити справедливу оплату праці залежно від її специфіки (її якості, складності, обсягів та рівнів кваліфікації працівників) [20]. Слід відзначити, що право працівників на здорові та безпечні умови праці відноситься до основних трудових прав працівників (стаття 2 Кодексу законів про працю України[21]), тобто є базовими категорії, які суб'єкти господарювання повинні забезпечити й так, виконуючи положення чинного законодавства. Своєю чергою, одним з прикладів соціально відповідальної поведінки компанії до своїх працівників може бути дострокове надання безстрокової фінансової допомоги, виплата заробітної плати, виплата авансом окладу з поверненням його протягом трьох місяців тощо [22]. Варто відзначити, що такі додаткові можливості зменшують імовірність звернення працівників до фінансових установ, які надають мікрозайми, тим самим убезпечуючи їх від потенційних фінансових ризиків.

Повномасштабне російське вторгнення істотно вплинуло на реалізацію програм соціальної відповідальності компаній. Так, з 2022 АТ «Укрзалізниця», окрім виконання основних функцій, відіграє критично важливу соціальну роль, зокрема в питаннях евакуації населення, переміщення виробничих потужностей до безпечніших регіонів у межах урядової програми релокації бізнесу. Водночас компанія впровадила низку соціальних ініціатив, спрямованих на підтримку своїх працівників та їхніх родин, які постраждали внаслідок збройної агресії. Зокрема, АТ «Укрзалізниця»: надає фінансову та психологічну підтримку сім'ям співробітників, які втратили близьких або житло; допомагає пораненим працівникам у лікуванні, реабілітації та поверненні до професійної діяльності; щомісяця виділяє до 8 млн грн/ Професійній спілці залізничників і транспортних будівельників України, яка за ці кошти надає допомогу працівникам, їхнім сім'ям, пенсіонерам-залізничникам, а також мобілізованим працівникам компанії; з 2023 запроваджено корпоративну систему медичного обслуговування, яка передбачає компенсацію внесків до громадської організації «Лікарняна каса Львівської залізниці» для забезпечення лікування працівників [23]. Окремим напрямом соціально відповідальної політики є підтримка ветеранів війни. Станом на червень 2024 понад 10 тисяч працівників компанії були мобілізовані до лав Збройних Сил України, з яких майже 1300 уже повернулися до роботи. З метою збереження їхнього добробуту: компанія виплачує середню заробітну плату мобілізованим працівникам, попри відсутність відповідної законодавчої вимоги; пораненим надається фінансова допомога (наприклад, 30 тис грн при пораненні середньої тяжкості); у разі загибелі працівника його сім'я отримує одноразову допомогу в розмірі 100 тис грн, а також щорічну фінансову підтримку дітям до повноліття; впроваджено Ветеранську політику, спрямовану на подолання соціальної ізоляції, запобігання безробіттю серед ветеранів, а також усунення бар'єрів для їх повернення до роботи на підприємстві [23].

Одним з тематичних напрямків соціально відповідального бізнесу безмовно є питання споживачів. В галузевому законодавстві, зокрема в Законі України «Про захист прав споживачів» від 12 травня 1991 № 1023-XII закріплено визначення споживача, як фізичної особи, яка придбаває, замовляє, використовує або має намір придбати чи замовити продукцію саме для особистих потреб, тобто не пов'язаних з підприємницькою діяльністю або виконанням обов'язків найманого працівника [24]. Стандартом ISO 26000 закладений підхід «бізнес зобов'язує», тобто продавець (виробник) товару чи надавач послуг бере певні обов'язки перед споживачами. Серед них виокремлюють: використання чесних маркетингових практик; захист здоров'я та безпеки; освіта споживачів, захист даних та забезпечення конфіденційності; забезпечення доступності основних продуктів та послуг для всіх категорій населення, включаючи вразливі або малозабезпечені групи населення; стале споживання тощо [25]. Своєю чергою, запровадження нових стандартів поведінки бізнесу на засадах соціально відповідального господарювання дозволить позитивно вплинути на покращення якості життя громадян через забезпечення підвищення рівня прав споживачів, покращення якості та безпеки товарів чи послуг[4]

При розробці стратегій соціальної відповідальності суб'єктів господарювання повинні враховуватися інтереси громади [4]. Бізнес, зокрема і соціально відповідальні компанії впливає на місцевість,

де знаходяться його виробничі чи інші потужності та територіальну громаду, тобто на всіх мешканців, які постійно проживають у межах села, селища чи міста (ст. 1 Закону України «Про місцеве самоврядування») [26]. В першу чергу, соціально відповідальні компанії повинні не завдати шкоди навколишньому середовищу або повинні мінімізувати свій негативний вплив. Останнім часом компанії все активніше впроваджують альтернативні джерела енергії, зокрема сонячну, у процесі здійснення своєї господарської діяльності. Таку практику можна розглядати як один із ключових елементів соціально відповідального господарювання. Особливо актуальним це стало в умовах пошкодження енергетичної інфраструктури внаслідок ракетних обстрілів, що додатково стимулює перехід до альтернативної енергетики. Додатково відзначимо, що використання відновлюваних джерел енергії сприяє підвищенню енергетичної автономії підприємств і загальної стійкості бізнесу.

Також їх вплив є суттєвим на соціально-економічний розвиток територій (місцевості чи регіону). Так, Стандарт ISO 26000 встановлює тематичні пріоритети цього впливу: підтримка інституцій громадянського суспільства; сприяння освіті та культурі; створення нових робочих місць; посилення зміцнення здоров'я тощо [25]. Якщо конкретизувати, то це може бути виражено у наступних формах: залучення до працевлаштування соціально вразливих категорій; надання додаткових гарантій чи преференцій місцевим працівникам; підтримці закладів культури, освіти, участь у поліпшенні інфраструктури (наприклад, будівництво чи реконструкції об'єктів соціальної інфраструктури); проведення розважальних та інших заходів.

Необхідно відзначити, що соціально відповідальний бізнес справляє помітний вплив на інші суб'єкти господарювання. Особливо це стосується компаній великого бізнесу, які послідовно впроваджують принципи соціально відповідальної поведінки. Такі компанії формують навколо себе середовище, що сприяє масштабуванню залученості інших підприємств до реалізації подібних практик.

По-перше, мова йде про суб'єктів господарювання, які пов'язані договірними зобов'язаннями (бізнес-партнери; компанії, які беруть участь у ланцюгу постачання), саме на них здійснюється найбільший позитивний вплив. Компанія, яка проголошує та демонструє соціально відповідальну поведінку вимагає від своїх партнерів аналогічної поведінки. Наприклад, з 2021 ПрАТ «МХП» запроваджено спеціальний інструмент, який є антикорупційним запобіжником – підписання партнерами Декларації доброчесності, яка є юридично обов'язковою угодою та передумовою співпраці з ПрАТ «МХП». Сторони беруть на себе зобов'язання: «не порушувати вимоги національного антикорупційного законодавства та міжнародних стандартів протидії відмиванню грошей»; «забезпечити відсутність фактичного або потенційного конфлікту інтересів під час підписання та виконання договору»; що вона, її афілійовані особи, працівники чи представники не отримують, не сплачують та не пропонують будь-які кошти (або інші цінності та блага) задля впливу на дії чи рішення для отримання протиправних переваг або досягнення інших протиправних цілей тощо [27]. Як юридичний наслідок, у разі порушення Стороною чи його працівником цих та інших зобов'язань, передбачених Декларацією доброчесності, інша сторона має право в односторонньому порядку негайно розірвати угоду та вимагати відшкодування збитків. ПрАТ «МХП» блокує такого партнера-порушника у своїй тендерній платформі, що унеможливлює будь-яке потенційне співробітництво надалі [27].

Також ПрАТ «МХП» запровадило додатковий інструмент – підписання Меморандуму про співпрацю зі своїми партнерами, який направлений на сприяння розвитку прозорого та чесного ведення бізнесу, підтримки України, культури доброчесності та порядності, впровадження найвищих стандартів якості та безпеки, запобігання недобросовісній поведінці у співпраці, в тому числі протидії кіберзлочинності та забезпеченні «нульової толерантності до корупції». Для підписання Меморандуму постачальники та виробники, які є діловими партнерами повинні відповідати наступним критеріям: бездоганна ділова репутація; найвищий рівень клієнтоорієнтованості та гнучкості; якісний продукт й оптимальні терміни постачання, рівень цін та прийнятні умови оплати, вигідні умови гарантійного та сервісного обслуговування; поділяє принципи МХП щодо мінімізації впливу на навколишнє середовище та підтримує соціальні ініціативи тощо [28]. Основними перевагами такого партнерства для партнерів стануть: підтримка та розвиток українського виробника, можливість розширення ринків збуту, зокрема експорт в країни, де працює та має намір працювати ПрАТ «МХП», дотримання найвищих стандартів етики та доброчесності в партнерських відносинах тощо [28]. За оцінкою менеджменту ПрАТ «МХП» таке партнерство «дозволяє створити довірчі відносини та знизити ризики в ланцюгу поставок», а подальші приєднання до підписання Меморандуму «дозволить … змінити на краще бізнес-середовище в Україні» [28].

По-друге, соціальна відповідальна компанія, яка зазвичай є лідером ринку, має вплив на суб'єктів господарювання, що здійснюють конкуруючу діяльність (конкуренти). Дослідники слушно наголошують, що завдяки реалізації соціально відповідальної поведінки створюється довгострокова лояльність працівників та споживачів [29], що також підтверджується різними опитуваннями. Так, наприклад, за результати опитування проведеного у 2013 Give as you Live серед 2000 мешканців Великої Британії, 86% вважають, що підтримка благодійності надає перевагу роздрібному торговцю над тим хто не займається благодійністю [30]. В останні роки спостерігається тенденція, коли споживачі обирають товари саме компаній, які дотримаються високих стандартів соціально відповідальної політики [29]. Отже, компанії, що конкурують з соціально відповідальними компаніями, під впливом їх практики починають поступово змінювати власні підходи до ведення бізнесу, позиціонуючи себе також соціально відповідальною компанією, що дозволяє зберегти конкурентоздатність на ринку, а можливо й отримати лідерство.

Також соціально відповідальний бізнес здійснює вплив і на треті компанії, з якими соціально відповідальний бізнес не має прямих чи опосередкованих зав'язків. Соціально відповідальний бізнес виступає еталоном підходів до розвитку сучасного бізнесу, тобто виступає взірцем до інших компаній.

Рис. 1. Вплив соціально відповідального бізнесу на учасників соціально відповідального господарювання

Необхідно зазначити, що, так само як соціально відповідальний бізнес впливає на окремі сторони, певні учасники, своєю чергою, формують та сприяють розвитку соціально відповідального бізнес-середовища.

Експерт у сфері взаємодії із зацікавленими сторонами Франсуа Робішо (François Robichaud) наголошує, що соціально відповідальний бізнес повинен проактивно залучати стейкхолдерів, для цього їх потрібно правильно визначити конкретні групи. Такими зацікавленими сторонами в першу чергу (в широкому сенсі) є: працівники, клієнти, споживачі та постачальники. Саме вони сигналізують бізнесу про своє бачення та очікування щодо соціальної відповідальності [25] та їх змістовного наповнення конкретними проєктами та ініціативами. Також цікавим є підходи різних українських компаній, які також представлені на ринках ЄС та США. Так, наприклад, SCM (System Capital Management) Limited, яка об'єднує цілу групу компаній Метінвест Холдинг, ДТЕК, Укртелеком, ПУМБ та ін.) виокремлює такі категорії: співробітники компаній і підприємств, що входять до SCM; жителі регіонів присутності; жителі України; постачальники та партнери; клієнти; уряд і регулюючі органи; громадські організації; експертні та аналітичні центри; бізнес-співтовариство; інвестори та фінансові організації; міжнародні організації; засоби масової інформації; академічні кола та наукова спільнота [31]. Своєю чергою, в ПрАТ «МХП» (бренди «Наша ряба», «Легко!», «Бащинський» та інші) визначені наступні зацікавлені сторони: працівники; місцеві громади; постачальники та бізнес-партнери; клієнти; інвестори та фінансова спільнота; органи державної влади та контролюючі органи; засоби масової інформації та громадські організації [32].

Серед учасників, які формують та сприяють розвитку соціально відповідального бізнес-середовища можна виокремити три основні групи: суспільство, держава та бізнес. Розглянемо більш детально кожну з цих груп. Суспільство є найбільш численною та різноплановою групою учасників, яка охоплює споживачів, окремі соціальні групи населення, територіальні громади, інститути громадянського суспільства тощо. Саме суспільство формує суспільний запит (публічну вимогу) на соціально відповідальну поведінку бізнесу, очікуючи, що компанії не лише досягатимуть своїх економічних цілей, а й дотримуватимуться етичних норм поведінки, екологічних стандартів, сприятимуть розвитку територій тощо. Так, наприклад, громадські об'єднання виступають важливими суб'єктами соціально відповідального бізнесу. З одного боку, вони можуть бути безпосередніми виконавцями соціальних чи екологічних проєктів, які фінансуються бізнесом або реалізуються за його підтримки. З іншого боку – громадські об'єднання, як і засоби масової інформації здійснюють громадський контроль, відстежуючи виконання компаніями своїх добровільних зобов'язань перед громадами, зокрема у сфері охорони довкілля, соціального захисту тощо. Крім того, згідно зі статтею 21 Закону України «Про громадські об'єднання» від 22 березня 2012 № 4572-VI, громадські об'єднання мають право брати участь у розробці проєктів нормативно-правових актів, що стосуються діяльності як органів державної влади, так і органів місцевого самоврядування, які стосуються, зокрема і важливих питань державного і суспільного життя. Це положення надає їм можливість бути активними учасниками процесів формування державної політики, у тому числі з питань розвитку соціально відповідального господарювання. Зі свого боку, профспілкові організації зацікавлені не лише у дотриманні роботодавцем вимог трудового законодавства, а й у тому, щоб компанія брала на себе додаткові соціальні зобов'язання перед працівниками, спрямовані на поліпшення умов праці.

Держава традиційно виконує функцію регулятора суспільних відносин. Дослідники зазначають, що саме держава повинна взяти на себе ініціативу щодо розробки та поширення принципів соціально відповідального господарювання [33, с. 134], водночас значну роль у реалізації державної політики займають державні органи, зокрема і виконавчі органи влади [34; 35]. Через органи державної влади та органи місцевого самоврядування вона (держава) створює передумови для стимулювання розвитку соціально відповідального господарювання – як на рівні окремих суб'єктів господарювання, так і в межах усього бізнес-середовища. Відповідні положення також частково передбачені в окремих законодавчих актах. Так, наприклад Законом України «Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2030 року» від 28 лютого 2019 № 2697-VIII одним з принципів реалізації засад державної екологічної політики визначено – заохочення до ведення екологічно відповідального бізнесу [36]. Важливим також є розробка документів стратегічного характеру з розвитку соціального відповідального господарювання, які включають положення щодо заохочення таких компаній; впровадження державної цільової програми підтримки підприємств, що дотримуються принципів сталого розвитку, захисту довкілля та соціального партнерства. Серед таких стимулів можна розглянути: запровадження податкових пільг для соціально відповідальних підприємств; надання пріоритету таким компаніям при участі у проєктах відбудови, зокрема і через державно-приватне партнерство; пріоритизація участі в окремих публічних закупівлях тільки компаній, що впроваджують засади соціально відповідального господарювання (наприклад, через обов'язкову вимогу мати Політику соціальної відповідальності тощо). Окрім здійснення заходів на загальнодержавному рівні, доцільно також розробити та затвердити на регіональному рівні (області та місто Київ) місцеві програми сприяння розвитку соціально відповідального бізнесу, що дозволить не тільки створити передумови для промоції (популяризації) відповідального ведення бізнесу, але й усвідомлення місцевим бізнесом своєї ролі у громаді представлення.

Наразі значна кількість центральних органів виконавчої влади формують і реалізують державні політики, які стосуються діяльності суб'єктів господарювання та можуть сприяти стимулюванню бізнесу до впровадження соціально відповідальної поведінки. Це, своєю чергою, створює передумови для формування та розвитку соціально відповідального бізнес-середовища [37].

І. Рейтерович, О. Пухкал підкреслюють, що держава повинна визначити спеціальні уповноважені органи влади, які й будуть відповідальні за розвиток соціального відповідального бізнесу [33, с. 134]. Безумовно одним з важливих компонентів будь-якої державної політики є чітке визначення ключових органів влади, які й будуть відповідальні за її формування та реалізацію. Цікавим є досвід країн-членів ЄС, наприклад, у Франції політикою у сфері соціально відповідального господарювання займається Міністерство економіки, фінансів і промисловості [38].

Наразі, актами законодавства України прямо не визначено головний орган, що забезпечує формування та реалізацію цієї державної політики. Як вже зазначалось, для забезпечення реалізації цієї Концепції було розроблено та затверджено План заходів з її виконання. Аналіз цих заходів показує, що саме Міністерство економіки України визначено основним виконавцем та співвиконавцем більшості заходів. Також можна зробити висновок, що саме Міністерство економіки України забезпечує координуючу функцію в процесі реалізації державної політики у сфері сприяння розвитку соціально відповідального бізнесу в Україні.

Окремо слід підкреслити, що відповідно до пункту 4 Положення про Міністерство економіки України, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 20 серпня 2014 № 459 «Питання Міністерства економіки», саме Міністерство економіки України виконує функції національного контактного пункту з питань сприяння імплементації Рекомендацій (Керівних принципів) для багатонаціональних підприємств у межах Декларації Організації економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР) про міжнародні інвестиції та багатонаціональні підприємства [39]. Національний контактний пункт в Україні сприяє популяризації Керівних принципів ОЕСР (зокрема, і Керівних принципів ОЕСР для багатонаціональних підприємств щодо відповідального ведення бізнесу) та здійснює розгляд скарг щодо їх порушень.

Відзначимо, що визначення головного органу, що забезпечує формування та реалізацію державної політики у сфері розвитку соціально відповідального господарювання дозволить сприяти консолідації зусиль та загальній координації заходів державної політики в цій сфері. З метою оптимізації витрат Державного бюджету України, доцільним вважаємо тимчасово покласти ці функції на Міністерство економіки України (на строк дії воєнного стану), а надалі на окрему спеціалізовану агенцію чи центр (у повоєнний період) [40].

Підкреслимо, що на соціально відповідальне господарювання впливають місцеві органи виконавчої влади, зокрема і місцеві державні адміністрації, військові цивільні адміністрації та органи місцевого самоврядування (місцева рада, виконавчі органи місцевої ради, *посадова особа територіальної громади міста). Так, наприклад свого часу за ініціативи* Харківської обласної державної адміністрації було підписано Меморандум порозуміння між Харківською обласною державною адміністрацією, державними органами контролю, виробниками основних продовольчих товарів, суб'єктами оптової торгівлі та мережі супермаркетів продовольчого профілю. Відповідно до положень цього меморандуму виробники соціально значущих продовольчих товарів брали такі зобов'язання: не допускати необґрунтованого зростання оптово-відпускних цін на соціально значущі продовольчі товари (молоко і молокопродукти, яйця, цукор, круп'яна продукція тощо); не допускати скорочення обсягів поставки зазначених вище товарів у роздрібну мережу та гарантувати їх належну якість; за можливості укладати прямі договори із суб'єктами роздрібної торгівлі щодо поставки таких товарів; співпрацювати з метою насичення ринку продовольчими товарами за низькими цінами. Суб'єкти оптової торгівлі та мережі супермаркетів продовольчого профілю брали такі зобов'язання: сприяти стабільності та зниженню роздрібних цін на основні продовольчі товари; максимально співпрацювати з місцевими виробниками харчової продукції; створити в супермаркетах стелажів основних продовольчих товарів місцевих товаровиробників і стелажів (куточків) соціально значущих продуктів харчування, які реалізуються за зниженими цінами, із відповідним інформаційним забезпеченням. Зі свого боку влада, бере на себе зобов'язання надавати підтримку соціально відповідальному бізнесу у розв'язання їх проблем з регіональними, контролюючими та іншими органами влади [41].

Також для реалізації державної політики у цій сфері на рівні адміністративно-територіальних одиниць, необхідно визначити уповноважені структурні підрозділи місцевих органів виконавчої влади, які й будуть відповідальними за цей напрям. Насамперед це можуть бути Департаменти економіки чи підприємництва місцевих державних адміністрацій.

Окремо необхідно відзначити, що органи місцевого самоврядування можуть впроваджувати практики соціально відповідального господарювання також через мережу своїх комунальних підприємств, оскільки мають вирішальний вплив на стратегію діяльності таких підприємств.

Бізнес, представлений об'єднаннями підприємців (асоціаціями, спілками тощо), інвесторами та іншими учасниками економічної діяльності, формує запит на зміну традиційних бізнес-моделей у напрямі їх соціальної відповідальності. Значну роль у становленні соціально відповідального господарювання відіграють саме професійні чи інші об'єднання бізнесу (наприклад, Конфедерація будівельників України, Асоціація правників України, Незалежна асоціація банків

України, Асоціація міжнародник перевізників України та інші). Саморегулівні організації та інші об'єднання бізнесу впливають: на конкретного суб'єкта господарювання, який входить до складу саморегулівної організації чи іншого об'єднання бізнесу; на всю галузь або сферу, у межах якої діє така організація чи об'єднання на кілька галузей або сфер, а також на компанії, які діють поза межами безпосередньої спеціалізації об'єднання. Також доцільно розрізняти форми впливу: прямий вплив – спрямований безпосередньо на компанії-члени організації чи об'єднання; опосередкований вплив – здійснюється через інструменти впливу на ринок, галузь або суспільство, зокрема стосовно компаній, які не є безпосередніми учасниками організації. Саморегулівні організації та інші об'єднання бізнесу здатні не лише стимулювати конкретних суб'єктів господарювання до соціально відповідальної поведінки, а й сприяти трансформації цілих галузей і формуванню соціально відповідального бізнес-середовища в Україні загалом [42].

Важливим фактором формування соціально відповідального бізнес-середовища виступають інвестори, особливо іноземні. Зокрема, інвестори з країн Європейського Союзу, США та інших держав зі сталими традиціями соціально відповідального господарювання очікують від компаній, у які вони планують інвестувати, дотримання аналогічних стандартів і практик. Отже, інвестори формують запит на відповідальність. В останні роки спостерігається посилена увага іноземних інвесторів не тільки до фінансових результатів бізнесу, але і відповідності критеріям ESG (екологічні, соціальні та управлінські). Необхідно відзначити, що недотримання таких принципів може нести для інвестора ризики, як репутаційні, так і фінансові. Відповідно, компанії, що дотримуються засад соціально відповідального господарювання, мають значно вищу інвестиційну привабливість для середньо- та довгострокового фінансування.

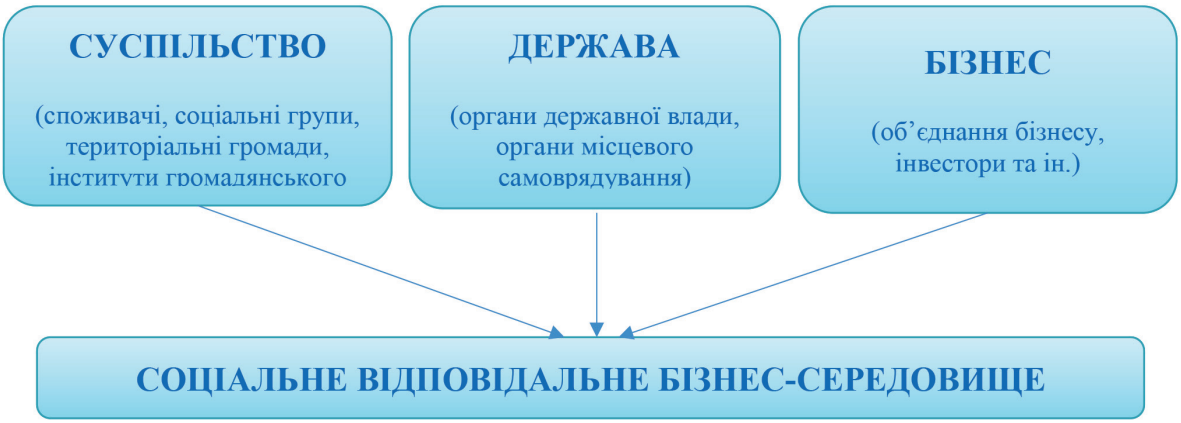

Рис. 2. Вплив учасників на розвиток соціального відповідального бізнес-середовища

Ю. Павлюченко досліджуючи суб'єктів аграрного ринку, поділяє їх на наступні функціональні групи (застосовуючи функціональний поділ): основні суб'єкти, серед яких виділяє: сільськогосподарські товаровиробники професійні торговці сільськогосподарською продукцією, покупці; суб'єкти із допоміжними функціями щодо забезпечення та сприяння реалізації сільськогосподарської продукції (наприклад, зернові склади, перевізники тощо); суб'єкти зі спеціальними функціями, що пов'язані з державним регулюванням аграрного ринку, тобто суб'єкти, що здійснюють організаційно-господарські повноваження (як-то, Міністерство економіки України та інші) [43, с. 39, 219]. Відповідну класифікацію також використовують і інші дослідники, характеризуючи інші господарсько-правові відносини, сфери та ринки. Зокрема, О. Кулик виділяє наступні функціональні групи учасників ринку віртуальних активів: основні учасники; 2) учасники з допоміжними функціями; 3) учасники зі спеціальними функціями, пов'язаними з регулюванням ринку віртуальних активів [44]. Таку класифікацію можна також застосувати до поділу учасників соціально відповідального господарювання.»

Висновки. У результаті дослідження було виявлено особливості суб'єктного складу соціально відповідального господарювання та визначено роль кожного суб'єкта у розвитку відповідального бізнес-середовища, зокрема в контексті наслідків російсько-української війни.

Слід зауважити, що роль соціально відповідального бізнесу стала більш відчутною в умовах війни, а в процесі повоєнного відновлення економіки вона й надалі зростатиме, оскільки збільшуватиметься кількість компаній, які дотримуються відповідних політик.

Констатовано, що основним суб'єктом соціально відповідального господарювання виступає власне суб'єкт господарювання, оскільки він виступає первинним, ключовим та обов'язковим суб'єктом, без якого реалізація концепції соціального відповідального господарювання є неможливою.

Підкреслено, що соціально відповідальне господарювання охоплює не лише приватні компанії, а й державні та комунальні підприємства, а також компанії, у яких домінуюча частка належить державі або територіальній громаді.

Запропоновано впровадити додаткові механізми публічного контролю за використанням коштів корпоративних благодійних фондів, зокрема шляхом обов'язкового оприлюднення у відкритих джерелах деталізованої фінансової звітності та інформації про реалізовані соціальні, екологічні та інші проєкти.

Виокремлено основних учасників соціально відповідального господарювання: працівників, споживачів, територіальні громади та суб'єктів господарювання. Останніх, своєю чергою, доцільно класифікувати на: партнерів (суб'єктів, пов'язаних договірними зобов'язаннями), конкурентів (суб'єктів господарювання, що здійснюють конкуруючу діяльність) та інших суб'єктів господарювання.

Зазначено, що, так само як соціально відповідальний бізнес впливає на окремі зацікавлені сторони, так і різні учасники формують та сприяють розвитку соціально відповідального бізнес-середовища.

Визначено ключові групи, що формують суспільний запит і сприяють розвитку соціально відповідального господарювання: суспільство, держава та бізнес. До суспільства віднесено споживачів, окремі соціальні групи населення, територіальні громади, інститути громадянського суспільства тощо. Держава, через органи державної влади та органи місцевого самоврядування, створює передумови для стимулювання розвитку соціально відповідального господарювання як на рівні окремих суб'єктів, так і в межах бізнес-середовища в цілому. Бізнес, представлений об'єднаннями підприємців, інвесторами та іншими учасниками економічної діяльності, формує внутрішній запит на трансформацію традиційних бізнес-моделей у напрямі соціальної відповідальності.

Аргументовано доцільність визначення головного органу виконавчої влади, відповідального за формування та реалізацію державної політики у сфері соціально відповідального господарювання. Запропоновано тимчасово покласти ці функції на Міністерство економіки України на період дії воєнного стану, а надалі - передати їх спеціалізованій урядовій агенції або координаційному центру. Такий підхід сприятиме консолідації зусиль та забезпеченню ефективної реалізації політики у цій сфері.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Господарський кодекс України: Закон України від 16.01.2003 № 436-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15#Text.
2. Сергійко О. В. Класифікація учасників господарських відносин. Приватне право і підприємництво. 2014. Вип. 13. С. 173–175. URL: http://ppp-journal.kiev.ua/archive/2014/13/54.pdf.
3. Гарагонич О. Суб'єкти корпоративних відносин: теоретико-правові аспекти. Право України. 2021. № 6. С. 26–45. URL: https://hozpravoreposit.kyiv.ua/bitstream/handle/765432198/223/Гарагонич%20О.%20Суб%27єкти%20корпоративних%20відносин.pdf?sequence=1&isAllowed=y.
4. Про схвалення Концепції реалізації державної політики у сфері сприяння розвитку соціально відповідального бізнесу в Україні на період до 2030 року: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 24 січня 2020 № 66-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/66-2020-%D1%80#Text.
5. Грішнова О. Соціальна відповідальність бізнесу: сутність, значення, стратегічні напрями розвитку в Україні. Україна: аспекти праці. № 7. 2010. С. 3–8. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILA=&2_S21STR=Uap_2010_7_3.

6. Шевченко Т.П. Суб'єкти, об'єкти та особливості корпоративної соціальної відповідальності у зовнішньоекономічній діяльності. Вісник Національного технічного університету «ХПІ». *Технічний прогрес та ефективність виробництва*. 2013. № 45. С. 128–132. URL: https://repository.kpi.kharkov.ua/server/api/core/bitstreams/a8186ef5-a296-4760-9f5c-9e908562244d/content.
7. Політика сталого розвитку і корпоративної соціальної відповідальності. URL: https://www.ukrposhta.ua/doc/vnutrishni-documenty/Політика_сталого_розвитку_і_кор.соціальної_відповідальності.pdf.
8. Соціальні пріоритети. URL: https://uz.gov.ua/work_on_the_railway/social_priorities.
9. Соціальне партнерство. URL: https://www.naftogaz.com/charity.
10. Сошников А.О., Єршова Ю.О. Повноваження органів управління товариства при розбудові соціально відповідального бізнесу. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського*. Серія: Юридичні науки. 2023. № 3. Том 34 (73). С.38-43. DOI: https://doi.org/10.32782/TNU-2707-0581/2023.3/07.
11. Корпоративна соціальна відповідальність: моделі та управлінська практика: підручник / Саприкіна М.А. (гл. 1-14), Ляшенко О. (гл. 4, гл. 10), Саєнсус М.А. і Місько Г.А. (гл. 1, гл. 9), Зінченко А.Г. (гл. 8), (за науковою редакцією д.е.н., проф., засл. діяч науки і техніки України Редькіна О.С.). К.: Вид-во «Фарбований лист», 2011. 480 с. URL: https://csr-ukraine.org/wp-content/uploads/2021/11/book_2011-1.pdf.
12. Харчишина О. В., Іванова О.В.Оцінка корпоративної соціальної відповідальності ПАТ КБ «ПриватБанк» *Економіка. Управління. Інновації.* Серія: Економічні науки. 2013. № 2. URL: http://eprints.zu.edu.ua/11833/2/eui_2013_2_83.pdf.
13. План взаємодії із зацікавленими сторонами на 2025 рік. URL: https://api.next.mhp.com.ua/images/aeac4/45ee7/bedf82264.pdf.
14. The Rockefeller Foundation URL: https://www.rockefellerfoundation.org/about-us/leadership.
15. Ford Foundation. URL: https://www.fordfoundation.org.
16. Jacobs Foundation. URL: https://jacobsfoundation.org.
17. Gates Foundation. URL: https://www.gatesfoundation.org.
18. The Howard G. Buffett Foundation. URL: https://www.thehowardgbuffettfoundation.org.
19. Mastercard Foundation. URL: https://mastercardfdn.org/en/.
20. Про Національну стратегію у сфері прав людини: Указ Президента України від 24 березня 2021 № 119/2021. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/119/2021#Text.
21. Кодекс законів про працю України: Закон № 322-VIII від 10.12.1971. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08#Text.
22. Українські компанії пропонують працівникам додаткові гроші до зарплати. Як це працює? Кейси Kernel, Zagrava, NovaPay та FlexiPay. URL:https://forbes.ua/lifestyle/ukrainski-kompanii-proponuyut-pratsivnikam-dodatkovi-groshi-do-zarplati-yak-tse-pratsyue-keysi-kernel-zagrava-novapay-ta-flexipay-09052025-29574.
23. Соціальні пріоритети. URL: https://uz.gov.ua/work_on_the_railway/social_priorities/
24. Про захист прав споживачів: Закон України від 12 травня 1991 № 1023-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1023-12#Text.
25. ISO 26000: 7 Core subjects of Corporate Social Responsibility. URL: https://www.boreal-is.com/blog/iso-26000-social-responsibility.
26. Про місцеве самоврядування в Україні: Закон України від 21 травня 1997 № 280/97-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80#Text.
27. Декларація доброчесності. МХП. URL: https://mhp.com.ua/uk/Corporate-Ethics-and-Compliance-ua/deklaratsiia-dobrochesnosti-mkhp.
28. МХП розпочав програму співпраці з партнерами у сфері сталого ведення бізнесу. URL: https://biz.nv.ua/ukr/markets/mhp-pidpisav-z-partnerami-memorandum-pro-stale-vedennya-biznesu-50197792.html.
29. What is corporate social responsibility (CSR)? URL: https://www.ibm.com/think/topics/corporate-social-responsibility.
30. Nearly half of Britons would buy more from a store that supports charity. URL: https://www.retailgazette.co.uk/blog/2013/09/41134-nearly-half-of-britons-would-buy-more-from-a-store-that-supports-charity.

31. Наші цілі. URL: https://www.scm.com.ua/sustainable-development#kso-directions.
32. План взаємодії із зацікавленими сторонами на 2025 рік. URL: https://api.next.mhp.com.ua/images/aeac4/45ee7/bedf82264.pdf.
33. Рейтерович І. В., Пухкал О. Г. Особливості формування соціально відповідального бізнесу в Україні. *Інвестиції: практика та досвід*. 2013. № 10. – С. 131–134. URL: http://www.investplan.com.ua/pdf/10_2013/31.pdf
34. Петренко І. Сутність державної політики та державних цільових програм. *Віче*. 2011. Вип. 10. С. 23–25.
35. Палагнюк Ю. В. Сутність та зміст державної політики. *Наукові праці. Державне управління*. Випуск 153. Том 165. С. 29–35.
36. Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2030 року: Закон України від 28.02.2019 № 2697-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2697-19#Text.
37. Сошников А.О. Роль органів влади у розвитку соціально відповідального господарювання: оцінка поточного стану та нові підходи. *Електронне наукове видання «Аналітичне-порівняльне правознавство»*. 2025. № 1. С. 292–303. DOI: https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.01.47.
38. Ministère de l'Économie, des Finances et de l'Industrie. URL: https://www.info.gouv.fr/ministere/ministere-de-leconomie-des-finances-et-de-lindustrie.
39. Питання Міністерства економіки: Постанова Кабінету Міністрів України від 20.08.2014 № 459. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/459-2014-%D0%BF#n10.
40. Сошников А.О. Соціально відповідальне господарювання: формування та реалізація державної політики. Відновлення України у повоєнні часи: виклики, стратегічні пріоритети, ресурсне забезпечення, потенціал майбутнього розвитку: Міжнародна науково-практична конференція, присвячена 10-річчю переміщення Донецького національного університету імені Василя Стуса до м. Вінниці (Вінниця, 10–11 жовтня 2024). Вінниця: ДонНУ імені Василя Стуса, 2024. С. 250-251. URL: https://jrupp.donnu.edu.ua/article/view/16572.
41. Меморандум порозуміння між Харківською обласною державною адміністрацією, державними органами контролю, виробниками основних продовольчих товарів, суб'єктами оптової торгівлі та мережі супермаркетів продовольчого профілю. URL: https://kharkivoda.gov.ua/archive/92/3327.
42. Сошников А.О. Вплив саморегулівних організацій та інших об'єднань бізнесу на розвиток відповідального господарювання. *Електронне наукове видання «Аналітичне-порівняльне правознавство»*. 2024. № 6. С. 357–364. DOI: https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.06.58.
43. Павлюченко Ю.М. Господарсько-правове забезпечення аграрного ринку: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.04 – господарське право; господарсько-процесуальне право / Ю.М. Павлюченко. Київ, 2020. 470 с. URL: https://www.iepd.kiev.ua/wp-content/uploads/2020/07/Дисертація_Павлюченко.pdf.
44. Kulyk O. I. Virtual asset market participants. *Theory and Practice of Jurisprudence*. 2024. Vol. 2(26). P. 77–91. DOI: https://doi.org/10.21564/2225-6555.2024.2(26).312466. URL. http://tlaw.nlu.edu.ua/article/view/312466.

УДК 342.6
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.4.45

ПРОБЛЕМИ ГРОМАДСЬКОГО КОНТРОЛЮ ЗА РЕАЛІЗАЦІЄЮ ПРАВА ВЛАСНОСТІ ТЕРИТОРІАЛЬНИХ ГРОМАД

Шопіна І.М.,
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри адміністративно-правових дисциплін
Львівського державного університету внутрішніх справ
ORCID: 0000-0003-3334-7548
e-mail: shopina.i.m@gmail.com

Шопіна І.М. Проблеми громадського контролю за реалізацією права власності територіальних громад.

Мета статті – визначити особливості громадського контролю за реалізацією права власності територіальних громад.

З'ясовано, що громадський контроль уявляє собою складне суспільне утворення, місією якого є створення передумов для постійного вдосконалення діяльності підконтрольних суб'єктів шляхом пошуку та аналізу помилок в їх діяльності і визначенні шляхів їх викорінення. Особливої значущості він набуває під час реалізації права власності територіальних громад, яке є фундаментальною матеріальною та фінансовою основою місцевого самоврядування в Україні, забезпечуючи можливість задоволення широкого спектру потреб громади та її сталий розвиток.

Визначено, що в умовах життєдіяльності невеликих населених пунктів, в яких керівництво територіальної громади пов'язано родинними чи іншими близькими зв'язками (навчання в одній школі, робота на одному підприємстві тощо) з більшістю мешканців певного села або селища, ефективність громадського контролю може бути знижена. Це створює підстави для зловживань під час розпорядження комунальною власністю.

Акцентовано увагу на тому, що для посилення громадського контролю за правом власності територіальних громад необхідним є підвищення інформатизованості та транспарентності управління комунальним майном, що дасть змогу забезпечити жителям громади вільний доступ до релевантної інформації.

Зроблено висновок, що формування адекватної поставленим цілям системи громадського контролю у територіальних громадах має базуватися на підтримці з боку держави розвитку трьох основних умов:

1) підвищенні рівня інформаційної обізнаності жителів громади про об'єкти комунальної власності, їх ринкову вартість та реальну вартість оренди або продажу у разі відчуження;

2) підвищення рівня правової культури жителів територіальної громади, що включає активне їх залучення до системи правової просвіти та оволодіння навичками проведення громадських слухань у разі необхідності вирішення важливих для громади питань місцевого значення;

3) стимулювання підвищення соціальної відповідальності мешканців громади за стан розвитку систем соціального, медичного та логістичного забезпечення життєдіяльності населеного пункту, створення в ньому умов для вільної конкуренції суб'єктів підприємницької діяльності, розвитку освітнього простору тощо.

Ключові слова: місцеве самоврядування, територіальні громади, власність, громадський контроль, право власності територіальних громад, комунальна власність, блага патронатного характеру.

Shopina I.M. Problems of public control over the realization of property rights of territorial communities.

The purpose of this article is to identify the specific features of public oversight in the implementation of the property rights of territorial communities.

It has been established that public oversight represents a complex societal construct whose mission is to create the prerequisites for the continuous improvement of the activities of accountable entities through the identification and analysis of errors in their conduct and the development of means to eliminate them. Such oversight acquires particular significance in the context of exercising the property rights of territorial communities, which constitute the fundamental material and financial foundation of local self-government in Ukraine, ensuring the community's ability to meet a wide range of needs and support sustainable development.

It is determined that in the context of the functioning of small settlements, where the leadership of the territorial community is often connected to the majority of residents of a particular village or township through familial or other close ties (such as attending the same school or working at the same enterprise), the effectiveness of public oversight may be diminished. This creates conditions for abuse in the management of communal property.

The article emphasizes that in order to enhance public oversight of the property rights of territorial communities, it is necessary to improve the informatization and transparency of communal property management. This will enable community residents to have free access to relevant information.

It is concluded that the development of a system of public oversight in territorial communities that aligns with the stated goals should be based on state support for the development of three fundamental conditions:

increasing residents' informational awareness about communal property assets, their market value, and the actual cost of rent or sale in case of alienation;

raising the legal culture of territorial community residents, including their active engagement in legal education initiatives and acquiring skills for organizing public hearings when addressing matters of local importance;

promoting greater social responsibility among community members for the state of development of systems for social, medical, and logistical support of community life, fostering conditions for free competition among business entities, and advancing the educational environment, among other areas.

Key words: local self-government, territorial communities, property, public oversight, property rights of territorial communities, communal property, patronage-type benefits.

Постановка проблеми. Конституція України у ст. 142 визначила, що рухоме і нерухоме майно, доходи місцевих бюджетів, інші кошти, земля, природні ресурси, що є у власності територіальних громад сіл, селищ, міст, районів у містах, є матеріальною і фінансовою основою місцевого самоврядування, а також закріпила право територіальних громад управляти майном, що є у комунальній власності [1]. Не викликає сумнівів, що право власності територіальних громад, закріплене Конституцією і законами України, є основоположним елементом всієї системи місцевого самоврядування. Завдяки реалізації цього права у громад виникає можливість задовольняти широкий спектр потреб оборонного, господарського, аграрного, промислового, логістичного, соціально-економічного, освітнього, рекреаційного та іншого характеру, а також забезпечувати сталий розвиток територій. Водночас, ефективна реалізація права власності територіальних громад періодично ускладнюється внаслідок низки причин об'єктивного та суб'єктивного характеру. До них належать наступні:

По-перше, протягом періоду до повномасштабного російського вторгнення на територію України успішні процеси децентралізації влади зумовили передачу значних повноважень та ресурсів на місця. Це призвело до значного розширення обсягів комунального майна, управління яким стало здійснюватися безпосередньо територіальними громадами. Однак з початком повномасштабної російської агресії відбувається формування військових адміністрацій, які, відповідно до Закону України «Про правовий режим воєнного стану», наділені деякими повноваженнями, характерними для органів місцевого самоврядування. Зміни до податкового законодавства сприяли зменшенню дохідної бази місцевих бюджетів, разом з тим, завдяки підтримці міжнародних партнерів України, нині спостерігається вирішення багатьох питань місцевого значення завдяки матеріальній допомозі іноземних держав, міжнародних гуманітарних, благодійних та релігійних організацій тощо. Зміни кількості та видів об'єктів права комунальної власності, що підлягають управлінню, поставили на порядок денний питання про побудову досконалої системи контролю, складовою якої є громадський контроль.

По-друге, недостатній рівень довіри до публічної влади, що є наслідком багаторічного досвіду корупції та непрозорості, вимагає побудови нових моделей взаємодії між владою та суспільством.

Так, за результатами всеукраїнського соціологічного опитування, проведеного у 2024 році, респонденти продемонстрували скептицизм щодо реального впливу місцевих жителів на діяльність органів місцевого самоврядування. Зокрема, повідомили про реальність такого впливу – 39%, і з них однозначно – 11%, а решта 28% скоріше вважають, що мешканці можуть впливати. При цьому 59% стверджують, що мешканці не можуть впливати на місцеву владу [2]. Отже, за означених умов громадський контроль виступає ключовим інструментом для відновлення цієї довіри, оскільки він дозволяє громадянам не лише спостерігати, а й активно впливати на процеси управління спільним майном. Участь громадськості у прийнятті рішень щодо оренди, відчуження, приватизації або використання комунального майна є гарантією того, що ці рішення прийматимуться в інтересах більшості, а не вузьких груп.

По-третє, складність та закритість процедур управління комунальним майном для громадянина без фінансової або правової освіти та комплексу спеціальних знань значно ускладнює ефективне здійснення контролю. Юридичні колізії, відсутність єдиної та доступної інформації про об'єкти комунальної власності, недостатня прозорість аукціонів та конкурсів створюють сприятливе середовище для тіньових схем.

По-четверте, недостатня нерозвиненість інститутів громадянського суспільства на місцевому рівні та часткова обізнаність громадян про свої права та можливості знижують ефективність вказаного виду контролю. Хоча законодавство передбачає такі форми контролю, як громадські слухання, місцеві ініціативи, звітність посадових осіб, вони досить часто не знаходять свого практичного втілення через пасивність громади або відсутність у неї необхідних знань та навичок.

У комплексі означені вище фактори слугують підтвердженням важливості зміцнення громадського контролю за реалізацією права власності територіальних громад і обумовлюють актуальність теми цієї статті.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблеми, пов'язані з реалізацією права власності територіальних громад на землю, досліджували у своїх роботах С. Гринько та І. Костяшкін, які обґрунтували необхідність послідовного вирішення питання комунальної власності на землю через законодавче закріплення території громади на рівні адміністративно-територіального устрою країни та поширення юрисдикції органу місцевого самоврядування на відповідну територію як у межах, так і поза межами населеного пункту; внесення змін до ст. 83 Земельного кодексу України, поширивши право комунальної власності територіальних громад на всі землі, розташовані в межах таких громад, крім земель інших форм власності; визначення виключного переліку земель, які не переходять із державної власності [3]. І. Дем'янчук І.Р., визначивши підстави набуття права власності територіальною громадою, розділяє їх на дві групи (загальні та спеціальні), а також надає детальну характеристику вказаних груп [4]. А. Маковецьким запропоновано розглядати власність територіальних громад в якості системи відносин стосовно об'єктів (рухомих та нерухомих), що знаходяться у власності цих територіальних громад і становлять матеріальну основу місцевого самоврядування. У вказаній системі, на думку автора, слід виокремлювати суб'єкти права власності територіальних громад, як активну сторону взаємовідносин щодо власності територіальних громад, та самі об'єкти власності територіальних громад, як пасивну сторону взаємовідносин щодо власності територіальних громад [5]. Разом з тим, проблематика, пов'язана із зміцненням системи громадського контролю за реалізацією права власності територіальних громад, залишається недостатньо дослідженою, що обумовлює необхідність подальших наукових пошуків.

Мета статті – визначити особливості громадського контролю за реалізацією права власності територіальних громад.

Виклад основного матеріалу дослідження. Проблеми запровадження ефективного механізму громадського контролю (нагляду) є надзвичайно важливими для будь-якої сучасної правової демократичної держави, оскільки реалізація громадянами свого права на участь у системі державного та муніципального управління дає змогу підвищити його продуктивність та знизити деструктивний вплив корупційних ризиків. Особливої важливості питання громадського контролю набувають під час правового режиму воєнного стану. Як справедливо вказують В. Пилипчук, М. Будаков та В. Гірич, вчасно інформована громадськість допомагає в забезпеченні урядової відповідальності та підзвітності, а також сприяє тому, аби інформація ставала доступною для суспільства. Громадянське суспільство може привернути увагу громадськості й до порушень прав людини і громадянських свобод. Неурядові організації можуть посилювати інші форми демократичного

контролю через: розповсюдження незалежних аналітичних досліджень та інформації щодо сфери безпеки, військових питань і питань оборони в парламенті, засобів масової інформації та серед населення; моніторинг ставлення до захисту прав людини і поваги до верховенства права у сфері безпеки; висування на порядок денний питань безпеки, які важливі для всього суспільства; підвищення парламентської компетентності і працездатності у спосіб проведення курсів і семінарів; здійснення альтернативної експертної оцінки урядової політики безпеки, оборонного бюджету, питань ресурсів і постачання; заохочення публічних дебатів та формулювання можливих варіантів політики; забезпечення зворотного зв'язку між рішеннями щодо національної політики безпеки та їх упровадженням; підвищення рівня інформованості громадськості і сприяння альтернативним дебатам у громадській сфері [6]. Додамо, що визначені авторами завдання, які вирішуються у сфері громадського контролю, є актуальними і для контролю за системою місцевого самоврядування – відповідно до своєї компетенції, останні здійснюють велику кількість оборонних заходів, що знайшло своє відображення у ст.ст. 8, 12, 15 Закону України «Про національну безпеку України», ст.ст. 2¸ 3, 15 Закону України «Про оборону України», ст.ст. 9, 10, 17 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» та ін.

Досліджуючи механізми демократичних відносин у сучасній державі, доцільно розглядати як цінність той результат, на досягнення якого спрямовано функціонування громадського контролю за діяльністю публічної влади. Аргументами на користь цієї позиції може бути розповсюдження серед членів суспільства уявлення про цінність досліджуваного контролю: про його існування, як свідчать результати різноманітних соціологічних досліджень, інформовані не всі члени суспільства, отже, для цієї категорії вказаний контроль навряд чи може бути визнаний благом. Але наслідки такого контролю, якими є раціональне витрачання коштів державного і місцевих бюджетів, ефективне подолання зовнішніх та внутрішніх загроз, спрямованих на дестабілізацію відносин у державі і суспільстві, здатна відчути переважна більшість громадян. Перефразовуючи, скажемо, що для пересічного громадянина благом виступає не компетенція та організація діяльності суб'єктів публічної влади, а задоволення економічних, соціальних, освітніх, культурних та інших потреб, а також потреб у безпеці, що досягається завдяки ефективній діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування.

Поділ суспільних благ на патронатні та непатронатні дозволяє скласти уявлення про джерело походження активності, спрямованої на створення відповідних цінностей. Якщо блага є патронатними за своїм походженням, їх джерелом є держава, такі блага напрацьовуються у процесі виконання функцій держави. Фінансування вказаного процесу здійснюється за кошти державного та місцевих бюджетів, надходження до яких забезпечують переважно платники податків. Тобто має місце опосередкований характер фінансування створення патронатних благ: платники податків перераховують кошти у вигляді загальнодержавних і місцевих податків і зборів до державного і місцевих бюджетів; держава і органи місцевого самоврядування, використовуючи вказані кошти, створюють суспільні блага, після чого фізичні та юридичні особи отримують можливість такі блага споживати. Непатронатні блага створюються переважно за власний рахунок суб'єктів громадянського суспільства (сюди ми відносимо, у тому числі, й отримані ними на виконання статутних цілей гранти, благодійні внески та інші надходження, а також діяльність членів громадських об'єднань та інших суб'єктів у вільний час на безоплатній або оплачуваній основі (останнє – за рахунок внесків членів громадських об'єднань відповідно до їх статутів).

В умовах збройного конфлікту високої інтенсивності зростає вплив корупційних та інших ризиків, які деструктивно впливають на систему місцевого самоврядування. Поширеність корупційних правопорушень впливає як на сталість відносин у територіальних громадах, так і на боєздатність військових частин, що знаходить свій прояв у сфері побудови оборонних укріплень та під час вирішення інших оборонних завдань. Як аргументовано зауважує О. Бондаренко, особливості корупційних ризиків у контексті місцевого самоврядування можуть включати: органи місцевого самоврядування працюють на прямому рівні з мешканцями, що може створювати більшу можливість для особистих зв'язків і взаємовідносин, що сприяють корупції; в місцевих умовах існують тісні спільноти та бізнес-середовища, де корупційні угоди можуть бути помічені через впливові зв'язки; органи місцевого самоврядування часто мають обмежений бюджет, що може викликати ситуації, де посадовці шукають можливості для особистого збагачення через нестачу фінансових ресурсів; у невеликих громадах може бути менше прозорості та менше уваги з боку громадськості, що робить корупцію менш помітною, тощо [7].

Слід сказати, що нині система громадського контролю за реалізацією права власності територіальних громад характеризується недостатньою ефективністю. По-перше, цьому сприяють недостатня інформатизованість та транспарентність відносин у сфері управління цією власністю: жителі громади часто не мають доступу до відкритих інформаційних ресурсів, на яких відображалися б зміни у статусі об'єктів власності та інша важлива інформація. По-друге, недостатній розвиток інститутів громадянського суспільства на місцевому рівні та низька обізнаність громадян про свої права та можливості унеможливлюють повноцінну реалізацію заходів громадського контролю.

Висновки. Громадський контроль уявляє собою складне суспільне утворення, місією якого є створення передумов для постійного вдосконалення діяльності підконтрольних суб'єктів шляхом пошуку та аналізу помилок в їх діяльності і визначенні шляхів їх викорінення. Особливої значущості він набуває під час реалізації права власності територіальних громад, яке є фундаментальною матеріальною та фінансовою основою місцевого самоврядування в Україні, забезпечуючи можливість задоволення широкого спектру потреб громади та її сталий розвиток.

Активна участь громадськості у прийнятті рішень щодо використання, відчуження чи приватизації комунального майна виступає необхідною гарантією їх прийняття в інтересах більшості, а не вузьких груп. Однак в умовах життєдіяльності невеликих населених пунктів, в яких керівництво територіальної громади пов'язано родинними чи іншими близькими зв'язками (навчання в одній школі, робота на одному підприємстві тощо) з більшістю мешканців певного села або селища, ефективність громадського контролю може бути знижена. Це створює підстави для зловживань під час розпорядження комунальною власністю.

Незважаючи на успіхи децентралізації до повномасштабного вторгнення, функціонування військових адміністрацій та зміни у податковому законодавстві в умовах воєнного стану створили нові виклики для управління комунальним майном. Низький рівень довіри суспільства до публічної влади, підтверджений соціологічними опитуваннями, висуває громадський контроль на позицію ключового інструменту для відновлення легітимності рішень щодо комунального майна. Для посилення громадського контролю за правом власності територіальних громад необхідним є підвищення інформатизованості та транспарентності управління комунальним майном, що дасть змогу забезпечити жителям громади вільний доступ до релевантної інформації. На нашу думку, питання формування адекватної поставленим цілям системи громадського контролю у територіальних громадах має базуватися на підтримці з боку держави розвитку трьох основних умов:

1) підвищення рівня інформаційної обізнаності жителів громади про об'єкти комунальної власності, їх ринкову вартість та реальну вартість оренди або продажу у разі відчуження;

2) підвищення рівня правової культури жителів територіальної громади, що включає активне їх залучення до системи правової просвіти та оволодіння навичками проведення громадських слухань у разі необхідності вирішення важливих для громади питань місцевого значення;

3) стимулювання підвищення соціальної відповідальності мешканців громади за стан розвитку систем соціального, медичного та логістичного забезпечення життєдіяльності населеного пункту, створення в ньому умов для вільної конкуренції суб'єктів підприємницької діяльності, розвитку освітнього простору тощо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конституція України. Закон України 28.06.1996. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
2. Багаторівневе врядування в Україні в умовах повномасштабного російського вторгнення: Звіт восьмого всеукраїнського соціологічного дослідження. Київ: Рада Європи, листопад 2024. URL: https://rm.coe.int/coe-kiis-report-oct2024-ukr-f/1680b26e25 (дата звернення 15.06.2025).
3. Гринько С., Костящкін І. Право власності на землю територіальних громад. *Університетські наукові записки.* 2020. № 6. С. 174–183.
4. Дем'янчук І.Р. Підстави набуття права власності територіальною громадою. Юридичний науковий електронний журнал. 2022. № 11. С. 189–193.
5. Маковецький А.М. Поняття права власності територіальних громад за законодавством Україні. *Juris Europensis Scientia*. 2022. № 6. С. 7–11.

6. Пилипчук В.Г., Будаков М.О., Гірич В.М. Система організації управління і правового забезпечення діяльності спецслужб (досвід країн Європейського Союзу та Північної Америки): аналітична доповідь. Київ: НІСД, 2012. 40 с.
7. Бондаренко О.С. Корупційні ризики в діяльності органів місцевого самоврядування: сутність, прояви та заходи протидії. *Академічні візії*. 2023. № 16. URL: https://academy-vision.org/index.php/av/article/download/772/697/705 (дата звернення 15.06.2025).

Наукове видання

НАУКОВИЙ ВІСНИК УЖГОРОДСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

Серія ПРАВО

Випуск 89

Частина 4

Коректура • авторська
Комп'ютерна верстка • Світлана Головченко
Дизайн обкладинки • Катерина Шанта

Підписано до друку 01.07.2025. Папір офсет. Друк цифровий.
Гарнітура Times New Roman. Умов.друк.арк. 18,60. Формат 60x84/8.

Тираж 100 прим.
Видавець і виготовлювач ФОП «Ященко»